

ЕРЛІК ПЕН ДАНАЛЫҚ ДАСТАНЫ

(Алғы сөз орнына)

Аса қадірлі оқырман қауым!

Бұл кітапты мен қолжазба күйінде бас көтермей бір күнде оқып шықтым. Ұнады. Қызықты сюжеті, қым-қиғаш оқиғалары үшін емес, ажалмен арпалысқа түскен адам рухының асқақтығы, адалдығы, тұнық тазалығы үшін ұнады. Осы кітаптың бас қаһарманы Ержанның мына өмірге деген шексіз құштарлығына тәнті болдым.

Шіркін-ай, адамның қашанда басы аман, бауыры бүтін боп, ауырмай-сырқамай, айдарынан жел есіп жүргеніне не жетсін! Алайда, ғұмырында бір рет те қатты ауырып көрмеген, ойда жоқта оқ жыландай орап алған науқас қыспағынан жаны жарға таянбаған, үрейлі ажалдың өзімен бетпе-бет кездеспеген адам өмірдегі көп жәйттерді терең түсіне де, сезіне де алмайтын шығар. Ондай жандар мына аз күндік өмірдің шынайы қадір-қасиетін, шексіз құндылығын, баға жетпес ләззатын ешқашан пайымдай алмайтыны хақ.

Міне, мен өзім жазушы Немат Келімбетовтің «Үміт үзгім келмейді» деп аталатын хикаят-монологын оқып шыққан соң осындай ойға келдім. Бұл хикаяттың басты қаһарманы Ержан жұлын-омыртқасына жасалған аса күрделі нейрохирургиялық операциядан кейін ақырет азабын шегіп, күні-түні ажалмен арпалысып жатқан күйінде бейнеленген. Біреу шектен тыс қайғы-қасіретке ұшырағанда, көне көз қариялар «жұлынға тиді» деп жатады ғой. Өйткені қазақта «жұлыны үзілді» деген сөздің маңағынасы «өмірден өтті» деген ұғымды білдіреді. Атақты Ақан сері жан серігі Құлагер қайғылы қазаға ұшырағанда:

Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай,
Ішінде омыртқаның жұлыным-ай! —

деп күңіренеді емес пе?

Иә, Ержанның омыртқа сүйегін бірнеше жерден аралап кесіп, жұлынына операция жасаған. Алайда, Ержан — белдеспей жатып беріле салатын бозкүйік борбас емес. Ол басына түскен таудай тауқыметке де, алты батпан азапқа да, өзін минут сайын қыл мойынаға тақап бара жатқан ажал үрейіне де дес бермей, қасқиып қарсы тұратын қайсар жан.

Рас, төбесінен төніп келе жатқан ажал үрейі кейде оның да тұла бойын еріксіз билеп алады. Әйтсе де, Ержан «өліп қалам» деп емес, өзінің қоғам алдындағы, туған-туысқандары мен дос-жарандары алдындағы, бүлдіршіндей екі баласы мен сүйікті жары Гауһардың алдындағы азаматтық, туыстық, достық, әкелік борышын өтей алмай қаламын ба деп қорқады.

Күн санап өмір шамы өшіп бара жатқан Ержанды ажал аузынан сүйікті жары Гауһар алып қалғаны хикаят-монологта зор шеберлікпен баяндалған.

Иә, Ержан аяқ-қолы сал болып, мүгедек күйге түссе де, ақыры қайсар жанның биік рухы, қайтпас күш-жігері, өмірге деген құштарлығы жеңіп шығады. Бұл кітаптың құндылығы да осы бір түйінде болса керек. Сол себепті біз сөз етіп отырған хикаят-монологты мен «Ерлік пен даналықты жыр еткен дастан» дер едім.

Н.Келімбетовтің «Үміт үзгім келмейді» туындысын, шындап келгенде, автордың өзі жайында, өмірлік досы Гауһар (шын аты Куаныш) туралы, балалары Мұхит пен Қайрат хақында жазылған деректі хикаят деуге болады. Өйткені хикаяттың сюжеті шындықтан онша шалғай кетпеген. Жұлын-омыртқаға жасалған аса күрделі операциядан кейін аяқ-қолы бірдей сал болып, төсек тартып жатып қалған кезінде Немат Келімбетов отыз бес жаста екен. Содан бері тағы да отыз бес жыл уақыт зулап өте шығыпты. Ал, қазір Немат жетпістің жетегінде жүр. Бұл туралы кітаптың эпилогында автор жақсы айтқан: «Иә, Алла берген қос арғымаққа — екі аяғыма еркін мінбей, жер басып жүрмей, жалынды жастық шақтың той-думанға толы қызықты базарын күнде аралап көрмей, көктем келген сайын кең жазира далада жалаң аяқ жүгірмей, сәйгүлік атқа сөндене мінбей, бәсекелі бәйгеге түспей, егінжайда құлаштап кетпен шаппай, сәбилерімді мойныма отырызып алып қала парктерін араламай, асқар таулар бөктерінен бәйшешек теріп, оны қыз-келіншектерге сыйламай, өмір мұхитында балықша жүзбей ғұмыр кешіп келе жатқаным биыл отыз бес жыл болыпты».

Мен «Үміт үзгім келмейді» хикаят-монологын бұрын да оқыған едім. Әйтсе де, автор «Ұлыма хат» атты эссе жазу арқылы өз хикаятын толықтыра түсіп, тіпті тың туындыға айналдырып жіберген деуге болады. Сонымен, «Ұлыма хат» деп аталатын эссе, анығын айтқанда, «Үміт үзгім келмейді» атты хикаят-монологтың логикалық жалғасы болып табылады. Автор туған жерден алыста, шет елде оқып жүрген ұлына хат жазу арқылы алғашқы хикаят-монологта айтылған ойларын сюжеттік жағынан жалғастыра түскен. Ол ұлына жазған хаттарында бүгінгі жастар үшін тәрбиелік мәні зор бірқатар моральдік-этикалық мәселелерді сөз еткен. Мәселен, автор өзінің бір хатында: «Ұлым менің! Сен өз ата-тегіңді жақсы білесің бе? Кешегі кеңестік кезеңде ата-тегің сұрастырған адамды рушыл, ұлтшыл, тіпті нәсілшіл деп айыптады. Өйткені кеңестік саясаттың негізгі мақсаты күллі қазақтың ата-тегің мүлдем ұмыттырып жіберу еді. Дәлірек айтсақ, халықты өз шежіресін, тарихын, шыққан тегін білмейтін мәңгірт етіп қою болатын. Ал, біздің ата-бабаларымыз өздерінің шыққан тегін, арғы түбін, яғни ата-тегің жіпке тізгендей етіп баяндай-

тын шежіре-тарихын әкеден балаға асыл мұра ретінде қалдырып, сан ғасырлар бойы осы игі дәстүрді жалғастырып келді. Өйткені ата-текті білу руға жіктелу, тайпаға бөліну емес, керісінше, қандас, тумалас, құдандалы адамдардың басын қосу арқылы бүкіл қазақты ынтымаққа шақыру, біріктіру болып табылады», — деп жазады.

Сондай-ақ, қаламгер өзінің ұлына жазған хаттарында адам бойындағы түрлі қасиеттер: адалдық пен зұлымдық, жомарттық пен сараңдық, мейірімділік пен қатыгездік, кішіпейілділік пен тәкаппарлық, тағы басқалары туралы ой толғайды.

Немат Келімбетов — белгілі жазушы ғана емес, сонымен бірге қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін көптен бері түбегейлі зерттеп келе жатқан ғалым. Ол қазақ әдебиетінің қайнар-бастаулары біздің заманымыздан бұрынғы сақтар мен ғұндар дәуірінде жатқанын дәлелдеп, көптеген монографиялық зерттеулер жазды.

Міне, мұның өзі қаламгер-ғалымға байырғы рухани мұраларымызды — сақтар мен ғұндар, ежелгі түркілер дәуірінен бізге жеткен әдеби жәдігерліктерді оқырман қауымға ғылыми негізде, әрі көркем тілмен қызықты хикая ретінде әңгімелеуге толық мүмкіндік берген.

Сөйтіп, осы кітап авторының ұлына жазған хаттарын оқи отырып, бұдан жиырма жеті ғасыр бұрын Тұран елін Иран әскерінен қорғап қалған Алып Ер Тоңға туралы жазылған көне дастанды оқып шыққандай әсер аласыз. Енді бір сәт Шу өңірін Ескендір Зұлқарнайынның жаулап алуынан сақтап қалған Шу батырдың қан майдандағы ерлігін көзбен көргендей боласыз. Күллі Еуропаны өзіне бағындырып, Римді құлдықтан құтқарған Еділ (Аттила) бабамыздың даңқты жорықтарынан хабардар боласыз. Біздің арғы ата-тегіміз саналатын сақтар мен ғұндар, ежелгі түркілер Көк Тәңірісі — Күнге, Жер-суга және Ұмай анаға табынғанын «Көк бөрі», «Ергенекон», «Күлтегін» жырлары жайында жазылған хаттардан оқып білеміз.

«Ұлыма хат» эссесінде автор оқырманын Қорқыт атаның даналық ойдан туган өсиет-зағыздарымен таныстырады. Ортағасыр ғұламалары, сөз зергерлері Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбу Наср әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, Бабыр, Хайдар Дулати жайында деректі хикаяттар айтып береді.

Түйіндеп айтқанда, Н.Келімбетов өз оқырманын сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап, Қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ұлтымыздың рухани тарихы — ежелгі әдеби жәдігерліктермен таныстырады.

Аса қадірлі оқырман қауым! Сіз бүгін адамның рухани күш-жігерін, мөлдір махаббатын, өмірге деген құштарлығын көкке көтере жырлаған, тарихи танымдық мәліметтері мол, ежелгі ата-бабаларымыздың қасиетті шежіресінен сыр шертетін ғажайып туындыны қолыңызға алып отырсыз. Бұл кітаптың сізге ұнайтынына кәміл сенемін. Әманда солай болсын. Әумин!

Өзілхан НҰРШАЙЫҚОВ,

Қазақстанның халық жазушысы,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

ҮМІТ ҮЗГІМ КЕЛМЕЙДІ

1

— Гауһар! Бүгін ойым онға, санам санға бөлініп, басым қатты. Қайдағы-жайдағы жымысқы ойлар мені қыл мойынға тақап, дегбірімді тауысып бара жатқан сияқты. Өттең, қас қылғандай тап қазір қасымда емессің ғой. Әйтпесе ішімде қазандай қайнап, жанымды қоярға жер таптырмай буырқанып жатқан сыр сезімдерді өзіңе түйдек-түйдегімен ақтарып, еңсемді езе түскен ауыр ойлардан арылып, жеңілдеп қалар едім.

Қапасқа түскен құс тәрізді мына аурухананың еріксіз тұтқыны боп, төсекке жіпсіз байланып, ой-қиялға шырмалып жатқанымда да екі айдан асып барады екен-ау. Кейде маған сау-саламат, шапқылап жүрген балауса өмір алты қырдың астында қалып қойғандай боп көрінеді. Бірақ бостан-босқа ойға малтығып, салы суға кетпесін деп күні бүгінге дейін өзіңе тіс жарып, сыр білдіргем жоқ. Әйтсе де, осы бір дертке шалдыққалы бері менің ішкі дүниемнің астан-кестені шығып, өзімнен-өзім ызаға булығып, жарылып кете жаздап жүргенімді сен қас-қабағымнан-ақ қалт жібермей танысың ғой.

Рас, мұндай қатерлі науқас адамның бойына ғана емес, ақыл-ойына да запыран зәрін құйып, аяусыз улап тастайды екен. Бірақ сен мені «Аз күнгі азапқа төзбей, тауы шағылып, тауаны қайтып қапты» деп ойлама. Сәл нәрсеге жібі босай қалатын күйреуік жандарды көрсем-ақ арқам қозып кетеді. Онша-мұнша сырқаттың тауқыметін көтере алмай, иленген терідей болбырай қалатын жан мен емес.

Гауһар! Сен тірі тұрғанда мойныма тау тесіп ілсе де қыңқ етпейтініме иманыңдай илана бер. Тек қырықтың қырқасынан аспай жатып-ақ қияметтей ауыр дертке шалдыққанымды есіме алған сәттерде ғана мен көңілімнің көк жайлауынан ел көшіп кеткендей құлазып қалам.

Әрине, адамның қашанда басы аман, бауыры бүтін боп, ауырмай-сырқамай айдарынан жел есіп жүргеніне не жетсін. Бірақ ғұмырында, сірә, мұрттай ұшып, ауырып көрмеген, өзін науқас қаттырақ қысып, жаны жарға таянбаған адам көп нәрсені терең түсіне де, сезіне де алмайтын шығар. Өйткені ажал үрейі өз басына шындап төнген қауіп-қатерлі сәттерде ғана сан жылдар бойы жүректің терең түпкірінде әбден бұйығып жатқан, ұйлығып қалған ой-сезімдер оянып кететініне көзім жетті. Осы ауруханаға келгелі бері ғана ұйқылы зердем оянып, санамның көзі шындап ашыла бастады десем, иланасың ба?

Гауһар! Саған бүгін мұның бәрін қалай түсіндірсем екен? Жайшылықта біз көп нәрсені ой елегінен өткізіп, екшеп, елеп жатпайды екенбіз. Оған күнделікті күйбеңмен жүргенде мұршамыз да келмейді, мойнымыз да жар бермейді ғой.

Ал, ауруханада санамен сарғайып жатқанда, ой түбіне жетпек боп, қиял қойнауының қатпар-қатпарын ақтара беріп, шақшадай басым шарадай болды. Кешегі бір түннің өзінде төсегімнен тоғыз тұрып, тоқсан толғандым десем өтірік емес.

«Ержан не ойланады екен?» дейтін шығарсың. Есілдертім сен боп қалдың ғой, Гауһар. Балаларды ойлаймын. Болашағымыз туралы толғанам.

Гауһар! Бәрі де кеше ғана болған сияқты еді. Сөйтсек, екеуіміздің отбасын құрып, өз алдымызға түгін түтете бастағанымызға да он жылдай боп қапты-ау. Өмір-өзен бір минутқа кідірмей, сынаптай сырғып өтіп барады екен ғой. Сау кезімізде соңымызға жалтақтаудан гөрі, дүрмекке ілесіп, алға қарай ұмсына берсек керек. Әйтсе де, жолаушының оқта-текте бір тоқтап, өзі басып өткен өмір жолдарының кедір-бұдырына көз қырын тастап қойғаны да зиян емес пе деп қалдым. Өйткені кешегі кемшілік ертеңге сабақ қой.

Міне, біздер он жылдан бері бір мәрте де жүз шайыспай, әй-шәй деспей, тату-тәтті өмір сүріп келдік. Адам,

сірә, бұл өмірдің қызығына тойған ба?! Дегенмен, өзіңмен жақсылы-жаманды бірге өткізген азды-көпті күндеріме мен өле-өлгенше ризамын. Жоқ! Атай көрме! Мені өзіңмен бақылдасып, қоштасып жатыр екен деп ойлап қалма.

Рас, қазір мен жатқан аурухана жеңіл-желпі сырқаттар келетін жер емес. Бұл — нейрохирургия ауруханасы. Мұнда ең қиын, ең қауіпті операциялар жасалады. Адам миының ішіне, яки омыртқа сүйектің қуысында жасырынып жатқан жұлынға операция істейді.

Мұнда адамның бас сүйегін, яки омыртқасын құдды жаңғақ шағып жатқандай шақыр-шұқыр аршып, бұжыр-бұжыр ми етінің қат-қабаттарын тілгілеп, жалғап, жамап жатады. Осындай операциядан аман-есен шыққан науқас адам құдды дозақ отынан өтіп келгендей ақырет азабын шегеді десем артық айтпағаным. Тіршілік үшін ажалмен арпалысқа түсіп, өмірдің зәрін татып жатқандарды күнде көрем. Өзімнің де дәл сондай операцияға түсіп, солар сияқты қиналатыным есіме түссе болғаны, денем түршігіп, төбе құйқам шымырлап кетеді.

Бірақ есінде болсын, Гауһар! Ержан оңайлықпен жан бере қоймайды. Мына ауруға да, азапқа да, қайғы-қасіретке де әзірше мен бой берер емеспін. Соңғы демім біткенше сұрқия сырқатпен арпалысып, алысып өтерім хақ. Белдеспей жатып, беріле салатын бозкүйік борбас мен емес! Басқа түскен пәлені мойынмен көтеріп алуға әзірмін.

Бірақ ой азабы адамның ұшар көгін, қонар көлін тарылтып жібереді екен ғой. Кейде мен өзімді бірте-бірте ой жеңіп бара ма деп те іштей тіксініп қалам. Сондықтан дәл қазір қасымда болмасаң да, бар сырымды өзіңе осылайша ақтара бергім келіп тұр.

Гауһар! Сені тура бүгінгідей ешқашанда аңсап, сабыр суым сарқыла күтпеген едім. Мүмкін, бұл әдеттегі, үйреншікті сағыныш емес, өзіме де беймәлім басқа бір сезім шығар.

Кейде адамда мұндай да болады екен-ау. Өзіңді кеше ғана көрдім. Ал, бүгін сағынып қалдым. Жәудіреген мөлдір жанарыңды да, сүйіріктей аққу мойныңды да, үлпілдеген көмір қара шашыңды да, қас қағымда жанымды баурап әкететін сүйкімді наз-қылығыңды да аңсадым.

Мүмкін, сен басқалар үшін айта қалғандай әдемі де емес шығарсың. Мұның бәрі менің қанатты қиялымнан туған

сағым-бейне ғана болар. Бірақ мен үшін өзің ең қымбаты жан екеніңе бүгін анық көзім жетті. Неге дейсің ғой? Асықпа. Бәрін рет-ретімен айтамын.

Бір айдан кейін сен жиырма жетіге толасың. Ал, мен отыз беске шығамын. Арамызда тұтас бір ғұмырдай боп, сегіз жыл көлбей түсіп жатыр екен-ау. Соны бүгін ғана тұңғыш рет ойлаппын ғой. Өйткені ол екеуіміздің де ойымызға кіріп шыққан емес.

Білем, сен қазір жұмыстасың. Мен сияқты кімнің нешеге келгенін есептеп, бос қиялға беріліп жатқан жоқсың. Әсіресе, мен ауруханаға түскелі бері жұмысбасты, ер жанышты боп кеттің. Өйткені бәрін — үй шаруасын да, бала күтімін де жалғыз өзің тындырып жүрсің. Бүгін сен жұмыстан шыққан бойда тура балалар бақшасына барасың, Қайратты әкелесің. Оған дейін мектептен Мұхит та кеп қалады. Сосын үшеуің маған келесіндер. Оған дейін өлі бірнеше уақыт бар. Ал, мен қазір сол өзің көрген кереуетте шалқамнан түсіп, қыбыр етпей, сан қилы ойға шомып жатырмын.

Кешегі өзің көргендей мәре-сәре емеспін. Бүгін көңілім су сепкендей басылып қалған сияқты. Неге дейсің ғой?

Түскі тамақты енді алдымызға алып едік, бір топ дәрігер сау етіп, біздің палатаға кіріп келді. Жүрегім тас төбемен шықты. Өйткені олар түскі ас кезінде, сірә, бүйтіп келген емес. Араларында осы мен жатқан аурухананың бас дәрігері, өзің білетін профессор әйел бар. Демек, біздің алтыншы палатадағы үш науқастың біріне шұғыл түрде операция жасау керек болғаны деп түйдім. Кімге? Қайсымызға? Неге тезірек айтпайды?

Соның алдында ғана біздер қалжың, күлкіге енді көшкен едік. Нейрохирург профессорды көргенде, күлкіміз пышақпен кескендей күрт тыйылды. Шыдам-төзімім таусылса да, жұмған аузымды ашуға шамам келмей, іштен тынып, оқ тиген ұзақ көзденіп жата бердім. Тағатым таусылып, тынысым бұрынғыдан бетер тарыла түсті. Бірақ еңсені жаншып жіберердей өлі тыныштықты бұзуға ешкімнің жүрегі дауаламай-ақ қойды.

Бір кезде барып профессор қолындағы көкшіл қағазға үңілді. Сол сәтте ол маған бейне бір айтуға ауыр, аса қатал үкімді оқып естіртейін деп тұрған соттың төрағасы тәрізді боп көрініп кетті. Профессор мен жаққа қарады. Мен одан

қаймығып, жүзімді тайдырып әкеттім. Бірақ құтыла алмадым. Ол қағаздан басқаларды емес, тура менің фамилиямды оқыды. Сосын профессор маған тік қарап: «Ертең сізге операция жасаймыз», — деді де, әлгі ақ халатты бір топ адамды соңына ертіп, дереу палатадан шығып кетті.

Сол-ақ екен, жанымда жатқан екі науқас та иықтарындағы зілдей жүкті біреу лып еткізіп лезде алып тастағандай-ақ: «Уһ», — деп жеңілдеп, тыныстары кеңіп сала берді. Ә дегенде мен сең соққан балықтай есеңгіреп, не істерімді білмей ошарылып қалдым. Сәлден кейін барып көзім бұлдырап, құлағым ың-шың боп шулап кетті.

Не керек, бүгін ойда жоқта көңіл-күйім сабындай бұзылды. Әп-сәтте жаным құлазып, көңілім ойсырап қалды. Әлденеден меселім қайтып, қажырым мұқалғандай болды.

Жаңа ғана палата іші жап-жарық нұрлы шуаққа толы сияқты еді. Енді айнала төңіректің бәрі күңгірт тартып, тылсым үрей төніп келе жатқандай. Әзірше өзіме де беймәлім бір жамандықты сезгендей жүрек құрғыр зуылдап алып ұшып барады. Не болды маған? Соншама неден зәрем қашады? Ертеңгі операциядан жүрегім шошып жатыр ма?

Гайһар! Сен біздің профессорды білесің ғой. Ол өзі мығым денелі, сәл еңкіштеу, қабағы түксіп қалған, мосқал әйел. Бір қызығы оның жүріс-тұрысы да, адамдармен сөйлесуі де, тіпті гүрілдеген жуан даусы да әйелден гөрі ер адамға көбірек ұқсайды. Ауруханада оны ешкім Елена Андреевна деп аты-жөнімен атамайды. Жұрттың бәрі — аурулар да, дәрігерлер де «профессор» дейді.

Елена Андреевна басқа дәрігерлер сияқты қиын жағдайда қипақтап, мәймөңкелеп жатпайды. Құдды төбеден тоқпақпен қойып қалғандай етіп, ойындағысын тура айта салады. Мүмкін, сол себепті шығар, әйтеуір осындағы науқастар оған инедей шүбә келтірмей, иманындай сенеді.

Әдетте профессор науқас кісілерге, әсіресе, бүгін-ертең операция столына жатайын деп тұрғандарға жылы шырай байқатпайды екен. Қайта әлденеге қатты жаны кейіп тұрғандай сыңай көрсетіп, күрең қабақ танытып, қатал сөйлеседі. Мұндай «жасанды қаталдықтың» бар құпия сырын мен кейінірек барып түсінгендей болдым.

Әр сөзін шегелеп жатқандай-ақ, нығыздап-нығыздап айтып, даусын сәл көтеріңкіреп, ызалы үнмен сөйлесудің кімге керегі бар дейсің ғой? Мұнда гәп бар екен. Оны өзім де кештеу ұқтым.

Ажал иісі аңқыған қан майданға кірер алдында азды-көпті үрейге бой алдырып тұрған жауынгерді сәл де болса демеп, жігерлендіріп, жан-дүниесін шықпыртып жіберетіндей қаһарлы сөз қажет емес пе?! Арпалыс алдында командир жауынгерлеріне «Айналайын!» — деп жәмпеңдеп жатпайды. Қайта қаһарына мініп, өз бойындағы жауға деген өшпенділікті, ашу-ызаны, от-жалынды қатардағы жауынгерлерге де бөліп бергісі келгендей өзінен-өзі буырқанып, бусанып, айбат шегіп кетеді ғой. Мұның өзі солдаттарды табанда жігерлендіріп, бойына күш-қуат беріп, қайрап жібереді.

Біздің профессор да әрбір нейрохирургиялық операцияны адам өмірі үшін болған қан майдан деп біледі. Өзін сол қиян-кескі шайқастың командирі сезінсе керек. Ал, біздерді, науқастарды, әрине, ол бұйрықты мүлтіксіз орындауға тиісті солдат санайды. «Ауруды жеңіп шығу үшін сендер өздерің де аянбай барларыңды салып күресулерің керек», — дегенді бізге жиі айтады ол.

Осындай дертке шалдығып, ауруханаға түскелі бері өзім де әбден күдікшіл, кісі қабағын андығыш боп кетсем керек. Мен қазір кез келген адамның өзім туралы не ойлап тұрғанын бетіне бір қарап-ақ, көздерінен қапы жібермей оқимын десем иланасың ба? Тегінде, өзгелердің ой-пікірін жүзіне қарап, осылайша «оқи алмаған» жандар бақытты шығар. Біреудің мал-мүлкіне көз салып жүрген ұры сияқты боп, әлдекімдердің ішкі дүниесін, ішек-қарнын рентгенмен қарағандай ұдайы көріп отырудың несі мәртебе?!

Жұрттың айтуынша, профессор әдетте кеселі тым асқынып кеткен, операциядан тірі шығуы дүдәмал науқастармен ғана сыпайылық сақтап, жылы шыраймен, «жақсылап» сөйлеседі екен. Ол жаңа біздің палатаға кіріп келгенде маған бір түрлі мейірлене, жаны ашып қарағандай болған еді. Содан секем алып қалдым.

Демек, мен ертеңгі операцияның өзінен емес, профессордың мені әлденеге қиғысы келмегендей-ақ іштей мүсіркеп тұрған, мейірімге толы көздерінен үрейленіп кетсем керек.

Рас, мен өзіме операция жасалатынын бүгін ғана есітіп отырғаным жоқ. Мандайшасына абажадай кесек әріптермен баттитып «Нейрохирургия» деп жазылған есіктен кірген әрбір адам о баста-ақ миына операция жасатуға іштей белін буып келген жандар. Олар осы есіктің табалдырығын аттаудан бұрын талай-талай түндерді ұйқысыз өткізіп, ақыры басқа лажы қалмаған соң осы қадамға төуекел жасаған кісілер.

Көк семсердің жүзіндей қылшылдап, ителгідей жұтынып тұрған небір жүрек жұтқан жігіттердің өздері де осы есікке келгенде ұнжырғалары түсіп, әлекей-шәлекей боп қалғанын талай көрдік. Бәріміз де мына есіктен қорқа-қорқа кіргенбіз. Неге дейсің ғой?

Өйткені мұнда адамның ең жанды, ең күрделі жеріне — миына операция жасалады. Көне медицина ғылымының басқа салаларымен салыстырғанда нейрохирургия әлі жас екен. Адамның бүкіл организмін басқарып тұрған сиқырлы орталықтың ғылымға белгісіз сырлары да аз емес тәрізді. Әсіресе, арқа омыртқаның ішінде жатқан жұлын ми хақында әзірше адамзаттың білетіні мардымсыз сияқты.

Бір жолы маған профессор әзіл-шынын араластырып: «Қазір адам баласы өз жұлынының қызметінен гөрі, аспандағы айдың құрамын жақсырақ біледі», — деп күлген еді. Мүмкін, сонысы рас та шығар. Әйтеуір операция столына жатқандардың бәрі бірдей тірі шығады деп ешкім де, тіпті осы атышулы профессордың өзі де кепілдік бере алмайды.

Иә, нейрохирургия ауруханасының табалдырығынан өз еркімен аттап өтіп, ішіне кіруге өзін-өзі қалайда көндіре алған кісілер — бір жағынан үмітке иек артып, ал екінші жағынан ажалды іштей мойындап келген жандар. Мен де солардың бірімін. Соны ұмытпа, Гауһар!

Тіршіліктегі ең қатерлі, ең сұсты нәрсе — өлімнің өзіне де төуекел жасап, ажалға бас тіккен адам енді неден жасқанады дейсің ғой? Айтайын. Бір айдан кейін келетін өлім қатерінің қорқынышы бір бөлек те, тап қазір, бүгін-ертең төбеңнен төніп тұрған үрейдің жөні бір бөлек екен. Бір айдан, не бір жылдан кейін болатын операциядан адам онша шоши қоймайды. «Арада әлі уақыт бар», — деп әркім өзін-өзі іштей жұбатса керек. Мұндайда науқас жандар уақыт дейтін қорғанды паналап, соған арқа сүйейді. Ал,

«ертең операция» дегенді естігенде адам жан-жағынан жаудың оғы борап тұрған қиын-қыстау сәтте бас паналайтын бірде-бір бұтасы жоқ, алақандай ашық далада қалып қойған жауынгерге ұқсайды. Жаңа «ертең» дегенді естігенде мен сондай күйге түстім. Рас, мен бойымды үрей билеп, көңілім сөгіліп бара жатқанын тірі жанға сездірмеуге тырыстым. Бірақ қорқыныш сезімі адамның еркінен тыс нәрсе ғой. Құрық тимеген асаудай тулайтын үрей сезіміне тізгін салып, ауыздықтап алу көрінгеннің қолынан келе беретін жеп-жеңіл іс емес. Ішкі дүнием алай-дүлей боп, дауылды күнгі теңіздей толқып жатты.

Теңіздей тулап, бойымдағы басқа сезімдерді бас көтертпей тұншықтырып, билеп-төстеп бара жатқан қаһарлы үрей бір сәт өзінен-өзі саябырлап, сабасына түсе бастады. Әп-сәтте қанымды қақ қылған қап-қараңғы қорқыныш пердесі өзінен-өзі ысырылып, сонау көкжиектен үміт шұғыласы шашырай бастағандай болды. Шынында да, осы мен неге сонша үрейленем? Неге құтым қашады? Неден қорқамын? Операциядан ба? Әлде өлімнен бе? Жалпы қорқыныш, үрей деген не өзі? Ойымнан осындай сауалдар шықпай-ақ қойды. Енді осы сұрақтарға жауап таппай тұрып, көңілімнің тыншымасын, басқа нәрсе ойлай алмайтынымды сездім.

Гауһар! Сенен несін жасырам? Жайшылықта қоян жүрек қорқақтығым байқалмаған сияқты еді ғой. Мүмкін, кімнің қорқақ, ал кімнің батыр екенін тек төбеден төнген өлім қаупі ғана анықтайтын шығар. Әйтеуір мына үрей мені ой азабына салып қойды. Қазір ешкімнің сөзіне сене қоймайтын сияқтымын. Бұрын өзім анық-қанық білетін нәрселерге де бүгін іштей күдіктене бастадым. Бұл не?

Үрей адамды ойшыл етіп жібере ме деп қалдым. Мен қорқыныш, үрей сезімі хақында бұрын-соңды ойланып көрмеген едім. Ойланатын несі бар дейсің ғой? Бар екен.

Аузын арандай ашқан ажалмен жеме-жемге келгенде ғана адам осындай сауалдарға жауап іздейтін шығар. Сонымен мен неден қорқам? Ертеңгі болатын операциядан ба? Демек, операцияға, оның сәтті боларына онша сенбегенім ғой. Сонда үрей дегеніміздің өзі сенімсіздіктен туатын болғаны ма? Мұндай күрделі, нейрохирургиялық операция сәтті аяқталады деп күні бұрын ешкім үзілді-кесілді айта алмайды. Тіпті профессордың өзі де ойдағы-

дай өтеді деп мені тас-түйін сендіріп отырған жоқ. Демек, қауіп-қатер бар. Қорқыныш дегеніміздің өзі қауіп-қатерді күні бұрын сезіну емес пе екен?

Бізбен көрші палатадағы бір кісі операция жасатар алдында қасындағы жолдастарына әзілдеп: «Қорықпаңдар. Менің өлуге правом жоқ. Өйткені балаларым әлі тым жас», — депті. Мүмкін, осы бір әзіл сөзде көп шындық жатқан шығар. Онда әлгі үрей дегеніміз аса күшті жауапкершілікті сезіну ғана болып шықпай ма?

Бір данышпан: «Үрей — басқа түсетін бәле-жаланы, бақытсыздықты, азапты күту», — депті ғой. Ар-ұят дегеніміздің өзі де абыройды айрандай төгіп алудан қорқу, үрейлену емес пе? Демек, кәдімгі ұяттың өзі де үрей.

Дәлірек айтсақ, адамдар бақытсыз боп қалам ба деп үрейленеді екен. Онда тек бақытты жандар ғана қауіп-қатерден шошитын болғаны ма? Ал, бақытсыздар ше? Олар тәуекелшіл, жанкешті боп келе ме? Мен ертеңгі операцияға баруға жүрексініп тұрмын. Демек, мен азды-көпті бақытты жан болғаным ғой.

Бірақ бақыт дегеннің өзі не? Мен соны толық түсінем бе деген күдік ойда жоқта сап ете түсті. Бақыт адамның ойлаған арманына жетуі шығар. Бірақ адамда арман көп қой. Соның бәріне қолы жеткен адам ғана шын бақытты ма? Әйтсе де, адамның арманы, сірә, тіршілікте таусыла қоймас. Сонда қалай, жер бетінде бақытты жан жоқ па? Бар, әрине. Көп. Әйтпесе неге біреулерді бақытты, біреулерді бақытсыз дейміз? Мүмкін, бақыт дегеніміз өзгермейтін, тұрақты, қатып қалған нәрсе емес шығар. Бүгін бақыттың дәмін татқан кісі, күні ертең-ақ қайғыға уланып қалуы ықтимал емес пе?

Сөйтіп, мен бақыттымын ба, жоқ па? Арманына жеткен адам бақытты десек, мен, шынында да, бақытты шығармын. Оқыдым. Өзім қалаған мамандыққа ие болдым. Қызметім де жаман емес. Тату-тәтті отбасын құрдым. Екі бірдей ұлым бар. Жап-жақсы пәтер алдым. Бірақ мен тек осыларды армандадым ба? Жоқ, әрине. Арманым көп. Мүмкін, бір кезде бүкіл арманымның бәрі түп-түгел орындалар. Ол үшін күресу қажет. Ал күресу үшін ертеңгі операциядан тірі шығу керек.

Меніңше, бақыт дегеніміз қара бастың қамы емес. Басқаларға қыруар қуаныш, зор шаттық сыйлаған жандар ғана

бақытты. Ал, мен өзгелер үшін не істедім? Бәрін тек өзім үшін ғана істеп жүрген сияқтымын ғой.

Рас, біздің құрылыс ұйымы жақсы-жақсы тұрғын үйлер салды. Инженер-құрылысшы ретінде мен де оған аз үлес қосқам жоқ. Өзіміз салған үйлерде біреулердің тұрып жатқанын көргенімде, төбем көкке жеткендей болады. Бірақ сол үйлердегі мыңдаған тұрғындардың тым құрыса бір-екеуі мына жарық дүниеде Ержан деген инженер ба-рын біле ме? Жоқ, әрине. Білуі шарт па? Жоқ. Білмей-ақ қойсын. Риза болса да жетіп жатыр.

Дегенмен, осының бәрі сәл-пәл өкінішті-ақ. Мәселен, артист сахнаға шығып үш минут өлең айтып берсе, бүкіл зал даурығып қол соғады. Ал, біздер күні-түні тынбай еңбек етеміз. Адамдарға үш минуттық емес, ғұмырлық қуаныш сыйлаймыз. Алайда, бізге тірі пенде қошемет көрсетпейді. Әй, қойшы, сол қошеметті. Соны өзім де жақтырмаймын. Сол үйлерді әйтеуір біреулер терлеп-тепшіп тұрғызғанын жұрт біледі емес пе?

Сонымен, мен бақыттымын ба, Гауһар? Сен осыны көп сұраушы едің ғой. Бұрын бұл сауалға жауап бере салу да оп-оңай көрінетін. Шындап ойланған да қиын екен-ау.

Адам жайшылықта жұмыстан бас көтере алмай титықтап жүреді ғой. Мұндайда ол өзінің шексіз бақытты екенін де онша сезе бермесе керек.

Тап бүгінгі күнге дейін уайым атаулы ойыма кіріп те шыққан жоқ еді. Әке-шешем мандайымды күнге шалдырмай өсіріпті. Тоным тозып, атым арып көрген емес. Жұрт қатарлы оқыдым. Инженер-құрылысшы болдым. Қызмет жағынан да тасым өрге қарай домалап келе жатыр еді.

Отбасы жағынан да мен өзімді ешкімнен сорлы санамаймын. Суымды сүт қылып отырған сен ғой, Гауһар. Екі ұлым кешкісін алдымнан жүгіріп шығып, мойныма асылғанда ет жүрегім елжіреп кетеді.

Мен десе ішкен астарын жерге қоятын достарым да аз емес. Қызметтес жолдастар өз алдына бір төбе. Туған-туысқандар да жетіп жатыр.

Жер жұқартып жүрген жанға бұдан артық не керек?! Еш нәрсе. Онда мен осынша байлықтан — ең алдымен сенен, Гауһар, екі бірдей баламнан, сосын жора-жолдастарымнан, сүйікті жұмысымнан, бауырларымнан айрылып қалам деп қорқып жатқан шығармын. Егер бұлардың бірде-

бірі менде жоқ болғанда ертеңгі операцияға тайсалмай батыл жүріп барар ма едім?

Жоқ, әрине. Бұлардың бәрінен де қымбат тағы бір нәрсе бар. Ең алдымен мен соны қимайтын сияқтымын. Ол — өмір. Сол өмірге деген құштарлық. Демек, мен өмірдің өзіне ғашықпын. Ғашықтар бірін-бірі оңайлықпен қиып тастап кетпейтіні саған да мәлім ғой.

Жер бетіндегі тіршілік иесінің бәрі де өмір сүруге шексіз құмар. Бұл құмарлық олардың бойындағы табиғи соқыр сезімнен туындап жатпай ма? Ажалды соншалықты үрейлі етіп көрсететін нәрсе де сол өмірге деген құштарлыққа байланысты шығар. Егер дана-табиғат оларға осы бір қорқыныш сезімін сыйламағанда не болар еді? Онда бірде-бір тіршілік иесі өзіне төнген қауіп-қатерден қорғанып, өзін-өзі сақтап қалуға әрекет жасамас еді. Ал, қорықпаса, қорғанбаса, онда олардың бәрі жер бетінен әлдеқашан-ақ жойылып, жоғалып кетпес пе еді?

Ғайһап! Сен мынадай бір нәрсеге назар аудардың ба? Әдетте өз бетінше жабайы өскен өсімдіктер мен ағаштардың тікенегі сұмдық көп болады ғой. Ал, бау-бақшада қолдан егілген гүлдер мен жеміс ағаштарында тікен жоққа тән. Неге? Себебі жабайы өсімдіктерге инедей өткір тікендер керек-ақ. Өйткені олар өлмей, тіршілік етуі үшін өзін-өзі қорғауға мәжбүр. Қурап қалмау үшін олар барын салып, жеті қабат жер астына бойлап, тереңге тамыр жайып, су іздеп табады. Бұл өмірге құштарлық емес пе?! Ал, бау-бақшадағы өсімдіктер тым нәзік келеді. Кезінде баптап, суарып тұрмаса, тез қурап қалады. Себебі ол адамның мәпелеуіне «арқа сүйеп кеткен».

— Жан-жануарлар да солай ғой. Олар бір-бірінен қорқады. Бір-бірінен сақтанады. Соның арқасында ғана олар жер бетінен мүлдем жойылып кетпейді. Белгілі бір мөлшерде сақталып отырады.

Бесенеден белгілі нәрселерді несіне жіпке тізіп айтып отырсың дейсің ғой? Мұнда да гәп бар. Мен саған бұл арқылы: қорқыныш дегеніміз тек жиіркене қарайтын жексұрын сезім емес, қайта тіршілік атаулыны жойып жібермей, сақтап қалу үшін өте-мөте қажетті қасиет демекпін.

Қорқыныш сезімі адамға да жат емес қой. Бұл заңды да. Өйткені адам да өзін-өзі сақтап, әрі қарай жетіле түскісі

келеді. Әйтсе де су жүрек, қорқақ адамды ешкім дәріп-темейді ғой. Қайта ондай қоян жүректерді жұрт мазақтап, маскара етеді. Неге?

Міне, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне енді ғана жетіп келдік. Адам басқа тіршілік иелері тәрізді табиғи қорқыныштың құлы емес. Ол өз бойындағы небір сұмдық үрей сезімдерін өз еркіне бағындырып, қорқыныш атаулының бәрін ақыл-парасатқа жығып бере алады. Демек, үрейге бой алдыру яки алдырмау адамның өз қолындағы нәрсе. Белгілі бір құбылыс қорқынышты ма, жоқ па деген мәселені адам қашанда Парасат таразысына салып көріп шешуге тиісті сияқты.

Ал, мен операция жасату жайын ақылға салып, қабырғаммен кеңесіп, әбден толғанып барып, үзілді-кесілді шешкен сияқты едім ғой. Олай болса, бүгін үрейге бой алдырғаным қалай? Әйтсе де, мұндайда бір тоқтамға тоқырап, көңілді тас түйін бекітіп алу қиын екен. Үрей толқындары қайта-қайта тулап, жаныма тыныштық бермей-ақ қойды.

Минут сайын әр ойдың түбіне бір түсіп, ақылым алпыс жаққа алып қашты. Ақай жоқ, тоқай жоқ неге шошимын сонша? Басымды неге бүгін бұлт айнала берді? Дүниенің бар тауқыметі жалғыз маған төнгендей соншам таусылғаным несі? Үрейден жүрегім қарс айрылатындай-ақ оншалықты су жүрек емес едім ғой. Әлде сол жүрек құрғырдың өзі бір сұмдықты сезе ме?

Ә, өзімдегі үрейдің сырын енді ғана ұқтым, Гауһар! Кешегі бір жайсыз оқиға есіме түсті. Жүрегіме дерт байлап, көңіліме түйткіл түсірген нәрсенің не екенін енді ғана ойлап таптым.

Гауһар! Сен мені операциядан зәресі қалмай жатыр екен деп ойлап қалма. Менің тап қазіргі көңіл-күйімді тереңірек сезінсін деп әңгіменің бояуын сәл-пәл қоюлатып жіберсем керек. Әйтпесе көңіл жүдеп, жан жұтайтындай маған еш нәрсе бола қойған жоқ.

Әділін айтып, ақ сөйлегенге не жетсін. Біздің профессор-нейрохирург қолы алтын, ғажайып жан ғой. Ол талайларды тікелей төніп тұрған ажал аузынан суырып алып қалды деуге болады. Аяқ-қолы бірдей сал боп, талай жылдар үйінде тырп етпей жатқан мүгедектер осында келіп, кәдімгідей жазылып кетіп жатыр. Осында зембілге

жатып келген жарымжан байғұстар бір-екі айдың ішінде үйлеріне өз аяқтарымен жер басып кетуде. Нейрохирургиялық операциядан кейін қос балдағын лақтырып тастап, аяғын батыл-батыл басып кетіп бара жатқандардың қуанғанын көрсең бар ғой, Гауһар, онда көп нәрсені маған айтқызбай-ақ түсінер едің.

Бірақ адамның құлағы жақсылықтан гөрі, жамандық хабарды тезірек шалып қалады-ау деймін. Қаншама көп адам осы ауруханадан құлан-таза жазылып шығып жатыр ғой. Дегенмен, олар онша көзге көріне бермейтін тәрізді. Үйреншікті нәрсе сияқты. Ал, оқта-текте ұшырасып қалатын бірен-саран қайғылы оқиғаны сол заматта-ақ күллі аурухана егжей-тегжейлі есітіп үлгереді.

Кеше үш науқасқа операция жасалды. Екеуі аман-есен шықты. Біреуі операция столында дүниеден өтіпті.

Міне, осы суық хабар дүңк ете түскенде бәріміздің де қабырғамыз қайысып, еңсеміз езіліп кеткендей болды. Қаспен көздің арасында бір палатадағы үш адамның да жілігі шағылып, меселі қайтқандай еді. Сол сәтте бәріміз де еріксіз тұнжырап, көпке дейін еңсемізді көтере алмай қалдық.

Өйтсе де, біржола торығып, түңіліп кеткен жоқпыз. Сәлден кейін-ақ біздер өзіміздің үйреншікті қалпымызға келе бастадық. Тіпті онша-мұнша өзіл-қалжың да естіле бастады. Бірақ оқыстан палатаға бір топ ақ халатты адамдар мен нейрохирург кіріп келгенде, төбемізден жай түскендей боп, іштей тіксініп, бәріміз де үрпиіп қалдық. Өйткені біз кешегі өлген жігітті әлі ұмыта қойған жоқ едік. Мына профессор бүгін бізге күндегідей мейірімді емес, қайта тура жан алғыш әзірейілдің өзіндей боп көрініп кетті.

Ажалға араша түсе алмаған осы бір топ ақ халатты жандарды іштей кінәлап тұрғанымда, профессор маған тесіле қарап: «Ертең сізге операция жасаймыз», — деді. Бұл маған: «Ендігі кезек сенікі, ертең сен өлесің» дегендей боп естілді. Бұрынғыдан бетер зөре-құтым қашты.

Дәрігерлер есіктен шығып кетісімен-ақ үшеуіміз де мойнымызға су құйылғандай тұнжырап, бір-бірімізге тіс жармай, сөлбіредік те қалдық.

Қасымдағы кісілердің не ойлап, не қойғанымен ісім болған жоқ. Мүмкін, олар бір-бірімен сөйлескен де шығар. Бірақ өз басым тас керең боп қалған адамдай ештеме естігенім жоқ.

Бар ойым кеше өмірден өткен жігітте еді. Кейде тағдыр адамға қандай қатыгездік жасайды десеңші. Небәрі жиырма бес жаста екен. Ал, мен отыз бес жастамын ғой. Демек, ол өмірдің ащысын да, тұщысын да менен он жыл аз татқан. Бірақ кім білсін?.. Өмірде не болмайды. Мүмкін, ол өмірдің азабын да, ләззатын да менен көбірек сезінген шығар. Әрине, адам жүз жасаса да көптік қылмайды. Бірақ мезгілсіз сөнген өмір шамынан өкінішті, одан қасіретті дүниеде еш нәрсе жоқ шығар.

Сол палатадағы жігіттердің айтуынша, оның дерті де құдды менікі сияқты, яғни омыртқаның ішіне, жұлын-миға өсіп шыққан ісік екен. Медицина тілінде мұндай науқасты эпиндимома деп атайды. Бірақ оныкі осы кеселдің тым асқынып кеткен түрі. Бұл аурудың ең басты белгісі: аяқ-қолдың қызметі нашарлай бастайды. Ал, әлгі жігіт соңғы кезде мүлдем жүре алмай, төрт тағандап қалған екен. Мен де бес-алты айдан бері өзімнен-өзім кәдімгідей ақсаңдай бастадым. Алғашында мұны әншейін өткінші, қыңқыл-сыңқыл ауру шығар деп онша елең қылмай жүрдім. Бірақ, өкінішке орай, науқасым мен ойлағандай жеңіл-желпі боп шықпады. Дәрігер әбден қарап болған соң маған: «Сізді профессордың өзі көруі керек», — деп осы нейрохирургтың фамилиясын атады. Бұдан кейінгі оқиғаның бәрі өзіңе жақсы мәлім ғой, Гауһар. Есінде ме, осы профессормен алғаш әңгімелескеніміз? Қасымда сен де бар едің ғой.

— Доктор, айтыңызшы, операция аяғыма жасала ма? — деп сұрадым мен.

— Жоқ.

— Енді қалай? Менің аяғым ғой ауыратын, доктор.

— Жоқ. Гәп аяғыңызда емес, жігітім.

— Енді неде?

— Омыртқада. Дәлірек айтсақ жұлында жатыр.

Сосын мені белуарыма дейін шешіндіріп, етпетімнен төсекке жатқызды. Сөйтті де қасыма келіп, отырып, арқама қолын салды. Сосын көк желкеден бастап, құйымшақтың тұсына дейін созылып жатқан омыртқа сүйектің үстінен алақанымен бір сипап өтті де:

— Міне, осы ұп-ұзын қаңқа сүйек омыртқа деп аталады, — деді. — Мұның өзін бүкіл организмді тіреп тұрған ұстын деуге де болады. Сол омыртқа-ұстынның іші қуыс,

кеуек. Бірақ әлгі қуыстың іші бос емес. Омыртқаның ішінде ұзыннан-ұзақ түсіп жұлын жатыр. Жұлын да ми. Ол бас сүйектің ішіне орналасқан орталық мидың жалғасы. Ұқтың ба? Сол жұлын сан миллиардтаған жіп-жіңішке талшықтардан құралған. Әрбір осындай талшық-нервтің жіңішкелігі адам шашынан он мың есе жіңішке. Бірақ осы қылдай талшықтың әрқайсысы адам өмірінде орасан зор қызмет атқарады. Солардың бірі сәл науқасқа шалдықса адамның көзі жұмылмай қалады, екіншісі нашарласа мына сіз тәрізді аяқтан қала бастайды, тағысын тағылар. Сіздің омыртқаңыздың ішіне кішкене ісік-ет өсіп шыққан. Сол ісік әлгі талшық-нервтің бірін басып, оның өз қызметін атқаруына бөгет боп тұр. Сондықтан қатерлі ісікті алып тастау керек.

— Қалай аласыз? — деппін мен сасқалақтап.

— Қалай дейтіні бар ма?! Омыртқаны кесіп ашамыз да, алып тастаймыз...

Профессор одан әрі не айтып, не қойғанын естігем де, тыңдағам да жоқ. «Омыртқаны кесіп, ашамыз» дегенде-ақ аза бойым қаза боп кетті.

Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай!
Ішінде омыртқаның жұлыным-ай!...

Осылай деп зарлаған кім еді? Қапелімде есіме түспей, дел-сал болдым. Ақыры таптым-ау. Атақты Ақан сері ғой. Жан серігі — тұлпары қайғылы қазаға ұшырағанда ақын осылайша күңіренген.

Жұлын... Осы бір сөзге бұрын мән бермей, ой тоқтатпай келгем. Қасқалдақтың қанындай етіп қадірлейтін, барынша қастерлі, жанындай жақсы көретін, ең аяулы нәрсесін қазақта «жұлыным» дейді екен ғой. Бәсе, адамның жан-жүрегіне мейлінше қатты тиетін, кісіні дінкелетіп кететін, шектен тыс ауыр қайғы-қасіретке тап болған сәтте көне көз қариялар: «Жұлынға тиді», — деп жататын-ды. Күллі қарғыс атаулының ең ащы, запырандай улысы да «Жұлының үзілгір!» дегені шығар. Өйткені халықта «жұлыны үзілді» деген сөздің мән-мағынасы: тірегі құлады, таянышы жоқ болды, тұғырдан тайды, дүниеден өтті деген ұғымды білдіреді ғой.

Демек, ертең менің ең жанды, ең қиын жеріме, омыртқа сүйектің ішіне операция жасалмақ. Мүмкін, бұрын

омыртқасын кестіріп көрген адамдармен кеңесіп алу керек шығар. Сен қалай ойлайсың, Гауһар? Операция жасатамыз ба? Жоқ па? Тіпті өлмегеннің өзінде, мүгедек боп қалсақ қайтеміз? Ондайлар да бар екен.

Бұл не өзі! Күдік пе, әлде үрей ме? Мүмкін, бұлардың бір-бірінен айырмасы да жоқ шығар. Адам бір нәрсеге күдіктенсе-ақ қорқа бастайды ғой. Ал, егер қорықса, онда өлденеге күдіктенгені емес пе? Жоқ. Секем алу, иланбау шындап келгенде үрейден де қауіпті. Үрей өткінші сезім. Кейде қас қағымда ұмытылып кетеді. Ал, күдік ұзаққа созылатын, кейде ғұмыр бойы ем қонбай қоятын ауыр дерт.

Күн көрмеген ағашқа құрт түскіш келеді. Бойында отжалыны аз, қамкөңіл жандарға да күдік құрты үйір болады. Бұл өзі адамды іштен жеп тауысатын аса қатерлі науқас. Қазір менің тағатымды тауысып бара жатқан сезім азап отына салатын күдік емес, қас қағымда зырқырап өте шығатын жай үрей ғой.

Бүгін менің үрейленуімнің тағы бір сыры бар. Өзің білесің, маған операцияны тағы бір айдан кейін жасауы керек еді. Ал, профессор бүгін келіп: «Ертең жасаймыз», — деп үзілді-кесілді айтып кетті. Неге өйтті дейсің ғой? Сен білмейсің бе? Ал, мен бүгін профессордың көмекейіндегі көмескіні бірден-ақ болжадым. Қалай дейсің ғой? Логикалық әдіспен ойлап, кісінің көкейдегісін көре білу пәлендей қиын да емес сияқты. Өзің-ақ ақылға салшы: кеше марқұм болған жігіт те нақ осындай, мендегідей дертке шалдыққан еді. Кеше соған операция жасап, омыртқаның ішін ашып көрген бойда-ақ профессор мені есіне алды. Қатерлі ісік ұлғайып, тамыр жайып кетсе, істің насырға шабарына дәрігердің тағы да бір рет іс жүзінде көзі жетті. Сол минутта-ақ ол маған неғұрлым тезірек операция жасау жөнінде іштей үзілді-кесілді шешім қабылдады. Міне, көрдің бе, көп нәрсені айтқызбай-ақ түсіне беруге болады екен, ө.

Сол жігіт жатқан операция столына ертең мені салатынын ойлағанымда жүрегім асаудай тулап, тынысым тарылып сала берді. Шынында да, ой дегенің қаза берсең түбі жоқ, қазбағанға нәрі жоқ, түпсіз бір шыңырау ғой.

Ауыр ойлардан бір сәтке болса да арылармын деген мақсатпен мен тысқа шықтым.

...Аурухананың айналасында ат шаптырым кең баушарбағы бар. Мен сол алма бақты аралап келем.

Жылдың осы бір мезгілін жақсы көрем. Қаһарлы қыс өтсе де, көгілдір көктем әлі өз күшіне міне қойған жоқ. Алма ағаштары бүртік шығарып қалса да, әлі жаппай гүлдеп, шешек атқан жоқ.

Өз аяқтарымен жер басып тұруға жарайтын науқас адамдардың бәрі бақ ішінде серуендеп жүр. Көктем иісі аңқыған таза ауаны бір-екі мәрте құшырлана сіміргенімде-ақ жаным жадырап, көңілім сергіп, арқамнан ауыр жүк түскендей, еңсем көтеріліп қалды.

Ауада әлі шымырлаған ызғар бар екен. Көктемгі күннің көзі жарқырап-ақ тұр. Бірақ титтей де жылуы жоқ. Отырсам денем мұздап қалар деген оймен мен де бақты кезіп, серуендеп, әрі-бері жүре бердім.

Алма ағаштары бүгін-ертең бұр жарайын деп булығып тұр. Мұны көргенде әкемнің бір қызық мінезі есіме түсті. Өзіңе талай-талай хикаялап беріп едім ғой, Гауһар. Ол кісі қолы киелі бағбан болатын. Ғұмыр бойы колхозда бағбан боп, түрлі бау-бақша өсіріп өтті. Өле-өлгенше қолынан — кетпені, белінен — бұта кесетін үлкен қайшысы түскен емес. Ертелі-кеш бақ ішінде шұқыланып, тыным таппай жүретін де қоятын. Өзінің ең жек көретін адамын әкем: «Ғұмырында бір түп көшет көгертпеген неме!» — деп кейіп тастаушы еді.

Әлі есімде, нақ осы бүгінгідей ерте көктемнің шуақты күндерінің бірі болса керек. Әкем екеуіміз өзіміздің алма бақты аралап жүр едік. Кенет ол есіне бірдеме түскендей кілт тоқтады да, маған қарап: «Көрдің бе, балам? — деді алма ағаштарының бүртік-бүртік бұтақтарын нұсқап. — Мына байғұс (әкем өсіп тұрған ағашты құдды бір адамдай көретін) бұр жарып кете алмай, әбден булығып, захмет шегіп тұр. Құдайдың күні күркіреп, найзағайы бір ойнап берсе ғой, жарықтық алманың да жаны жай тауып, бүртіктері шешек атып, жадырап қалар еді...»

Ертеңіне бақ жаққа таңертең терезеден қарап, өз көзіме өзім сенбедім. Алма ағаштары бейне бір ақша қарға көміліп қалғандай аппақ боп гүлдеп кетіпті. Түнімен алай-түлей күн күркіреп, артынан жаңбыр жауған еді.

Гауһар! Мына алма ағаштарының да адам сияқты кейде жаны қиналады дегенге сенесің бе? Олар да құдды қалың ұйқыдағы адам тәрізді қыс бойы маужырап, бусанып, талықсып жатады дегенге ше? Көктемгі найзағайдың құдіретті гүрілі бір түнде-ақ сол ұйқыдағы күллі тіршілік атаулының апай-топайын шығарып, бәрін ұйқысынан оятып жіберетіні рас па деп қалдым.

Қашан да күн күркірер қарсаңында адамдар да, түрлі жан-жануарлар да, тіпті гүлдер де өзінен-өзі булығып, қиналып тұрғандай боп көрінеді маған. Найзағай ойнар алдында ауа аяқ астынан тымырсық тартып, тарылып, жайсызданып кетеді ғой. Ал, жай оғы көкті аямай бір-екі рет шықпырта, жарқ-жұрқ еткізіп қамшылап жіберген соң-ақ адамның тынысы кеңіп, жаны жадырап сала беретіні бар емес пе? Әдетте найзағайды іле-шала жанға жайлы, қоңыр салқын самал есіп, кейде артынан нөсерлете жаңбыр төпеп береді.

Мүмкін, мен де бүгін нақ осы алма ағаштары сияқты күні ертең төбемде ойнайын деп тұрған найзағай алдында булығып, көкірегім шерге толып, талағым тарс айрыла жаздап қиналып тұрған шығармын.

Мына ағаштар қашан гүлдейді? Ертең бе? Бүгін түнде ме? Ертең гүлдесе мен оны көре алам ба?

Тегінде, төбеден төнген үрей мен көңілге кірген күдіктен қашып құтылу мүмкін емес шығар. Кеше марқұм болған жігіт тағы да ойыма оралды. Дәрігерлер оған науқасының тым асқынып кеткенін, операция жасау өміріне едәуір қатер туғызарын жұқалап айтып жеткізген екен. Егер жасатпаса, онда тағы да бес-алты айлық өмірі бар екенін де ол өзі айқын сезіпті. Әйтсе де, ол өзіне тезірек операция жасауды профессордан талап етіп жатып алыпты. Не деген жүрек жұтқан, қандай қайсар адам десеңші!

Рас, операция оның өміріндегі ең соңғы, жалғыз ғана мүмкіндігі еді. Бірақ соны іштей мойындап, ажалға тәуекел жасаудың өзі қандай қиын ерлік екенін, меніңше, тек өліммен бетпе-бет ұшырасып көрген жандар ғана толық түсінсе керек. Өзі үшін ғана емес, елі үшін де басын ажалға тоса алатын қаһармандар нақ осындай ер жүрек жігіттерден шығатын шығар деген ой келді маған.

Әйтсе де ол: «Тағдырдың басқа салғаны осы» деп әрекетсіз, қол қусырып жатып өлген жоқ. Өмір үшін

күресіп, арпалысып, ажалмен алысып, көз жұмғанша үрей атаулыны мойындамай, менсінбей кетті. Тірі қалу үшін қолынан келгеннің бәрін істеді ол. Егер операцияға түспегенде ше? Онда өмірінің ең соңғы минутында неге «жасатпадым» деп өзін-өзі іштей жеп, жан азабына түсіп, дүниеден арманда кетер еді ғой.

Ал, мен ше? Өлмей, тірі қалу үшін қолымнан келгеннің бәрін істедім бе? Өзімді-өзім алдап, үрейге құл боп кеткем жоқ па? Ертеңгі операция да менің өмірдегі ең соңғы мүмкіндігім емес пе? Ауыр науқасқа душар болғанымды сезгелі бері күндіз — күлкі, түнде — ұйқы бермей, тіс құртындай жанымды қоярға жер таптырмай, өзімді әлекке салып қойған ауыр ойлардың ақтық шешімі күні ертең айқындалары хақ. Ол үшін тәуекелге бел буып шығу керек боп тұр. Соны істеуге менің жүрегім дауалай ма?

Тәжірибелі спортшылар өзінің қарсыласынан ойсырап ұтылып бара жатса да, соңғы секундына дейін жеңістен үмітін үзбей, қармана береді ғой. Кейде осындай қайсар, қарыспа мінездің жеңіске жеткізіп жіберетін сәттері де болады емес пе? Бірақ әлгі спортшы бұл жолы жеңіліп қалса, келесі жолы күреске қайта түсіп, қарымтасын қайтара алады. Ол солай боларын жақсы біледі. Айқас үстінде ол соны көңіліне демеу етеді. Сондықтан ол жеңілістен жасқанбай, қарсыласынан тайсалмай ақтық секундына дейін беті қайтпай күресе береді.

Ал, күрделі, өмірге қатерлі операцияға түсетін адамның көңіліне демеу, ойына медеу қылатын осындай мүмкіндігі, яғни қарымта қайтаратын «келесі жолы» жоқ. Сондықтан ақтық секундқа дейін тайсалмай күресе беруге кейде оның рухани күші жетпей қалуы да ықтимал. Ең соңғы минутта, операция столына жатқызған жерде айнып қалып, жасатпай қоятындар да болады екен. Ондайлардың талайын осы ауруханаға түскелі бері өз көзіммен көрдім.

Ал, өзім ше? Алған бетімнен қайтпай, тас-түйін боп, ақырына дейін айнымай тұруға қайсарлығым жете ме? Әлде жан алқымға келіп, қыл мойынға тақағанда тайсақтап шыға келем бе? Кім білсін оны қазір. Ертең мәлім болады бәрі.

Міне, Гауһар, мен осындай зіл батпан ойлардың жетегіне еріп, аурухана ауласындағы алма бақты біраз аралап жүрдім. Сәл шаршасам керек. Есіме екеуіміздің «дер-

бес» орындығымыз сап ете түсті. Ол өзі бақтың бір бұрышында, жұрттың көзі түсе бермейтін жерде оңаша тұр ғой. Оның үстіне, бір аяғы сынып, шоңқайып тұр емес пе? Сондықтан оған ешкім бара қоймайды. Ылғи бос тұрады. Мен енді соған барып отырдым.

Бір сәт мен айнала төңіректегі мәңгі сұлулықты — көгілдір аспанды да, құдіретті күнді де, көктемгі алма бақты да, туған жердің ыстық лебін де соңғы рет сезініп тұрғандай бір түрлі елгезек күйге түстім. Мына жан тебіренерлік сұлулық менен кейін де, тағы мың жылдан соң да дәл осылайша көз тартып, жайнап, жасарып тұра береді-ау деген жымысқы ой келді.

Жоқ, Гауһар! Мені тағы да ажал үрейі билеп барады екен деп ойлама. Қашанғы қорқасың. Шөлмек мың күн сынбас, бір күн сынар. Гәп басқада. Сен соны түсінші. Біз әдетте жұмыс басты боп, титықтап жүргенде көп нәрсеге онша мән бермейміз ғой. Мүмкін, алып-ұшып ала өкпе боп жүргенде оған мұршамыз да келмей қалатын шығар. Әлде бас қатырып жатқымыз келмей ме? Кім білсін?

Гауһар! Асықпай, басқа еш нәрсені ойламай, айнала төңірегіңе қарашы. Аспанға, Алатауға, мына алма бақтарына біраз көз тоқтатып көрші. Тұнып тұрған сұлулық қой. Тіпті анау серуендеп жүрген бейтаныс кісілер де жақын туысымдай көзге жылы көрінеді. Барлық адам мейірімді боп кеткен сияқты ма, қалай өзі? Соншама ғажап сұлулықты, адамға ғана тән жылылықты көрмей, білмей, сезбей қалай ғана өмір сүруге болады десеңші! Мұның бәрін осы минутқа дейін қалай ғана байқамадым, екен, ә? Өмір мұншалықты әдемі емес сияқты еді ғой. Көркіне көз сүрінетін мына табиғат бейнесін, жан сұлулығын күні бүгінге дейін қалайша байқамай келгем? Себебі мен тап осы минутқа дейін ешқашанда мына жарық дүниеге, айналамдағы адамдарға өмірімде соңғы рет көріп тұрмын деп қарап көрмесем керек. Ең соңғы көруім деп қарасаң бар ғой, күллі әлем көзіңе кереметтей көркем, бұрынғыдан мүлдем басқаша боп көрініп кетеді екен.

Гауһар! Кеше екеуіміз дәл осы жерде, нақ осы орындықта отырдық қой. Бірақ кеше бұл арадан адам қызығатындай еш нәрсе байқамаған едім.

Міне, бүгін мен осы аядай ауланың өзінен қаншама сұлулық көріп отырмын.

Жаңа ғана тап беріп келе жатқан көк шөп қазір түнгі шыққа малынып, көктемгі күннің алтын нұрына шағылысып, бейне бір теңіз түбінен алынған асыл маржандай жалт-жұлт етеді. Күдіретті күннің көзі алма ағашының бұтақтарына қонақтап алған бүртік-бүртік шық тамшыларын да күмістей жылтыратып, өрлендіріп жіберіпті. Алма ағаштары жапырақ жая алмай қиналып, терлеп тұрған сияқты. Жапырақсыз, жалаңаш бұтақтардың ара-арасынан жерге көлбей шаншылған күн сәулесі құдды жоғарыдан төмен қарай тартылған өрмектің кенере жіптері сияқты боп көрінді бүгін маған.

Бүгін бәрі де басқаша. Көздің жауын алатын мына бүртік-бүртік таңғы шық секілді бүгінгі өмірдің әрбір тамшысы қазір маған шексіз қымбат көрініп кетті. Әне, қос балдаққа асылып, жалғыз аяғымен жер тіреп, кібіртіктей басып бір бейтаныс кісі келе жатыр. Оған бір қарағанда ақ ішім жылып сала берді. Неге? Мүгедекке жаным ашып кеткені ме? Жоқ. Ол менен бақытты. Таяққа сүйеніп болса да ол еш нәрседен қаймықпай, үрейленбей, айналасынан өктемсі қарайды.

Бұрын мен мұндай мүгедек жандарды көшеде кездестіре қалсам іші-бауырым елжіреп, мүсіркеп, аяп кетуші едім. Ал, қазір мына балдақты адам қайта маған жаны ашып, мені аяп бара жатқан секілді. Шынында да, қазір ол менен мың есе бақытты шығар деп ойладым. Әр минуты алтыннан қымбат мына өмірдің нағыз қожасы екенін өзі де сезгендей, жан-жағына төкаппарлана көз тастайды.

Ол дәл қасымнан өтіп бара жатып маған мойын бұрып бір қарады. Сәлем бермек боп оқтала түскенімде, ол ойлы көздерін менен тез тайдырып әкетті. Бірақ сол бір секундтық көзқарасымен-ақ маған көп нәрсені аңартып кеткендей еді. Ол маған менсінбей, төбемнен қарағандай боп көрінді. Қалайша жан сауғалап қалам деп, операциядан қорқып отырған бейшараны мүсіркеп қарағаны шығар. Әйтеуір ол өзін ешкімнен кем санамайтыны айдан анық. Ешкімнің мүсіркеп, аяныш білдіруін де қажет етпейді. Егер байқамай қалып көшеде оны иықпен қағып өтсеңіз бар ғой, ол сізге онша ренжи қоймайды. Ал, егер көшеде оған елжірей қарап, жол беріп қипақтап қалсаңыз, онда ол сізді иттің етінен бетер жек көріп кетері даусыз. Өйткені ол жұрттан бөлінгісі келмейді. Көптің

бірі болғысы келеді. Тірі пенденің мүсіркей қарауын қажет етпейді ол.

Мұндай өжет жандардың ішкі жан дүниесіне мен бала кезімнен қанықпын. Біздің бір жамағайынымыз кешегі соғыстан екі аяғынан бірдей айрылып, мүгедек боп қайтты. Жас баланың ойыншығындай тақтай арбаға отырып алып, екі қолымен жер тіреп орнынан әрең қозғалатын. Сол Қаратай дейтін ағамыз өз үйінің биіктігі үш елі келмейтін табалдырығынан өте алмай, мықшындап, күйіп-пісіп жататын. Сондайда оны қолтығынан сәл демеп жібермек боп қасына бара қалсақ, ол ашуға мініп, бұлқан-талқаны шығатын-ды.

Әйелі таң қылаң бере колхоз жұмысына кетіп, кешкісін көз байлана ғана үйіне келеді. Үй шаруасының бәрін тап-тұйнақтай етіп, әйелі келгенше тындырып қоятын да сол мүгедек ағамыз еді. Өзі томардан жонып жасап алған бір аласа орындық төрізді бірдемесі болатын-ды. Қайда барса да сонысын сүйрейтін де жүретін. Соның үстіне жайғаса отырып алып келі де түйеді, тандырға от жағып, нан да жабады, сиыр да сауады.

Қаратай ағама ең ауыр соғатын, жан төзгісіз азап іс — сиыр сауу еді. Алдымен ол сүт сауатын шелегін жуып-шайып дайындап алады. Сосын әлгі отырғышын сиырдың қасына апарып қояды. Мықшындап үстіне шыға алмай, абыржып жүргенде әлгі антұрған қызыл сиыр тыпыршып жүріп, қазықты айналшықтап кетеді. Тауаны тарылып, бұлқан-талқаны шыққан ағамыз отырған аласа «отырғышынан» әрең түсіп, әлгі жұмыстың бәрін басынан қайта бастауға мәжбүр болады.

Сол кісінің осылайша өзінен-өзі әбігерленіп, апы кіріп, күпі шығып жатқанын көрген сайын менің шешем сол ағайға тарпа бас салып ұрса жөнелетін.

— Әй, қайным-ау, біз тірі тұрғанда не көрінді саған, сиыр сауып?! Ойбай-ау, қу шелекке сонша жабысып қалғаны несі?! Әкел бері шелекті, мен-ақ сауып берейін, бүгінше.

Қайнысы да шелекті оңайлықпен бере қоймай қарысып, шешемнің бұл сөзіне бұрынғысынан бес бетер долданып, өзінен-өзі аруақтанып кетеді:

— Әй, жеңеше! Сөзді қой. Айналдырғаның мен. Неме не басқа іс таппадың ба? Мына мені сендер түгілі, құдай-

дың өзі де аяған жоқ. Мақұл, бүгін сауып берерсің. Ал, ертең кім сауып береді?! Арғы күні кім сауып береді?! Ғұмыр бойы кім сауып береді?! Айтшы, өзің, жеңеше! Одан да өзім-ақ істеп үйрене берейін де.

Мына балдақты адам қазір сол қарыспа мінезді ағайым-ды есіме салып өтті. Ол өзі бетің бар, жүзің бар демей, әділін айтып, ақ сөйлеп отыра беретін бірбеткей адам еді. Сонысына қарамай жұрттың бәрі өзін кереметтей құрмет тұтатын-ды. Кез келген кісімен ол ақтарыла сөйлесетін-ді. Оған, әсіресе, біздер, балалар үйір едік. Қолы қалт етсе-ақ бізге жұқа тақтайдан, солқылдақ тал шыбықтан, тіпті кәдімгі қара балшықтың өзінен ғажайып ойыншықтар жасап беретін. Біздер де оның өтінішін екі еткен емеспіз, сірә.

Бірақ алқымына ашу тығылғанда ол екілене сөйлеп, тірі жанды бет бақтырмай, өзіне қарсы шыққан кісіні аймандай қылатын. Сондықтан ешкім бетіне келмейтін. Ауылда оның айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұрды.

Күллі ауыл бойынша сол ағайдан қаймықпайтын жалғыз ғана адам бар еді. Ол — өзінің келіншегі болатын. Қанша бұлқан-талқаны шығып, ақ сайтаны ұстап жатса да, әйелін көргенде ашуы су сепкендей басыла қалатын-ды. Тіпті мүгедек ағамызды кешегі өткен соғыстан ауылға арқалап әкелген де осы жас жауқазын сарымсақтай келіншегі екен.

Екі аяғынан да айрылған ағамыз майдан госпиталінде жатып әйеліне мынадай хат жазыпты: «Мені күтпей-ақ қой. Саған жол байлау болғым келмейді. Өз әрекетіңді өзің жасай бер. Басқан із, көрген қызық артта қалды. Қазір екі аяғым да жоқ, бірінші топтағы мүгедекпін. Сенің басқан ізіңе де тұрмаймын. Сонша жыл күткеніңе өле-өлгенше ризамын. Мені масыл қып қайтесің?! Саған рұхсат. Бақытты бол».

Осы хатты алған күні жеңгіміз жолға шығыпты. Бүкіл ауыл боп оған азды-көпті қаражат жинап береді. Арада он шақты күн өтпей-ақ жеңгіміз сонау Волга бойындағы әскери госпитальдардың бірінде жатқан күйеуін іздеп табады да, құндақтаулы баладай ғып көтеріп алып ауылға әкеледі. Осы хикаяны біздің жақтың көне көз қариялары әлі күнге дейін аңыз қып айтады.

Ал, сен ше, Гауһар! Сен қайтер екенсің? Ертең менің де мүгедек боп қалуым ықтимал ғой. Мұнда ондай-ондай боп тұрады екен. Бір жолы профессорға көңілімдегі

күдігімнің шет жағасын шығарып едім, ол мені кейіп тастады. Тіпті айтпақ ойын білтелеген де жоқ. «Мұндай күрделі операциядан тірі қалудың өзі-ақ зор бақыт, — деді ол маған тесіле қарап. — Аяқсыз-ақ жұртпен бірдей еңбек етіп, тіршілік бесігін тербетіп жатқандар аз емес».

Мұның өзі тамыры терең сөз екенін кеше жиырма бес жасар жігіт операция столында дүниеден өткенін естіген сәтте түсінгендей болдым. Оның науқасы да ауыр еді. Демек, ертеңгі операция қанша батырсынсам да бәрібір қауіпті. Солай екенін профессордың өзі де маған жұқалап қана жеткізді.

Бірақ бұл зілдей ауыр ойларымның бірде-бірін әлі күнге дейін саған білдіргем жоқ, Гауһар. «Жеп-жеңіл операция екен», — деп сені алдап жүрмін. Соным дұрыс па өзі? Өлде нар тәуекел жасап, өзіңе ащы шындықты бірден-ақ айтып салу керек пе еді? Профессор шындықты менен жасырған жоқ қой. Ал, мен неге сенен жасырам? Рас, күні бұрын үрейінді ұшырып, тағатыңды тауысқым келмейді. Ойымдағының бәрін бүкпесіз жайып салсам, онда көңілің күпті боп, күні-түні көзіңнен жас кетпей қояды ғой.

Шынында да, ертең мен мүгедек боп қалсам қайтер екенсің, Гауһар? Сүйген жарын жер түбінен алып қайтқан жеңгеміздей болу қиын шығар. Сау-саламат кездегі күйдім-сүйдім дегеннің бәрі жастық-мастықтың желігі боп шықпаса игі еді... Ертең мен үшін мына кең дүние тар боп қалса не істейсің? «Бағымды байлама, кешіре гөр» деп басыңды алып қашпайсың ба? Ондайлар да болады екен. Өз көзіммен көрдім, Гауһар.

Гауһар! Мұның бәрін айтсам сен қайдан туған күдік деп шамданарың хақ. Сондықтан да жанға батар мұндай сөздерді өзіңе сездіргем де жоқ. Өлсем — ішімде кетсін деп түйдім.

Саған мен қашанда қалтқысыз сенем ғой. Бүгін де көңіліңді аққа ұйытып отырғаныңа иненің жасуындай шүбәм жоқ. Маған деген ниетің сүттен ақ, судан таза екенін де сезем.

Бірақ мен жақында жан шошырлық бір оқиғаға еріксіз куәгер болдым. Көзбен көрген анық, құлақпен естіген танық емес пе? Осы оқиғаны бөтен кісіден естісем илана қоймас едім. Өз көзіммен көрдім. Жеме-жемге, жан алқымға келгенде күрт өзгеріп кететіндер де болады екен.

Біздің палатада бір кексе кісі бар. Айтып едім ғой, «Қасымда бір үлкен ғалым жатыр», — деп. Сол. Аты — Ақылбек. Ауыр дертке ұшырап, екі аяғы бірдей сал боп қалыпты. Соның жиырма жылдай отасқан әйелі бар екен. Сол әйел өлгі тайқы маңдай күйеуінен қалай құтыларын білмей жан ұшырып жүр. Біресе ауруханаға жатқызып, біресе мүгедектер үйіне қуады екен. Әйтеуір өз үйіне жолатқысы келмейді. Күйеуінің сорлап қалғанына айызы қанып тұрғанын өлгінің жүзінен-ақ аңғару қиын емес. Өзі күнде келеді. «Шықпа жаным, шықпа» деп өлім аузында жатқан бейбаққа өлгі әйел үйлеріндегі дүние-жиһазды қалай бөлісу керектігін мыжыңдап, сорлының әбден діңкесін құртып кетеді. Соларды көріп өзіме-өзім іштен тәуба қылам. Сол жеңгеміздің аты Раушан екен.

Қашан көрсең де күлім қаққан көздері ойнақшып, алқызыл еріндері уылжып тұратын, бейне бір ақ сазандай бұлықсыған осы жеңгеміз алғашында маған, шынында да, раушан гүліндей әдемі көрініп еді. Үріп ауызға салғандай сүп-сүйкімді келіншектің долданып, көкбеттеніп кеткен сәтін көріп пе едің? Өлгі көрік-сымбаттан жұрнақ та қалмайды екен.

Бір жолы Раушан жеңгей ауруханаға келіп, біздің палатада азуын айға білеп, күйеуіне зіркілдеп айбар шеккендегі түрін көргенімде өз көзіме өзім сенбедім. Жаяу жатып, атты түсіп қарайтындай келіншек аяқ астынан бет өлпетінен жан шошиты, нағыз жалмауыз кемпірдің өзі боп шыға келді.

Бар қанын ішіне тартып алған. Айналасына зәр шашып тұрғандай түсі суық. Бетінің әжімдері де көбейіп кеткен сияқты. Тұла бойы қалшылдап, екілене сөйлегенде тұра қашқың келеді.

Бұл оқиға жақында болды. Кешкі тамақты жаңа ғана ішіп алып, кітап оқып отырғам. Ал, Ақылбек аға мен Қайсар өзара әңгімелесіп, әлденеге күліп жатқан еді. Сол кезде дәліз жақтан шаң-шұң дауыс шықты. Артынша палатаның есігі айқара ашылып кетті де, құдды тазы қуған қояндай ентігіп Раушан жеңгей кіріп келді. Делек танауы делдиіп кеткен. Екі көзі құтырған сиырдың көзіндей шатынап тұр. Кіжіне тістеніп, қолына іліккен кісіні тура жүндеп тастауға оңтайланған адамға ұқсайды. Ә дегенде, ол күйеуіне қарай тап беріп еді, артынша-ақ кезекші

дәрігердің кіріп келе жатқанын көріп қалып, енді соған тарпа бас салды:

— Әй, докторсымақ! Бері қара! Сен мені ақымақ санайсың ба? Әлде түк көрмейтін, су қараңғы соқыр деп ойлайсың ба? Айтшы өзін! Мына жарымжан мешелді сен үйіңе қайтарам депсің, ә?! Үйінде оған кім қарамақ?! Сенің қатының келіп, басында отыра ма?! Әлде өзін барып, күніне екі-үш реттен дәретін төгіп тұрасың ба?! Керегі жоқ дедім ғой, маған мұндай мешелдің! Ажырасам! Жазылып кетер деп шайтан үмітпен үш жыл сарғайып күттім. Сол да жетер. — Мен әлі жаспын, — деді Раушан еңтігін баса алмай алқына сөйлеп. — Адамға ұқсап өмір сүргім келеді. Ұқтың ба, өмір сүргім... Мына тірі өлікті қайта-қайта әкелем. Сен оны қайта-қайта маған тықпыштай бересің. Неге өздерің қарамайсыңдар? Неге өздерің күте бермейсіндер?! Пәледен тезірек құтылғыларың келеді, ө! Мен жас басыммен омалып, ғұмыр бойы осының қасында отыра берем бе? Жоқ! Керегі жоқ, мұндай мешелдің! Жатсын осында. Жатыр ғой мыналар, жұрттан жаны артық емес шығар. Ал, ауруханадан зорлап шығаруға правоң жоқ сенің. Бәрібір өлексені үйіме кіргізбеймін! Маңайыма жолатпаймын!

Дәрігер жігіт қапелімде сасқалақтап, не дерін білмей қалды. Көпке дейін аузына сөз түспей көзін жыпылықтата берді. Бір рауаятта барып есін жигандай болды. Жүзінде ызғар ойнап, түтігіп кетті:

— Адамға ұқсап өмір сүргім келеді дейсің, ә!? Мына сиқыңмен сен ешқашанда адамға ұқсай алмайсың! Адамнан садаға кет! Мені түк білмейді деп ойлайтын шығарсың? Бәрін білем! Мына білдей азаматты мүгедек етіп тастаған да сен! Сенің удай ащы осы тілің! Сен сияқты жылан тілді зымияндарды соттау керек!

Кезекші дәрігер бойын кернеген ашу-ызаға тұншығып одан әрі сөйлей алмай булығып қалды. Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығып жатқан бетпақ әйелді біреулер дәлізге қарай итермелеп әкетті.

Дәрігер ләм-мим демей, Ақылбектің төсегінің шетіне отырды да, науқастың аяқ-қолын сипалай бастады. Мен сонда ғана аңғардым. Бағанадан бері тіс жармай оқты көзімен әйелін атып жатқан ағайдың бүкіл денесі қалшылдап, үстіне жапқан жұқа көрпеше тынымсыз дірілдеп тұр екен.

Раушан жеңгейдің шынайы бейнесін мен сонда ғана көргендей болдым. Сырттай қарағанда жұрттың бәрі бірдей, бәрі жақсы сияқты емес пе? «Малдың аласы сыртында, ал адамның аласы ішінде» деген рас сөз ғой.

Сонымен саған өз ауруым жөніндегі бар шындықты бүгін келгеніңде айтайын ба? Әлде, ертең операциядан соң өзің-ақ естіп білесің бе?

Шындық. Соны саған айтудың керегі бар ма, Гауһар? Профессор маған өз сырқатым жөніндегі шындықты бүкпесіз айтып дұрыс істеді ме? Егер ол сәл жұмсартып, жеңілдетіп, яғни сәл-пәл өтірік қосып жібергенде, мен мұнша жан далбасаға түсіп, әңкі-тәңкім шықпас еді ғой. Өзім жөніндегі ащы шындықты дәрігерлерден қазмырлап сұрап жүріп біліп алғаным мен бір сәт іштей қатты қынжылдым да. Зілі жоқ жалған сөздің де кейде жанға шипа, дертке дару болатынын дәрігерлер мен әйелдер ғана жақсы білсе керек.

Әйтсе де, балдан тәтті жалған сөзден жанға батар ақиқаттың өзі артық емес пе? Қашан да адамдардың ағынан жарылып, бүкпесіз әңгімелескеніне не жетсін. Ақты ақ, қараны қара деп кесіп айтудың несі ерсі?

Шындық — құрамында ешқандай бөтен қоспасы жоқ тап-таза, саф алтын сияқты шығар деп ойлаймын. Бірақ таза алтынды адамдар сол күйінде ешқашанда қолданбайды ғой. Адамның әйтеуір бір кәдесіне асыру үшін саф алтынға басқа металдардан там-тұмдап болса да міндетті түрде қосады. Сонда ғана алтын құрыштай шынығып, сапасы жақсарып, беріктігі бұрынғыдан арта түседі. Бірақ бұл енді қанша берік деп мақтасақ та таза алтынның өзі емес қой.

Дәл осы сияқты шын сөзге де кей-кейде бірер шым-шым жалған дерек қосып жіберсе, онда шындықтың адамға беретін эмоциялық ләззаты, рахаты, күш-қуаты бұрынғысынан еселеп арта түседі емес пе? Мұндай сөздің құрамында қоспасы, яғни өтірігі бар екенін анық-қанық біле тұрып-ақ оған рахаттанасың. Одан ләззат аласың. Мәселен, саған біреу: «Ай қабақ, алтын кірпік қыз көрдім», — десе сенесің бе? Бұл өтірік қой. Кірпігі алтын адам бола ма, сірә? Бірақ дарынды ақын сұлу қыздың бейнесін аспандағы айға, күнге, жұлдыздарға қиыстыра теңеп, жүрек тебіренерлік жыр жолдарын оқып жатқан сәтте ешкім

оған: «Мынауың өтірік», — деп ұрыспайды ғой. Қайта мұндай жырлар қиялымызды қытықтап, өзімізді тәтті сезімдерге мас қып тастайды емес пе? Неге? Өйткені мұндай жырларда құрғақ шындықтың өзі ғана емес, жанымызға майдай жағып, судай сіңетін ұнамды алданыш та бар. Ешкімге зияны жоқ, қайта ләззаты мол мұндай алдамшы сезімдерге өзіміздің де іштей сенгіміз келіп тұрады. Көне заманның бір данышпаны поэзияны «шайтанның шарабы» деген екен. Бұл тегін айтылмаған сөз болса керек.

Ал, егер, шынында да, адамдардың сана-сезімінен шындыққа жанаспайтын, бірақ балдай тәтті қиял-ойларын, фантастикалық сағым-елестерін, кейде бір-бірінің көңілін көтеру үшін айта салатын мадақтау сөздерін түк қоймай, жұлып алып тастаса не болар еді.

Менің бір досым бар. Сол өзіне жақпайтын шындықты ертерек айтып қойғаны үшін туған әкесін өлердей жек көріп кеткенін білем. Абайсызда шындықтың бетін ашып қойғанына әкесі де ғұмыр бойы күйініп өтіпті.

Әлгі досымның анасы өгей екен. Бірақ досым солай екенін он бір жасқа келгенше білмей, ешбір қайғы-уайымсыз, алаңсыз, балалық базарын қыздырып, ойнап-күліп жүре береді. Өгей анасы да бала дегенде ішкен асын жерге қоятын, өте мейірбан, елгезек адам болады. Ол өзінің өгейлігін балаға ешқашан да сездірмей, қыста ызғар, жазда шаң тигізбей, оны мәпелеп өсіреді.

Бір күні ашу үстінде әкесі әйеліне: «Қанша айтқанмен, өгейдің аты өгей екен ғой», — деп қалады. Бұл сөзді құлағы шалып қалған бала көршілерінен қоймай сұрап жүріп бар шындықты біліп алады. Сөйтсе, оның туған анасы жеңіл мінезді әйел болған екен. Күйеуінің көзіне шөп салып, ақыры үш айлық нәрестесін де, күйеуін де тастап, кездейсоқ біреумен қол ұстасып, бір түнде қашып кетіпті.

Жасы он бірге жеткенше қайғы-уайымның не екенін де сезбей келген жас жауқазындай ойын баласы туған анасы хақындағы ащы шындықты естігенде төбесінен жай түскендей есеңгіреп, тауы шағылып қалады. Содан бастап ол ішқұса боп, аш күзендей бүгіліп, бұрынғы ақ жарқын мінезінен де айрылып, үнемі тұнжырап, тымырайып, өзіндей балаларға да қосылмай, оңаша жүретін әдет шығарады.

Содан әлгі досым отбасын құрып, өзі әке боп, бала-шаға қызығын көргенше бір жадырай алмай, өзінен-өзі сары уайымға салынып, көкірегі шерге толады да жүреді.

«Менің балалық шағымды әкем ұрлап алып қойған», — деп күрсінетін ол кейде. «Егер әкем балалық жүрегімді жаралап, әлі қата қоймаған қабырғамды қаусатып кетпегенде бар ғой, менен бақытты адамды іздеп табу қиын болар еді. Ал, шындықты — жақсы мен жаманды, ақ пен қараны өскен соң өзім-ақ ажыратып алар едім ғой. Әкем байғұс шындықтың бетін сәл ертерек ашып тастағанына өкінем», — дейді ол кейде.

Жазғы жауын жолдың шаңын басып, ауаны тазалап, себелеп қана өте шығады ғой. Мұндай жаңбырдан кейін шілденің шыжып тұрған ауасы біразға дейін қоңыр салқын боп, адамдар рақаттанып қалады. Зияны жоқ жалған сөз де осы сияқты болуы тиіс. Дүниеде тамып кеткен жеріне дереу тамыр жаятын, артынша тікенекті шеңгел боп өсіп шығатын өтірік жаман ғой.

Сондай өтіріктен сақтанайық, Гауһар. Ал, менің өз бойымдағы ауыр дертті жеңіл дегенім, ертеңгі операцияны бүгіп қалғаным зілді өтірікке жата қоймас. Бүгін жасырсам да, бәрібір өтірігім күні ертең-ақ мәлім болады. Бірақ сені бір күн де болса қиналмасын, торықпасын, күйінбесін дедім. Саған бір минуттық артық қайғыны арқалатқым келмейді. Сенің көңіліңе ешқашан көлеңке түспесе екен деймін.

Мыңа өмірдің қызығына тойған ба адам, сірә?! Жаман айтпай, жақсы жоқ. Күні ертең қан жылап, қара жамылып қалсаң, онда бәрін өзің-ақ түсінерсің. Мені кешірерсің онда, Гауһар.

3

Гауһар! Бағана сен маған келіп, екеуіміз аурухана ауласында әрі-бері қыдырып жүрген соң-ақ аласұрған асау жүрек сәл саябырлап, көңілім орнығып, жаным жайланғандай боп еді. Ал, өзіңмен аурухана қақпасы алдында қоштасып, палатаға қайтып кірген бойда-ақ дегбірім қайта қашып, тағы да тықыршып кеттім. Қайдағы бір берекесіз ойлар маза бермей, төзімдімді тоздырды.

Бүгін кешегіден де көңілің көтеріңкі, сергек екенсің. Егер адамның ішкі жан дүниесіне сәуле құйылып, көңілі

шат-шадыман болса, оның жүзі де өзінен-өзі нұрланып, әдеттегісінен көрікті боп көрініп кетеді ғой. Бүгін сен де солай, әдемі екенсің. Сол сұлулығыңды бұзғым келмеді. Ондай қиянатқа қолым бармады: ертең операцияға түсетінімді сол себепті де айтпадым саған.

Менің тағы бір кінәм бар, Гауһар. Профессор маған: «Жұбайыңыз бүгін міндетті түрде маған жолықсын», — деп тапсырған еді. Оны да саған айтпай жасырып қалдым. Неге дейсің ғой? Айтайын. Егер операция өмірге аса қатерлі болса, яғни науқастың операция столынан тірі оралатынына сәл күдік туса-ақ нейрохирург ауру кісінің ең жанашыр адамынан қолхат сияқты қағаз жаздырып алып қалады. Сол бір сұсты қағазда «Осындай операцияға өзіміз келісім бердік», — деген жолдар бар. Демек, бұл олай-бұлай боп кетуі де ықтимал деген сөз ғой.

Егер сен бүгін мұндай қағазға қол қойсаң, ертең қандай күйге түсетініңді болжап білу қиын емес. «Неге ғана қол қойдым», — деп өзінді-өзің іштен жеп тауысасың ғой. Ол қағазды көрсең сен бүгін-ақ жылап-сықтап есің кетер еді.

Жаңа ғана мен профессордың кабинетіне кіріп, сол документке өзім қол қойып шықтым. Иә, өзіме-өзім кепілдік бердім. «Әйелім бүгін келген жоқ», — деп аузымұрным қисаймай өмірімде тұңғыш рет дәрігерге жалған сөйледім. Басқа лажым болмады. Сені түнде тыныш ұйықтасын дедім. Өзімнің бүгін ұзақ түнге кірпік қақпай қиналарымды сездім. Тым құрыса біреуіміз адамға ұқсап, рахаттанып ұйықтап шығайық деп түйдім.

Мен осынша жасқа келіп, мұндай ұзақ та, азапты түнді көрген емеспін. Ащы ішектей шұбатылған не деген таусылмайтын, ұзақ-сүре түн десеңші! Күні бойы еңбек етіп, өбден діңкелеп, ал түнде түк сезбей дереу ұйықтап қалудың өзі де зор бақыт екен ғой.

Түні бойы ой-қиял өлеміне саяхат жасап, көз шырымын алмай, дөңбекшіп шықтым.

Гауһар! Осы біз таң атып, күн шыққан сайын қуанамыз ба, жоқ па? Егер қуанбай жүрген болсақ, онда көп нәрседен құр қалып жүргенімізге көміл сене бер. Алтын таңның арайлап атуын күн сайын көруден артық ләззат бола ма, сірә! Бүгін түнде тұңғыш рет соны сездім. Бірақ күнделікті күйбеңмен жүргенде көптеген ұлы құбылыстарды мүлдем ұмытып кетеді екенбіз ғой.

Егер осыдан тірі қалсам, күн сайын ұйқыдан ертерек оянып, күллі әлемге жарық әкелетін құдіретті Күннің көкжиектен қалай көтеріліп шығарын күн сайын тамашалар едім. Мұны бүкіл ғұмыр бойы істер едім. Одан, сірә, жалықпас едім.

Неге дейсің ғой? Бұл сауалға бір-екі сөзбен жауап бере салу қиын шығар. Таң құдіретін, Күн шапағатын толық түсіну, түгел сезіну меніңше кез келген адамның қолынан келе беретін оп-оңай іс емес. Мұны тек түнере түскен бейуақ қараңғылықта ажал дейтін үрейлі сезіммен жекпе-жек қалып, ұзақ түнге таңның атуын әрі асығып, әрі қорқып тықырши күткен жандар ғана жақсы ұғынса керек.

Қара көрпе жамылған осы тылсым түн мен өлім қатері арасында әншейінде көзге шалына бермейтін құпия бір байланыс бар ма деп қалдым. Әйтеуір қара бояу мен ажалдың арасы онша алыс емес тәрізді.

Ал, таң шапағы адамдарға әр жолы шексіз қуаныш әкеледі. Сол қуаныш қазанынан осы таңда сыбаға ала алмай, құр қол қалған жандар ертеңгі күнге үміт артады. Өйткені олар ертең де міндетті түрде дәл осындай таң атып, күн шығатынына көміл сенімді болады. Өмір атты керуен осылайша күн сайын игі үмітке иек артып, тоқтаусыз, алға қарай жылжи береді.

Ал, мен ше? Мүмкін, енді сан миллиондаған жылдардан кейін де, мәңгі-бақи мен үшін ешқашанда таң да атпай, күн де шықпай, осы қара түнек басып тұра беретін шығар. Аспан шырағының басқалар үшін жарқырап жанығанынан маған не пайда?

Рас, басқалар таң шапағын мен сияқты асыға, аптыға, құты қашып күтпейді. Тіпті күткеннің өзінде де маған ұқсап қылаң бере бастаған таңғы сәуле бүгін маған өмір сыйлай ма, өлім сыйлай ма деп қорықпайды. Өйткені олардың бойында өздерін қыл мойынға тақап, төзімін тауысып бара жатқан мендегідей үрей сезімі жоқ. Мына тылсым түннің қара түнегін ысырып тастап, арайлы таңның атарына да, күн шұғыласына өздерінің шомылып аларына да олар шүбә келтірмейді.

Ертең ұйқыдан ояна салып, өзінің бауыр еті баласын да, мейірім шашқан анасын да, адал жанды жарын да құшақтап сүйе алатынына титтей де күдіктенбейді. Күн

шығысымен-ақ қызметтес жолдастарын көретініне де, сүйікті жұмысын әрі қарай жалғастыра түсетініне де сенеді олар. Сау-саламат адамды күдік құрты неғылсын!

Тауһар! Қазір түн ортасы, мен терезе жаққа қарап жатырмын. Дала бүгін тас қараңғы сияқты. Қасымдағы жолдастарым тұяқ серіппей ұйықтап жатыр. Палата іші ала көлеңке. Өйткені дәліздегі электр шамының жарығы бөлменің сәл ғана ашық қалған есігінен ішке қарай сығырайып түсіп тұр.

Бір кезде далада күн күркіреп, жай оты жарқ-жүрқ ете түсті. Нақ сол сәтте керуендей шұбатылған ой дүрмегін кенет үзіп алдым. Найзағай ойнағанда бөлме іші қас қағымдай бір сәтке күндізгідей жап-жарық боп кетті. Іле-шала жаңбыр себелеп, терезе шыныларын тарсылдатып соққылай бастады. «Ертең алма ағаштары гүлдейтін шығар» деп ойладым. Бірақ сол бадырақтай-бадырақтай ғажайып ақ гүлдерді мен көре алам ба?

Кешкі апақ-сапақта мамық түсті қаз бауыр бұлттар көкжиектен көтеріле бастаған еді. Оны өзінді күтіп, бақ ішінде жүргенімде көргем. Енді қазір, түн ортасында сол бөлек-салақ ұлпа бұлттар өзара тұтасып, аспан әлемінен тоқымдай ашық жер қалдырмай, теп-тегіс торлап алған шығар. Бағаңа күн ұясына батарея шарбы бұлттардың бетіне қан жүгіргендей сәл ғана қызғылт түс пайда болған. Мұндайда қариялар: «Ертең ауа шайдай ашық болады», — деп жорамал айтатын-ды. Мүмкін, солай да шығар. Бірақ сол ертеңгі шайдай ашық аспанды мен көрем бе?

Бәрін ұмытайын деп қанша жан салсам да осы бір күдік атты қызыл көз пәле қыр соңымнан қалмай-ақ қойды.

Бір сәт өзімнің науқасымды да, ертеңгі операцияны да мүлдем естен шығарып, бұлдыр үміт пен тәтті қиялға елтіп жата берсем қандай рақат болар еді.

Бұрын, денсаулықтың бар кезінде, уақытымның көп кезінде осындай ұзақ түндерде ұйықтамай жатып, неге армандамадым екен, ә? Тіпті мен қазір арман-қиял дариясында қалай жүзу керектігін де ұмытып кеткен жоқпын ба?

Адам қайта балалық шағында ақылдырақ бола ма деп қалдым. Ол кезде ойынға да, мектепке де, үй шаруасына да, тіпті армандауға да уақытымыз молынан жетіп жатын-ды. Ал, есейіп, ер жеткен соң «уақыт жоқ» деген сылтауды қалай қолдану керектігін мықтап меңгеріп алдық.

Біз өз жалқаулығымызды осы арзан сылтаумен бүркемелеп, өзімізді-өзіміз алдап жүрген жоқпыз ба? Кейде маған солай боп көрінеді.

Балауса шағымда маған түннің тамашасы күндізгідегіден де көп боп көрінетін-ді. Төбесі жайпақтау келген, аласа ғана шағын үйде тұрдық. Жазда мен сол үйдің төбесінен түспеуші едім. Кешкі асты апыл-ғұпыл іше сап, көрпешемді алам да, сатымен үйдің төбесіне өрмелеп шығам. Сонда түнеймін.

Үй төбесінде шалқамнан жатып алып, ашық аспанда жымыңдасқан жұлдыздарды қызықтаймын. Алдымен өзім білетін жұлдыздарды түгендеп шығам. Бәрі орны-орнында тұрғанына әбден көзім жеткен соң ғана басқаларына көз салам.

Аспан әлемі маған бас көтермей оқи беруге болатын ғажайып қызық кітаптай боп көрінуші еді. Сол кітапты оқып жатып, Арман аулына саяхат жасап кетем. Сонау қиял жетпес жұлдыздарға да талай мәрте барып қайтқам. Айға ұшып жететін космос кемесінің капитаны да болғам. Өзімше бұрын ешкім байқамаған жаңа жұлдыздар да ашқам. Тіпті оларға өзімше әдемі ат қойып та үлгерген екем ғой.

Ертегілерде ғана кездесетін Арман ауылын емін-еркін аралаудың өзі де бір ғанибет емес пе? Балауса шақта қиял қуып, армандап көрмеген жандар өмірде көп нәрседен құр алақан қалғанын сезе ме екен? Егер адамдар тек нақты есептерге ғана арқа сүйеп, арман атаулыны ұмытып кетсе не болар еді? Армандауды ұмыту жөнінде ойланудың өзі үрейлі емес пе?

Біреудің қандай адам екенін білу үшін оның ақыл-парасатынан гөрі, арман-мақсатына көбірек назар аударамыз ғой. Адамды өмірге ынталандырып, күллі тіршілікке мән-мағына беретін де сол арман емес пе? Бізді ғұмыр бойы алға жетелеп, биік шыңдарға шығаратын, шабытты еңбекке жігерлендіретін осы арман ғой.

Адамдар сонау көне заманнан бастап, ай мен жұлдыздарға баруды армандап, өзінің осы қиял-мақсаты жөнінде ғажайып ертегілер айтпағанда, бүгін космостық кемелер шексіз әлем кеңістігінде зырқырап ұшар ма еді? Мұның бәрі бір кездегі арманнан, қиялдан, аңыздан басталған жоқ па? Демек, армандау — еріккеннің ермегі емес.

Арман — адамның қанаты емес пе? Олай болса, неге біз ер жеткен соң тәтті қиялға берілуге, ізгі мақсатты армандауға уақыт таппай қаламыз? Тіпті бос арман, құрғақ қиял деп әлі де жас балаша армандай алатын жандарды мазақ ететін кездеріміз де болады ғой. Бір кезде адамға қанат жасап, аспанға ұшыруды армандаған жандарды: «Есі ауысқан екен», — деп тірідей отқа тастап, өртегені көне көз тарихқа жақсы мәлім. Бірақ табиғаттың бүкіл әлемдік ұлы заңдарын ашқандар, сол «қияли жандар, есі ауысқандар» ғой. Онда біз неге бүгінгі арманшылдарға миығымыздан күліп қараймыз? Қазіргі қолда бар нәрсенің бәрі бір кезде тек адамдардың қиялында ғана болды емес пе?

«Қиялдың күш-қуаты білімнің өзінен де маңыздырақ». Мұны айтқан ұлы ғалым Альберт Эйнштейн. Демек, арман-қиялдың қуатты қанатына арқа сүйегендер ғана басқалар шыға алмаған биік шындарды игеріп алады.

Мен сан қилы ойға шомып, қиялға беріліп жатырмын. Қазір жұрттың бәрі қалың ұйқыда. Адамның күні ертең істейтін жұмысы да, алдағы мақсаты да, көңіліне ұялаған арманы да сұмдық көп қой. Әйтсе де адамдар соның бәрін бір сәтке мүлдем ұмытып, тәтті ұйқыға беріледі. Күні бойғы күйбеңнен тынығып, рақатқа бөленеді. Сөйтіп адамдар қап-қараңғы, тылсым түннің өзін де кәдеге жаратып, оны ләззат мекеніне айналдырып жібереді. Басқаларын есепке алмағанның өзінде, осы бір әрекетінің өзі-ақ адам табиғатының ұлылығын дәлелдеп көрсетуге толық жетіп жатыр емес пе?

Таң қылаң бере бастады ма, аспандағы бұлт ыдыраңқырады ма, әйтеуір түні бойы қап-қара боп тұрған терезе жақ бозамықтануға айналды. Иә, әлемге тағы бір жаңа Күн шығып келе жатса керек. Өмірде күн сайын соны көруден артық қуаныш жоқ. Бірақ жайшылықта оған мән бермейміз. Тіпті оны ескермейміз де. Рас, әрбір таң арай шашып атқан сәтте біреулерге қуаныш сыйласа, енді біреулерге реніш ала келуі де ықтимал. Бірақ жұрттың бәрі одан тек шапағат қана күтеді. Өйткені адам табиғаты жамандыққа емес, жақсылыққа құштар. Ес біліп, етек жапқаннан бастап іздейтініміз де тек қана ізгілік. Өзімізге де, өзгелерге де соны қалаймыз.

Әрине, мен қазір бүкіл жан-дүниесі, ой-сезімі, ақыл-парасаты о бастан-ақ күн шұғыласынан жаралған, өздері

де жан-жағына мейірім-шарапатын шашып жүретін, жаны нұрлы адамдар хақында айтып отырмын.

Ал, мына жарық дүниеге жатырқап қарайтын, қашан да меңіреу қараңғылыққа үйір, көңілдері көн боп кеткен қорқаулар күдіретті Күннің отты көзінен зөре-құты қалмай қорқады ғой. Хикая бұлар жайында емес. Өйткені мұндай жүрегі қара, түбі арамдарды адамзат ешқашанда өз санатына қосып санамаған.

Тура біздің терезе түбінен зеңбірек атылғандай әлдене гүрс ете түсті. Оқыстан шыққан дыбыстан шошып кеттім. Далада күн күркіреп жатыр екен. Ұшқыр қиял тым алыстап кетсе керек. Қазір ауруханада жатқаным, ертең, жоқ енді бүгін өзіме операция жасалатыны қайта есіме түсті. Ауыр ойдан аз уақытқа болса да құтылып, сәл-пәл тынығып қалғанымға қуандым. Енді бойымдағы үрейді жеңіп, өзіме-өзім келген соң қасымда жатқан жолдастарымды ойлай бастадым.

Бір палатада үшеуміз. Анау екеуі тарсыл-гүрсілге былқ етер емес. Қыбыр етпей ұйықтап жатыр. Өйткені екеуіне де әр үш-төрт сағат сайын ұйықтататын укол жасап кетеді. Екеуі де жер басып жүре алмайтын, аяқтан қалған науқастар.

Адамдар ауруханада жайшылық кездегіден гөрі тезірек шүйіркелесіп, оп-оңай-ақ танысып, әп-сәтте кәдімгідей сырлас, мұндас, кейде тіпті пікірлес боп кетеді екен.

Басқаларды қайдам, әйтеуір біздер сөйттік. Күні ұзаққа тырп ете алмай көк жамбас боп, тұралап жатқандықтан ба, әлде науқасымыз ұқсас болғаны үшін бе, кім білсін, әйтеуір айтқан сайын әңгімеміз қоюлана түседі. Небәрі үш-төрт күннің ішінде-ақ біздер бір-бірімізді баяғыдан бері білетін адамдарша әкей-үкей боп қалдық.

Ішіміздегі ақсақалымыз — Ақылбек ағай. Ол өзі елуді енді ғана еңсере бастаса да төбе шашы сиреп, әжептәуір қасқаланып қалған, самайына қырау іліккен, атжақты, тік қабақ, қара торы кісі. Бір қарағанда жүзі сұсты, өңі ызғарлы көрінгенмен, ол мінезі жібектей есілген биязы, жаны жайдары, әзілқой жан екен. Бойы онша ұзын емес, қайта тапалдау болса керек. Зембілге салып, шалқасынан жатқан күйінде палатаға әкелгелі бері төсектен бір тұрған емес.

Ақылбек аға ғылым хақында, ғалымдар жөнінде қаншама көсіле хикаяласа да, өзі туралы айтқанда шамданшақ аттай кібіртктеп, сауалға сараң жауап береді екен:

— Төйірі, бізді қойшы. Тындырғанымыз шамалы. Басымыз онша мықты емес қой. Әйтпесе адамның басына операция жасайтын жерде өстіп жатар ма едік, — деп өзі жайындағы сөзді қашанда қалжыңға айналдырып жібереді.

Бұл кісінің ғылымда көп жаңалықтар ашқан белгілі ғалым екенін, әрі белді ғылыми мекемелердің бірін көп жылдар бойы басқарып келгенін біздер сырттан көңіл сұрай келіп жүрген жора-жолдастарының өзара әңгімесінен аңғарып қалған едік.

Ал ең кенжеміз — Қайсар. Жасы жиырмаға енді ғана жеткен осы бір бүлдіршіндей, сүйкімді жігітке дәрігерлердің өздері де айрықша жан ашырлық сезіммен елжіреп, мейірлене қарайтын сияқты. Осында әкелгенде кірпік қақпай ес-түссіз еді. Арада бір тәулік өткен соң ғана көзін ашып, өзіне келді.

Қайсар иба сақтап, үлкендердің сөзіне онша араласа бермейді. Көбінесе сөзімізге құлақ түріп, сәл күлімсірей қараған күйінде үн-түнсіз жата береді.

Гауһар! Кейде біз адамның кескін-келбетіне, түр-өлпетіне, сыртқы болмысына қарап-ақ: «Мынау кісі жүрек жұтқан батыр шығар, ал мынау біреу жаны жоқ қорқақ болар», — дей саламыз. Сонымыз дұрыс емес екен. Оған әбден көзім жетті. Көзімді жеткізген осы Қайсар.

Бұл жігіт әлі бет пердесі жыртылмаған баладай ұяң. Сырт көзге ол жасқаншақ та боп көрінеді. Егер оны біреу маған көшеде сыртынан көрсетіп: «Мына бала жігіт нағыз батырдың өзі», — десе, мың жылда да сене қоймас едім. Өйткені оның өн бойында жаужүрек жандардың бейнесіне тән бірде-бір белгі — айбатты кескін-келбет те, сом дене де, найзадай өткір көзқарас та жоқ. Қойдан жуас, қозыдан момақан, кәдімгі өзіміз күнде көріп жүрген мыңдаған бозбалалардың бірі.

Бірақ Қайсар мыңдардың бірі емес. Ерекше жаратылған жан ол. «Жиырма бес баланы ажалдан алып қалған жігіт» жөніндегі очеркті газеттен оқығанымда, осы шынашақтай жігіттің қолынан соншама ерлік, ізгілік, адамгершілік қалай келді екен деп жағамды ұстадым.

Меніңше, жайшылықта, қауіп-қатер жоқ кезде шешіле қоймайтын жалғыз ғана өмір жұмбағы бар. Кімнің ер жүрек, ал кімнің қорқақ екенін күні бұрын болжап шеше аласың ба? Жок, әрине. Өмірдің бұл жұмбағы тек ажал

иісі аңқыған қауіп-қатермен бетпе-бет келіп, онымен жекпе-жекке түскен сын-секундтарда ғана шешілсе керек.

Әрбір адамның бойында батылдық та, қорқақтық та, сараңдық та қасиеттер там-тұмдап болса да бар ғой деймін. Бірақ сын сағатта солардың қайсысы жеңіп шығады? Қайсысы басым түседі? Міне, гөп осында.

Жайшылықта ғұмыр бойы сыр бермей жүре беруіміз ықтимал. Бірақ қауіп-қатер төнгенде оның кім екені бір секундта-ақ мәлім боп қалады. Иә, біреулерді мәңгілік өшпес даңққа бөлеп, ал басқа біреулерді ғұмыр бойы арыла алмайтындай етіп масқаралап, қас қағымда өте шығатын осындай секундтарда адам бойындағы әлгі жақсылық пен жамандық, батылдық пен қорқақтық Ар сотының таразысына барып түссе керек. Қай қасиеттің басым түсерін қашанда жүрек әміріне бағынатын Ақыл-парасат шешпей ме?

Жайшылықта бетегеден биік, жусаннан аласа боп, жұрт көзіне жарқырап түсе бермейтін кейбір кішіпейіл жандар осындай сын-секундтарда қараңғы түндегі найзағайдай жарқ ете түседі ғой.

Кеше бүкіл ел басына күн туып, жау жағадан алғанда бір секунд та ойланбай Отаны үшін жанын пида етіп, өз кеудесімен жау дзотының амбразурасын жапқандар аз болған жоқ. Бұл тек батырлық қана емес, биік адамгершілік, зор парасаттылық. Патриоттық. Осы бір секунд ішінде атқарылған ерлік іске ол бүкіл ғұмыр бойы өзін әзірлеп келгеніне мен кәміл сенем.

Ал, Қайсар ше? Ол да дәл солай ойлайтын шығар. Әйтпесе мұндай ерлікке бара алмас еді ғой.

Қайсар жүк таситын машинасын құйындатып күндегі әдетімен бейғам келе жатты. Төбеден төмен қарай құлдилай құлап жатқан жолға түсе бере-ақ ол машинаның тормозы істен шыққанын сезді. Бірақ абыржыған жоқ. Көпірден өтіп, ойпатқа жеткенде екпіні басылып, машинаның өзі-ақ тоқтар деп ойлады. Бірақ көпірдің үстінде бір топ жас бала ойнап жүргенін кенеттен көзі шалып қалғанда арқасы мұздап қоя берді. Не істеу керек?! Көпірге дейін таяқ тастамдай ғана жер қалды. Қас қағамдай ғана уақыты бар. Көзді ашып-жұмғанша ағып өте шығатын қып-қысқа уақыт ішінде ол бәрін ойланып та, толғанып та, бір шешімге бел буып та үлгіруі керек еді.

Қазір ол екінің бірін үстеуге мәжбүр. Не машинаны оңға қарай, яғни түпсіз терең шыңырауға қарай кілт бұрып жіберіп, өзі өлуі керек. Немесе көпірдің үстінде ойнап жүрген бір топ балдырғанды қызыл жоса қан ғып жаншып өтуі тиіс. Басқа лажы жоқ.

Бір-ақ секунд! Әйтсе де мұның өзі онша аз уақыт емес екен. Қас пен көздің арасында өзінің бүкіл өмірін, әкешешесін, сүйген қызын қалайша көз алдынан бір-бір өткізіп үлгіргеніне бүгін Қайсардың өзі де онша сене қоймайтын сияқты. Солай. Талай-талай жылдарға татитын секундтар болады. Сондай секундтарда сасып қалып, ғұмыр бойы өкініп өтетіндер де кездеседі екен.

Қайсардың бар есінде қалғаны — машинаны терең сайға қарай кілт бұрып жібергені. Тірі қалам деп ойлаған жоқ екен. Кездейсоқ өлмей қапты. Машина күлпарша бопты. Мұның бәрін ол кейін естіп білген.

Ауруханаға шала-жансар күйінде әкелген екен. Әйтеуір ол осы палатада есін жиып, көзін ашты. Бел омыртқасы сынып кетіпті. Демек, ол енді ешқашан өз аяғымен жер басып жүре алмайды. Мәңгілік мүгедек...

Ауызға үріп салғандай әп-әдемі қалыңдығы да бар екен. Көрдік. Артынан іздеп келіп кетті. Қайғылы оқиға екеуінің қосылу тойына үш күн қалғанда бопты. Тағдыр кейде тым қатыгез ғой. Бұлардың өмірі енді не болар екен? Кешегі қыз қайтып келе ме, жоқ па? Профессор оған бәрін бүкпесіз айтып жеткізген шығар. Демек, қыз тағы келсе, онда Қайсардың ауыр тағдырын бөлісуге бел буғаны. Ал, келмесе ше?

Шіркін-ай, адам баласы туылып, мына жарық дүниеге келген соң қайғы-қасірет көрмей-ақ өтіп кетсе ғой. Адам ауырмаса, қартаймаса, өлмесе не болар еді? Онда, мүмкін, мына өмірдің шексіз рақатын, бар қызығын жан-тәнімізбен толық сезе алмас па едік? Ащының дәмін татпай, тәттінің қадіріне жету қиын ғой. Сол үшін тағдыр бізді кейде қинап-қинап ала ма екен?

Бір күні зерігіп отырып осы пікірімді Ақылбек ағаға айттым. Ә дегенде ол бұған күлді де қойды. Ертеңіне ғана ол менің әлгі сөзіме қайта оралып, өзі бұл жөнінде бір хикая шертіп берді:

— Адам, сірә, қайғы-қасірет көрмесе, ауырмаса, қартаймаса, өлмесе дейсің, ә? Баяғыда бір патша бопты. Оның

жалғыз бір ұлы бар екен. Патша: «Жалғыз балам өмірдің бірде-бір тауқыметін көрмесе», — деп армандайды екен. «Балам ауырған адамды, қартайған кісіні, марқұм болған пендені көрсе қайғымен қан жұтып, мына қызықты өмірден меселі қайтып қалар» деп ойлайды ол. Сөйтеді де, патша жалғыз баласын ел-жұрттан аулақ жерге, алыс бір таудың үңгіріне қамап, жат көзге көрсетпей тәрбие-лей береді.

Ақыры патшаның баласы — шаһзада ер жетіп, жігіт болады. Өмірді көргісі келеді. Өзінше серуен құрып, табиғатты тамашаламақ болады. Қасына бір қызметшісін ертіп алып, үңгірден далаға шығады.

Екеуі кең даланы қызықтап, мәз-мейрам боп күліп келе жатса, қарсы алдарынан бір өлмеші шал шығады. Оның көрілігі сондай, белі бүгіліп, жауырыны күдістеніп, басы жерге тие жаздағандай, аузында бірде-бір тісі жоқ, шашы аппақ, беті әжімнен көрінбейтін, көздері ірің-ірің, буын-буындары дірілдеп, өзі таяққа сүйеніп әрең тұр екен.

Өмірінде көрі кісіні көрмеген шаһзада шалға таңырқай қарап, жанындағы қызметшісінен:

— Мына адамды осыншама аянышты, соншама бейшара күйге түсірген кім? — деп сұрайды. Сонда жалшысы:

— Көрілік. Одан бірде-бір тірі пенде қашып құтылған емес. Қартайғанда сіз де нақ осындай боласыз, — дейді.

Сонда шаһзада:

— Мен жастықтың буына мас боп, көрілік шақтың келерін ойламай жүр екем ғой. Мұндай жастық-мастық өмір құрысын! Түбінде мына шалдай боп қартайарымды көріп, біліп тұрып, мен енді қалайша серуен құрып, қалайша ойнап-күлмекпін?! Маған мұндай өмірдің керегі жоқ, — деп үңгіріне қайтып кіріп, далаға шықпай қойыпты.

Әрі ойлап, бері ойлап, ақыры шаһзада көңіліне медеу тұтарлықтай бір жұбаныш ойлап тапса керек. Бір күні серуен құруға тағы да шығады. Бұл жолы олар бір ауру адамға душар болады. Әлгі кісі безгегі ұстап қалшылдап, еріндері кезеріп, көздері жасаурап, аяғын әрең басып барады екен. Ғұмырында науқас көрмеген шаһзада қасындағы серігінен: «Мына кісіге не болған?» — деп сұрайды. Бұл ауру адам екенін, ертең өзі де осылайша науқасқа ұшырауы мүмкін екенін білген соң шаһзада:

— Бәріміз де бүгін сау-саламат, ал ертең дiмкас, ауру екенбiз ғой! Бұйткен саулық құрысын! Түбiнде бiр осындай дертке шалдығарымды бiле тұрып, мен қалайша бүгiн көңiл көтерiп, серуен құрмақпын?! — деп ол тағы да үңгiрiне кiрiп кетедi.

Шаһзада үңгiрiнен үшiншi рет шыққанда тағы бiр сұмдықты көредi: бiр топ адам жылап-сықтап, шаштарын жұлып, беттерiн тырнап, зарлап барады екен. Ұзын зембiлге салып, үстiн матамен жауып қойған бiрдеменi көтерiп, әлдеқайда әкетiп барады.

— Бұл не? — деп сұрайды таңырқаған шаһзада.

— Өлген адам.

— Өлген адам деген не?

— Жаны жоқ кiсi.

Шаһзада табытта жатқан өлiктiң бетiн ашып көредi:

— Ендi мұны не iстейдi?

— Жерге көмедi.

— Неге?

— Өйткенi ол ешқашанда қайтып тiрiлмейдi.

— Менi де сөйте ме?

— Иә.

Сонда шаһзада қатты ашуланып: «Жоқ, өмiрдi ендi қайтып көргiм келмейдi!» — деп үңгiрiне кiрiп кеткен екен. Содан қайтып шықпапты.

Ақылбек хикаясын аяқтап, сәл күлiмсiрегендей боп:

— Иә, жiгiттер, аурусыз, көрiлiксiз, өлiмсiз өмiр жоқ, — дедi.

Шынында да, өмiр бар жерде өлiм бар. Бұл атам заманнан берi мәлiм ақиқат қой. Несiне оған бас қатырам? Әйтсе де, әр қадым сайын аңдысып жүретiн ажал қатерiн адамға бiржола ұмыттырып жiберудiң өзi-ақ өмiр күшiнiң ұлылығын дәлелдемей ме?

Тыныштық, бейбiт кез түгiлi, кейде адам борап тұрған оқ астында жүрiп-ақ ажал үрейiнен қаймықпайды ғой. Алға қойған биiк мақсат-мұратына жету үшiн үрей атаулыны мүлдем ұмытып кетедi. Жоқ! Ұмытпайды. Оны менсiнбейдi. Мойындамайды. Тiптi оны ойлағысы да, түсiнгiсi де келмейдi. Ажалды есепке алмайды. Оның бары да, жоғы да бөрiбiр оған. Мұндай жандарды мен өмiрдiң нағыз қожалары дер едiм. Олар ешқашанда жалтақтамайды. Сары уайымға салынбайды. Көлденең келген көк аттыға мұңын шаға бермейдi.

Гауһар! Осындай, табанды жандарға қызығамын. Қолымнан келсе, мен де тура солардай болар едім. «Болмасаң да ұқсап бақ» деген емес пе? Несі бар, мүмкін ақыры ұқсап та қалармын. Мен ертеңгі операциядан тайсақтамай, оған бекем бел буып отырмын ғой. Соның өзі осы мақсатқа жетер жолдағы алғашқы адым емес пе? Әйтпесе бағана профессор кабинетіне кіргенде: «Жігітім, әлі де ойлан. Біз сені зорламаймыз. Тек осылай істе деп кеңес қана береміз», — деді. Демек, мен операцияға өз қалауым бойынша, тіпті өзім сұранып бара жатырмын. Солай емес пе?

Мен тек бір ғана нәрсеге өкінем, Гауһар. Мына қайталанбас өмірдің барша құнын кештеу түсіндім бе деп қорқам. «Ертең операция», — деген сөзді естіген соң ғана ұйқыдан ояғандай, көзім ашылғандай болды. Өмірден де, табиғаттан да, адамдардың жүзінен де осы күнге дейін көрмей келген ізгілікті, сұлулықты, жылылықты аңғардым. Бірақ тіршіліктің бар құнын ажал алдында ғана сезініп, кеш ұғынудан үрейлі азап жоқ шығар. Осыны ойлағанда ет жүрегім езіліп, ішім бордай үгіледі. Кеш те болса соны әйтеуір бір түсінгенімді көңіліме демеу тұтам. Әйтпегенде ше? Қара жерге кіргенше соны ұқпай, өмірден тәлім алуға да жарамай, тұғырдан тайып кетіп жатқандар аз ба?!

4

Гауһар! Мен осында бір кісімен таныстым. Жасы алпысты алқымдап қалса керек. Әйтсе де, өзі сондай ширақ. Әзілқой, қуақы, қалжыңбас адам. Маңайына жанап кетсең-ақ күлкіден аузыңды жиғызбайды. Аузын ашса-ақ ішек-сілең қатып күле бересің. Ол жатқан палатаны аурулар өзара «күлкі бөлмесі» деп атайды.

Кейде біздер палатада қанша қамығып отырсақ та, әлгі кісі келгенде бәріміз жадырап сала береміз. Онымен өңгімелескен соң көңіліміз көтеріліп, масайрап, бір түрлі рақаттанып қаламыз. Сиқыры бар сияқты.

Қашан көрсең де ол жайма-шуақтанып, шат шадыман боп, жайраң қағып жүреді. Қағанағы қарқ, сағанағы сарқ осы адамның төрт құбыласы түгел шығар деп ойлаушы едім. Сөйтсем, ол байғұстың өмірде көрмеген азабы жоқ екен. Әбден көр азабын тартып, сан рет тағдырдың уын ішіпті. Бірақ басына түскен таудай тауқымет те оның

меселін қайырып, қажырын мұқата алмаған екен. Мұның бәрін мен кейінірек өзінен емес, өзгелерден естіп білдім.

Сол адам кешегі сұрапыл соғысқа бір қол, бір аяғын беріп қайтыпты. Әйтсе де, оның ағаш аяққа жақсы машықтанып алғаны сондай, оның жалғыз аяқпен жүргенін ешкім сезбейтін болған. Ол өзі бір аяқ, бір қолмен жүріп-ақ көп жылдар бойы осындағы үлкен бір заводта бас инженер боп істеп келген. Осыдан бес жыл бұрын ол қатты науқасқа шалдығып, әлгі жалғыз сау аяғы да жансызданып қалады. Дәрігерлер омыртқасының ішінде ісік бар деп табады. Сөйтіп, оған операция жасайды.

Ауруханада сарғайып екі жыл бойы жатады. Енді ол бір таяққа сүйеніп, әрең қозғалатын боп қалды. Бірінші топтағы мүгедек ретінде завод оған тәп-тәуір пенсия беріп, құрметті демалысқа шығарды. Жеңіл машина сатып алуына көмектеседі.

Бірақ ғұмыр бойы тер төгіп, адамдар арасында жүріп үйренген жан үйінде жайбарақат отыра алмайды. Жасы елуден асып қалған шағында мамандығын өзгертеді. Алты айлық бухгалтерлік курсты бітіреді де, сол өзі істеген заводта экономист болып істей береді.

Алғашқы кезде оның машинаға мініп, түсіп жүруіне әйелі көмектескен екен. Бірақ күйеуінің енді қайтып өз аяғына мініп, жер басып кете алмайтынына көзі жеткен соң әйелі ажырасып, басқа біреуге тұрмысқа шығып кетіпті.

Сол кезде ер жетіп қалған жалғыз ұлы автомобиль апатына ұшырап қаза табады. Қазір үш бөлмелі үйде жалғыз өзі тұрады. Омыртқасына екінші рет операция жасатпақ боп жатыр.

Міне, нағыз адам деп осыны айт, Гауһар.

Ал, кейбір жаны жасық, сүйегі күйреуік біреулер болмашы нәрсені көтере алмай, ақыр заман орнап қалғандай басын тауға да, тасқа да соғады. Жанын қоярға жер таппай аласұрады. Бұлар — дәрменсіздер. Қорқақтар. Бейшаралар. Мұндайлар ащы шындықтың бетіне тік қарауға қорқады. Өздерінің дәрменсіздігін жұртқа білдіргісі келмейді. Сол үшін өмірдің өзінен қашып, үңгірге барып бой тасалайды. Өзіне-өзі қол жұмсайды. Басқа түскен қиындықтан өліп құтылуға тырысады.

Алғашында мен оларды жүрек жұтқан батыр жандар шығар деп жүрдім. Өзіне-өзі қол жұмсағандардың қоян жү-

рек қорқақ, бейшара екенін кейінірек өз басыма таудай тауқымет түскен кезде ғана ұқтым. Ұқтым да әлденеден жиіркендім. Біреулердің дәрменсіздігі арқама аяздай батты.

Бұлар — көзі болса да көрмейтін, құлағы тұрса да естімейтін, тілі бар десек те сөйлей алмайтын тірі жансыздар. Олар өмірдің қайталанбас ғажайып көркін көруге, барша құнын түсінуге, сиқырлы әуенін тыңдауға дәрмені жетпегендер. Олар анадан туып, жарық дүниеге келгенмен де, айналасына жалтақтап қарағанмен де ешқашан мына өмірдің шынайы бейнесін көрген емес, сезген емес, ұққан емес. Өмірге ұйқылы-ояу кеп, өмірден сол дел-сал күйінде аттанып кеткендер олар.

Әйтпесе көкірек көзі ашық адам табиғаттың осыншама сұлулығын, адамдардың көл-көсір ықылас-мейірімін, балалардың кіршіксіз күлкісін қалай ғана қиып, өзін-өзі өлтіреді, ө? Қайта адамдар өмір қызығын көру, сезіну, есіту үшін күресіп, сол үшін жан пида етіп жатқан жоқ па?! Майданда кейбір жүрексіздер қолында қаруы бола тұрып, жаумен бетпе-бет ұшырасуға дәті шыдамай зәресі ұшып қорқады да, өз ықтиярымен күрестен бас тартады — дұшпанына өзі барып тұтқын болады. Сөйтіп қара бастың қамы үшін бүкіл елін, достарын, туған-туыстарын сатып шыға келеді.

Өзіне-өзі қол жұмсағандарды да, меніңше, ел-жұртына дәл сондай опасыздық жасағандар деп есептеу керек. Рас, бізде ондайлар көп емес. Бірақ бар ғой. Бірен-саран десек те ұшырасып қалады емес пе? «Мың досың болса — аз, ал бір дұшпаның болса — көп» дейді халық даналығы. Демек, арамызда бір опасыз жан жүрсе, ол аз емес.

Бұлар өздерінің түкке тұрғысыз, рухани жағынан қайыршы жандар екенін іштерінен жақсы біледі. Бірақ ғұмыр бойы сонысын басқаларға сездірмеуге тырысып, сол үшін жан ұшыра әрекет жасайды. Сол құпиясы ашылғанша іштей қалтырап-дірілдеп жүрсе де, сыртқа дөң айбат көрсетумен болады. Бірақ жұрт ақыры бір күні оның кім екенін біледі. Шындықты бетіне басады. Сол сәтте ол қолға түскен ұрыдай масқарасы шығады. Сонша жыл «артист» боп жүрген адам енді мына күйінде жұрттың бетіне қарауға жүрегі дауаламайды. Ақыры өзін-өзі құртып қана тынады ондайлар.

Әрбір адам өмірдің қызығын, тіршіліктің ләззатын, адамның ұлылығын бұдан да асқар шындарға асқақтата түсуге өз халінше үлес қосу керек емес пе? Міне, осындай киелі парызды өтеуден өз еріктерімен әдейі бас тартқан адамды кім деуге болады? Әдетте еліне опасыздық жасағандарға қатал үкім шығарады. Соттайды. Заң солай.

Ал, ел-жұрттан теріс айналып, өмір сүруден өз еркімен безгендерді не істейді? Не істеуге болады? Олар өздеріне-өздері-ақ өте әділ үкім шығарып қойған жоқ па? Соның өзі-ақ жетпей ме? Жоқ! Олар үшін бұл жаза тым аздық қылады. «Өліп кету қиын емес, өмір сүру қиын», — депті ғой бір данышпан. Сол қиындықтан қашқандардың әділ жазасын тірілер беруі керек. Егер менен біреу ондайларға енді не істеуге болады деп сұраса, мен былай дер едім: «Осындай ғажайып өмірден қашқан қарабеттердің есімін өзгелер түгілі, өз ұрпақтары да ешқашанда ауызға алмайтын болсын! Халқына осылайша опасыздық жасаған сатқындардың есімі жаңа туған күнәсіз нәрестелерге берілмейтін болсын! Көзінің тірі кезінде өз халқымен бірге жүріп, бірге тұрып көрмеген, оның қуанышы мен қайғысына ортақ болғысы келмеген мұндай қорқаулардың өлексесін де қасиетті адамдардың бейітіне жолатпайтын болсын!»

Міне, сонда ғана біздер бүкіл жер бетіндегі мұндай опасыздық атаулыға әділ үкім шығарған боламыз.

Қайдағы-жайдағыны ойлай береді екенсің деп маған ренжіме, Гауһар! Мынадай ауруханада, яғни өмір мен өлім күн сайын, сағат сайын арпалысқа түсіп, бірде адам, бірде ажал жеңіп жатқан жерде кісі өзінен-өзі-ақ қиялшыл боп кете ме деп қалдым. Шынымды айтсам, мен ғұмырымда бұрын-соңды өзім хақымда, сен туралы, балаларымыз жөнінде, жалпы айналамыздағы адамдар жайында дәл қазіргідей көп ойланып, толғанған емеспін. Бұл жағынан алып қарасақ: менің ауырып қалғаным зиян емес, қайта өзіме пайдалы болды ма деп ойлаймын.

Айдың күні аманда біздер еш нәрсеге шындап ой тоқтатып жатпаймыз ғой. Бәрін асығыс ойлап, асығыс істеп келген сияқтымын. Бір қызығы сау-саламат шағымда өзіме түсініксіз боп келген құбылыстың бәрі қазір маған апайқын, түсінікті боп тұр. Бұрын тіпті кейбір достарымның аумалы-төкпелі, құйты мінездеріне, оғаш қылықта-

рына миым жетпей іштей қайран қалып жүруші едім. Бүгін сол оғаш қылықтардың астарын өз көзіммен көріп тұрғандаймын. Баяғыдан бері осылайша, бүгінгідей ойлай алғанымда ғой, мен осы күнге дейін басқалар сезбеген көп нәрсенің сырына қанық болар едім.

Мүмкін, дос-жарандар, туған-туысқандар хақында онша көп біле бермегеніміз дұрыс та шығар. Әйтпесе біз шамадан тыс міншіл, сыншыл, кінәмшіл боп кетер едік. Ал, жөнді білмеген соң біз әдетте жаманын жасырып, жақсысын асырып, белден басып кете береміз ғой. Тегінде, сол дұрыс болар.

Гауһар! Мені біресе оны, біресе мұны әңгімелеп, әр нәрсенің басын бір шатып кетті деп ойлайтын шығарсың. Жоқ! Өтінем, нақ осы тұста мені дұрыс түсінуге әрекет жасашы. Саған бағанадан бері айтып отырғаным да, енді айтарым да тек жалғыз ғана пікір. Егер өзіңе бір ғана ойды дәл жеткізу үшін шамадан тыс езбеленіп, ділмәрлік жасап кеткен болсам, онда мені кешіресің.

Темірдің сапасы қандай екенін отқа қыздырып көрген соң ғана біледі емес пе? Меніңше, адам да солай. Өншейін кезде кісі өзін-өзі білмейді. Ғұмыр бойы өзін-өзі білмей, дүниеден өтіп кететіндер де аз емес. Әрбір адам өз басына таудай тауқымет түспей, аздап азап отына күймей өзін-өзі біле алмаса керек. Ал, мен «ертең операция» деген сөзді естіген минуттан кейін ғана өзімнің кім екенімді білдім десем иланасың ба? Бұл сөзім саған сенімсіздеу естілуі ықтимал. Өйткені жай уақытта адам басқа біреу түгілі, өзін-өзі терең түсініп, терең сезінуге әрекет жасамайды. Мұндай сезімдерге мән бермейді. Жалпы адамның табиғаты солай шығар.

«Адам үшін ең қиын нәрсе не?» Бұл сауалға сонау көне заманның ақыл-ой алыптарының бірі Фалес: «Өзін-өзі танып-білу», — деп жауап беріпті. «Өмірдегі ең оңай іс не?» — деген достарының сауалына данышпан: «Басқа біреуге кеңес беру», — деген екен. Бұл — ақиқат пікір. Бірақ сол шындыққа кейде көз жеткізіп, көңіл сендірудің өзі де жеңіл-желпі іс емес қой.

Мен сияқты басқалар да өзінің қандай адам екенін жаны жарға таянғанда ғана сезе бастай ма екен? Әлде өзінің не қорқақ, не ер жүрек, не мейірімді, не тасбауыр, не нанғыш, не күдікшіл екенін о бастан-ақ жақсы біле ме? Бірақ

сын сағат соққан сәтте сол жайшылық кездегі өзің туралы пікірдің көбі қате боп шығады-ау деп ойлап қалдым.

Мен бұрын өзіме-өзім құдды жас баладай нанғыш адам боп көрінуші едім. Күдікшілдеу жан екенімді қазір ғана байқадым. Өткенге ой жүгіртіп қарасам, менің сапты аяқтан ас құйып, сабынан қарауыл қарайтындай тым секемшіл боп кеткен кездерім де болған екен. Оған тек қазір ғана анық-қанық көзім жетіп, көңілім сенген сияқты.

Ақиқатқа көз жеткізу үшін адам кейде әлденеге күдіктеніп те қалады. Бұл табиғи құбылыс. Бірақ ашығын айтқанда сенімсіздік жиіркенішті сезім емес пе? Соны қалай ұқпай келгем. Рас, күдіктің жақсы нәрсе емес екеніне бұрын да ақылым жететін сияқты еді. Бірақ оны бар жан-жүрегіммен тек қазір ғана сезіндім. Ақылмен түсіну бір басқа да, ал жүрекпен сезіну бір басқа екен. Бұл екеуінің арасында жер мен көктей айырма барын қалай ғана сезбей келгем?

Рас, мен өмірімде орынсыз күдікпен сені ренжіте қойған жоқ шығармын, Гауһар. Ал, егер абайсызда өзіңе шүбө келтірген болсам, онда бүгін кешірім сұрамақпын.

Бүгін менің ойымда тырнақтай да күдік қалмаған сияқты. Мүмкін, сондықтан болар, қазір маған барлық нәрсе ап-айқын, кіршіксіз, мөлдір боп көрініп тұр. Тіпті өзімнің ой-пікірім де әрі ашық, әрі қалтқысыз сияқты. Қазір кез келген адамға иланғым кеп тұр. Профессорға да нанам. Ертеңгі операцияның сәтті аяқталарына да күмәнім жоқ.

Рас, соңғы кездесуде профессордың көзінен болар-болмас күдік ұшқынын сезіп, іштей тіксініп қалдым. Сонда ол өз мүмкіндігіне шүбө келтірді ме екен? Егер ол өзіне-өзі сенбесе операция жасамауы керек қой. Демек, көңілінде күдігі жоқ. Бүгін қалайда оған сенуім керек. Әйтпесе бесалты сағатқа созылатын мұндай операциядан тірі шығу мүмкін емес. Профессорға ғана емес, өзіме-өзім де іштей берік болуым қажет-ақ.

Ертеңгі операцияның сәтті бітеріне бүкіл жан-жүрегімді ешбір қалтқысыз, тас-түйін етіп иландыра алам ба? Соған бойымдағы күш-қайратым, ерік-жігерім жете ме? Міне, бар гәп осында.

Талайларды арандай ашылған ажал аузынан суырып алған атақты профессорға неге күдіктенем? Кеше марқұм болған жігіт есіме түсіп тұрған шығар. Сол жадымнан

көтерілмей-ақ қойды. Бір адамның өлімі қаншама кісінің көңіліне шүбә тудырды десеңізші. Жүздеген науқас құлан-таза сауығып, аяқтарына қайта мініп кетіп жатыр. Оларды ешкім көрмей ме деп қалдым. Ал, кешегі жігіттің кім екенін, қайдан келгенін, неше жаста екенін, қандай науқасқа шалдыққанын күллі аурухана бес саусақтай біледі. Менің де одан хабарым бар.

Сонымен мен профессорға сенбеймін бе? Әлде операциядан қорқам ба? Мүмкін, бұл екеуі бір ғана сауал шығар. Профессорға күдіктенетіндей-ақ мен өзім кім едім? Жоқ. Оның өз ісіне жетік екеніне титтей де күмәнім жоқ. Демек, мен ертеңгі операциядан да жасқанып тұрғам жоқ. Бірақ өзіме де беймәлім бір тықырдың таянғанын жүрек құрғыр сезгендей ғой. Ол не өзі?

Көпке дейін осы сауалға жауап іздеп жаттым. Ақыры таптым-ау деймін. Бұл — үрей. Бірақ ол өзі профессорға да мүлдем байланысты емес. Жақындап келе жатқан қауіп-қатерден туатын, тірі жанның бәріне тән, табиғи қорқыныш сезімі. Бұдан ешкім, ешқашан қашып құтылған емес. «Мен өлімнен қорықпаймын деп айту — барып тұрған өтіріктің көкесі». Бұл ұлы гуманист Жан-Жак Руссоның пікірі. Адам өз бойында күн сайын туатын сан қилы қорқыныш сезімін жеңіп отыратыны мәлім ғой. Ұсақ-түйек үреймен күресу арқылы біз өзіміздің ерік-жігерімізді қайрап, өткірлеп алатынымыз мәлім емес пе? Әйтпесе біздің қашанда пышақтай өткір ерік-жігеріміз әлдеқашан-ақ мұқалып қалар еді ғой.

Мүмкін, шынында да, өзім сәл су жүректеу де шығармын. Мейлі. Қорқақ-ақ болайын. Жұрт не десе о десін. Оған қылшығым да қисаймайды. Тек қана мені анадан аяр туған, тірі пендеге иланбайтын күдікшіл демесе екен. Пәленше күдікшіл дегенді құлағым шалып қалса-ақ ішімнен: «Мен де сондай шығармын» деп көңілім қарайып, әлекей-шәлекей боп кетем.

Маған әрқашанда күдік атаулының кені жүрек емес, ми — ақыл-ой сияқты болады да тұрады. Мүмкін, солай да шығар. Өйткені менің түсінігімде — жүрек ана сүтіндей ақ, бұлақ суындай мөлдір нәрсе. Тегінде, табиғатты таза жүректі ақыл-ой қанша қамшылап жатса да, ол жамандыққа қарай аттап баспайды. Жүрек о баста-ақ тек ізгілік үшін жаратылған ба деп те ойлаймын.

Ал, адамның миы, ақыл-ойы ше? Небір зұлым, зымиян, қулық-сұмдықтарды ойлап табатын кім? Парасат па? Ақыл-ой ма? Жоқ. Түнектей түнерген жанкешті адамның миы. Мұндайларда нағыз жүрек болмайды. Қара тас боп қатып қалған жұдырықтай ет қана бар. Бұлар жарық дүниеден жасқанып, тек түн қараңғысы түнекте ғана қанат қағуға жарайтын, басқалардан ұрланып тіршілік ететін байғыз құс іспеттес. Рас, сұрқия-құс сирек кездеседі. Бірақ оқта-текте көріп қалғанның өзінде-ақ иесіз қалған ескі жұрт, көне қорғандар, қабір басы көзіне елестеп, аяқ астынан көңілің құлазып сала береді ғой.

Құртақандай сіріңке шырпысы ұшан-теңіз орманды өртеп жіберу үшін молынан жетіп жатыр. Ал, тырнақтай ғана күдік бірте-бірте ұлғая келіп екі достың арасындағы сенім қамалының құлпаршасын шығарып, талқандап тастағанын талай мәрте көрдік. Күдік құрты, әсіресе, аурухана ішінде өте-мөте қатерлі екен. Ең қиыны — миға бір кіріп қалған ызғарлы күдікті сол адамның өзі амалдап ойынан қуып шықпаса, басқа ешкімнің де қолынан келмейді. Бұл бас сүйектің ішіне өсіп шыққан жаман ісіктен де қауіпті. Өйткені ісікті нейрохирургтер операция жолымен алып тастайды. Ал, көңілге ұялап қалған күдікті алып тастауға олар дәрменсіз.

Нейрохирург үшін әдетте ең қиыны — операцияға түсетін науқасты психикалық тұрғыдан әзірлеп, оның көңіл-күйін бәйге атындай баптап алу екен. Бұған дәрігер айрықша мән береді. Өйткені мұндай аса күрделі операцияға түсетін науқас адам дене күшінен гөрі, қыруар рухани, моральдық күш-жігерге, берік сенімге көбірек мұқтаж ғой.

Әлдеқашан-ақ өмірге өзіндік көзқарасы қалыптасып, болары болып, бояуы сіңіп қалған кексе кісілерді «үгіттеп», операцияға «көндіруден» қиын іс жоқ па деп қалдым. Әйтеуір біздің профессор ызаланғанда: «Маған операция жасаудан гөрі, ауру адамды соған көндіру қиынырақ соғып жүр», — дейді екен.

Кейде дәрігердің қайраты селге кетеді. Жатпай-тұрмай, жалынып, жалбарынғандай боп зорға көндірген адамы дәл операция күні нілдей бұзылып, табанда айнып қалады. Жұртты осылайша аумалы-төкпелі ала мінез етіп қоятындар әлгі көңіліне мәңгі-бақи күдік ұялап қалған, жаны жасық, жігерсіздер.

Осындай күдік дертіне шалдыққан бір науқас жан бізбен көршілес палатада жатты. Жасы жер ортасына кеп қалған, өзі қолтоқпақтай ғана, бет-аузы бір уыс, біреумен сөйлескенде жақ сүйектері ыржындап үрей туғызатын, тарамысша тырысып қалған біреу еді.

Ол өзі маған басқа да адамдар сияқты ет пен сүйектен емес, күдіктен, сенімсіздіктен, үрейден жаралғандай боп көрінетін-ді. Жұрттың бәріне сезіктене қарайды. Көзімен көріп, қолымен ұстап тұрған нәрсесіне де иланбайды. Дәрігердің сөзіне де, өзіне қойылған диагноздың дұрыстығына да, біреуді операциядан кейін құлантаза айығып кетіпті дегенге де сенбейді.

Бұл кісі, сірә, күндіз-түні тыным таппайды. Күн ұзаққа жүгіріп, аяғынан тозады. Оның ашпайтын есігі, кірмейтін палатасы, сөйлеспейтін адамы жоқ. Тіміскілеп жүріп бәрін қазымырлап сұрап, тәптіштеп қойын дәптеріне жазып алады. Ауруханада ол білмейтін «жаңалық» жоқ. Кімге, қашан, қандай операция жасалатынын жатқа соғады. Ол тіпті кімнің, қашан, қандай операциядан кейін өлгенін де қойын дәптеріне табанда жазып алып жүреді.

Алайда, оның аурулар арасында «даңқын» шығарған бұл қылығы емес. Оның ең сүйікті «өнері» — бүгін-ертең операцияға түсуге іштей бел буып, дап-дайын отырған адамды айнытып қою. Науқастың көңіл-күйін бұзу, шүбә тудыру, жазылып кетеріне сенімін жою.

Адам неден қорықса, соған тезірек сенеді ғой. Кейбір өзі қорқақтау, мінезі жұмсақтау, босбелбеу кісілер әлгі «білгішпен» он-он бес минут сөйлескен соң-ақ сабындай бұзылып, күні ертеңгі операциядан бас тартып шыға келеді. Мұндайда жаңағы жымысқы өзінен-өзі масайрап, дәрігерден де күштімін дегендей тәкаппарланып кетеді.

Мен әр жолы соның тапқырлығына таңданушы едім. Тегінде, өзі су жүрек адам басқаларды қорқытуға өте-мөте шебер келеді ме деп қалдым. Өйткені ол өзі күні-түні тек жан шошырлық үрейді ғана көзіне елестетіп жүреді де, тылсым қараңғылықтай қорқыныш сезімнің жиіркенішті бейнесін өзге жұрттан гөрі айқынырақ сезетін боп қалады екен.

Сол көршіміз науқасқа «кеңес» беріп жатқанда өлген балықтың көзіндей бозғылт жанарын әлгі ауру кісіге қадап қойып, кірпік қақпай, құдды торғайды арбап отырған

жыландай қыбыр етпей, сілейіп қатып қалушы еді. Ал, айтқаны өтіп, атқаны жете бастаса-ақ өзінен-өзі бейне бір түлкі соғып жатқандай екіреңдеп, елеріп шыға келеді. Діlmәрсіп, көбік ауызданып, қатты қызып кеткен сәттерінде тіпті өз өтірігіне өзі де шынымен-ақ нанып, өз әңгімесіне өзі елтіп, өзі рақаттанып, делебесі қозып, өрекіп кететін-ді.

Сол неме маған да келді. Ертеңгі операцияны есітсе керек. Бірақ маған тісі батпады. Өзім де сол өзәзілдің келерін сезіп, көңілім қарайып, қанымды торсыққа құйып отыр едім. Ол менің көңілімді көзімнен жазбай таныды да, ұры мысықша аяғының ұшымен басып, зып беріп шығып кетті.

Сол-ақ екен, дәл осы сияқты Бәкір дейтін бір туысым есіме сап ете түсті. Бұрын бас аман кезде оған жөнді мән де бермеген екем-ау, ө! Соның қызық-қызық қылықтары тап қазір ғана ойға оралып отыр.

Қашан көрсең де ол әлдекімдерден өзінше сақтанып, өмірде жоқ адамдардан үрейленіп, «Сақтықта қорлық жоқ» дейді де жүреді. Бар әңгімесі: «Пәленшеге жолай көрме — қарасы жұғады, түгеншеге жақындама — бәлесі жұғады, бұл әңгіме тісіңнен шықпасын», — деген сияқты боп келеді. Біреудің үйіне қонаққа баруға да жасқанады. Ал егер сәті түсіп, бара қалса да бәрібір үй иесінің құлағына сыбырлап: «Менің мұнда келгенімді пәленшелер білмесін», — деп жата жалбарынады. Осы жалғыз адамның өзі-ақ қаншама ақ жүрек адал жандардың көңіліне көлеңке түсіріп, қаншама кісінің кеудесіне күдік дертінің ұрығын сеуіп жүр десеңізші. Ол жалғыз болса бір сәрі, мұндайлар әр ауылдан табылады ғой.

Олар адам бойындағы ең қасиетті нәрсе — Сенімге жармасады. Адамдар осы сенімнен айрылса не болмақ? Ең қатерлі нәрсе де осы емес пе?! Ешкімге нанбай қалай ғана өмір сүруге болады! Бәріміз бір күні өз қабілетімізге өзіміз сенбей қалсақ сұмдық қой.

Ал, әлгі Бәкір туысым бәріне шек келтіріп отырады. Тіпті ертең тағы да бүгінгідей таң атып, тағы да күн шығарына ұдайы күдіктеніп жүреді. Ол бүгін жер басып жүрген біздерге ғана емес, әлі жарық дүниеге келмеген болашақ ұрпақтың жақсы адам боларына да күмән келтіреді. Сондықтан ол өзінің бүгінгі еңбегінің жемісі ертеңгі

ұрпаққа қалып қоя ма деп зәресі ұшып қорқады. «Мен өлген соң әлемді топан су бассын» дейтін шығар ішінен. Осындай мысық тілеулес жандармен осы күнге дейін неге күреспей келдім? Көрсем де көрмеген, білсем де білмеген боп жүре бердім ғой. Неге? Қорықтым ба? Әлде жиіркендім бе? Сондай шіріктерге ешкімнің де қол былғап, жаман атқа қалғысы келмейді. Сонда мұндай қатерлі дертпен кім күреседі?

Гауһар! Мүмкін, мен бүгін өзімше кемеңгерсіп шынында да әдеттегіден көбірек сезімге беріліп кеткен шығармын. Олай болуы әбден ықтимал. Бірақ сен менің бүгінгі көңіл-күйімді дұрыс түсінші. Егер осы ауруханаға түсіп, қазіргідей жан азабын тартпағанымда мен сыр сандықтың түбінде жатқан бұл ойлардың бірде-бірін өзіңе айтпаған болар едім. Тіпті ондай ой-пікір тумас та еді ғой. Осы құйты сезімдердің төркіні де науқасыма, ертеңгі операцияға байланысты ма деп қалдым.

Сонымен саған бүгінгі көңіл-күйімнен туындап жатқан іштегі сырымды шертейін. Көп нәрсенің осы күнге дейін қалайша ойыма кіріп те шықпай жүргеніне қайран қалам. Сен, сірә, мәселен, Сенім хақында ойланып-толғанып көрдің бе? Жоқ, әрине. Айдың аманында кісі ондай «ұсақ-түйекке» мән бере қоймайды ғой. Ал, мен Сенімнің не екенін, тек бүгін ғана, яғни отыз бес жасқа келгенде әрең түсінген сияқтымын.

Енді ой тоқтатып қарасам, адамға ең керегі де осы Сенім екен ғой. Бізді ғұмыр бойы, сірә, шаршатпай, шалдырмай, қалжыратпай, ұдайы биік арман асуларына бастап отыратын қандай күш екенін білесің бе? Ол — Сенім. Өз күшімізге деген Сенім, достарымыздың мейіріміне деген Сенім, ертеңгі күннің бұдан да шуақты болатынына деген Сенім. Күн сайын бойымызға күш-қуат құйып, көңілімізге шалқар шабыт, жүрегімізге ыстық махаббат сыйлайтын да сол Сенім емес пе?!

Ең алдымен, адам өзіне-өзі әбден сенімді болуы керек, Гауһар. Сонда ғана басқаларға илану онша қиынға соқпайды. Әрине, көрінгенге нанып, жалпақ шешен бола беру де дұрыс емес шығар. Бірақ өзіңе-өзің мықтап сенсең, онда кімге көз жұмып сене беруге болатыны, ал кімнің күмәнді кісі екені бесенеден белгілі боп тұрады. Бүгін осыған көзім жетті.

Енді саған осы пікірдің ақиқат екенін дәлелдеп көрейін.

Мәселен, өз ойын өзгелерге ашық-жарқын, үзілді-кесілді жеткізе алмай, сипалақтап, күмілжіп, міңгірлеп сөйлейтін адамдар меніңше өзіне-өзі анау айтқандай сене қоймайтын жандар шығар деп шамалаймын. Мұндай адам өзінің күш-қуатына да, ерік-қабілетіне де, ақыл-парасатына да азды-көпті шөк келтіреді-ау деп қалдым. Ол тіпті өзінің жан салып істеп жатқан жұмысының жұртқа өте-мөте қажетті нәрсе екеніне де берік сенімде емес.

Мен бір жас дәрігер жігітті білем. Өз ісін ол ешкімнен кем білмейді. Жүйке ауруларын емдейтін дәрігер — невропатолог. Жап-жақсы адам. Жолдастарының арасында да, істейтін жерінде де құрметті.

Бірақ соның бір мінезінен секем алып қалдым. Сол дәрігер медицина жөніндегі әңгімені онша жақтырмай, сәл күрең қабақтанып тыңдайтынына таңырқап, мұнысына көпке дейін түсіне алмай жүрдім. Ә дегенде, бұл мінезіне жете мән бере қойған жоқ едім. Бірте-бірте еріксіз назар аудара бастадым. Бірнеше рет ауру адамдарды қалай қабылдағанын көріп, іштей тіксініп қалдым.

Гауһар! Қазіргі ауру адамдардың көбі білімді, мәдениетті жандар ғой. Олар газет, журнал, телевизор арқылы өз науқастары хақында азды-көпті мағлұматы бар адамдар. Сондықтан дәрігермен әңгімелескенде өз науқасының неден болғанын, қалай асқынып кеткенін, неліктен операция жасауға зәру екенін егжей-тегжейлі сұрап білгісі келеді. Ал жаңағы мен айтып отырған жігіт өзіне көбірек сауал қойған ауруларды жақтырмай, сұрағына жауап бермей, кейде тіпті кейіп тастайды екен. Жалпы, ауру жөніндегі әңгімені жаны жақтырмайтыны сезіліп-ақ тұр. Өзі дәрігерлер жиналған отырыстарға да көп бара бермейді екен.

Бір қызығы — ол өзіне көрінуге келген ауру адамдармен әңгімелескенде өзінен-өзі шамданшақ аттай кібіртіктеп, табанда керенау тартып, науқасқа өзі айтып отырған дәрігерлік кеңесінің дұрыстығына өзі де көміл сене қоймайтын кісідей күмілжіп, сылбыр сөйлейді.

Ал, табиғаты аса сезімтал, ішкі эмоциялық әсері күшті дамыған адамдар дәрігердің үніндегі, көзқарасындағы, қимыл-әрекетіндегі мұндай сенімсіздікті қалт жібермей қағып алып, одан өзінше қорытынды шығарады: «Дәрігер

өзі айтқан сөзге өзі де онша сенбей отыр» деп ойлайды мұндайда науқас адамдар. Содан барып, қаралуға келген адамдар төп-тәуір дәрігердің қабілетіне, біліміне, мүмкіндігіне шөк келтіре бастайды. Ал, көңіліне мұндай күмән түскен науқас кісіге ешқандай ем қонбайтыны мәлім ғой.

Сол дәрігер жігіттің тағы бір мінезіне аң-таң болдым. Ол өзі жұмыстан тыс кезінде, дастарқан басындағы отырыстарда, көшеде, демалыс үйлеріне барғанда кез келген адаммен ашық-жарқын сөйлесіп, лезде-ақ әмпей-жәмпей боп кетеді екен. Ең бастысы — мұндай кезде ол күміл-жімей, кібіртіктемей, сипақтамай бөйге атындай аңқылдайды. Аурухана ішіндегі өзінің енжарлығын да, күйректігін де, адамдарға деген салқындығы мен самарқаулығын да мүлдем ұмытып, жайрандап шыға келеді.

Әсіресе, біреу-жарым археология жайында әңгіме қозғап қалса-ақ әлгі дәрігер жігіттің құдайы беріп қалады екен. Көктен іздегені жерден табылғандай өзінен-өзі масайрап, табанда жүзі нұрланып, көздері ойнақшып, құлпырып кетеді. Жер астынан жақында табылған көне шаһарлар хақында делебесі қозып, тамсана сөйлегенде ол ауыздыға сөз, аттыға жол бермей, желдей еседі. Мұндайда ол шабыттанып, аруақтанып, өз ойының растығына шексіз сеніммен, батыл-батыл сөйлеп жібереді. Сондағы әңгімесінің шын екеніне, оған ешкімнің де шүбә келтіре алмасына сен де титтей де күдік күмәнсіз сенер едің, Гауһар. Ол үшін дәрігердің бар жан-тәнімен қалай беріле сөйлегенін көзбен көрудің өзі-ақ жеткілікті. Аяқ астынан жанданып кеткен көзқарасына, қайсар үніне, батыл қимылына қарап, оған сенбей қалу мүмкін емес.

Өзінің археология хақында білмейтіні жоқ. Ол жөнінде небір қызық-қызық хикаяларды түйдек-түйдегімен айтып тастайды. Бұл саладағы ғалымдардың өмірін, еңбектерін ғана емес, әрқайсысының мінез-құлқы қандай болғанын, тіпті қайсысының қандай аурудан өлгеніне дейін біледі.

Дәрігер жігіттің мінезіндегі осы бір ерекшеліктің сырын мен кейінірек, сол дәрігермен жақын дос боп, өзімен бүкпесіз сырласатын дәрежеге жеткен кезде ғана түсіндім. Сөйтсем, дәрігер досым жас кезінен-ақ археолог болуды, сөйтіп көне тарихтың құпия беттерін ашуды армандап келген екен. Сол алыста, қиял жетпес қияда қалып қой-

ған арман оты әлі де сөне қоймай, көңілінде маздап жатқанын сезгенімде оған бір түрлі жаным ашып кетті.

Үйіндегі кітап сөресінде археологияға қатысты кітаптар, сурет-альбомдар, журналдар сіресіп тұр. Ал медицина кітаптары онша көп емес сияқты. Оны кезінде қоярда қоймай медицина институтына апарып, зорлағандай етіп оқытқан өзінің туған ағасы екен. Жалғыз ағасының көңілін жығуға ынжықтығы жібермесе керек. Ақыры институтты әжептәуір бағамен бітіріп, дәрігер дипломына ие болды. Мамандығы бойынша біраз жылдан бері істеп келеді. Абыройы жаман емес. Өз кәсібін біледі. Жұрт сыйлайды.

Бірақ ол күн бүгінге дейін өзінің дәрігер екеніне іштей сенбейді. Ең қиыны — сенгісі келмейді. Жыл өткен сайын оның өз қабілетіне деген сенімі артудың орнына азая түсіп, бұрынғы күш-қайраты ұйлығып барады екен. Ол маған бірте-бірте сөніп бара жатқан шам сияқты боп көрініп кетті.

Ал, біздің ауруханада бір жап-жас нейрохирург жігіт бар. Бұл мүлдем басқаша адам. Өзінің жастығына қарамай атақты профессордың көмекшісі. Профессор кейбір операцияларды соған сеніп тапсырып, өзі тек бақылап қана тұрады. Бірақ гәп оның білгіштігінде, қолының ептілігінде емес. Басқада. Ол өзі қараған науқас жандардың іші-бауырына кіріп, оларды демнің арасында ұршықша үйіріп әкетеді. Өзімен қалайша әкей-үкей боп, қалайша оған ішкі сырымды дастарқандай жайып салғанымды өзім де аңғармай қалдым. Соның жұлдызы ыстық-ау деймін. Әйтеуір осындағылардың сауы да, ауруы да соған үйір. Соңынан топырлап, шұбап жүреді.

Бір жолы осы палатада онымен әңгімелесіп отырып:

— Сіз өз кәсібіңізді қатты ұнататын сияқтысыз, — деп қалдым.

Ол өзі топырағы ауыр, салмақты жігіт еді. Сол жолы тұңғыш рет ол жоқтан өзгеге шытынай қалатын шырт етпе мінез көрсетті. Ұнжырғасы түсіп, танауы делдиіп, әлгі сұрағыма кәдімгідей ренжіп қалды. Мен не істерімді білмей, қипақтай бердім. Менің сауалыма жауап берудің орнына бір сәт ол маған сұрақ қойды:

— Айтыңызшы, сіз үшін ақындық та кәсіп боп көріне ме?

— Жоқ, — дедім сауалының астарын ұқпай.

— Суретші болу ше? О да бір кәсіп пе?

— Жоқ.

— Сонда не олар?

Мен жауап таппай, сасқалақтап, күмілжіп қалсам керек. Ол өз сұрағына өзі жауап берді:

— Меніңше, бүкіл жан-дүниесі, күллі жаратылысы шалқыған шабыттан қаланып, о баста ақын боп туылған жанның ақын болмай қалуға правосы жоқ. Демек, ақындық ол адамның өзі қалап алған мамандығы емес, қайта ақынның өзін оқтын-оқтын қыл мойынға тақап, сұмдық жан азабына түсіріп қинайтын табиғи парызы. Дәрігерлік те солай. О баста өзінің осы іске деген икемі, ынтасы, тіпті дарыны болмаса, қанша оқытса да одан нағыз дәрігер шықпайды. Дәрігерлікті кәдімгі кәсіптердің бірі деп түсінетіндерге жаным ашиды. Өзім дәрігермін. Әйтсе де, өріптестерім маған қашанда үнемі бір құпия, киелі қасиеті бар, елден ерекше жандар сияқты боп көрінеді. Мұндай қасиет басқа тірі пендеде жоқ екеніне жүрегім кәміл сенеді. Мені дәрігер еткен міне сол сенім.

Иә, сенімнің ұлы күші бар. Меніңше, тек өз бойындағы күш-қуатқа, ерік-жігерге, дарын-қабілетке қалтқысыз, бар жан-тәнімен сенген адам ғана биік мұрат-мақсат шыңдарына шыға алады.

«Мама! Сен айтқан ертегіде ұшырасатын Троя шаһарын мен қалайда іздеп табам!» Генрих Шлиман анасына осындай зор сеніммен ант ішкенде небәрі сегіз жаста ғана екен. Әрине, сегіз жасар баланың бұл сөзіне кезінде өзгелер түгілі, өз анасы да иланған жоқ. Баласының соншалықты батыл, үзілді-кесілді, сеніммен сөйлегеніне күлді де қойды. Бірақ сол бала өсе келе бүкіл әлемді таңдандырып, Трояны ақыры тапты ғой.

Рас, оның бүкіл ғұмыры сол ертегілер мен Гомердің аңыз-жырларында ғана аталатын, белгісіз қаланы іздеумен өтті. Бірақ ол ұлы жаңалық ашты ғой. Бұл хабар кезінде дүниені дүр сілкіндірген. Әйтпегенде ше! Мұндай қала тек Гомердің ұшқыр қиялынан туған атау ғана болуы ықтимал еді ғой. Ондай қала ешқашанда салынбаған, тек ертегі айтушылардың ойынан шығарылып алған нәрсе болса ше? Солай болуы да ғажап емес қой? Әрине. Онда Шлиманның бүкіл өмір бойы істеген еңбегі босқа кетер ме еді. Әрине. Өмір бойы сағым қуалап, жалған мақсатқа

жетем деп алданып өтуден ауыр өкініш жоқ шығар. Өмірде ондай тағдырлар да аз болмаса керек.

Сегіз жасар Шлиман ертегіге сенді. Есейе келе ол өзі-өзі сендіре білді. Өзіне-өзі сенімді адамның күш-жігерінде шек бола ма?!

Ал, мен ше, Гауһар! Өзімнің нағыз инженер-құрылысшы екеніме жүрегім сене ме? Әлде оған күнелту құралы деп қараймын ба? Мұндай сауалдар бұрын қалайша ойыма кіріп-шықпай жүрген?

Қоғам алдындағы өз борышын ақыл-парасатпен терең түсініп, дәрігерлік міндетін ойдағыдай атқарып жүрсе де өз мамандығын іштей ұнатпайтын досым есіме түсті.

Мүмкін, мен де сондай шығармын деген ой келді. Мұны қалайша тексеріп, білуге болады?

Менің әкем өле-өлгенше ағаш өсіріп өткен бағбан болғанын білесің ғой. Сол кісі біреулерге қатты ызасы келіп, яки өз тағдырына күйініп, қайғы-қасіретке уланған сәттерінде ұдайы өзі еккен бақтың ішін жалғыз өзі аралап кететін. Сол ағаштарға мұңын айтқысы келгендей-ақ әрқайсысын алақанымен сипап-сипап өтетін-ді. Әр түп алмасын өз қолымен отырғызып, өз баласындай мәпелеп жетілдірген, әрбір бұтағын жатқа білетін таныс бақты әкем неге аралайтын сонда? Мүмкін, ол ашуын тарқату үшін емес, өз өмірінің дұрыстығына, өзінің ел-жұртқа қажеттігіне, өз арының тазалығына көзін жеткізіп, өз бойындағы сенімін арттыра түсу үшін аралаған шығар. Адам қайғы-қасіретке ұшырағанда бойындағы сенімі күрт азайып кете ме деп қалдым. Өйткені жан күйінішіне түскен кісілерді әдетте жақын достары: «Уайым жеме, бәрі орнына келеді», — деп сендіре бастайды ғой. Солай екенін мүмкін кезінде әкем де сезген шығар. Әлде оның ең сенімді достары сол жайқалған бақтағы мөлдір жапырақты ағаштар болды ма екен? Онда әкем өз бойындағы күш-жігеріне де, өз кәсібін дұрыс таңдай білгеніне де ешбір күмән келтірмей, иманындай сенген екен ғой.

Ал, менің бойымда өмірге деген, өз ісіме деген сондай үлкен Сенім бар ма? Егер мен өзіме-өзім сенбесем онда өмірге соншалықты құштар болар ма едім? Адам өзі нанбайтын нәрсеге өлердей құмар болуы мүмкін емес қой. Алдымен өмірдің өзіне ғашық болмай тұрып, сол өмір-мұхиттың жалғыз ғана тамшысы — бір адамды жан тәнімен

сүю мүмкін емес қой. Мұхит суының бір тамшысы арқылы күллі әлемдік мұхиттың құрамын зерттеп біледі емес пе? Сол сияқты мен де бүкіл Сенім мен Махаббат әлемінің табиғатын жалғыз өзің арқылы танып білем, Гауһар.

Егер өмірге құштар болмасам, мен өзінді соншалықты сүйе алар ма едім, Гауһар?! Онда достарымды осыншама еметайым езіліп сағынар ма едім?! Айнала төңірегімдегі бейтаныс жандардың бәрі көзіме оттай басылып, осыншама ыстық көрінер ме?! Туған елдің сұлу табиғаты жаныма ләззат беріп, мені соншалықты еліктіріп, қызықтырып, тіпті көркіне мас қып қояр ма еді?!

Демек, мен мына өмірге өгей емеспін. Өмірге өгей боп қалудан қорқынышты нәрсе жоқ шығар. Өгей анаға жақсаң да, өгей өмірге ұнау мүмкін емес шығар.

Кең далада бұла болып, емін-еркін, арда өссем де, өмір анаға арда бала емеспін. Мен өмірді, өмір мені жатырқап көрген жоқ. Соған ризамын.

Жұмыс бастан асып, күнделікті күйбеңмен күйіп-пісіп жүргенде кейде түңіліп кетіп, өз мамандығымыз жайында артық сөз де айтып жіберетініміз бар-ау. Әйтсе де, мен өз кәсібімді жанымдай жақсы көреді екем. Оған да осы ауруханада жатып көзім жетті. Өзіңе сәл көмескілеу көрініп тұрған нәрсенің бәріне осылайша алыстау жерден қарау керек пе деп ойлап қалдым.

Иә, төбесі көкпен таласқан ғажайып үйлер тұрғызу, инженер-құрылысшы болу балауса шақтан-ақ аяулы арманым емес пе еді? Сол арман мені алдамағанына есейген кезімде көзім жетті. Демек, мен бұл жолда адаспаған екем.

Кейде мен қала көшелерімен қыдырып келе жатып, өзіміз салған үйлердің жанынан өте бергенімде бейне бір жас баладай аяқ астынан мәз-мейрам боламын. Мұндай сәттерде бойымды бір түрлі мақтаныш сезімі кернеп кететін сияқты. Жер бетіндегі ең әсем үйлердің бәрінің кірпішін жалғыз өзім қалап шыққандай-ақ мерейім биіктеп, бір жасап қалам. Өзім жақсы көретін адамның бәрі мұндай сәттерде көзіме үй тұрғызып жатқан құрылысшы боп елестеп кетеді. Бақыт деген осы емес пе екен деген ойға келем. Мүмкін, солай да шығар. Бірақ өзім бақыт жөнінде бұрын-соңды ойлап көрген емеспін. Меніңше, оны сөзбен, оймен, қиялмен түсіну, сезіну мүмкін емес. Балды жеп көрмегендер тіл үйретін тәттінің не екенін қайдан ұқсын.

Меніңше, тек бақытты жандар ғана бақыттың шынайы табиғатын жақсы сезінсе керек.

Мен бүгін бақыттымын ба? Бүгін... Бүгін мүмкін бақытты да шығармын. Ал, ертең ше? Ертеңгі күнге, ертеңгі операцияға, ертеңгі өмірге қалтқысыз сенем бе? Егер көңілімнен күдік құрты табылмаса, онда шынында да бақытты болғаным. Адамдар көбіне ертең өз өмірлерінде қандай оқиға боларын күні бұрын болжап біліп те жатады. Бірақ қандай көріпкелі бар, әулие адам болса да, ертең өз бойын қандай сезім билеп әкетерін біле алмайтын шығар. Ал, адамның өзі бақытты екенін сезіп, ләззаттана алмаған соң ондай бақыттан не пайда! Мен өзімнің бақытты екенімді бүкіл жан-тәніммен, алпыс екі тамырыммен толық сезген сәттерде ғана бақыттымын.

Мейлі. Ертеңгіні бүгін уайымдамай-ақ қояйықшы. Әр нәрсені өз уақытында көрген қызық шығар. Ертеңгі Күннің бүгін емес, ертең шыққаны жақсы емес пе? Енді тек таң атса-ақ операция...

Таң алдында бес-он минут қана мызғып, көз шырымын алғаным болмаса, бұл түнді мен ұйқысыз өткіздім.

5

Таңсәрі шақтағы алағөбе мезгілде әлденеден шошып ояндым. Елең-алаңдағы бозғыл сәуле түнгі қараңғылықты біржола жеңіп, палата ішіне алагеуім жарық түсе бастапты. «Бүгін операция» деген үрейлі ой есіме сап ете түсті. Оған дейін әлі бір-екі сағат уақыт бар. Соншама уақыт не істеймін?

Ақылбек пен Қайсар бүгін ертерек оянса керек. Менің ұйқымды бұзбау үшін олар өзара сыбырлап сөйлесіп жатыр. Бүгін пәлендей еш нәрсе бола қоймайтындай-ақ жай-барақат, асықпай-аптықпай, күндегі әдеттерімен әзіл-қалжыңдарын араластыра әңгіме соғуда. Екеуі де іштерінен бүгін маған операция жасалатынын сезсе де, сезбеген, білсе де білмеген, тіпті оған мән бермеген боп жатыр. «Тәйірі, сол да сөз бе екен» дегендей ынғай танытқысы келеді.

Ауруханада науқастар бірін-бірі операция алдында тек осылай ғана демей алады. Ол күні палатада ешкім операция жөнінде тіс жарып, ауыз ашпайды. Бұл — қағазға түсірілмей қалған қатал заң. Дәстүр. Оны саған ешкім түсіндіріп жатпайды. Сын сағатта солай істеу керектігін ешкім айтпай-ақ өз жүрегіңмен ұғасың.

Міне, қазір сол заң күшіне еніп тұр. Мен де бүгін оларға назар аудармауға тырысам. Бәрін ұмыту үшін тез-тез киініп алдым да, терезе алдына барып, тысқа көз тастадым.

Аспан әлемінің бірте-бірте құлдилай құлап, сонау көз ұшындағы жермен астасып кеткен көкжиегі жаңа ғана қарағанымда сарғылт түсті болатын. Енді сол көкжиектегі сарғылт бояу біртіндеп қып-қызыл түске айналып бара жатты. Шығар күн осылайша түрлі-түсті бояулар арқылы адамдарға хабар беріп келеді екен-ау деп ойладым.

Мәссаған! Қалайша бірден байқамадым екен? Алма ағаштарының бұтақтарын аппақ ақша қар көмкеріп алғандай. Айнала төңіректің бәрі аппақ. Бір түннің ішінде ауладағы бүкіл алма гүлдеп кетіпті. Гүлдері бадырақтай-бадырақтай. «Күн күркіремесе, алма ағаштары бүр жарып кете алмай, бусанып қатты қиналады», — деген өкемнің сөзі есіме түсті.

Түнімен күн күркіреп, найзағай ойнап, соңынан ақ жауын төпеп шыққан еді. Қазір аспан шайдай ашық. Бір түннің ішінде соншама өзгеріс болғанына тіпті көңілім онша сене қоймайтын сияқты.

Кеше мына ағаштар, шынында да, бүр жарып, гүл шығаруға дәрмені жетпей, булығып, өзін-өзі азапқа салып, аласұрып жатқандай еді. Бүгін мені көрдіндер ме дегендей еңселерін көтеріп, жайқалып, жадырап тұрғандай боп көрінді маған.

Мен де бүгін кешегіден гөрі әлділеу сияқтымын.

Ертең де осылайша шығыс жақты алтын нұрға бөлеп, арайлап таң атады. Мына алма ағаштары ертең де дәл осылай боп гүлдеп тұрады. Адамдар ертең де осының бәрін тамашалап, рақаттанады. Одан арғы күні де дәл солай болады.

Мұның бәрі мәңгі-бақи осылайша қайталана береді. Өйткені адам қанша қараса да өмір қызығына ешқашанда тоймайды. Ашық аспанды, алтын күнді, өмір гүлін тамашалаудан бұрын-соңды жалығып көрген емес — адам.

Бүгін менің де кешегідей жігерім жасып, зәразап боп тұрған жоқ. Кеше сәл үрейге бой алдырып, өзім де жүнжіп кетсем керек. Терезеден далаға қарап тұрып, осындай ойға келдім.

Әйтеуір бүгін өзіме-өзім кешегіден гөрі батылдау, тіпті еркіндеу боп көріндім. Бұл қайдан келген өжеттік? Тап

қазір құдды жайшылық кездегідей өзіме-өзім сенімді екеніме шүбәм жоқ.

Әдетте біз өзімізді қорқақ санаймыз ғой. Бірақ алыстан жаналғыш тажалдай боп үрейлі көрінетін сол қызыл көз пәле — қауіп-қатер төбемізге төніп, қоян-қолтық жақын кеп қалған сәтте қалайша қайраттанып, қалайша жігерленіп, көзсіз батыр боп кеткенімізді өзіміз де сезбей қаламыз.

Қазір мен де сол таяп келген қатерді менсінбей тұрған шығармын.

Гауһар! Көгілдір көктем көрінісі қашанда сені есіме салады. Қазіргі бар арман-тілегім — өзінді тағы бір рет көру. Сенімен сырласу. Кеше саған таңертең кел деп айтпағаныма енді өкініп тұрмын. Бұрын-соңды өзінді дәл қазіргідей аңсамаған шығармын. Саған айтар сырым ішіме сыймай бара жатқан сияқты.

Бүгін ойлап қарасам, екеуіміз бірге өткізген он жылдың ішінде саған өзім хақында мардымды еш нәрсе айтпаппын ғой. Қашан да дүние өртеніп бара жатқандай ала өкпе боп, аптығып асығамыз да жүреміз. Қайда асығамыз? Неге асығамыз? Ауруханаға қамалмай, сау-саламат жүргенімде неге мен асықпай, аптықпай отырып, осы ойларымның бәрін өзіңе ақтармадым екен?

Тіршілікті ең жақын, ең жақсы көретін адамдарымызбен сырласуға уақыт қимай, оларға сұмдық бір қатыгездік жасайды екенбіз ғой. Мұндай мейірімсіздікті басқаға емес, неге ең аяулы, ең қымбатты адамдарымызға жасаймыз? Неге? Себебі олар қашанда кешірімді келеді. Біз соны іштей сеземіз. Біле тұрып, жақсылыққа жамандықпен жауап береміз. Ғұмыр бойы әлгіндей кінәмізді ауырламай, бетімізге баспай жүргеніне алғыс айтудың орнына, оған үсті-үстіне қиянат жасаймыз — онымен сырласуға уақыт таппаймыз.

Кейде арзымайтын істерге қыруар уақытымызды сарп қыламыз. Ал, ең жақын досымызға «уақыт жоқ» дей саламыз. Сөйтіп, оның көңіліне қалайша қаяу салып алғанымызды кейде өзіміз де байқамай қаламыз. Әрі өзіміз салған жауырды өзіміз жаба тоқып, түк көрмегендей көлгірсіп жүре береміз-ау. Мұның қиянат екенін енді ғана сезгендеймін.

Ал, сен бұдан да зорын кешіріп, бетіме қарсы келмей, бәріне де мақұл деп жүре беріпсің ғой. Маған соншалық-

ты кеңшілік жасағаныңа бүгін төнті болдым. Кейбір күндері үйге мас боп оралсам да, түн ортасында келсем де ауыз ашып, қыңқ еткен жоқсың. Қилы-қилы қылықтарыма да шыдадың. Рас, мұның бәріне кейінірек өзім де ұялып, кірер жер таппай жүрдім. Бірақ әлі күнге сол қисынсыз қылықтарым үшін сенен кешірім сұрамаппын ғой, Гауһар. Сөйтсем бәрі де менің қамым екен ғой. Он жылдан бері ылғи менің ыңғайыма қарай жығылып келесің. Менің көңілім жайында болса, бар мақсат-арманыңа жеткендей қуанушы едің ғой. Мұның бәрін кезінде сезіп жүрсем де, оған жете мән бермегенім қалай?

Иә, бәрін де біліп, бәрін түсініп жүрдім. Сен институтта жақсы оқыдың. Білімге сондай құштар едің. Бірақ менің жағдайыма қарадың да оқуды тастап, фабрикаға жұмысқа бардың. Саған сәл обалдау болғанын ішім сезді. Бірақ қолдағы қарт әке-шешеге де күтім керек еді. Сен солардың қас-қабағына қарадың. «Сен үшін, сенің әке-шешен үшін оқымай қалдым», — деп ешқашанда маған міндет қылған жоқсың.

Алғашқы айлығыңа маған костюм алғаныңды қалай ұмытам, Гауһар? Ол кезде өзінде жөнді көйлек те жоқ еді ғой. Сонда өзіне емес, маған алдың. Өзің ішіп-жемесең де менің әке-шешемнің аузына тостың. Солардың көңілін жықпау үшін жаныңды салдың.

Гауһар! Сен менен гөрі әлдеқайда жассың. Әйтсе де, отбасы жүгінің ауыр жағын осы күнге дейін сен көтеріп кепсің ғой. Бүгін ойлап қарасам, мен өз үйімнің ерке баласындай боп жүре беріппін-ау. Жаз шықса — қыстың қамын, қыс түссе — жаздың қамын жейтін сен.

Жақсы көргеннің жөні осылай екен деп мені тым еркелетіп жібердің бе? Әлде мен өзім тұяқ қимылдатуға ерінетін бойкүйез жалқау болдым ба? Айтшы өзің!

Құлқын сәріден тұрып, түн ортасы ауғанша тізе бүкпейсің ғой. Ас-су әзірлеу де, үй ішін жинау да, баланы бақшаға апару да, әкелу де, жол-жөнекей азық-түлік дүкендерін аралау да, тағы да толып жатқан қисапсыз жұмыстардың бәрі де бір өзіңнің мойнында болды. Фабрикадағы жұмысың өз алдына бір төбе.

Ал, мен ше? Мен тек өз қызметімді ғана білем. Қалған уақытымның бәрі зар жылап, зая кетіп жатыр екен ғой. Тым құрыса үй шаруасына да онша-мұнша қолғабыс

тигізбеппін-ау. Әлі күнге дейін азық-түлік дүкенінің қай жерде екенін, яки еденді қалай жуып тазалау қажеттігін білмеймін. Тіпті өз үйімде не бар, не жоқ екенінен де бей-хабар екенмін.

Меніңше, төзім де табиғи таланттың бір түрі шығар.

Бірақ сенің бір басыңа соншама көп шаруаны артып қойып, қалайша қабырғам қайыспай жүре бердім? Соны ойласам көңіл-күйім сабындай бұзылады. Неге мені кезінде жәукемге алмадың? Әйтсе де, сенің күшің сол үндемегенінде боп тұр ғой. Аядың ба мені? Әлде түбінде бір өзі түсінер дедің бе? Рас, бүгін өзім-ақ ұқтым бәрін. Бірақ бұл кештеу емес пе? Егер бүгіннен тірі қалсам, онда бұдан кейінгі тіршілігіміз мүлдем басқаша болады. Отбасының бар тауқыметін өз мойныма алам.

Ал, егер тірі шықпасам ше? Онда мен сенің көзіңе қайдағы бір бозкүйік, борбас адам боп көрінген күйімде мәңгі бақи қалып қоям ба? Қазір мен үшін бұдан үрейлі нәрсе жоқ.

Саған мен не жақсылық көрсеттім? Үйленерде бәрін үйіп-төгіп, тау-тау уәде беріп едім. Есінде ме, «Неке тойынан кейін екеуіміз туристік саяхатқа шығамыз», — деп едім. Шықтық па? Жоқ. Алғашында қаржымыз аздау дедім. Ал, қалтамыз қалындаған кезде уақыт тапшы дедім.

Есінде ме, жыл сайын демалысқа бірге шығып, бірге курорттарға, демалыс үйлеріне барып тұратын боп келісіп едік қой. Қосылғалы бергі он жыл ішінде тым құрыса бір мәрте бас қосып, курортқа бардық па? Жоқ. Неге? Менің жұмыс істейтін мекемем екеуімізге жолдама да алып берді ғой. Бірақ сен бармадың. Мен зорламадым. Үйдің көкір-шүкір шаруалары басыңнан асып жатыр еді.

Некеге тіркелер күнгі уәдем есінде ме? Алтын сақина-ны да, бриллиант көзі бар сырғаны да, меруерт моншақты да тойдан кейінгі бірінші айлығымнан әпермек болғам. Әпердім бе? Жоқ. Рас, саған киім алдық. Үйге бұйым алдық. Бірақ соның бөрінің не керегі бар? Әлі күнге дейін саған алтын сақина да, бриллиант көзді сырға да, меруерт моншақ та сыйламаппын ғой. Бұл не? Сарандық па, әлде салақтық па? Салқындық па?

Мөлдір махаббатты куә етіп тұрып, алдыңда ант ішкендей болып едім. Сен маған иманыңдай иландың. Сонда менің антты аттап, сертті бұзғаным ба? Саған айтқанымның бәрі бос уәде, тоқылдақтың тәубесі боп шық-

қаны ма? Мынау сұмдық қой. Бетім бүлк етпей сонша уақыттан бері саған қалай ғана сөйлеп жүрдім екен?

Бұлардың бірде-бірін бетіме салық етіп салған емессің сен, Гауһар! Өйткені кеңсің. Кешірімдісің. Кінәмшіл емессің. Ең бастысы — менің өзіңе деген ыстық ықыласыма ешқашанда шүбә келтірмейсің.

Міне, көрдің бе, Гауһар? Менің операция столында жатып өлуге титтей де правом жоқ екен. Өйткені әлі тындырылмаған істерім басымнан асып жатыр. Алдымен саған берген сертімді орындап, неке сақинасын, тағы басқаларын түгел алуымыз керек. Аяқ жететін жердегі курорт-санаторийдің бөріне барамыз. Біз бармаған, біз көрмеген шаһар да, ауыл да, тау мен тас та қалмайды. Сосын үй шаруасын, бала күтімін, дүкеннен азық-түлік тасуды сенің нәзік иығыңнан түсіріп өле-өлгенше өзім арқалап өтем! Аспан айналып жерге түссе де саған, сірә, күрең қабақ көрсетпеймін.

Айнала төңірегіміздегі басқа адамдарға да борыштар сияқтымын. Бүгін ойласам кезінде маған азды-көпті септігі тиіп, жақсылық жасаған жандар көп екен. Ал, менің кімге пайдам тиді? Қара бастың қамынан аса алмай қалыппын ғой.

Адам қашанда өзінің ерік-жігерінің әміршісі, ал өз ар-ожданының құлы болуы керек емес пе? Демек, мен өзімді-өзім ширата түсуіме болады. Ол үшін өз ерік-жігеріме әмірші боп, оны оқтын-оқтын қамшылап тұруым керек шығар. Сонда ғана мен адамдар алдындағы қасиетті азаматтық парызымды бір минутқа да жадымнан шығармас едім.

Мен өз ар-ожданымның құлы бола алдым ба? Жоқ, әрине. Егер мен ондай биіктікке көтерілсем, онда саған берген антымнан аттап өтіп кетпес едім ғой. Бәрін кейінге қалдырып келдім. Ертең-бүрсігүні деп жүргенде зуылдап жылдар өте шыққанын да байқамай қаппыз-ау.

Өмір өтіп барады ертеңменен,
Қайтем оны?!

Жанбаған, өртенбеген.

Өзімнен-өзім бүгін жеркенемін,

Өмірде еш нәрседен жеркенбеп ем, —

деп жырлаған ақын Мұқағали Мақатаевтың өлең жолдары есіме түсті.

Осыншама жасқа келгенше мені тірі пенде «арсыз» деп айыптап көрген емес. Бірақ ар-намыстың шынайы табиғатын енді ғана ұқтым десем нанасың ба? Жасыратын несі бар? Турасын айтсаң, қазір менің бір аяғым көрде, бір аяғым жерде ғой. Жан алқымға кеп, өлім бейнесі көзіме елестеп тұр. Мұндай жан тылсымға тақалғанда жылдар бойы кеудемізде бұйығып жатқан ар-намыс оянып алып, адам жанын одан бетер қинай түседі екен. Тегінде, ары таза адамдар титтей де қиналмай-ақ, емін-еркін жан тапсыра ма деп қалдым. Мүмкін, оларды да қинайтын тағы бір құбылыстар бар шығар. Бірақ мен онысын білмедім. Өйткені осы бір жанталас сәтте өзімді-өзім сүттен ақ, судан таза адамдар қатарына қоса алмадым. Оған ар-ожданым жібермеді. Өйткені сенің алдында аз да болса өзімнің кінәлі екенімді жүрек құрғыр сезіп тұр. Өзімді-өзім қалай алдамақпын.

Рас, ар-ождан дегеніміз жүрек яки өкпе секілді адамның денесінен тауып көрсетуге болатын жеке мүше емес. Алайда, ар-ождан солардың бәрінен де мықтысы ма деп қалдым. Ер жігітті қамшылап, не бір ерлік істерге жігерлендіріп жіберетін сол ар-намыс сезімі емес пе?! Демек, одан құдіретті күш жоқ. Тірі қалсам, онда ғұмыр бойы осы бір күшке бас иіп өтер едім.

Рас, ел-жұрттың, жора-жолдастардың, туған-туысқандарымның алдында арым тау суындай таза. Оған ешкім күмән келтірмейді. Инженер-құрылысшы ретінде тындырған істерім де аз емес. Біз салған әрбір үй соның куәсіндей боп қасқиып тұр. Біреудің ала жібін аттаған емеспін.

Бірақ жанымдай жақсы көретін, ең жақын адамның алдында ұятты екенімді ойлағанда тындырған істерімнің бәрі көзіме көрінбей, құны көк тиын боп қалады.

Қолымнан келген жақсылықты ешкімнен аяп қалған жоқпын. Қолымнан келген... Бірақ бұл бүгін аз секілді боп көрінді. Қолынан келмейтін жақсылықты істейтін де жандар бар.

Гайһар! Балалық шағымызда балауса жүрегімді тебіренткен бір оқиға тап қазір ойға оралып отыр. Сол оқиғаның маған қатты әсер еткені сондай, әлі күнге дейін көз алдымда елестеп тұр. Бірақ сол оқиға маған сабақ болмаған екен. Өкінішті-ақ.

Кешегі соғыстан екі аяғынан бірдей айрылып қайтқан Қаратай дейтін ағам туралы айтып едім ғой. Сол кісі құртақандай жер бауыр арбаға отырып, әрі өзін-өзі сол мүгедектер арбасына қайыс-жіппен мықтап таңып тастаушы еді. Сосын екі қолымен жер тіреп әлгі арбасын әрең жылжытатын. Бес-алты қадам жерге жету оған ақыреттен қиын еді.

Біздер, ойын балалары, көктем келсе-ақ Сұрымсайдан шықпай қоятынбыз. Өйткені бұл кезде мұнда қызғалдақта, көбелек те көп. Бұл сай ауылдан екі-үш километр жерде.

Бір күні Сұрымсайда қызғалдақ теріп жүріп зәрем ұшты. Өзімнен бес-алты адым жерде өсіп тұрған қалың шөптің бастары өзінен-өзі тербеліп, шайқалып кетті. Шоқ басып алғандай ыршып түстім. Маған қарай жылан жылжып келе жатқан шығар деп қалдым.

Артынша-ақ әлдекімнің аһлеп, уһлеп, құдды зорығып ыңыранғандай үні естілді. Бір сәт өз көзіме өзім сенбей аңырайып қалдым. Әлгі қалың шөптің арасынан қылтиып мүгедек ағамның басы көрінді. Баяғы жер бауыр тақтай арбасымен жылжып жүр. Борша-боршасы шығып терлеп, үсті-басы терге малынып тұр. Өзі әбден діңкелеп, шаршаса керек. Түтігіп кетіпті, бірақ көздерінен қуаныш ұшқыны шашырайды. Қос жанары жарқ-жарқ етіп, бойында жатқан қыруар қайсарлықты сездіргісі келгендей.

Бұл кісі мұнда қалай жеткен деген сауал ойыма өзінен-өзі сап ете түсті. Екі-үш километр жерге жолсыз, сүдігер арқылы қалай келген? Мынадай жер бауыр арбамен айнадай тегіс асфальтта қозғалудың өзі қияметтен қиын ғой. Әлде, біреу атпен яки арбамен жеткізіп тастады ма екен?

Ол өзі маған сәл күлімсіреп, бір түрлі қуақылана қарап қояды. «Менің мұнда неге келгенімді білесің бе?» деп тұрғандай. Үсті-басы адам көргісіз лай-лай. Жейдесінің жеңдерін шынтағына дейін түріп қойыпты. Екі білегін де тікен тілгілеп, айғыз-айғыз етіп тастаған. Ағамның сонау көз ұшындағы ауылдан осында сүйретіліп, өз күшімен жеткеніне енді ешқандай күмәнім жоқ еді.

Шынында да, соншама әбігерге түсіп неге келді екен деп ойладым. Дозақ отынан өткендей өзін-өзі осыншама азапқа салып неге келді? Сондай-ақ мына елсіз, жансыз сайда не бар? Бірақ әрі ойлап, бері ойлап дардай кісіні

соншама азап шектіруге арзитындай-ақ мына сайдан еш нәрсе ойлап таппадым.

Бағанадан бері өз ойыммен өзім әуре-сарсаң боп, түк те байқамаған екем. Ағам кеудесін астындағы жер бауыр тақтайша-арбаға жалпақ қайыстармен шатып-пұтып таңып тастаған деп едім ғой. Кеуде тұсынан айқыш-ұйқыш тар-тылған сол қайыстардың ара-арасына қаз-қатар етіп қызғалдақ гүлдерін тізіп қыстыра беріпті. Сонда бұл кісі шынымен-ақ гүл теруге келген бе? Жоқ. Гүлді не қылсын ол? Қыз дейсің бе, қызғалдаққа қызығатын. Ағам айтпай тұр. Әйтпесе бұл келуінде құпия бір сыр бар деп ойладым. «Сізге қызғалдақтың керегі не?» деп те сұрамақ боп оқталдым. Бірақ жүрегім дауаламады. «Немене, даланың гүлін маған қимай тұрсың ба, әлде сенің ойыңша мүгедектер адам емес пе?!» деп кейіп тастаса қайтем.

Ауылға бірге қайттық. Жол-жөнекей ағам өзінің екі аяғы сау кезде осы Сұрымсайда құрбыларымен асыр салып ойнағанын, ортекедей орғи шауып, көбелек қуғанын, кейінірек осында колхоз жылқысын баққанын, құлағына құрық тимеген небір асау аттарды ауыздықтап, арынын басқанын айтып берді. Ол өзінің соғысқа дейінгі өмірін әңгімілегенде жүзі бір түрлі нұрланып, көздері ойнақшып, тіпті көзінің астындағы әжімдері де өзінен-өзі ғайып боп кетеді екен.

Ақыры ауылға да жеттік-ау. Мен де ілесіп үйіне бардым. Ешкім жоқ екен. Жеңгем колхоз жұмысында болса керек.

Үйдің іші тап-тұйнақтай жинаулы. Келген бойда-ақ ағам аласа стол үстіндегі қыш көзеге су құйып, ішіне өзі әкелген гүлдерді салып қойды. Сосын дереу жуынып, шайынды. Сақалын қырды. Таза жейдесін тауып киді. Бетіне өтір жағып алды. Айнаға қарап, шашын тарады.

— Көке, қонаққа барасыз ба? — дедім өзімше пайымдап.

— Жоқ, ө.

— Әйтпесе неге?.. — деп күмілжіп қалдым. «Әйтпесе неге сонша сәнденіп жатырсыз?» демекші едім. Аузым бармады. Айтар ойымды өзімше жонып, жұқалай түскен болдым:

— Көке, бүгін мереке емес қой, — дедім.

— Бүгін мереке, Ержан! Үлкен мереке. Біздің үйде, өрине. Жеңгеңнің туған күні ғой. Мына гүлдерді кімге әкелді дейсің? Жеңгең! Ұқтың ба, балақай?

— Ойбай-ау, маған бір ауыз айтсаңыз ғой... Сізді сонша әуреке салмай-ақ қызғалдақты мен теріп келмес пе едім?

— Жоқ, Ержан. Есінде болсын. Ең жақсы көретін қызына сыйлайтын гүлді тек өз қолыңмен үзіп алатын бол. Сонда ғана гүлден махаббат иісі аңқитын болады. Тер сіңбеген бұйымның көк тиындық құны бола ма?!

Сол ағамның осы бір сөзі бүгін есіме түсіп, өзімнен-өзім қысылдым. Мүгедек ағам жеңгеме бір минуттық қуаныш сыйлау үшін қаншама тер төкті десеңізші! Ағамның сол жолы малмандай боп терлегені, өкпесі өшіп шаршағаны, алақандарының күлдіреп, қабарып кеткені бір сәтте көзіме елестеп кетті.

Тегінде, адам бір-біріне қуаныш сыйлау үшін өмір сүрмей ме? Ал, мен сені қуанту үшін не істедім, Гауһар? Мен мүгедек емеспін. Он екі мүшем түгел. Сенің туған күніңді, сірә, ескермеппіз де ғой. Жылына бір-ақ рет келетін өз мерекемізді де жадымыздан шығарып алғанбыз ба?

Рас, бір-екі рет саған бұл жөнінде айтқансыдым. Тойлайық та дедім. Бірақ сен керегі не деген соң біржола ұмытып кетіппін. Өжеттігім жетпеді.

Қойшы, соны! Туған күн де сөз бе екен? Мен одан үлкендерін де істегем жоқ қой. Тіпті сенің кейбір өтініштеріңді де әлгі күнге сөз бұйдаға салып, орындамай келем ғой. Иә, Гауһар! Саған қуаныш сыйламақ түгілі, өзіңе қиянат жасап жүр екем-ау.

Соның бәрін кештеу ұққаныма өкінем. Өз қолыммен гүл үзіп, саған сыйламағаныма қынжылам. Күн сайын өзіңе қуаныш сезімін сыйлай алмағаныма қиналам.

Мүмкін, әлі де кеш емес шығар. Өзіңе әлі де талай гүл, талай қуаныш сыйлармын. Ол үшін бүгін операциядан қалайда тірі шығу керек. Өлмей қалу менің мүмкіндігім ғана емес, міндетім де екен ғой. Міндетке алған істі қалай да орындау қажет емес пе? Ол үшін соңғы демім біткенше, беріспей алысып, арпалысып, өмір үшін күресті бір минутқа да саябырлатпауым керек.

Гауһар! Мұндайда қай-қайдағы бір ойларға шырмалып қалады екенсің. Меніңше, адам атаулының бәріне тән бір кемшілік бар. Мүмкін, ол кемшілік емес, қайта адамның артықшылығы шығар. Әйтеуір анық-қанығына жете алмадым. Мен айтайын. Сен өзің сосын бұл жөнінде бір түйінге келерсің.

Қашанда біз алыстағыны, биіктегіні, қиындағыны армандаймыз ғой. Асыл арман қашанда қол жетпестей, орындалмастай, іске аспайтындай боп көрінеді. Әйтсе де, соған жету үшін жанымызды саламыз. Жатпай-тұрмай ізденеміз. Ұйқыдан беземіз. Күресеміз. Күні-түні армандаймыз. Аңсаймыз. Үздігіп кете жаздаймыз.

Бір қызығы — сол арманға қолымыз жетсе-ақ оны енді бұрынғыдай қадір тұтпаймыз. Оған жай нәрсе сияқты онша менсінбей қарайтын боп қаламыз. Оның бір кезде қиял жетпес арман болғанын, талай түндер зарықтырып ұйқы бермегенін бара-бара ұмыта бастаймыз.

Гауһар! Бір кезде сенің әрбір сөзің, әрбір қимылың, әрбір кірпік қаққаның мені есімнен тандырып жібере жаздайтын. Әр сөзінді тыңдап, әр қимылыңды тамашалап, кірпіктеріңді қызықтап тұра бергім келеді. Маған бұдан артық еш нәрсе керек емес тәрізді еді.

Қазір неге өзінді көргенде жүрек туламайды дейсің ғой? Сені бұрынғыдай сүймейді деп ойлайсың ба? Жоқ. Олай ойласаң — қателескенің. Мен сені қазір бұрынғыдан мың есе артық сүйем. Онда неге мен бір кездегідей қас-қабағыңа қарап, ойыңдағыны айтқызбай-ақ өзім тауып отыруға әрекет жасамаймын? Неге өзіңе бұрынғыдай өлең жолдарын оқымаймын? Махаббат хикаяларын неге айтпай қойдым? Неге алғашқы кездегідей күн сайын сенің көңіл-күйіңді сұрап жатпаймын? Осыны білесің бе, Гауһар?

Ал, мен білем. Бұрын білмеуші едім. Ауруханаға түскелі бері ғана ұққан сияқтымын.

Адам жақсыға да, жаманға да үйренеді. Иә, үйренеді, көндігеді, дағдыланады, әдетке айналдырады. Айдың жартысы жарық, жартысы қараңғы ғой. Жамандыққа көндігу кейде керек те шығар. О жағын білмедім.

Ал, адам жақсылыққа неге үйренеді?! Пайымдап қарасаңыз, бұл барып тұрған қылмыс қой. Бір минутқа өзің-ақ ойлап көрші, Гауһар. Сені әлемдегі ең бақытты адам дейік. Сен бара-бара өзіңнің бақытты екеніңе әбден үйреніп, оған көндігіп кеттің. Өзіңе әбден үйреншікті боп қалған, қашаннан-ақ әдетке айналып кеткен бақыт сезімінің енді саған қызығы бола ма? Басқаша айтқанда, өзіңе үйреншікті боп кеткен нәрсе сені қуанта ала ма? Жалпы, бақытты болуға көндігу керек пе? Жоқ, әрине.

Ғұмыр дегеніміз қанша оқып жатсаң да, мәңгі-бақи таусылмайтын ғажайып қызық дастан емес пе? Күн сайын сол дастанның бір бетін оқып тастаймыз дейік. Ертеңгі оқылатын бетте қандай оқиға болары бүгін бізге беймәлім. Сондықтан ертеңгі күн де бәрімізге қызық көрінеді. Ертең де сол келген жерімізден бастап, тағы да тамсана оқимыз. Сөйтіп күн сайын жаңа, бұрын өзімізге беймәлім хикаялар оқып, ләззаттана береміз.

Меніңше, ерлі-зайыпты адамдар да біріне-бірі нақ осындай ғұмыр бойы оқыса да таусылмайтын, кереметтей қызық жыр-дастан бола білуі керек. Ғұмыр бойы оқып рахаттануға болатын сұмдық үлкен дастанды бірер күнде асығып, аптығып, парақтап шыққаннан не пайда? Біз қайда асығамыз?

Міне, енді өзің айтшы. Қолындағы бақытқа үйреншікті нәрсе ретінде қарауға бола ма? Жоқ, әрине. Егер үйреншікті десек, онда ол бақыт емес.

Бірақ біз жақсылыққа, бақытқа, қуанышқа тез көндігіп аламыз. Оны әдетке айналдырып жібереміз. Сондықтан бірте-бірте жақсы хабарға қуана алмайтын, жамандыққа қайғырмайтын тас мерез боп шыға келеміз.

Күн сайын көкжиектен көтеріліп Күн шығады. Бүкіл әлемге шұғыла шашады. Таң атады. Біз мұны күнде көреміз. Сондықтан күннің әр жолы қалай шығып, қалай батып жатқанына жөнді мән де бермейміз. Оған қарамаймыз да. Өйткені біз: бүгін де Күн құдды кеше өзіміз көргендей боп шығады, кешегідей боп ұясына батады деп ойлаймыз. Солай екеніне тіпті күні бұрын көміл сенімде боламыз.

Ал, шындығында, ертең де Күн тура бүгінгідей боп шыға ма? Жоқ! Өмір қайталанбайды дейміз. Әрбір секунд өмірдің ешқашанда қайталанбайтын өзіндік ерекшелігі бар емес пе?

Демек, ертеңгі шығатын Күннің де онша-мұнша көзге шалына қоймайтын өзіндік ерекшелігі бар. Олай болса, ертең Күн бүгінгіден өзгешелеу, басқашалау шығары хақ. Міне, сондықтан да адамзат сан мыңдаған жылдар бойы бұл киелі құбылысты тамашалаудан жалықпай келеді. Күннің шығуын әрбір тарихи ұрпақтың суретшілері әр түрлі етіп бейнелеуі де тегін емес шығар. Тіпті бір күнде салынған құдіретті Күннің екі суреті де бір-біріне ұқсамайды ғой.

Иә, сен бүгін мен үшін кешегі Гауһар емессің. Сәл де болса кешегіден гөрі өзгешелеусің. Бірақ мен көбіне ішкі жан дүниендегі кейбір өзгерістерді байқай алмай, қызықтай алмай, одан ләззатана алмай жүрмін бе деп қорқам. Бұл — сезімнің тоза бастауынан емес, адамның қашанда жақсылыққа тез үйреніп, жаттығып кетуінен туатын құбылыс. Сондықтан күнделікті күйбеңге әбден мойынсұнып, көндігіп алмай, қайта оқтын-оқтын сілкініп тастап, жылдар бойы бұйығып қалған, ұйлығып қалған ой-сезімдерді оятып отыру керек шығар. Әйтпесе әлемдегінің бәрі бірте-бірте көзімізге үйреншікті көрініп, өзіміз еш нәрсеге таңданбайтын боп қаламыз ғой. Таңданбау — қызықпау деген сөз. Еш нәрсеге қызықпай ғұмыр кешудің керегі не?

Табиғаты сезімтал жандар қашанда әрбір Күннің, әрбір секунд Уақыттың өзіндік ерекшеліктерін мұлт жібермей, жазбай таниды. Мұндай жандар басқалардан гөрі көбірек көре біледі, жақсырақ ести біледі, айқынырақ сезіне біледі. Сондықтан оларға бәрі қызық. Бәрі тамаша. Бәрі әдемі. Зерікпейді. Торықпайды. Ешқашан да сары уайымға салынбайды.

Бүгінгі операциядан аман шықсам, нақ осылардай адам болуға тырысам, Гауһар. Бұл жай уәде емес. Солай бола-рына ешбір шүбәсіз сене бер, сүйіктім.

Міне, бейне бір ақша қарға көміліп қалғандай-ақ аппақ гүлге оранып алған алма бағына аурухана терезесінен қарап тұрып, мен қазір осыларды ойладым, Гауһар.

6

Ақыры түн түндігі де түрілді. Жұрт дәлізде әрі-бері жүре бастады.

Қазір ғана профессор біздің палатаға келіп кетті. Есіктен кірген бойда-ақ ол:

— Қалай, дайынсың ба, Ержан? — деді бір түрлі мығым дауыспен. Оның даусындағы сенімділік, батылдық пен өжеттік қолма-қол профессордан зып беріп маған өтіп кеткендей еді. Дәрігердің сенімді даусы әп-сәтте мені де жігерлендіріп, қайраттандырып жібергендей болды. Арқамнан ауыр жүкті алып тастағандай-ақ заматта өзінен-өзі тынысым кеңіп сала берді.

Байқадың ба, Гауһар? Профессор менің фамилиямды емес, атымды айтып сөйледі. Онда тұрған не бар дейтін

шығарсың. Мынадай қысылтаяң шақта түймедей жақсылық көзіңе түйедей боп көрінеді екен. Ол «Ержан» дегенде ішім жылып қалды. Мені өзіне сәл де болса жақын тартқан сияктанып кетті.

Өзінің ұлық басын кішік етіп, алдыма кеп тұрған профессорды көргенімде, өзімнен-өзім сасқалақтап, капелімде аузыма сөз түспей қалса керек.

— Әрқашанда дайынмын, Елена Андреевна! — деппін.

Бірақ профессордың есіктен шығуы мұң-ақ екен, өзіме де беймәлім бір қорқыныш сезімі тұла бойымды қайта билеп, төстеп, еріксіз әлдеқайда дедектетіп әкетіп бара жатты. Сонда мен неден жүрексінем? Неден тайсалам? Мен қауіптенетіндей не бар?

Мүмкін, операцияға баруға жүрексініп, батылдығым жетпей тұрған шығар. Жоқ. Оған баяғыда-ақ бекем бел буып, тас түйін шешімге келгем. Мүмкін, мен жаңағы профессордың қабілетіне сенбей тұрған шығармын. Жоқ. Оған шөк келтірмеймін. Иманымдай нанам. Онда өзіме-өзім сенбей жүргенім бе? Өз күш-қуатыма, қайрат-жігеріме күдік келтіргенім бе? Жоқ, әрине. Бүгінгідей мен ешқашан да осыншалықты өзіме-өзім берік, мұндай сенімді болып көрген емеспін. Көңілімде күдіктің көлеңкесі де жоқ.

Бірақ жүрегі құрғыр әлденеден шошитын сияқты. Неден? Әдетте адам белгісіз, өзіне түсініксіз нәрсеге ұшырап қалса да қорқады ғой. Жас балалар қараңғы бейуақтан зәрелері ұшып, қалай қорықса, ересек адамдар да өздеріне белгісіз нәрседен солай үрейленеді. Мен үшін қазір белгісіз нәрсе не? Әрине, өлім қатері. Тірі қалам ба, жоқ па деген сауал бір минут та есімнен шықпай отыр, көкейімде «мен мұңдалап» сайрап тұр ғой.

Бірақ қорқақтық емес, Гауһар. Қорқыныш — табиғи сезім. Ол тіршілік иесінің бәріне де тән қасиет. Өмір сүру үшін қажетті қасиет. Еш нәрседен қорықпаса, тиісті жерінде сақтанбаса, көзсіз батыр бола берсе, онда жер бетінде тірі жан қалмас еді.

Ал, қорқақтық — адамға біткен табиғи қасиет емес қой. Ешкім анасынан сужүрек боп тумайды. Ол өсе келе пайда болады. Демек, қорқақ болу — адамның дүние танымына, тіпті әлеуметтік көзқарасына байланысты туатын ұғым емес пе? «Қорқақ адам — ең қауіпті адам». Мұны

айтқан неміс жазушысы Карл Берне. Неге олай деген? Себебі қорқақ адам қашанда опасыз келеді. Ал, опасыз, қорқақтар өз жанын аман алып қалу үшін бүкіл әлемді сатып кетуге әзір.

Үрей сезімі барлық адамға тән табиғи қасиет. Одан ешкім қашып құтылған емес. Қорқыныш сезімінің ең күштісі — ажал үрейі. Ажалдың қыл арқаны мойынға түсіп, қылғындыра бастағанда ғана адамды ажал үрейі билей ме? Жоқ. Сау-саламат шапқылап жүргенде-ақ бойымызда азды-көпті қорқыныш сезімі болатын шығар. Әйтпесе неге өлікті көргенде төбе құйқамыз шымырлап кетеді?

Әйтсе де, өлім қаупі ұдайы төбемізден төніп тұрмайды. Көбінесе оны өз басымызға қатер төнген сәттерде ғана еске аламыз. Өйткені «адамның ақыл-ойын үрей сезіміне билетіп қоюға болмайды». Көне заманның ұлы ақыны Данте Алигьери осылай депті.

Бір қызығы — адам бойындағы қорқыныш сезімінің табиғатын, әсіресе, ажал үрейінің ішкі сырын ғалымдар көптен бері-ақ зерттеп келеді екен. Орыстың ұлы ғалымы, атақты физиолог И.И. Мечников бұл салада бүкіл әлемдік ғылымға қыруар үлес қосқан жан саналады. Алайда ол «қорқыныш сезімін зерттеуге, оның құпияларын ашып көрсетуге, ажал үрейінің бейнесін жасауға» ғалымдардан гөрі, ақын-жазушылар көбірек еңбек сіңірген деп мойындайды.

Өз шығармаларында қорқыныш сезімі, ажал үрейі хақында мейлінше ғылыми дәлдікпен жаза білген бірнеше жазушының есімін ұлы физиолог зор ілтипатпен атап көрсетеді. Олар: ағылшын ақыны Джордж Байрон, француз жазушылары Альфонс Додэ мен Эмиль Золя, орыстың ұлы жазушысы Лев Толстой. Мәшһүр ғалым солардың ішінде, әсіресе, Толстойды айрықша жоғары бағалайды. Жазушы логикалық ойлану әдісімен-ақ сол кезде ғылымның күші жетпеген сырларды ашқан екен.

Адам бойындағы қорқыныш сезімін өз басына сан рет ажал үрейі төнген жазушыдан артық кім бейнелеп жазбақ? Сол сұмпайы сезімді бейнелеп көрсетудің керегі не дейсің ғой.

Гауһар! Өзің-ақ айтшы, төрелігін. Егер бір тас қараңғы меңіреу түндерді ғұмырымызда бір рет те көрмеген болсақ, онда күллі әлемге шуақты шұғыла шашып, арайлап

таң атқан сәтте мына жарық дүниеге соншама қатты қуана алар ма едік? Сары шұнақ аяздың не екенін білмейтін, өмірінде тоңып көрмеген адам пеш жанып тұрған жып-жылы үйдің рақатын жан-тәнімен сезе ала ма? Шілденің шыжыған ыстығында өкпесі аузына тығылып, тандыры кеуіп шөлдеген жан ғана саялы бақ пен салқын судың ләззатын өзінің жан-жүрегімен толық сезе білсе керек.

Дәл сол сияқты үрей сезімінің бар қаһарын көкірек көзімен көріп, жан-тәнімен айқын сезе білген адам ғана жер бетінде өмір сүріп, тірі жүрудің өзі ұлы бақыт екенін толық ұға алады ғой. Мұны ол тек ақыл-оймен ғана емес, өзінің жан-жүрегімен сезінетін болады. Өмірдің ұлылығын, өзінің шексіз бақытты екенін басқалардан гөрі, әлдеқайда тереңірек түсінудің өзі бақыт қой.

Лев Толстой нағыз қорқыныш сезімімен тұңғыш рет жиырма алты жасында бетпе-бет ұшырастым деп жазады. Севастополь соғысы кезінде жау қоршауында қалып қойған жиырма алты жастағы орыс офицерінің жан шошырлық, үрейге толы көңіл-күйін суреттейтін жолдарды оқыған сәтте қалай арқаң мұздап, ішін қалшылдап кеткенін өзің де сезбей қаласың.

Бірақ мұндай үрейлі сезім бірте-бірте сейіліп, кейінірек тіпті жазушы оны ұмытып кетеді. Тек ширек ғасырдан кейін ғана, Толстой елу жасқа тақап қалған шағында сонша жыл бойы білінбей, бұғып жатқан өлім бейнесі оқ жыландай басын қақшаңдатып, ұлы жазушының алдынан шыға келіпті. Көрілікпен бірге өзіне жақындай түскен ажал бейнесі енді ғана оған бұрынғысынан жүз есе үрейлі, аса қорқынышты, мейлінше жексұрын боп көрінеді.

«Өмірдің қызығына мас боп жүргенде, — деп жазады ол, — біз еш нәрсеге мән бермейді екенбіз-ау. Әйтпесе түбінде бір ажалға душар боларымды о баста қалай сезбегем? Бұл сұмдық баяғыдан-ақ жұрттың бәріне мәлім нәрсе ғой. Тап қазір болмаса да, ақыры бір науқасқа шалдығарың, өлерің хақ. Менің ең жақын, ең жақсы көретін адамдарымды атың өшкір ажал талай мәрте арамыздан алып та кетті ғой. Бір күні кезек маған да келеді. Осының бәрін көре тұрып, біле тұрып, қалай ғана өмір сүруге болады екен?! Міне, ғажап деп осыны айт!»

Барлық адамға тән ажал үрейінің табиғатын өз туындыларында мейлінше сенімді етіп көрсете білген жазушылардың бірі Альфонс Додэ. Ол өзінің бір досына жазған хатында ағынан жарылып, былай депті: «Осы бір ажал үрейі өзегімді өртеп бітті. Қанымды қақ қылды. Жанымды жай таптырмай қойды. Әсіресе, пәтер ауыстырғанда зәрем кетеді. Жаңа үйге көшіп келгенде табалдырықтан аттай бере-ақ жаман ойға келем: мен өлгенде табытым осы үйдің қай жерінде тұрады екен деп көзіммен бөлмелердің ішін тінткілеп, табыт қоюға ыңғайлылау деген жердің бәрін дереу қарап, көріп шығам».

Виктор Гюго өз үйіне қонаққа келген атақты адамдардың бәріне міндетті түрде тек жалғыз ғана сауал береді екен. Жазушы өз қонағына қиыла қарап отырып: «Сіз, сірә, ажалым жақындап келе жатыр деп үрейленбейсіз бе?» — деп сұрайтын болған. Сонда әлгі қонақтардың бәрі шетінен: «Қорқам» яки «Қатты қорқам», — деп жауап қатқан екен.

Бұл аталған жазушылардың бәрі өлім емес, өмірдің ұлылығын бүкіл әлемге паш еткен жандар. Олар тылсым ажал үрейін жасырмай бейнелеу арқылы бізге өмірді сан түрлі қырынан көрсетеді. Өмірге деген құштарлығымызды арттыра түседі.

Міне, көрдің бе, Гауһар! Ажал үрейі барлық жанға тән табиғи қасиет екенін енді ұқтың ба? Менің осындай күрделі, нейрохирургиялық операция алдында онша-мұнша қобалжығанымды сен қорқақтық деп ойлама. Мұның бәрін сен дұрыс түсінсін деп әдейі әңгімелеп отырмын. Қазір бойымда қорқыныш сезімі барын сенен жасырғым да келмейді. Бірақ үрей сезімінің жетегіне еріп кете беретіндей-ақ күйреуік, бос белбеу емеспін. Бүгін жымысқы сезімдерден гөрі, ақыл-парасатқа көбірек ерік беру керектігін білем.

Енді бірнеше минуттан кейін мені операция столына алып кетеді. Соңғы минуттарымда не істесем екен? Саған хат жазып қалдырсам ба екен, Гауһар? Үлгірем бе? Жоқ. Кешелі бері бұл қалай ойыма келмеген? Бірақ не деп жазам? Мен айтатын нәрсенің бәрін өзің-ақ білетін сияқты-сың ғой, Гауһар. Балаларымызды жақсы адам етіп тәрбие-леу керектігін менен жақсы сезесің. Бірақ оларды ренжітпеші. Есі болса өсе келе бәрін өздері-ақ түсінеді. Әйтеуір жасытып алма. Жасық адам — жарты адам. Екеуін

де жөнге салу үшін бір-екі шапалақтап жіберіп едім. Соған қазір өлердей өкініп отырмын. Ал, өзіңе не демек едім?

Қолыма қалам алып қанша оқталсам да, бәрібір саған еш нәрсе жаза алмадым. Айтар ойым көп сияқты еді. Бірақ қағазға түсіруге арзитындай пікірім жоқ боп шықты. Неге? Адам қашанда қиялға бай, сөзге кедей демекпін бе? Жоқ. Ой елегінен өткен сөздерді ғана адам сыртқа шығарады. Әйтсе де, ешбір кіршіксіз, аппақ қағазға тек терең ойдың тұңғиығынан теріп алынған маржан сөздерді ғана жазуға болатын шығар деген пікірге келдім. Ал, ондай сөз менде жоқ сияқты боп тұрады.

Оның үстіне, хат жазып қалдыру — операциядан тірі қалатыныма сенбеу деген сөз ғой. Ал, мен тағы да талай жыл бақытты ғұмыр кешетініме иманымдай иланғым келеді. Міне, жан жүрегім соған кәдімгідей нанып та тұр. Онда несіне саған хат жазам, Гауһар? Тіпті ол жөнінде ойланудың өзі ұят емес пе?

Сонда қазір не істеуім керек? Операция бөлмесіне әкелер алдындағы ең соңғы минуттарын басқалар қалай өткізетінін білгің келе ме? Оны да күнде көріп жүрмін. Айтайын.

Бұл өзі операцияға түсетін адамның өміріндегі ең ауыр, ақырет-минуттар деуге болады. Мұндайда сағат тілі бір нүктеден тапжылмай, мелшиіп тоқтап қалғандай болады. Әр минут уақыттың өзі мәңгі-бақи таусылмайтындай сұмдық ұзап кетеді.

Міне, сол азапқа толы соңғы минуттарды неғұрлым тезірек, жеңілірек, жанға жара салмайтындай етіп өткізіп жіберу үшін әркім әр түрлі «әдіс» қолданады.

Кейбіреулер ең соңғы минуттарын өзінің отбасымен, бала-шағасымен әңгімелесіп тұрып өткізгенді ұнатады. Осындай қиын-қыстау, алма-ғайып сәттерде ең жақын адамдардың жанында болғанға не жетсін. Бұл көңілге зор демеу ғой. Бірақ мұның жаман жағы да бар. Көзбен көріп тұрған соң оларды қиып тастап, бірден операцияға кету сұмдық қиын болады екен. Жақында бір егделеу ер кісі жігіт болып қалған баласымен операция алдында осылайша қоштасып тұрып жүрегі қысылып, есінен танып қалды.

Операцияға түсетін күні өзінің жақын туыстарын аурухана маңайына жолатпай, тек ең жақын достарын шақыр-

тып алатындар да бар. Бұлар көбінесе достарымен бірге өткізген қызықты күндерін, бастан кешірген күлкілі оқиғаларын бір-біріне айтып, соңғы минуттарда мәз-мейрам боп масайрап күліп жатады екен. Бұл «әдістің» де бір кемшілігі бар. Сәл іштей қобалжып, қорқып тұрғаныңды әлгілерден біреу-жарымы сезсе-ақ көрер көзге бәріне мазақ боласың. Кейде олар өздерінше «қамқорлық» жасаған боп, барша жұрттың көзінше саған «қорықпа» деп кеңес бере бастайды. Өзі үрейі ұшып тұрған науқасқа бұдан артық қиянат жасау мүмкін емес.

Бізбен көршілес палатада бір жігіт жатты. Ешкіммен ашық-жарқын сөйлеспей, өзінше оқшау жүретін, тымыр-сықтау адам көрінген еді. Өткір көздерін адамға қадағанда өңмеңінен өтіп кете жаздайды. Не керек, сол жігіт ең соңғы минутына дейін палатада өзімен бірге жатқан науқастармен шахмат ойнап отыра берді. Оны операцияға алып кетуге дәрігерлер келгенде ойын әлі біткен жоқ еді. Әлгі жігіт өзімен шахмат ойнап отырған кісіге жуан даусымен бұйыра сөйледі:

— Ей, мына позицияны бұзбай, шахмат тақтайын осы күйінде алып қой. Мен қайтып келген соң ойынды жалғастыра береміз. Сен мені ұдайы жеңіп келдің. Бірақ түбінде мен сені бір рет жеңбей қоймаймын! — Бұл сөзді ол өзін жүгіртек-арбаға жатқызып, операция столына өкетіп бара жатқан ең соңғы минутта айтты. Даусы мығым, аса сенімді боп естілді. Меніңше, ең мықты, жүйкесі берік жандар осылар болса керек. Олар ауыр минуттарда ешкімнің қолдап, қолпаштауын, демеуін, мүсіркеуін қажет етпейді. Қандай дауыл соқса да, қасқиып жалғыз өзі қарсы тұруға әзір.

Ал, мен ше? Менің не істегенімді білгің келе ме? Міне, операцияның басталуына он бес минут қалды. Мен әлі кітап оқып жатырмын. Уақыт өткізу үшін емес. Бұдан үш-төрт күн бұрын осы бір кітап қолыма түсіп еді. Бастаған кітапты аяқтап шығу керек қой. Ақырына дейін оқып үлгерем бе, жоқ па? Мүмкін, үлгерермін...

Осындай ауыр минуттарда серік болған қандай кітап дейсің ғой. Бұл өзі қанша рет оқысаң да, қайта-қайта қолға ала бергің кеп тұратын ғажайып бір жыр-дастан. Ерлік дастаны деуге болады. Қиын-қыстау сәттерде оқу үшін жазылған сияқты.

Бұл — Войничтің атышулы «Бөгелек» романы. Тегінде, ажалды тәрік қып, өлімді менсінбейтін, жаужүрек жан-ның сағын сындыру мүмкін емес екен ғой. Адамның жаны болаттан да берік пе деп қалдым.

Міне, арайлап алтын таң атып, күлімдеп күн шыққан сәтте Артурды қараңғы қапастан жарық дүниеге, аулаға шығарды. Жоқ. Күннің жанға шипа, дертке дәру шуағына бөлеп, рахаттандыру үшін емес, қайта сол таңғы шапаққа ғашық, құштар жан Бөгелекке күннің нұрын мәңгі-бақи көрсетпей қою үшін — оны атып тастау үшін далаға алып шықты.

Күннің көзі күлімдеп көрінген сәтте ғана Бөгелек өз дұшпандарымен бетпе-бет ұшырасты. Жауларын көрген бойда-ақ қайтадан зығырданы қайнап, жігерленіп кетті. Енді ол күреске тайсалмай шығуға өзін еді. Басқалар сияқты ол өзін атар алдында көзін орамалмен байлатқан жоқ. Арандай аузын ашқан жалмауыз ажалдың жүзіне қаймықпай, тік қарап өткісі келді өмірден. Бір топ солдат оған қарап мылтық кезеп, «атыңдар» деген қаһарлы бұйрықты күтіп, мелшиіп тұр. Өмірінде тауы шағылып, тауаны қайтып көрмеген ер жүрек жігіт өз жендеттерінің алдында еңсесін биік ұстап ұнжырғасын түсірмей, ажалды менсінгісі келмей, өзіне қару кезеген солдаттарға, шайдай ашық аспанға күлімсірей қарап тұр. Не деген қайсарлық десеңізші!

Міне, «Мен де өз науқасыма, ажал үрейіне нақ осындай өжеттілікпен қарсы тұра білуім керек» деген ой келді. Қайраты қара тастай қайсар жанға іштей тағзым еттім. Тап қазір маған жетіспей тұрған қасиет те осы табандылық, өжеттік екенін жан-жүрегіммен сездім. Осы бір жаныма жақын қаһарманның өр мінезі, төкаппарлығы табанда-ақ менің де бойымды ширатып жібергендей еді.

Сол сәтте бір ақынның мынадай өлең жолдары өзінен-өзі ойыма кеп орала берді:

Жаңбырдың тамшылары жер ширатар,
Тағдырдың қамшылары ер ширатар.
...Жер емес тамшыдан соң жатса езіліп,
Ер емес қамшыдан соң кетсе үзіліп*.

Рас, қаныпезер жендеттер Бөгелекті өлтірді. Бірақ қайсар жан жеңілген жоқ. Ажалды мойындамай, өлімді менсінбей кетті. Өзінің ажал үрейінен әлдеқайда жоғары

* Т. Есімжанов.

тұрғанын, әрі мәңгі-бақи сол өлімнен еңсесі биік күйінде қала беретінін дәлелдеп кетті.

Иә, ол биік мақсат, асқақ арман, ізгі мұраттар жолында өзін құрбан етті. Бірақ өмірдің қиын-қыстау өткелінде бойына медеу, жанына демеу іздеген әрбір адамға сол бір от жүректі жігіттің қаһармандығы өнеге емес пе?! Демек, тағдырдың қамшысынан қаймықпаған қайсар Бөгелектің рухы бүгін мені де қолдайтыны хақ қой.

Рас, бүгінгі операцияда өмір мен өлімнің қайсысы жеңері әзірше беймәлім. Әйтсе де, менің өмірден үміт үзгім келмейді. Тірі қалатыныма, профессор қолының жеңілдігіне, өзімнің құлан таза сауығып, қатарға қосылып кететініме, өзіңе өлі де талай-талай қуанышты күндер сыйлайтыныма, екі бірдей ұлымның алдында әкелік, елімнің алдында азаматтық борышымды қалайда өтейтініме кәміл сенгім келеді. Басыма бұлт айналса, жанымда сенің болатыныңа иманымдай иланғым кеп тұр, Гауһар.

Міне, мені операция столына әкетуге дәрігерлер келді. Нақ сол сәтте жалғыз сенің бейнең ғана қараңғы түнгі жарық жұлдыздай арман аспанында жарқырап тұрды. Сол жалғыз жұлдыз тап қазір өмірге деген үміт сәулесін менің жан-жүрегіме аямай құйып жатқандай еді.

Міне, операция бөлмесіне әкетіп барады...

7

Қалқашым, мен тірімін, қатардамын,
Өмірімнің тағы көрдім атар таңын.
Ажалмен айқастым да өлмей қалдым,
Бар екен өлі менің татар дәмім, —

деген жолдарды Әбділда ақын менің дәл осы сәттегі көңіл-күйімді білдіру үшін жазған сияқты.

Бір рауаятта наркоздан оянғандай болдым. Өзіме-өзім келіп, есімді жинай бастасам керек. Көзімді ашсам өз палатамда жатыр екем. «Тірімін, өлмей, операциядан тірі шығыппын ғой». Ең алдымен ойлағаным осы болды. Әйтеуір тірілердің қатарындамын. Басқа жағын ойланып, толғануға қазір мұршам да жоқ. Ойлағым да келмейді. Ең бастысы — тірімін, Гауһар.

Бар сезгенім — тынысым тарылып, біреу алқымымнан қылғындырып тұрғандай-ақ ауа жетпей, деміккен үстіне деміге түстім. Қаным кеуіп, аузымнан демім от

боп шығады. Еріндерім кебірсіп, бір-біріне желімдей жабысып қапты. Тілім аузыма сыймай, таңдайым қақырап, шөлдеп барам.

Есімді жиған алғашқы секундта-ақ өзіме де беймәлім бір дүлей күш мені жан тылсымға тақап, қас қағымда өңкі-төңкімді шығарып жібергендей еді. Біресе шала-шарпы есімнен танып, талықсып, біресе өзіме-өзім келіп, жаным жарға таянып, барып-келіп жаттым.

Қазір күннің қай мезгілі екен деп ойладым. Күндіз бе, әлде түн іші ме? Қанша тырысып бақсам да көзімді ашуға дәрменім жетер емес. Кірпіктерім құдды шойыннан құйылғандай зіл батпан боп, ауырлап кетіпті. «Пәленшенің қаты ауырғаны сондай, бейшараның кірпік қағуға шамасы келмей жатыр», — деген сияқты сөздерді талай мәрте естігем. Бірақ адам басы ауырмай, балтыры сыздамай жүргенде мұндай сөздің терең тамырына онша үңіле бермейді ғой. Мүмкін, онысы дұрыс та шығар. Сау-саламат жан қайдағы-жайдағы жымысқы ойларға беріліп, басын қатырып неғылсын.

Әйтсе де, жауырынынан жел өтіп, азап-бейнет шегіп жатқан науқас адамға кірпік қағудың өзі шынында да мұң екен. Қаңтардағы мұздай сіресіп қатып қалған жансыз кірпіктерді бір рет қана тербеп жіберу үшін сонша көп күш-жігер керек деп кім ойлаған, сірә.

Көзімді аша алмай дінкем құрыды. Жан дәрмен қып жатып, ақыры бір кезде көзімді ашып алғандай болдымау. Бірақ енді жанарым жабылмай қинады. Кірпік қозғалмай, мелшиіп қалса бар ғой, өлген қойдың көзіндей бақырайып тұрған қос жанар құдды біреу тұз құйып жатқандай дуылдап ашып кетеді екен.

Палатаның іші ала көлеңке тәрізді. Қалың тұманды күндері айнала-төңірек осылайша бұлдырап, күңгірт тартып, еміс-еміс қана сағымданып көрінеді. Әлде кешкі апақсапақ ақшам шақ па екен?

Бүкіл денем күйіп, жанып барады. Барша өлем алаулап өртеніп жатқандай боп кетті. Тіпті мынау үстімдегі жұп-жұқа жамылғыш та денеме шоқтай тиеді. Аузымнан шыққан деміме дейін от-жалынға айналып кеткен сияқты.

Көзіме шалынған нәрсенің бәрі — есік те, терезе де, палатаның төрт қабырғасы да, Ақылбек пен Қайсар жатқан кереуеттер де дөңгеленіп, шыр көбелек айналып тұр.

Наркоз тарқарда адамның басы айналады деуші еді. Сол шығар деген ой келді.

Құлақтарым шыңылдап, палатаның іші жан-төзгісіз у-шу боп кеткендей. Бейне бір жүздеген ұсталардың балға, төстері дәл менің жастығымның астында үздіксіз соғылып тұрғандай. Оқтын-оқтын шаң-шұң дауыс шыққандай болады. Мен мына күйімде еш нәрсенің анық-қанығына көз жеткізе алмасымды сездім.

Мұның бәрі аздық қылғандай-ақ белгісіз бір зіл батпан салмақ үстімнен басып, жанымды жаншып, еңсемді езе түскендей еді.

Әйтеуір есімді жиғалы бері көңілге демеу қылғаным: «Тірі қаппын ғой» деген жалғыз ой болды. Осы ойдың өзі-ақ маған жанды жанитын күдіреттей әсер етті. «Ең бастысы — тірі екенмін! Ендігі қиындығына қалайда төзу керек» деп түйдім.

Төзбегенде қайтесің? Басқа түссе, баспақшы. Әйтсе де, адамның жаны сірі екен ғой.

Мұндайда тән азабы мен жан қасіретіне шыдай алмай күңірене күйзеліп, байбалам салып жүретіндер де болады. «Өлдім-талдым, құтқарыңдар!» — деп бажалақтап, безек қаққанда жұрттың бәрін аяғынан тік тұрғызады. Әсіресе, туған-туысқандары қатты әбігерге түседі.

«Бас жарылса, бөрік ішінде» деп дымынды шығармай, іштей тас-түйін боп, қарысып жата беру де жеңіл емес. Мұндайда адам қайта аһлап, уһлеп, жиі-жиі күрсініп алып, мұңын шағып жылап жатса, азабы азайғандай, бойы жеңілдегендей сезіледі екен.

Әйтеуір ағыл-тегіл боп жылап алғың кеп тұрады.

Бірақ біз мұндай сезімді парасатқа жығып бергенді жөн көреміз ғой. Сондай жылауық сезімге берілмей, тек санаға ғана мойынсұнып, сыртқа сыр шашпай жатқан жандарды жұрт: «Төзімі темірден жаралған екен» деп аспанға шығара мақтайды емес пе? Мұндайлар басына түскен азаптың бар салмағын жалғыз өзі көтеруге тырысады. Тірі жанға, ең жақын адамына да мұңын айтып, шешілмейді. Сыртқа сыр бермейді.

Бірақ таудай тауқыметті, жан төзгісіз азап-бейнет пен зәбір-жапаны сыртқа шығармай ішке бүгіп қалудың керегі не? Өзгелерге төзімді адам боп көріну үшін бе? Әлде: «Мен мына жылап-сықтап жатқан жандар сияқты емеспін, о

баста басқаша, бұлардан гөрі беріктеу жаралғанмын», — деп өтірік айту үшін керек пе?

Одан гөрі ішіне беріш боп қатып, жанын жауратып жатқан мұң-зарын көз жасымен жуса да сыртқа шығарып, аз да болса бойын жеңілдетіп алғаны жөн емес пе? Мұндайда ағыл-тегіл жылап, тас боп қатқан көңілді азды-көпті жіпсітіп, жуасытып алғанның несі айып?! Іштей қайғыдан қан жұтып жатса да, тісін тісіне қойып, сыртқа сыр бермей, көлгірсіп жүретін жандарды жақсы адам деуіміз керек пе? Әлде ішіне инедей сыр бүкпей, өзінің ішек-қарнын алдымызға ақтарып салып, достарынан тіпті көз жасын да жасырмай, ағынан жарылған адамды мақтауымыз керек пе? Көз жасы әрқашанда әлсіздіктің белгісі ме?! Ал, қатыгез мінез — батырлықтың нышаны ма? Ел басына күн туғанда жау жүрек қаһарман да, жұртпен бірге қабырғасы қайысып, бір сәтке ет жүрегі елжіреп, көзіне жас алады емес пе?! Бүкіл елдің өзегі бордай үгіліп, қанттай еріп, кәрі-жас күңірене жылап жатқанда түк болмағандай іш мерезденіп, тіпті күліп жүретін қоян жүрек қорқақтар, өлексе іздеген қорқаулар да болады ғой.

Әрине, басқа түскен қайғы-қасіретке біржола беріліп кету де жақсы емес шығар. Сәл нәрсеге малма тымақтанып, бойындағы алаулаған ынта-жігерінен айрылып қалудың несі мәртебе! Әйтсе де, көзіне жас алғанның бәрін жасық деуге де аузым бармайды. Меніңше, темірдей төзімділік пен болаттай беріктіктің тамыры біз ойлағаннан гөрі әлдеқайда тереңде жатыр.

Бұрынғыдан да бетер демігіп, тандырым кебе түсті. Су сұрайын десем сөйлей алмаймын. Жағым тас боп қарысып қалған.

Қанша тырбандасам да не аяғымды, не қолымды қимылдата алар емеспін. Менің еркіме бағынбайтын аяқ-қолдарым былқ етпей жатыр. Неге?

Енді өзімнің шарасыздығыма қорлығым келіп, дәрменсіздігіме жан жүйкем босап кетті. Сол сәтте өксіп-өксіп жылап алғым келді. Бірақ маған қасарысқандай көңілім тас керең боп, бір мызғымай сіресіп қапты. Жаным жіпсір емес.

Бәрінен де адамның көзінен оңайлықпен жас шыға қоймағаны қиын екен. Мұндай сұмдықты кім көрген! Біреулер қатты қайғы-қасіретке душар болғанда ауыл

қариялары: «Мейлі жыласын, бойын босатсын, тартынбай егіліп, шерін тарқатып алсын. Әйтпесе іш құса боп, дертке шалдығып қалады», — деп жататын.

Осы сөздің жаны бар ма деп қалдым. Мұндайда адамның жан жүйкесі босап, ағыл-тегіл жылап алса-ақ іштегі запыран-қайғы көз жасымен сыртқа кеткендей бойың жеңілдеп сала береді екен. Әйтеуір өзім талай рет сөйттім.

Мен көпке дейін қатып қалған қара тастай мелшиіп, еш нәрсеге ішім жылымай, жарыла алмай, іш мерезденіп, мелшиіп жата бердім. Әншейінде сәл нәрсеге бордай үгілетін көңілім енді мәңгі-бақи жіпсімейтін мұздай боп семіп қалған сияқты.

Сол бір сәтте маған жұрттың бәрі көзіме күліп, сырымнан табалап, шоқ-шоқ деп тұрғандай көрініп кетті. Соны ойлағанда іш қазандай қайнап, өзімді-өзім тұңғыш рет әлемдегі ең дәрменсіз, бейшара жан сезіндім. Бірақ сол арада жанарыма лықсып кеп қалған көз жасын көктемгі жауындай нөсерлете төгіп-төгіп жіберуге дәрменім келмей, ызаға булығып, іштей күйзеле бердім.

Шіркін-ай, көз жасын көл қылып, мейірі қанғанша егіл-тегіл еңіреп алған адамның арманы жоқ шығар деп те ойладым. Көзімнен жас парласа-ақ еңсемді езіп бара жатқан азап-дозақтан құтылатындай боп тұрдым. Тер қысқанда сәл жіпсісең де тынысың кеңіп, бойың жеңілдеп қалады ғой. Адамды уайым қысса да солай бола ма деп қалдым. Бірақ бүгін жүрегім, сірә, бусанар емес.

Басым зар қақсап, алып барады. Жұрттың бәрі жабыла мені түйе бас қылып, жан-жағымнан үздіксіз тоқпақтап, миыма шеге қағып жатқандай зырқырайды. Құлақтарым сұмдық қатты шыңылдап, түк естір емеспін. Көздерім қарауытып, оқтын-оқтын түк көрмей қалады.

Тамағым қақырап, қаңсып барады. Жаныма қаттырақ батқаны да осы болды. Еріндерім бейне бір-біріне шаңдып тігіп тастағандай-ақ қыбыр етер емес. Тілім де таңдайыма жабысып қалған тәрізді.

Енді ғана аңғардым. Еріндерім емес, жақ сүйектерім ашылмай, айқасып, тас боп қарысып қалған екен. Бұл күйімде менің бір тамшы да су ұрттай алмасым айқын еді. Су ішпек түгілі, бұл қалпымда шөлдедім деп айта да алмаймын ғой.

Тас-түйін боп сіресіп қалған жағымды қалай ашарымды білмей, дел-сал күйімде, есеңгіреп жата бердім. Бүкіл денем, барша жүйке тамырларым тас-түйін боп тартылып, сақиып қапты. Тек ішімде жіпсімей жатқан мұз еріп, ауыр азаптан туған бойдағы қатыгездіктің ызғары сәл-пәл тара-са ғана елжірер едім. Ол үшін көңілді босатып, жылап-жылап алуым қажет. Бірақ соның өзі де қазір қолымнан келмей, діңкем құрып, амалым таусылып тұр ғой, Гауһар!

Бағанадан бері қасымда отырған бүлдіршіндей, жап-жас медсестра қызға көзіммен меңзеп, стол үстіндегі су құйылған графинді көрсеттім. Шамасы, оқуды биыл ғана бітіріп келсе керек. Мені түсіне алмай, сонысына өзі қысылғандай қипақтап қалды. Маған бірдеме дегендей болды. Бірақ әлі құлағым ештеңе естір емес.

Мен де қасарысқандай көзімді графиннен алмай, соған тесіліп қараған күйімде жата бердім. Бір сәт мен қарап жатқан жаққа кездейсоқ көзі түсіп кетті де, «ө, ұқтым» дегендей ол өзінің түсінгеніне қуанып қалды. Асықпай басып, палатадан шықты да, бір жақтан стақан мен шәй қасық әкелді. Сөйтті де, ерніме бір қасық су тамызды. Бірақ су аузыма бармай сыртқа төгіліп берді. «Неге ішпейсіз? Су сұраған жоқсыз ба?» дегендей қыз маған аңтарыла қарады. Бір тамшы су ұрттауды аспандағы армандай көріп, қаным қақ боп жатқанын мына қыз қайдан ұқсын!

Сол сәтте біздің палатаға кезекші дәрігер кіріп келді. Сұңғақ бойлы, ат жақты, қою қара шашты, ақ құба жігітті мұнда танымайтын адам жоқ. Ол — нейрохирург. Профессордың ең жақын көретін көмекшісі. Бұл жігіт туралы өзіңе айтып едім ғой. Аты — Мейман. Сөзінің әзіл-шынын ажырату қиын. Сәл қылжақбастау ма деп қаласың.

Міне, қазір де сәл езу тартып, күлімсіреген күйінде менен көз алмай, қуақыланып тұр. Оның мына түріне қарағанда маған соншама күйіп-пісетіндей түк те бола қойған жоқ сияқты. «Бір-екі күн шыда, сосын өз аяғыңмен шапқылап кетесің» деп тұрғандай еді Мейман Көжеков.

Ал, менің күн ұзаққа су сұрап жатқанымды ол айт-қызбай-ақ ұқты. Неге су ұрттамай, қиналып жатқанымды да жазбай таныды. Шамасы, операциядан соң тура маған ұқсап, жағы қарысып қалатындардың талайын бұрын да көрген-ау деп ойладым.

Дәрігер қасыма, кереуетке отырды да, сүйріктей ұп-ұзын саусақтарымен бетімді уқалап, қарысып қалған жақ сүйектеріме массаж жасай бастады. Жан салып, жарты сағаттай әуреленді-ау. Бірақ бұл әрекетінен ештеме өнбеді. Сіресіп қалған жақ сүйектерім былқ етер емес.

Тура сол сәтте палатаның есігі ашылды да, Мейіркүл апай кіріп келді. Бұл кісінің қандай адам екенін білмейсің ғой сен, Гауһар. Ол өзі осында көптен бері фельдшер, яғни медсестра боп істейді екен. Біздер сияқты ол сүйек пен еттен емес, мейірім мен ықыластан жаралған ба деп қаласың. Ауруларға дәрі ғана емес, дәрмен де беретін медсестраның бәрі дәл осы кісідей мейірбан болса ғой, шіркін.

Күллі ауруханадан оған риза емес жанды іздеп табу қиын шығар. Қайтсем науқас адамның көңілін жадыратам деп, жаны қалмай құрдай жорғалап, бәйек боп ұшып-қонып жүргені. Тікелей міндетіне жатпайтын, сан қилы, ұсақ-түйек істерді де, титтей де жаны кейімей, ертелі-кеш бір тынбай, тыйпындап жүріп тындыра береді.

Өздігінен жүріп, тұра алмайтын науқасқа бір стақан шай әкеп бере салу яки оның терлеп жатқанын көрсе көйлегін ауыстырып кигізе салу, ашық қалса үстіне көрпе жаба салу — бір қарағанда оп-оңай іс сияқты ғой. Бірақ адам төрт тағандап, тырп ете алмай жатқанда осының өзі мұң боп қалады екен. Мейіркүл апай соны жан-жүрегімен сезетін сияқты көрінді маған. Сондай жаның қиналған сәттерде айтқаныңды екі етпей, титтей де қиналмай, қабақ шытпай қол ұшын беруге қашанда әзір Мейіркүл апайды бір көргенде-ақ еріксіз жақсы көріп кетесің.

Бұл кісі жер ортасынан асып қалса да әлі күнге жалғыз басты екен. Өзіне бір түрлі жаным ашиды. Жас кезінде бір жігітке ғашық болып, ғұмыр бойы соны күтіп өтіпті деседі. Жақында сол «жігіттің» кім екенін де сезіп қалдық. Ал-ғашта сенерімізді де, сенбесімізді де білмей жағамызды ұстадық. Бұл құпияны тек біздің палата ғана біледі. Әлгі «жігіт» кім дейсің ғой? Ақылбек аға екен. Бұл өз алдына бір жыр-дастан. Ауруханадан тірі шығып, үйге барсам өзіңе бәрін бүге-шігесіне дейін әңгімелеп берем, Гауһар.

Ал, қазір сол Мейіркүл апай менің бас жағымда ілулі тұрған аппақ орамалды алып, маңдайымнан шып-шып шыққан мұздай терді сүртіп жатыр.

Ол тек мейірімді аналарға ғана тән ықыласпен бейне-бір сәбиін әлдилеп отырғандай-ақ еміреніп, жібектей жұмсақ алақанымен маңдайымды сипай бастады. Мына аялы алақандар мейірбан анамды көзіме елестетіп жібергендей болды.

Сол-ақ екен, көңілім өксіп, іші бауырым елжіреп, көзімнен қалайша ыстық жас шығып кеткенін өзім де сезбей қалдым. Үн-түнсіз, егіле жыладым.

Бетімнен айғыз-айғыз боп, сорғалап жатқан көз жасымды ешкімнен жасырғым да келген жоқ. Көзімнен жас парлап аққан сайын бойымдағы зілдей ауыр қасірет жүгі жеңілдеп, тынысым кеңіп бара жатты.

Бірте-бірте денем сергіп, буын-буындарым бұрынғыдай сіреспей, босаңсып қалғанын іштей сездім. Өзер-мөзер дегенде ақыры аузымды да аштым-ау әйтеуір. Бірінші айтқаным «су!» деген сөз болды.

Мейіркүл апай емпелендеп барып, графиндегі судан стақанға құйып алды да, шай қасықпен менің аузыма тамыза бастады. Оймақтай ғана қасықпен берген нәрі өңешіме жетпей-ақ құдды құмға құйылған судай заматта қаңсып қалған еріндеріме сіңіп кетіп жатты. Аузыма су құйған сайын шөлім қанудың орнына, қайта бұрынғыдан бетер аңқам кеуіп жалана түстім.

Ал, жаңағы жас қыз қолына шприцті ұстаған күйінде аң-таң боп қапты. «Қандай сиқырыңыз бар?» дегендей Мейіркүл апайға аңтарыла қарайды. Тас керең боп бітіп қалған құлағымның тығыны өзінен-өзі ашылып кеткендей болды. Жұрттың бәрі сапылдап сөйлеп жатыр екен. Дәрігер жігіттің жас медсестраға қарап: «Бұл — адам эмоциясына байланысты құбылыс», — дегенін естіп қалдым.

Кешелі бері не боп, не қойғанның бәрін жаңағы дәрігер жігіттен естіп білдім. Операция бес сағат отыз минутқа созылыпты. Наркоздың күшімен он екі сағаттай ұйықтасам керек. Профессор операциядан кейін мені жүрегі мықты, өкпесі таза екен деп мақтапты. Бірақ басқа еш нәрсе айтпапты. Демек, мен өз аяғыма мініп кете алам ба, жоқ па, мына қолдарым неге қимылдамай қалған деген сауалдарға тек профессордың өзі ғана жауап бере алады деген сөз.

Енді не де болса соның келуін күтуім керек. Дүниеде тағатың таусылып, сарғайып күткен жаман. Мұндайда уақыт та өтпей қояды ғой.

Белге соққан жыландай жандалбасаға түсіп, кирелеңдеп жатсам да тірі қалғаныма іштей шым-шымдап қуана бастаған сияқтымын. Әлгінде ғана дүние-төңірек төңкеріліп кетердей боп, айналаны тым-тырыс үрейлі бейуақ қарауыта қаптап алған еді. Енді сонау көз жетпес қиырдан өмірге деген үміт оты сығырайып, жылт ете қалғандай болды. Бірақ осы әлжуаз жарық біреу-жарым үп десе-ақ жалп етіп өшіп қалатындай өлімсіреп қана жанып тұр. Шықпа жаным, шықпа деп, өмірдің етегіне тырнағымның ұшы зорға ілініп жатқанда сол сығырайған үміт отын байқамай сөндіріп алу-дан қауіпті нәрсе жоқ екенін жан жүйкеммен сездім. Сондықтан: «Профессор операциядан кейін мен жөнінде не айтты, менің аяқ-қолым неге жансыз?» деп қасымдағы кісілерден де сұрағам жоқ. Ол туралы жаңағы дәрігер жігітке де, медсестраға да, Мейіркүл апайға да ауыз ашпадым. Өйткені біреу анық-қанығына жетпей-ақ түйеден түскендей қып, дүңк еткізіп қойып қалса, айықпас ауруға ұшырайтындай боп, әлденеден секем алғандай елегізе бердім. Мүмкін, ащы шындықты есітуге жүрегім дауаламай жатқан шығар. Білмедім. Әйтеуір неде болса профессордың өз аузынан есітуге бекем бел будым.

Басымның зырқырап, омыртқамның қақсап ауырғаны үдей түспесе, бір сәтке де басылар емес. Содан ба? Әйтеуір қара терге малындым. Борша-боршам шықты. Үстімдегі жейде мен көрпе әп-сәтте малмандай су боп шыға келеді. Оларды әр жарты сағатта ауыстырып жатыр. Тіпті адамның денесінде соншама көп су болады дегенге сену қиын сияқты. Маңдайдан шып-шып шыққан моншақ-моншақ тер үздіксіз бетімді жуып, ағыл-тегіл қойныма құйылып жатыр.

Әлдекім менің қол сағатымды жастығымның жанына, маған көрінетіндей етіп қойып кетіпті. Жаңағы медсестра қыз шығар. Әйтеуір уақытты біліп жататын болдым.

Профессордың палаталарды аралайтын мезгілі де жақындап қапты. Не дейді екен ол?! «Бәрін операциядан соң айтам», — деп көптеген сауалыма жауап бермеген еді. Қазір бойымды бір-біріне қайшы келетін екі түрлі сезім билеп алып, мені екеуі екі жаққа тартқылап жатқандай көрінді. Бірі маған: «Осындай күрделі операциядан тірі қалғаныңа, мына жарық дүниені тағы да көргеніңе қуан, бақытты екенсің, Ержан» деп тұрғандай. Екіншісі: «Ержан, енді

сен жер басып жүре алмайтын мешел шығарсың. Әйтпесе аяқ-қолың неге қимылдамайды? Ондай ғаріп тіршіліктің керегі не саған?!» деп сыбырлап жатқандай.

Шынында да, өз аяғыма қайтып міне алмай, мешел боп, жер сипалап қалсам қайтем?!

Осыны ойлағанымда оқыстан біреу қойныма жылан салып жібергендей тұла бойым тітіркеніп кетті. Өз ойымнан өзім шошып есеңгіреп қалғандай едім. Екі аяғынан бірдей айрылған мүгедек жандарды бір сәтке көз алдыма елестетіп көргім келді.

Екі жанында биік екі дөңгелегі бар бесік-арбаға мінген мүгедек жандарды күнде көріп жүрміз ғой. Соларды ұшыратып қалсам-ақ табанда іші-бауырым елжіреп, көңілім қатты құлазып кетеді. Неге? Мүмкін, оларды іштей аяйтын шығармын.

Бірақ олар ешкімнің мүсіркеуіне мұқтаж емес. Оған осы ауруханаға түскелі бері әбден көзім жетті. Көрінгенге еметайы езіліп тұратын күйрек, борбас жандарды өлердей жек көреді олар. Қайтпас қайсарлықты, бір беттілікті, табандылықты құрмет тұтады.

Дозақ отынан өтіп келген бұл мүгедектер өмірдің қадірін, тіршіліктің бағасын төрт мүшесі түгелдердің қай-қайсысынан да артық біледі, терең сезінеді. Өздеріне аяушылық сезімін білдіріп, есіркеп, мүсіркеп жатқанды жақтырмайды олар. Мұны кемсітуден кем көрмейді.

Ертең маған да біреулердің жаны ашып, «алда бейшара-ай» деп тұрса қайтем?

Күні бұрын дегбірімді қашырып, өзімді-өзім іштей жеп таусылғаннан не пайда? Ең дұрысы — еш нәрсе ойламау. Бірақ мұның өзі тек айтуға ғана оңай екен. Әйтпесе көңіліне ұя салып алған жымысқы ой-пікірлерді жүректен жұлып тастау қайдан жеңіл болсын.

Міне, тағы отыз минуттан кейін профессор келуі керек. Бәрі сонда бір-ақ мәлім болады. Профессор шындықты жасырмайды. Айтарын білтелеп, сипақтатып жатпайды. Жұқалап, сипалап сөйлеген басқа дәрігерлерді де жақтырмайды. Ол аурудың көзіне тік қарап тұрып «жүресің!», не «жүре алмайсың!» деп кесіп-жарып тұрасын төбеден түскендей етіп бір-ақ айтып салады.

Сот үкіміндей ауыр естілетін мұндай соққыға шыдай алмай көз жасын көрсеткен ер кісілерге профессор қатты

зекіп тастайды: «Тәйт! Жаман ырым бастамай отыр! Еркек кіндік емессің бе?! Зінгіттей боп сен жыласаң, онда анау бала-шағаң қайтеді?! Тірі қалғаныңа шүкірлік қыл. Аяқсыз-ақ тіршілік бесігін тербетіп жатқандар аз ба?! Ендігәрі мұндай жасық мінез көрсетпе!» Мүмкін, ащы шындықты бүкпей, ашықтан-ашық айтып салғаны дұрыс та шығар. Ертелі-кеш бәрібір белгілі болады ғой. Одан гөрі бәрін бірден біліп, өз тағдырына ертерек көндіге бергені жөн емес пе?

Әйтсе де, енді ешқашан да өз аяғыңмен «жүре алмайсың» деген ызғарлы хабарды естуден ауыр нәрсе жоқ шығар. Біреулер өзінің ауыр тағдырына жоғарыдан келген зауалдай мойынсұнып, қыңқ етпейді. Шыдайды. Ал, сабыр суы сарқылып қалғандары мұндайда басын тауға да, тасқа да соғып, жан ұшыра шынғырады. Жұртты әлекке салып қояды. Ешкімнің басу сөзін елең қылмайды.

Міне, сондай бір ауыр сынға түсу кезегі бүгін маған да кеп тұр. Жақсылық хабар айтса жақсы. Ал, егер профессор «жүрмейсің» десе ше? Мұндай сұмдықты естігенде жынданып кетпесем игі еді.

Гауһар! Қай жерің ауырса, жаның тап сол жерде тұрғандай боп сезіледі екен. Біреу менің омыртқамды өтпес арамен әрі-бері аралап тұрғандай арқа тұсым тынымсыз қақсатып алып барады. Мидың жүз мыңдаған тамырлары әрқайсысы өз алдына жеке-жеке сырқырап ауыратын тәрізді. Олардың әрқайсысы мені «өз әдісімен» азаптауға ұмтылып жатыр ма деп қалдым. Тіпті олар кейде: «Қайсымыз көбірек қинай алады екенбіз» деп өзара бәсекеге түсіп, бақсыларша зікір салып, ойнақшып кеткендей болады. Мұндай сәттерде ойлануға да мұршам келмей, қалжырап барып, талықсып кетем.

Иә, мен ақыры операциядан «тірі қалам ба, жоқ па» деген күдік белесінен асып өткен сияқтымын. Тірі қалдым. Бірақ енді одан да үрейлі, ажалдың өзінен де сұсты сауал алдыма көлденеңдеп кеп тұра қалды. Бұл — «Өз аяғыма қайтып міне алам ба, жоқ па?» деген күдікті сұрақ еді.

Гауһар! Қандай қиын десек те жан азабына да, тән азабына да төзуге әзірмін. Шыдай білу — үміт шырағын сөндірмеу деген сөз ғой. Ал, сол үмітке иек артып қана, соның күшімен ауру азабын жеңіп жатқан жоқпын ба?

Егер профессордан «жүресің» деген бір ауыз сөз естісем-ақ мына қиындықтың бірде-бірін елең де қылмас едім.

Тірі адам армансыз болмайды ғой. Бірақ жүріп кетсем, өзімнің армансыз, әлемдегі ең бақытты жан екеніме күдік келтірмес едім. Басыма таудай тауқымет төңкеріліп жатса да тағдырыма, сірә, налымас едім.

Мен енді тұла бойымды зар қақсатып, алып бара жатқан тән азабы мен ішімді құрттай кемірген жан азабынан бірер минутқа болса да құтылу үшін ой-қиялымды басқа жаққа аударуға тырыстым. Бірақ не туралы ойласам да қиялым тайғақтап, бейне бір жүгенсіз ат тәрізді мені басы ауған жаққа алып қашып кете берді. Мұндайда тізгінін қос қолдап ұстап отырғанға не жетсін. Әйтсе де оған қауқарың келмей, дымың құриды екен.

Ақыры табан тіреп, тұмсық тиістіріп, рахаттана қиялдауға болатын ой-қазығын таптым-ау деймін. Бұл өзі қашанда менің қиялымды қанаттандырып, көңіліме жел беріп жіберетін ой еді. Ең бастысы осыны ойлағанымда басқа ұсақ-түйектің бәрі оп-оңай-ақ жадымнан шығып кетеді. Бұл жолы да солай болды. Жанталасқа түсіп жатсам да ой тізгінін өзіме қажетті жаққа қарай тарта алғаныма іштей сүйсініп те қалдым.

Гауһар! Біз екеуіміз танысқан соң сенің сөзіңмен айтқанда «қыз бен жігіт» боп үш-ақ күн жүрдік қой. Төртінші күні қаладан біздің ауылға қарай тартып отырдық. Сол күннен бастап сен келіншек кәдесін істедің. Балауса шақпен біржола қоштасқандай болдың.

Мен қазір қайталанбас қызығы мол сол үш күндік өміріміз туралы ойланып, өткен күндердің ләззатынан нәр алып жатырмын.

Иә, небәрі үш-ақ күн... Үш күнде адам бірін-бірі біліп бола ма? Бұл жеңілтектік қой. Адам тағдырын үш күннің ішінде шешу ұшқалақтық емес пе?!

Мүмкін, солай да шығар. Әр нәрсеге уақыт сыны керек қой. Бірақ махаббат ісінде құдіретті Уақыттың өзі де кәдеге аспай қалатын сияқты.

Кезінде бізді «жеңілтек» деп сынаған менің бір досым болды. Ақылды-ақ жігіт еді. Өз қалыңдығымен үш жыл бойы бірге оқыған. Бірге жүрген. Сабақ кезінде де, қолдары бос уақытта да жұптарын жазбайды екен. Бірін-бірі жатқа білетін сияқты. Солар семья құрды. Тойында бол-

дык. Жақсы-жақсы тілектер айттық. Ақыры не болды дейсің ғой? Үш айға жетпей-ақ неке бұзып ажырасып тынды. Келіншегі де сүп-сүйкімді, сондай инабатты жан еді. Біздер соны түсінбей дел-сал болғанбыз бір кезде.

Шынында да, мұндайда үш күн көптік қыла ма? Әлде үш жыл аздық қыла ма? Қайсысы дұрыс?

Рас, Гауһар, біздер бақытты отбасын құрдық. Алғашқы пәк сезім біздерді алдамапты. Он жыл бойы біргеміз. Әлі күнге бір-бірімізге бір рет те күрең қабақ көрсеткен жоқпыз. Арамызға кикілжің кірген емес. Балаларымыз өсіп келеді. Бақыттымыз.

Әйтсе де, мен екеуіміздің тез қосыла қалғанымызға кейде іштей өкінем. Үш-ақ күн. Бұл тым аз ғой. Тым құрыса тағы да бірер ай жүре тұрып, адам өмірінде бір-ақ рет болатын сол бір сиқырлы сәттің зәмзәм суындай сусынынан көбірек ішу керек пе еді? Тек қыз бен жігіттің арасында ғана болатын айрықша ұяндық сезімінің дәмін тым аз таттық па? Сол бір ләззаты бал татитын шақты қолдан қысқартып, өзімізге-өзіміз қиянат жасаған жоқпыз ба?

Мүмкін, сол зәмзәм суы аз болғаны үшін маған тым тәтті көрінген шығар. Онда мен үш күн аз деп несіне өкінем?! Қайта қуанбаймын ба?!

Достарым маған ылғи отбасы жағынан сенен бақытты жан жоқ дейтін. Мүмкін, солай да шығар. Бірақ мен бұл жөнінде ойланып көрген жан емеспін. Тегінде, өзі бақытты адам бұл жөнінде, сірә, ойлана қоймаса керек. Өзі уайым-қайғысыз, шат-шадыман жүрген адам қуаныштың қандай сезім екенін ойлап, бас қатырып неғылсын!

Меніңше, бақытты адам онша-мұншаны елең қылмайтын маспен тең. Тек тұяғы тасқа соғылған сәтте ғана ол мастығынан айығып, айнала төңірегіне ой тоқтатып қарай бастайды. Әйтеуір мен өзім солай болдым.

Бақыт шарабынан аз іштім бе, көп іштім бе, кім білсін. Әйтсе де, амандықтың арқасында өмірде әжептәуір мас боп теңселе басып жүргенім хақ. Міне, бүгін сол мастығым табанда тарқап кеткендей болды. Ал, өмірдің ащы шындығына көз ашып, тік қарауға жүрегім дауаламайтын сияқты. Сонда мен неден қорқам? Өлім қатері төбемнен найзағадай жарқ-жүрқ етіп өтіп кетті емес пе?

Ендігі көрерім мүгедектік пе? Мүмкін, ауруымнан құлан-таза айығып, қатарға қосылып кетермін. Егер жа-

зылмайтын болсам, онда несіне операция жасатып, осыншама азап шегіп жатырмын?!

Жоқ. Мына бейнеттің бәрін жақсылыққа жориын. Бірақ бүгінгі зілдей ауыр ойлар бейне бір қаршығаның мойнына кигізілген жығауылдай ұшқыр қиялдың емін-еркін көкке қалықтап кетуіне бөгет болып тұр. Алдымен мен осы ой ноктасынан босанып алуым керек емес пе? Көңілімді аққа ұйытып, ауру азабынан ақыры бір құтылатыныма жүрегімді сендіре алмасам, онда кім болғаным менің?!

Рас, қазір сүйек-сүйегімді зырқырата қақсайтын тән азабы мен аяқсыз қалам ба деген жымысқы ойдан туған үрейлі жан азабы мені екі жақтап, адам төзгісіз зымыстанға тақап барады. Тым құрыса солардың бірінен — ой азабынан құтылу қолымнан келмей ме?! Бойыма күні-түні запыран құйып, өзімді улап жатқан сұрқия ойлардың жығасын жықпасам, онда менің нем адам!

Профессор келгенше менің тағдырым беймәлім боп тұр ғой. Бірақ адам қашанда белгісіз нәрсені жақсылықтан гөрі, жамандыққа қарай көбірек жоруға бейім бе деп қалдым. Неге? Адам өзіне жақсылықты қимай ма? Жоқ. Одан емес шығар. Меніңше қазір өзім бәрінен де гөрі мүгедек боп қалудан қаттырақ қорқып жатырмын ғой. Сондықтан ойым да жамандыққа жүйріктеу боп тұр. Адам неден үрейленсе соған сақ тұрады емес пе?

Жастығымның жанында жатқан қол сағатыма қарадым. Профессордың жұмысқа келетін уақыты әлдеқашан өтіп кетіпті. Бірақ ол әлі жоқ. Неге кешікті екен? Әлде басқа палаталарды аралап жүр ме? Жоқ. Әдетте ол таңертең ауруханаға кірген бойда-ақ, ең алдымен кеше операция жасалған науқасты барып көреді. Олай болса, бүгін елден бұрын маған келуі керек еді ғой. Неге кешігіп жатыр? Әлде маған тиесілі хабар сұмдық ауыр боп, соны айтудан қаймығып, бейжай боп жүр ме? Жоқ. Әкесі өлгенді де естіртеді ғой. Профессор ондай жасқаншақ жан емес.

Мына кезекші дәрігер де, медсестра да қаннен-қаперсіз, бейқам жүр ғой. Соған қарағанда маған секем туғызатындай түк те бола қойған жоқ шығар. Әйтсе де, сабыр суым сарқылған сияқты.

Ақыры беймаза ойдан құтылу үшін «Профессор неге кешікті», — деп Мейіркүл апайдан сұрадым. «Елена

Андреевна бүгін келмейді. Басқа бір ауруханаға консилиумға шақыртып әкетіпті», — деді Мейіркүл апай.

Міне, нағыз азап деп осыны айт. Әрбір минут уақытты қолмен итермелегендей етіп, зорға өткізіп, салым суға кетіп жатқанда, профессорды тағы бір тәулік бойы зарыға күтуге мәжбүрмін.

Дүниеде белгісіздік жаман екен. Мен әйтеуір бір өз аяғымнан жер басып, жүре алам ба, жоқ па? Бұл сауалға қазір табанда ешкім жауап бере алмайды. Оны тек омыртқамды ашып, өз көзімен жұлындағы ісікті көрген профессор ғана біледі. Ал, профессорды тағы жиырма төрт сағат бойы күтіп жатуым керек. Оған минут сайын сарқыла түскен шыдам-төзімім жете ме?

Мен үшін енді ең басты нәрсе Уақыт боп қалды.

Гауһар, сен жұмысында шығарсың? Не ойлап отыр екенсің? Маған операция жасалғанын білмейсің ғой. Әлде кеше келіп, бәрін естіп кеттің бе? Онда бүгін жаныңды қоярға жер таппай, тағатың таусылып жүрген шығар. Әлде операция күнін өзіңнен жасырғаныма ренжіп қалдың ба? Білем. Сенің ашуың тез тарқайды ғой. Мүмкін, қазір мына аурухананы айналшықтап, палатаға бас сұға алмай діңкең құрып жүрген шығар. Мұндағы тәртіп қатал. Білесің ғой. Операция жасалған ауруға бір апта бойы сырттан келетін адамды жолатпай қояды.

Палатада есімді жиғалы бері денемнің ыстығы бір минутқа да басылар емес. Медсестра сағат сайын өлшесе де, қызуым отыз тоғыз бен қырық градустан бір түспей-ақ қойды. Оны қойшы. Соған мән беріп жатқан мен де жоқ.

Қазір бәрінен де жаныма батып бара жатқаны — омыртқаның зар қақсаған тынымсыз ауруы ғой. Біреу омыртқамның еттерін сылып тастап, жалаңаш қу сүйектерін бас салып егеп жатқандай-ақ арқа тұсым зырқырай жөнелгенде жаным көзіме көрінгендей болады. Миыма үсті-үстіне үздіксіз біз шаншып, шеге сұғып тұрғандай басым зырқ-зырқ етеді. Мұндай азапты сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Оны тек осындай операцияға түсіп, тірі шыққан жандар ғана сезетін шығар.

Егер сен қазір менің жанымда болсаң, онда мұның бәрін елең қылмас па едім? Өзің маған зор медеу екенсің ғой, Гауһар. Сен қазір қасымда отырсаң, онда мәңгілікке тоқтап қалғандай тапжылмай тұрған уақыт та тезірек өтіп

кетер еді. Қазір маған осы бір тәулік бір жылдан көп боп көрінетін сияқты.

Өмірде адамның еркіне бағынбайтын бір ғана нәрсе бар ма деп қалдым. Ол — Уақыт шығар. Оған адамның билігі жүрмесе керек. Біз сағат тілінің жүрісін тездету яки баяулату үшін өзімізді-өзіміз алдауға мәжбүрміз.

8

Гауһар! Сонымен Уақыт дегеніміз не? Ол хақында ойланып па едің, сірә? Әншейін кезде осы зырылдауық Уақыттың сиқырлы сырларына жөнді мән де бермейді екенбіз ғой. Бірде жайбасар жандай сылбыр қимылдап, бірде жүйрік аттай құйындата жөнелетін Уақыт жөнінде мен бүгін көген көзденіп жатып көп ойландым. Бірақ ол маған түпсіз терең теңіздей боп көрінді.

Әйтсе де, сол тұңғыыққа бойлап көруге талпынып, «Уақыт дегеніміз не» деген мәңгілік сауалға жауап іздедім. Қиялға ерік беріп, бұл сауалдың жауабын өзгелерден де сұрап көрдім.

Бұған әркім әр түрлі жауап берді. Уақыт — әр адамның көзіне әр түрлі боп көрінетін сиқырлы тас секілді екен.

— Уақыт — материяның өмір сүруінің бір формасы, — деді ғалым.

Көпті көрген көне көз қарияның жауабы бұдан басқашалау еді.

— Уа, дариға, Уақыт-ай! Келмеске кеткен жігіт-желең шағым емес пе ол! — деді ақсақал.

Сосын жас жігіттен сұрадым.

— Уақыт — алдағы биік асуларға шығу үшін қажетті құрал, — деді ол.

Демек, Уақыт біреулер үшін өткен шақ, ал біреулер үшін болашақ екен ғой.

Естен кетпес қайғы-қасіретті ұмыттыратын да, айықпас ауыр дерттің емдеушісі де, даулы істердің ең төрешісі де Уақыт емес пе?

«Уақыт — ғажайып ұстаз, бірақ өкінішке орай, түбінде ол өз шәкірттерін жалмап жеп бітеді». Әлемге мәшһүр француздың ұлы композиторы Луи Берлиоз осылай депті. Бәрімізге өмірді үйрететін де, бәрімізді өмірден әкететін де Уақыт демекші ғой ол.

Ал, мен үшін тап қазір Уақыт әрі қуанышты, әрі қорқынышты нәрсе боп тұр. Қуанышты болатын себебі — аса күрделі де, қауіпті операциядан тірі шықтым. Осыдан біржола айығып, аяғыма мініп кетуім де ғажап емес. Қорқынышты болатын себебі: бұдан былай ғұмыр бойы мүгедек боп қалуым да ықтимал. Өйткені мұндай операцияны кейде аяқ-қолды емдеу үшін емес, адамды ажалдан арашалап қалу үшін жасайды.

Менің тағдырым ертең, профессор келген соң белгілі болады. Оған дейін бір күн, бір түн уақыт бар. Сондықтан Уақыт хикаясын айта түсейін саған, Гауһар.

Біз әдетте адам үшін ең қымбат нәрсе өмір дегенді көп айтамыз ғой. Сол өмірдің өлшемі Уақыт емес пе? Демек, өмір дегеніміздің өзі ең алдымен белгілі мөлшердегі Уақыт қой. Олай болса, адам үшін Уақыттан қымбат асыл қазына жоқ. Ғұмырдың қызығына тоймай, тағы да бірнеше сағат, бірнеше күн, бірнеше ай өмір сүруді армандап, ажалмен арпалысып жатқан ауыр науқастарды көрген сәтте мен осындай ойға келдім.

Бірақ біз жайшылықта Уақытты онша бағаламаймыз ғой. Осы бір қасиетті нәрсенің қадіріне жете бермейміз. Кейде алтынға бергісіз осы қазынаны босқа ысырап қыламыз.

Ең жаманы — селге кеткен мал-мүліктей боп, босқа шығын болған уақытқа онша өкінбейміз. Қынжылмаймыз. Егер абайсызда бес-он сом ақшаны жоғалтып алсақ, бұған күйіп-пісеміз. Ал, бес-он минут уақытымыз далаға кетсе, түк болмағандай-ақ қаннен-қаперсіз, күліп-ойнап жүреміз.

Біреудің бір сомын ұрлаған адамды ұры деп ат қойып, айдар тағамыз. Айыпқа тартамыз. Тәзірін береміз. Мұнымыз жөн-ақ дейік. Ал, біреудің бірнеше сағат уақытын (яғни бірнеше сағат өмірін) ұрлаған адамға біз түк те істемейміз. Тіпті оған тіс жарып, ауыз ашпаймыз. Мұны айыпқа санамаймыз. Егер байыптап қарасақ, әлгі ұрланған, не жоғалған ақшаны өндіріп алуға яки орнын толтыруға болатын сияқты. Ал ұрланған уақытты өндіріп, қайтарып алу мүлде мүмкін емес қой.

Кейде тіпті сол Уақыттың тезірек өтіп кетуін тілейміз. Міне, қазір мен профессорды асыға күтіп, бір күнгі өмірімнің неғұрлым жылдамырақ, үшті-күйлі өте шығуын қалап жатырмын.

Бірақ мұндайда Уақыт та қырсығып, қарысып қалады екен. Жайбасар минуттар менің төзімді сынағысы келгендей-ақ самарқау қимылдап, әрең қозғалады. Сағат тілі емес, бүгін адамдар да жайбағыстап кеткен сияқты.

Шіркін-ай, сау-саламат өмірдің жөні бөлек екен ғой. Бейқам жүргенде минуттар түгілі, сағаттардың қалайша сынаптай сырғып өтіп жатқанын өзім де сезбей қалушы едім-ау. Қас пен көздің арасында таң атып, күн батып жататын-ды.

Бірақ біз Уақыттың көз ілеспейтін тездікпен зымырап өте шыққанына несіне мәз боламыз? Мұның өзі кәрілікке қарай ерікті түрде асығу емес пе? Ертең көретін нәрсені қалайда бүгін біліп қалуға несіне асығамыз?

Мүмкін, әрбір минут уақыттың таудай тауқыметін тартып, шексіз ләззатын толық игеріп, рахатын да, азабын да, жан-жүйкемізбен терең сезініп барып, өткізгеніміз жөн шығар. Сонда ғана біздер өмірдің әрбір минутының «өзіндік құнын» егжей-тегжейлі түсінер едік. Әйтпесе бір минуты да ойымызда қалмай, өзінен-өзі ғайып боп кеткен өмір-уақытынан не пайда?

Әйтсе де, бүгін Уақыт-өзен өзінің әдеттегі ағысын бірте-бірте баяулатып, ақыры мәңгілікке тоқтап, сосын мұз боп бір орында сіресіп қатып қалған тәрізді көрінеді маған. Жастығымның жанында жатқан сағатыма бағана бір көз қиығын тастағанымнан кейін кемінде екі-үш сағаттай уақыт өткен шығар деп ойлап едім. Өйткені мен сол мерзім ішінде күллі өмірімнің небір қиын-қыстау өткелдерін, қуаныш сезіміне толы бақытты сәттерін түп-түгел дерлік көз алдымнан тізбектеп өткізіп, отыз бес жылдық ғұмырыма ойша саяхат жасап шықтым. Соның бөріне небәрі он бес минут-ақ уақыт жетіпті.

Сұмдық-ай, он бес минут дегеніміз сұмдық көп уақыт екен ғой. Бұрын қалай аңғармағам? Минуттардың қадіріне жетпеген адам рәсуа болған сағаттарға өкінеді дейсің бе, Гауһар?

Әрбір күндік өмірінің бағасын білмейтін жан бір жылдық уақытының қадірін қайдан түсінсін. Өйткені біз аз Уақытқа ынсап қылмаймыз. Қанағат тұтпаймыз. Жылдардың ұсақ-түйек минуттардан құралатынын кейде ұмытып кетеміз.

Біздің Ақылбек аға энтимолог қой. Сондықтан шығар, әйтеуір ол көбіне шыбын-шіркейлердің өмірі хақында айтуды ұнатады. Соның бір әңгімесі қазір есіме түсті.

Тұт ағашының торлаған қауын тәрізді тілім-тілім боп жарылып кеткен қабығының қуыс-қуыстарына ұя салатын бір шырылдауық жәндік болады. Оны бала кезімізде талай ұстап ойнағанбыз. Түрі шыбынға да, шіркейге де ұқсамайтын осы құртақандай жәндікті ғылым тілінде цикада деп атайды екен. Цикада өзінің «әншілік өнері» жағынан шынында да шырылдауық шегірткеге тартқан. Сыбызғы үніндей жіп-жіңішке даусымен ертелі-кеш әндетеді де жатады. Олар біреу-екеу боп емес, жүз шақтысы, тіпті мың шақтысы жабылып хор айтқандай дауыс қосып шырқай жөнеледі. Бұлар ән салудан, сірә, жалықпаса керек.

Егер қолынан келсе ол барша әлемді әнге айналдырып, қайғы-қасірет атаулының бәрін біржола ұмыттырып жіберер еді. Бір ғажабы — осы ұлы музыкант мына жарық дүниеде небәрі бір-ақ күн өмір сүреді. Иә, солай. Цикаданың анадан туып, көз ашып, шексіз өмір мұхитын көрген күні — сол өмір атаулы әлеммен мәңгілікке қоштасқан да күні болып табылады. Ол мәңгілік өмірден өз сыбағасына тиген бір күндік ғұмырды өзіне қанағат қылатын сияқты. Тіршілік иесі ретіндегі өзінің барлық борышын ол осы бір тәуліктің ішінде түп-түгел өтеп шығады. Туылып та, өмірді қызықтап та, артына мұрагер ұрпақ қалдырып та, әлемге ән сыйлап та, ең бастысы — өз ғұмырының санаулы сағаты соғып біткен сәтте абыржымай, қайта құйқылжыта әнге басып, мына жарық дүниемен көңілді түрде қоштасып та үлгіреді. Қияметтей қиын тағдырына, көзді ашып-жұмғанша сырғып өте шығатын бір-ақ күндік өміріне зәредей налымай, өз сыбағасына артық бір минут та ғұмыр тілемей, ол үшін ешкімге жалынбай, жалбарынбай, қыңқ етпей өліп кете беретінін айтсаңызшы!

Тегінде, адамға жетіспейтін ең киелі қасиет осы шығар. Әйтеуір өмірдің қызығына көзіміз тоймайды ғой, сірә. Ажал аузында жатсақ та «тағы бір күн, тағы бір сағат, тағы бір минут» деп жалмандап, тіршіліктің етегіне қос қолдап жабысып, тырмысып қатып қалатын қомағайлық әдетіміз бар емес пе? Бұл не өзі? Өмірге құштарлық па? Әлде мәңгібақи көзі тоймайтын ашқарақтық па? Мүмкін, екеуі де шығар. Кім білсін...

Өмірге деген мұндай қомағайлық мүмкін адамға қажетті қасиет шығар. Бұл ашкөздік емес, біздің ерік-жігерімізді мұқалтпай, ылғи қайрап отыратын төкаппарлық болар. Ал, мұндай өктемдіктің, өжеттіктің өзі әлгіндей өмірге деген құштарлықтан тумай ма?

Шіркін-ай, өмірді қайта бастауға мүмкіндік болса ғой. Көп нәрсені мен басқаша істер едім, Гауһар. Өмір-ананың бізге тартқан ең қымбат сыйлығы Уақыт екенін ертерек түсінгендер бақытты жандар шығар.

Бірақ аза бойым қаза болатындай-ақ бүкіл ғұмырым босқа кеткен жоқ қой. Оқыдым. Отбасын құрдым. Әке болдым. Жұрт қатарлы еңбек еттім. Бұл аз ба? Әрине, аз емес. Мен енді өзімді-өзім осылайша жұбата бастадым.

Тегінде, адамның миында әрқашан бізді ақтап, қорғап, істелмей қалған істерге себеп-сылтау тауып беріп отыратын «қамқоршы» тетік бар болса керек. Сол «қамқоршы» механизм біздің бесенеден белгілі боп тұрған кінәмізді де жуып-шайып, әйтеуір қолынан келгенше қорғап қалуға тырысады. Өзінше «адвокат» рөлін атқарады. Мүмкін, мұндай тетіктің бары дұрыс та шығар. Әйтпесе біз өзімізді-өзіміз іштей жеп тауысып қояр едік қой.

Біз өз қылмысымызды өзіміз ақтауға тырысамыз. Бұған Ақыл-ой көнсе де, Жүрек көнбей тулап жатады. Осылайша ішкі дүниесі теңіздей толқып, ой мен сезім күресі басталады. Ақыл-парасат пен Жүрек-сезім тоғысып қалған тұйықтан шығып кетуге жол таппай, бұлқан-талқан боп, ақыры ашуға мінеміз. Күйіп-пісіп, дел-сал боламыз. Жүйкеміз жұқарады.

Уақыт! Өмірдегі ең басты, ең күдіретті құбылысқа күні бүгінге дейін қалайша мән бермей келгем? Шынында да, Уақыт өміріне мойынсұнбайтын тіршілік иесі жоқ екен ғой әлемде. Мүмкін, сондықтан шығар, әйтеуір адамдар есте жоқ ерте заманнан-ақ Уақытты тізгіндеуге әрекет жасаған. Космос кеңістігі де, қиял жетпес жылдамдық та бағынды адамға. Бірақ Уақыт атты ұлы күш асау аттай тулап әлі күнге мойнына құрық салдырмай келеді.

Бұдан екі мың жылдай бұрын-ақ сонау көне заманның асқан данышпаны Сенека былай деп жазған екен: «Әлемдегі барлық мал-мүлік, дүние-жиһаздың бірде-бірі біздікі емес. Біз еш нәрсені меншіктей алмаймыз. Табиғат біздің жеке меншігімізге енші етіп бір ғана нәрсе берген.

Ол — Уақыт. Мәңгі өзендей үздіксіз ағып жатқан осы нәрсені ғана біздер менікі, менің сыбағам деп айта аламыз. Бірақ сынаптай сусып, уысында тұрмайтын бұл мүлікті кім болса сол сенен сұрап жатпай-ақ әкете береді. Әрі оны ешқайсысы қайтарып бермейді. Дәлірек айтсақ, қайтарып бере алмайды. Мен де құдай емеспін. Біраз уақытымды босқа шығын еттім. Әйтсе де, мен өмірімнің қанша уақыты қандай іске сарп болғанын жақсы білем. Өйткені ес біліп, етек жапқалы бері өз меншігімдегі уақыттың есеп-қисабын үзбей жүргізіп келем».

Демек, адамдар ерте заманнан-ақ Уақытты қадірлей білген. Олар да біз сияқты асыққан. Уақытты үнемдеуге тырысқан. Құм сағатын, Күн сағатын, Су сағатын ойлап тапқан.

Ал, қазіргі техникалық прогрестің түпкі мақсаты не? Қысқаша айтсақ — Уақытты үнемдеу. Сол үшін адам ат-арбадан автомобильге, одан самолетке ауысып отырды. Жайбасар хаттың орнына телеграмма салып, телефон соғатын болды. Енді ол құс қауырсынымен емес, автоматты, шарикті қаламсаптармен жазуға көшті. Электронды-есептеу машиналары енгізілуде.

Бірақ Уақыт әлі де жетісер емес. Бұдан екі мың жыл бұрын адам Уақытқа қандай тапшы болса, тап қазір де жағдай нақ сондай. Титтей де өзгеріс жоқ сияқты. Қайта адам бұрынғыдан да асығыс, қарбалас, тағатсыз боп кеткен тәрізді.

Қазір кімнен сұрасаңыз да бір минут «артық» уақыты жоқ. Тіпті ең жақын достарға хат жазуға да, балаларымен серуендеп қайтуға да, балалық базарын өткізген туған ауылға оқта-текте барып тұруға да уақыты жоқ. Бірінші кластың оқушысы да, студент те, профессор да, зейнеткер шал да асығып барады. Айналасына, адамдарға, сұлу табиғатқа жайбарақат көз салып, қаннен-қаперсіз тамашалауға мұршасы келмейді. Өйткені «артық» уақыты жоқ.

Шынында да, Уақыт соншалықты аз ба? Әлде біз оны дұрыс пайдалана алмаймыз ба? Біреулердің уақыты бөріне де жетіп, артып жатады ғой. Мүмкін, біз өз дәрменсіздігімізді мойындауға намыстанып, бар айыпты Уақытқа арта салатын шығармыз.

Иә, Уақытпен әкей-үкей боп кету оңай емес. Сынаптай сусып, тұлпардай зымыраған Уақыт қашаннан-ақ мойны-

на құрық салдырмай келеді. Адам кеңістікті де, материяны да бағындырды. Бірақ Уақытқа әлі күші жетер емес.

Соның өзінде, құйындатқан Уақыт-тұлпарды әлдеқашан тізгіндеп, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізіп алғандар да аз емес екен. Мен сол алтын Уақытты нандай қадірлеп, қалтасындағы ақшадай есептеп жұмсайтын талай жанды өз көзіммен көрдім. Солардың бірі мына қасымдағы Ақылбек аға шығар деп түйдім.

Бұл кісі ауырдым екен деп біз сияқты шаңыраққа қарап, босқа сарылып жатқан жоқ. Жастығының асты толған қағаз. Шалқасынан жатқан күйде күндіз-түні тынбай жазады. Осы аурухананың өзінде бірнеше ғылыми еңбектерін жазып шығыпты. Мұнысы аздық қылғандай-ақ көңіл сұрап келген өз аспиранттарына кеңес беріп жатады. Олардың жұмыстарын қарап, пікір айтады. Ғылымның осы саласындағы жаңа кітаптардың бірін қоймай, бөрімен танысып, оқып шығады.

Соның өзінде бұл кісі аурухана тәртібін бұзбайды. Жұрт ұйқыға жатқан кезде ол да ұйықтайды. Басқалар төсектен тұрған кезде Ақылбек аға да оянады. Бізбен бірге тамақтанады. Дәрі-дәрмек қабылдайды. Дәрігерге көрінеді. Қолы қалт еткен сәттерде бізбен әңгімелеседі. Осылардан артаын уақыттың өзі де аз емес екен ғой. Соның бәрінде ол бас көтермей жұмыс істейді.

Төсекке таңылып жатқанда осыншама еңбек етсе, сонда сау-саламат кезінде қандай болған десеңізші!

Бұл кісінің осыншама төсек тартып, тапжылмай жатқанына үш жыл бопты. Соның бір күнін де босқа жібермепті. Өзінің науқасы неғұрлым меңдеген сайын ол соғұрлым көбірек еңбек ете түскен. Әлде ойындағы пікірлерін қағазға түсіріп үлгере алмай қаламын деп асықты ма екен?

Қазір ол зейнеткер екен. Соңғы үш жыл бойы ақы алмай, жұмысты тегін істеген.

Кейде біз жігерсіз екенімізді мойындағымыз келмей, бар кінәні Уақыттың тапшылығына арта салғанды ұнатамыз. Өзгені емес, өзімізді-өзіміз солай алдаймыз. Көңілді солай жұбатамыз. Бойымыздағы ерік-жігердің аздығын басқаларға білдірмеу үшін сыныққа сылтау іздейміз. Сондай сылтаулардың ең қолайлысы — Уақыт аз дей салу.

Есіме бір мүсінші досым түсті. Кезінде көп үміт күттірген мүсінші еді. Туған ауылға барған сайын ол мақ-

та өсірушілердің еңбектегі ерлігіне, адамгершілігіне, парасаттылығына қайран қалып, тәнті болатын. Досым өзіне жақсы таныс бес-алты диқанның портретті мүсіндерін жасамақшы да болды. «Бұл — менің өмірдегі ең басты мақсатым», — дейтін.

Бірақ ол ауыл өмірінен бірде-бір мүсін жасаған жоқ. Қашан кездессек те уақытының тапшылығын айтып мұңын шағатын:

— Бізде қызмет ауыр ғой. Мойын бұруға мұрша жоқ. Осы бір қызметтен қалай құтылсам, әлгі өзіңе айтқан мүсіндерді солай жасап тастар едім, — дейтін.

Ақыры сол досым өзінің азар да безер болған жұмысынан босады. Бірақ еш нәрсе тындырған жоқ. Жоқ. Қабілеті жетпей қалғандықтан емес. Оның қолынан іс келетініне біздер, достары ешқашан да күдік келтірген емеспіз. Ол дарынды еді. Әйтсе де, ол көздеген нысанасына жете алмай қалды. Өйткені ол кезінде Уақытты қадірлей алмады.

Тегінде, өмірде қабілетсіз, дарынсыз адам жоқ. Ал, жігерсіз жандар, жанбай жатып сөніп қалатындар бар. Әлгі мүсінші досым сондайлардың бірі ғой деймін. Ол жанын қинағысы келмеді. Үлкен іске батылдығы, жігері жетпеді.

Өзінің бойындағы күш-қуатына өзі сенбей, өзін-өзі өмірінде бір рет те мықтап сынап көрмей-ақ мына жарық дүниеден босқа өтіп кету адам үшін қандай өкінішті десеңізші! Жігерсіздік! Меніңше, адамзаттың қас дұшпаны — еріншектік пен жігерсіздік. Өз күшіне өзі сенбеушілік. Осындай жасық сезімдердің құрбаны боп, бір рет те жарық көрмей, адаммен бірге молаға көміліп жатқан асыл қазыналар — дарындар, күш-қуаттар қаншама?!

Өмір отына болаттай шыныққан қайсар жандар әдетте өлімнен емес, осындай жігерсіздіктен жасқанған. Өзім өліп қалам-ау деп емес, халқым үшін түк тындырмай кетем бе деп қорыққан. Өз бойындағы рухани байлықты басқаларға беріп үлгере алмай, өзіммен бірге жерге көміліп қала ма деп шошыған.

Леся Украинка... Жастайынан айықпас ауыр дертке шалдыққан ақын қыз бар ғұмырын дерлік төсекте сал боп жатып өткізген. Денесінің қызуы қырық градустан асып кеткен сәттерде де ол қаламын қолынан тастамаған. Қайта ажал төніп жақындаған сайын ақын да жігерлене түскен. Өмірінің әрбір минутын есептеп жатқан екен.

Ақын қыз тіпті өзінің неше сағаттық өмірі қалағанын да жақсы білген сияқты. Мейірімсіз Уақыттың сұсты жүзіне тайсалмай, тік қарауға жасқанбаған ол. Өз өмірінің ең соңғы минуттарын да босқа сарп еткісі келмеген.

Соңғы минуттар... Бұл тек айтуға ғана жеңіл. Ең қымбат, ең қиын минуттар. Бірнеше минут қана өмірім қалғанын мен де білсем не істер едім? Леся жыр жазған екен. Біреулер қас қағымдай ғана соңғы сәтінде аспан әлеміне қарап, жұлдыздармен, Күнмен мәңгілікке қоштасқан. Енді біреулер өздерінің ең сүйікті адамдарын көз алдына елестетіп, солармен ойша дидаласқан.

Ал, мен ше? Мен қайтер едім? Білмедім. Мені әлі ондай ауыр сезім билей қойған жоқ. Ешкіммен де, еш нәрсемен де қоштасқым келмейді. Қоштасуға қимайтын тәріздімін. Соншама нәрседен қалайша адам өз еркімен үміт үзіп, біржола қоштаса алады. Тегінде, оған да едәуір батылдық керек шығар.

Ауруханада кейбіреулер өз ғұмырларының соңғы сәттері тақап қалғанын да айқын сезіп жатады. Бірақ бұл сұмдық ауыр шығар. Дұрысы — білмеу. Жеңілдеу болар. Әйтсе де, кім білсін? Әлде бәрін күні бұрын сезген де дұрыс па?

Бәрінен де діңкемді құртып, жұлынға тиген нәрсе белгісіздік болар. Ертең профессор не айтады? Бәрі де операциядан соң мәлім болады деген еді ғой. Енді өз аяғыма мініп кетем бе, жоқ па? Қолдарым неге қимылдамай қалды? Қашанғы аузыма біреу қасық тосып тамақтандырып отырады? Әлде... Жок! Профессор әлі соңғы сөзін айтқан жоқ. Үміт шамын күні бұрын қолдан өшіруге менің қандай хақым бар?!

Ал, егер ертең профессор төбемнен жай түскендей етіп «жүрмейсің» десе не істеймін? Онда соншама дозақ отына өртеніп, тірі қалғанымнан не пайда? Аяқ-қолын бесікке таңып тастаған сәбиге ұқсап, тырп ете алмай тағы да қанша уақыт жатам? Бір жыл ма, он жыл ма? Әлде ғұмыр бойы ма? Тағы он жылдан кейін де, жүз жылдан соң да, ешқашанда енді қайтып, өз аяғыңмен жер басып жүре алмайтыныңды есітуден, соны іштей мойындаудан ауыр қасірет жоқ шығар.

Мына жатқан Ақылбек аға сондай қасіретке ұшыраған жан. Енді ол өле-өлгенше өз аяғына міне алмай кетеді. Осы жатқан орнынан қайтып тұрмайды. Тұра алмайды.

Соны өзі біледі. Бәрін емдейтін, бәрін ұмыттыратын күдіретті Уақыттың өзі де бұл кісіге енді көмектесе алмайды. Оны да біледі Ақылбек аға.

Бірақ ол сағы сынып, жүні жығылған адамға ұқсамайды. Әйтеуір өзімізге күрең қабақ көрсеткен емес. Құдды күні ертең науқасынан айығып, үйіне қайтатын адамдай қашан көрсең де мәз-мейрам. Тойда билеп, торқа киген біреу ме деп қаласың.

Бірақ оқта-текте көңілін сұрай келген әлдекімдер оның жанды жеріне тиіп кететін сияқты. Мұндай кісілер келіп кетісімен-ақ ағамыз бір түрлі жабырқап, жасып, жібі босап қалғандай көрінеді.

Көлгірліктің көкесін жұрт ауру адамға жасайды екен. Дардай кісі түгілі, бес жасар бала сенбейтін бірдемелерді аузы-мұрны қисаймай соға беретінін қайтесің. Тегінде, олар ауру адам ақылынан алжасып қалады деп ойласа керек. Онсыз да бөріне төзіп жатқан Ақылбек ағаға қайдағы бір жасық немелер тәлімсіп: «Төзімді болыңыз», — деп өздерінше ақыл айтқансиды. Бірақ солардың көбі аурудың көңілін сұрағанның жөні осы шығар деп көлгірсіп, бет алды лағып кетеді. «Төзімді болыңыз» деген сөздің терең мән-мағанасына бойламай-ақ, жеңіл-желпі түрінде оны лақ еткізе салатын сияқты боп естіледі маған.

Меніңше, дертке шалдығып, демін санап жатқан жанға немқұрайды қарап, ауызға түскен жаттанды сөздерді құса салудан жиіркенішті қылмыс жоқ. Сіркесі су көтермей жатқан кісі көңіліндегі кірбінді қалт жібермей қағып алады. Жайшылықта біреу өзінді сәл асыра мақтағанын іштей сезсең де, соған сенгің кеп тұрады. Ал, науқас адам шындықтың өзіне өрең иланады. Әрбір сөзінді он рет ой таразысына салып өлшемей, оның көңілі көншімейді.

Ауруханаға көңіл сұрай келген біреулер: «Ауырып тұрдың — аунап тұрдың. Өмірің ұзақ болады екен», — дейді. Ғұмырында енді қайтып орнынан тұрмасын Ақылбек аға ақыл-оймен ғана емес, жан-жүрегімен де сезеді. «Аунап тұрасың» деп ең жанды жеріне қол тигізіп, бітеу жараның бетін шұқылаудың керегі не? Ұзақ өмір кімге керек деп ойлайды екен солар.

Адамның өмірін тек Уақытпен өлшеуге тырысатындар мықтап қателеседі. Егер өмір тек Уақыт өлшемімен ғана бағаланса, онда неғұрлым ұзақ уақыт өз жанын ғана қор-

ғаштап жүргендерді соғұрлым бақытты дер едік. Ғұмырында жанын қинамай, әділдік үшін әділетсіздікпен күреспей, жақсылық үшін жамандықпен айқаспай, өзгелер үшін өз жанын қатерге тікпей, тек ұзақ жылдар бойы жүре берудің ғана қамын ойлаудан әрі аспайтын жандарды жұрт қашан қадір тұтқан? Жүз жасағандардың бәрін бірдей шетінен халық төбесіне көтере бермейді ғой. Демек, мәселе ұзақ жыл өмір сүруде емес. Гәп басқада. Шығыс халықтарында мынадай бір аңыз бар. Аты әлемге мәшһүр бір ғұламадан өз шәкірті:

— Ұстаз, неше жасқа келдіңіз? — деп сұрапты. Сонда ғалым ойланып тұрып:

— Білмедім. Шамасы, жасым мыңнан асып қалса керек, — деп жауап беріпті. Бұған түсінбеген шәкірті таңырқап:

— Қалайша? — дейді.

Ғұлама шәкіртіне қысқа ғана жауап берген екен:

— Мен өзім әр адамға пайдам тиіп, жақсылық жасаған сайын мерейім артып, рахаттанып, бір жасап қалам. Сондықтан адамның жасын жыл санымен емес, өзгелер үшін жасаған жақсы істерінің санымен есептегенді жөн көрем. Өз құлқыны үшін құмырсқа да, көң қоңыз да тырбандап әрекет жасайды. Ал, адамның олардан артықшылығы — өзгелер үшін атқарған еңбегінде ғой, — депті.

Әрине, қысқа жіп күрмеуге келмейтіні хақ. Әйтсе де, өзінің қып-қысқа ғұмырында қыруар іс тындырып үлгірген, ғаламат жаңалықтар ашқан, жарқын болашақ үшін өз кеудесін оққа тосып, қыршын кеткендер аз ба?! Олар менің жасыма жетпей тұрып-ақ мәңгілік, өшпес өмірге ие болады.

Демек, мені қинап жатқан нәрсе — өмірім қысқа боп қалады-ау деген қауіп емес, өзім атқарған істердің аздығы екен ғой. Есептеп қарасам орта мектепте он жыл, институтта бес жыл, аспирантурада үш жыл оқыппын. Сонда мемлекет мені он сегіз жыл үзбей оқытқан. Қамқорлық жасаған. Ал мен небәрі тоғыз жылдай ғана жұмыс істеппін. Қоғамнан алғаным көп, ал қайтарып бергенім өте-мөте аз. Мардымсыз. Біреуден көп ақша қарыз алып, енді оны қайтаратын мерзімі жеткенде бергісі келмей қашқақтап жүрген әккі адам сияқты емеспін бе деген ой келді. Енді бәрін де түсіне бастағандай болдым. Түні бойы берекемді алып, құтымды қашырып жатқан нәрсе — Ар соты екен ғой.

Әдетте қатты науқас адам кешірімшіл келеді. Жайшылықта ала жылан, аш бақа боп жүрген небір жексұрын адамдардың өздері де ажалмен арпалысып жатқанында көзіңе ыстық көрінеді екен. Тіпті сау-саламат кезімде астамдық жасап, соған артық сөз айтып қойған екем ғой деп өзінен кешірім сұрағың келіп тұрады. Бірақ адам қанша қиналса да Ар сотының алдында өз кінәсін өзі кешіре алмайды екен. Адамды іштен жеп тауысатын нақ осы соттан қатал сот жер бетінде жоқ шығар.

Рас, ешкімнің ала жібін аттағам жоқ. Тірі жанға зөредей қиянатым жоқ. Арым таза. Бірақ Уақыт атты төрешінің алдында айыпты сияқтымын. «Ары таза адам үшін бір күндік өмірін босқа өткізуден ауыр қылмыс жоқ», — депті ғой бір данышпан. Бір күн емес, бір ай емес, талай жылдардың жеміссіз өткеніне өкінем. Егер алда өмір болса, мұның бәрін азды-көпті қолдан келгенше түзетермін. Ал, олай болмаса ше? Онда бұл өмірге келгенім де, кеткенім де беймәлім боп қалғаны ма? Бұдан ауыр жаза жоқ шығар.

Сүйек-сүйегімнің бәрі зырқырап, азапқа салып қойғаны аздық қылғандай-ақ астыма салынған қалың тақтай жамбасымды тесіп барады. Айтпақшы, сен білмейтін шығарсың, Гауһар. Мен сияқты омыртқасы кесілген науқастарды әдеттегі жұмсақ кереуетке емес, тақтай төселген тастай қатты төсекке жатқызады. Жұмсақ төсекте кесілген сүйектер бұралып, майысып кетеді деп қорқа ма, әлде басқа бір себебі бар ма, кім білсін. Тақтайдың үстіне тастаған жалғыз матрац не болады дейсің.

Үш сағат бойы қыбыр етпей, бір қалпымды өзгертпей жатуға әрең шыдаймын. Күн ұзаққа өзім де тақтайдай қақиып, сіресіп қалам. Тағы бір минут осылай жатсам, жамбасым тесіліп кететіндей боп тұрады. Күні-түні демей әр үш сағат сайын екі медсестра келіп, мені ақырын көтереді де, бір жамбасымнан екінші жағыма ауыстырып жатқызып кетеді. Солардың келуін минут санап, сабырым сарқыла күтем.

Жайшылықта аунап-қунап, керегінше қимылдап, өзімізге ең ыңғайлы қалыпқа түсіп жатамыз ғой. Сондықтан мұндай бейнетке душар болмаймыз.

Мұндайда адам, әсіресе, ерік-жігерден көбірек тапшылық көреді екен. Өзімді-өзім іштей қанша қайрап, тісімді тісіме қойып жатсам да, шыдамым шытынайын деді. Про-

фессордың келуіне, менің тағдырымның мәлім болуына бірнеше минут қана уақыт қалды.

Аш ішектей созылған соңғы бір тәулік Уақыттың өзі маған отыз бес жылдық ғұмырымнан көбірек боп көрінді.

Шиқ етіп ашылған есік дыбысы Уақыт жөніндегі ой дүрмегін үзіп жіберді. Профессор кіріп келді. Оны көрген бетте-ақ жүрегім құрық көрмеген құлындай тулап кетті. Алқынып өкпем аузыма тығылғандай болды. Не дер екен? Жүрем бе, жоқ па?

Профессор операциядан кейін үзілді-кесілді айтатынын аурулар жақсы біледі. Мен де естігем. Қазіргі оның бір ауыз сөзі менің бүкіл болашақ өмірімді, тағдырымды анықтап бермек. Асығып, жүректің алып ұшқаны соншама, маған профессор есікті екі-үш сағатта әрең жауып болғандай, бүгін қасақана жай қимылдайтындай боп көрінді. Ол кібіртіктеп есіктің алдында ұзақ тұрып қалғандай еді. Мүмкін, маған солай көрінген шығар.

Әйтеуір бір кезде маған қарай аяңдады-ау, ақыры. Кісендеулі аттай аяғын типындап әрең қозғайтын сияқты. Бүйтсе бар ғой, есік пен төрдей жерге мықшындап білдей бір күн жүретін шығар деп ойладым.

Күнде есіктен кірген бойда-ақ сампылдап сөйлей жөнелетін. Бүгін неге тіс жармайды? Әлде айтуға ауыр хабары бар ма? Әлде қасыма келіп өзіме ғана сыбырлап айтпақ па? Не де болса ертерек естісем екен.

Енді сәл үндемей тұрса-ақ тағатым таусылып, көкірегім қарс айрылып кетердей болды. Тұла бойымды белгісіз бір ашу-ыза кернеп бара жатты. Елена Андреевна соны сезді білем, түсін жылытып, сәл ғана езу тартқандай болды. Бірақ бұған бағанадан бері аласұрып, бұлқан-талқан боп жатқан жүрегім орныға қойған жоқ. Қайта әлденеден секем алып қалғандай жүрегім шошынып, зуылдап кетті. Дәрігердің күлімсірегенін місе тұтпасам керек. Профессор мұнымды да қалт жібермей сезіп қойды. Әдетте ол айтпақ ойын білтелеп жатпай, төтелеп соғатын. Бұл жолы олай істемеді. Менің бұрынғыдан бетер зәрем ұшты.

Елена Андреевна үн-түнсіз қасыма кеп, кереуеттің шетіне отырды. Аяқ-қолымның ұштарын қайта-қайта инемен шұқылап көріп, сезімталдығын тексере бастады. Екі қолым да иненің өткір ұшын жақсы сезетін сияқты.

Бірақ өткір инені қанша шаншып жатса да, екі аяғым түк сезер емес. Бұрын аяқтарым ине шаншығанды сезбесе де, біреудің қолымен сипалағанын жақсы сезуші едім. Ал, қазір мүлдем жаны жоқ. Семіп қалған, құдды маған байлап қойған ағаш аяқ сияқты.

Профессордың қасындағы бір топ дәрігерлер де менен көздерін алмай, тесіле қарап тұр. Олардың мына өлі тыныштықты бұзуға жүректері дауаламайтын сияқты. Осы бір топ ақ халатты адамдар тас боп қатып, сілтідей тынып қалған еді.

Бір сәт профессор ішінде айықпас дерті бар адамдай: «Иә», — деп бір ауыр күрсінді. Жүрегім зырқ ете түсті. Елена Андреевнаның осы бір аянышты үні маған бәрін жеткізгендей болды. Мен мүшкіл халімді толық түсіндім. Әйтсе де, оның ойын ақырына дейін білу үшін үндемей жата бердім.

Кенет ол мені мақтай бастады. Бұл жақсылықтың белгісі емес еді.

— Жарайсың! Жігіт-ақ екенсің өзін! Операция бес жарым сағатқа созылды. Жүрегің қыңқ еткен жоқ.

Бірақ бұл сөздер құлағыма кірер емес. Есіл-дертім басқада. Жүрем бе, жоқ па? Соны қашан айтпақ? «Жүрем бе, жоқ па?! — деп бар даусыммен айғайлап жіберуге сәл қалдым. Енді сөйлемек боп оқтала бергенімде, профессордың өзі тіл қатты:

— Қолдарым қимылдамай қалды деп қорықпа. Көп ұзамай-ақ жанданып кетеді. Бес-алты ай шыда, батырым. Ал, аяғыңа келетін болсақ... — деді де Елена Андреевна кішкене мүдіріп қалды. Бірақ маған ол бірнеше сағат бойы ләм-мим демей, үн-түнсіз мелшиіп тұрып қалғандай боп көрінді. Ақыры бір кезде барып ол үзіліп қалған сөзін одан әрі сабақтай түсті. — Меніңше, аяқтарың осылай қалатын шығар... әйтсе де сен тірі қалғаныңа қуан. Осындай күрделі операциядан аман шықтың. Бұл — жарық дүниеге, мына өмірге қайта туып келумен бірдей. Демек, сен ұмытпа, кешегі күн сенің қайта туған күнің!

Профессордың одан әрі не айтып, не қойғанын естігем де жоқ, ұққам да жоқ. Көзім бұлдырап, құлағым шуылдап, айнала төңіректің бәрі ың-жың боп кетті. Ол енді маған аузы жыбырлап, бірдемелерді ымдап түсіндіріп жатқан мылқау адамдай боп көрінді.

Өзімнен-өзім табан астында еш нәрседен қорықпайтын да, еш нәрсеге қуанбайтын да тас мерез жан сияқты боп қалдым. Мына өмірде енді мен қызығатын түк те қалмағандай-ақ көңілім бір түрлі қараңғы тартып кетті. Отыз бес жыл бойы әлдекімдермен тынбай күресіп, ақыры жұрт алдында масқарам шығып жығылып, енді адамдарға көрінуге беті күйіп қалған бейшараның кейпіне түстім.

Дәрігерлер шығып кетті.

Палата іші алғашта сәл бұлдыр тартып, сағымданып тұрды да, соңынан бөлме ішінде қараңғы түнек түнере түскендей болды. Әлдекімдер аяқ-қолымды шырмап, жан пенде жоқ жапан түзге жалғыз өзімді тастап кеткендей беймәлім бір жалғыздық үрейі бойымды билеп бара жатты. Өзімді-өзім бейне бір жұртта қалған жұрындай сезіндім.

Енді еш жерім ауырмайтын да, сыздамайтын да сияқты. Не боп, не қойғанын ақырына дейін түсінуге жетем жетпейтін тәрізді. Сонда менің ойлану қабілетінен де маһрұм болғаным ба?

Дәл қазір мен өңі мен түсін жөнді ажырата алмай, төсекте ұйқылы-оюу күйінде дел-сал боп жатқан адамдай едім.

Күні-түні бір тынбай, бірде сарқырап, бірде саябырлап көз алдымда ағып жатқан өмір-өзен оқыстан кілт тоқтап қалғандай болды. «Енді ешқашан да өз аяғыммен жер басып, жүре алмаймын» деген жалғыз суық ой ғана оқ жыландай басын қақшаңдатып, төбемнен тажалдай төніп тұрды.

9

Гауһар! Бүгін көрер таңды көзіммен атқыздым. Мынау кең дүние тарылып кеткендей. Өкпем аузыма тығылып, демігіп барам. Күллі әлемнің тауқыметі жалғыз менің басыма кеп төңкеріліп қалғандай. Ақыреттей ауыр мүгедектік өмірді іштей мойындап, оған жан-жүрегімді иландыру оңай дейсің бе?! Тап қазір де ішім әлем-жәлем боп күйіп тұр.

Көңіл көгіне үйіріліп қалған күдік бұлты да өздігінен айығар емес. Мендегі үміт шұғыласы да баяулап батып бара жатқандай. Бірте-бірте көңілім де қараңғы тарта түсті.

Қазір көңіліме жел беріп, рухтандырып жіберетін сен де жоқсың қасымда, Гауһар.

Адам деген қызық қой. Соншама күйіп-пісіп, өз тағдырыма нәлет айтып, өмірден азар да безер боп жатсам да

көңілдегі үміт отын сөндіргім келмейтін сияқты. Ондай қиянатқа қолым бармайтын тәрізді.

Мұндайда өзінді жұбатып, көңіліңе демеу берер адам іздейді екенсің. Жанға жалау, ойға медеу болатындай ішкі сүйеніш тапқың кеп тұрады. Көңілден көңіл су ішпесе, адам жаны да шөліркеп қалады екен ғой.

Мен мүгедек кісіні көрсем-ақ есіме өзінен-өзі Қаратай көкем түседі. Неге екенін қайдам, әйтеуір жан төзгісіз ауыр сәттерде сол мүгедек ағам дәл қасыма кеп тұрғандай болады. Мен есейген шағымда да екі аяқтан бірдей айрылған талай жарымжан көріптерді ұшыраттым. Бірақ бала кездегі сол бір қайғылы көрініс көкірегіме беріш бездей бекіп, бір тас түйін боп қалса керек.

Гауһар! Сол мүгедек ағам туралы саған бұрын да талай айтқам. Соғыстан алғаш келгенде ол мүгедектер арбасына да отыра алмайтын. Бейне бір құндақтап тастаған нәрестеге ұқсап, ертелі-кеш көздері жәудіреп жата беретін-ді.

Қазір де сол ағам көз алдымда тұр. Ол кезде бала едік қой. Сол кісінің асаудай аласұрған ішкі жан-дүниесін, ішін өртеген күйікті сыртқа шығармауға тырысып, бала-шағасына қандай қиындықпен күлімсірегенін енді ғана толық ұққандай болдым. Өміріне өксімей, тағдырына налымай, ажалмен арпалыста минут сайын ерлік жасап, дүниеден мойымай өткен сол ағамды тап қазір көрсем құшақтап, қажымас қайратына бас иер едім.

Әлі есімде, өзі сондай бала жанды адам еді. Біз барсақ дардай кісі ойнағысы кеп тұрған жас баладай шынымен-ақ жадырап қалатын-ды. Күллі ауылдың боқмұрын тентектері де өзіне өлердей үйір болатын. Әңгіменің майын тамызатын ол. Қамыстан бөрімізге ысқырық, сырнай, сыбызғы жасап беруден жалыққан емес.

Біз оның үйіне, әсіресе, ерте көктемде жиі-жиі баратынбыз. Әр жолы оған құшақ-құшақ етіп қызыл талдың солқылдақ жас шыбықтарын апарамыз. Ол әсіресе, қыр қызғалдағын теріп келген балаларға мейірлене қарайтын.

«Ағаштан түйін түйген шебер» деген мақтау сөз алғаш рет осы кісі хақында айтылған шығар. Өз басым әлі күнге солай ойлаймын.

Шыбықтан алуан түрлі, ғажайып себеттер тоқитын. Жеміс-жидек тасуға лайықтап жасаған шелек сияқтысы да, қауынқақ яки құрт жаюға ыңғайлы леген тәріздісі де,

нан сап қоюға қолайлы жөшікке ұқсасы да бар. Әсіресе, жұрт зембіліне құмар еді.

Соның бәрін ол кереуетте шалқасынан жатып алып жасайтын. Ол үшін кереуеттің екі бүйірінен адам бойындай екі бақан қақтырып, оған өзінің қолы жететін тұстан жуандығы білектей-білектей таяқтарды кесе-көлденең тасқып байлатып тастаған. Себеттерді біз апарған шыбықтардан тоқитын.

Сондағы бір аңғарғаным — ол жұмыс істеген кезінде көздері жайнап, өзі көңілденіп кетеді екен. Мұндайда тіпті ыңылдап, өзінше ақырын ғана мұңлы әуенге салып әндетіп те қояды. Мүмкін, ол сол сәтте еркін құлаш сермей алмай, төрт тағандап қалғанына қынжылатын шығар. Әлде, сау-саламат шағын аңсағаны ма екен?

Ол өзі күні ұзаққа мықшындап жатып, қара терге түсіп өрең жасаған әлгіндей бұйымдарын, сірә, сатып көрген емес. Жұртқа тегін үлестіретін. «Бала-шағаңның несібесі ғой», — деп біреулер ақша ұсынса-ақ, ағай күре тамырын адырайтып шыға келетін:

— Сендердің тиын-тебендеріңе күнім қарап қалған жоқ. Мен де осы ауылдың азаматы емеспін бе? Жұлдыз санап жата берем бе?!

Әйтсе де, төсектен тұрмай жасаған бұйымдарды алғашында ақысыз алуға ешкімнің дәті бармай жүрді. Бірақ кейінірек алдымен жақын көршілері, бірте-бірте күллі ауыл қорада үйіліп жатқан, күлтеленген жібектей шыбықтардан шебер тоқылған алуан түрлі әдемі бұйымдарды таласып өкететін болды. Құр қол қалғандары тіпті «заказ» беретін әдет шығарды. Бұған ағай қуанбаса, қабақ шытқан емес, сірә.

Ағайдың күн көрісі де төмен емес еді. Дегенмен, жеміс-жидек піскенде жұрт оған үйіп-төгіп әкеп тастайды. Күзде егін жинағанда ауыл адамдары қап-қап етіп алтындай сап-сары жүгері түсіріп беретін. Бұған ағай ә дегенде түгі сыртына шығып, бұлқан-талқан боп жүрді де, ақыры жұртқа күші келмейтініне көзі жеткен соң қолын бір-ақ сілтеді. Қанша долданса да азды-көпті еңбегінің ел кәдесіне асқанына шексіз риза еді ол. Кейде бұл қуанышын жасыра алмайтын.

Ғұмырлық мүгедек боп қалғанын ұқса да, ешкімге күрең қабақ көрсетпей, өмірден үмітін үзбей өткен ағай-

дың жүрегі қандай төзімді болды екен десеңізші. Әлде үміті үзілсе де, өмір дариясы тоқтамай аға бергені ме? Үміт отын сөндірмеген шығар. Әлде мүгедектікті ол жоғарыдан келген зауалдай қабылдады ма екен?

Әрине, ағайдың көңіліне демеу болған нәрселер аз емес. Ең бастысы — кеше ел басына күн туғанда ол тайсалмай өзінің азаматтық борышын өтеді. Қан майданда халқы үшін мүгедек болды. Не айтса да жарасады. Ұпайы түгел ғой.

Ал, мен ше? Не тындырып мүгедек атандым? Ел аман, жұрт тынышта ұшыраған ғаріптікке адам қаттырақ күйінеді екен. Күн жаумай су болған жаман ғой.

Рас, бізді де дәрігерлер бейне бір соғыс кезінің жарадар жандарындай алақанына салып, мәпелеп емдеуде. Бірақ түк тындырмай, жұртқа масыл болу жанға ауыр болатын сияқты.

Ең қиыны — адамның өзі сатып алған бақытсыздық шығар. Мешел қып тастаған мына операцияға өзім келісім бердім ғой. Көңілге түскен түйіннен өзегім өртеніп кете жаздайды.

Азды-көпті өмірді аяқ-қолдан қалмай өткізгенге не жетсін, шіркін!? Өзің салған жараға ем қонуы да қиын. Одан да қайғы-қасіретіңе басқа біреудің айыпты болғаны жақсы ма деп қалдым. Өйткені бар кінәні басқа біреуге үйіп төгіп арта салсаң, тынысың кәдімгідей кеңіп, аз да болса жеңілдеп қаласың.

Дүниеде адам өзін-өзі айыптап іштен жеп тауысқан қиын. Азаптың ең ауыр түрі де осы шығар. Мұндайда жанға батқан жараны ашып, тірі жанға көрсете алмайсың. Айтсаң өзің кінәлі боп шығасың. Не де болса ол өз ішінде қалады. Сосын ине жұтқан итке ұқсап жан далбаса жасап, аһлеп-уһлеп дөңбекшумен болады екенсің.

Ал, қайғыңа басқа біреу айыпты болса, тым құрығанда ішкі шерінді тарқатып, әлдекімдерге нәлет оқып аласың ғой. Тегінде, адамның табиғаты өзінен гөрі өзгелерді айыптауға бейімдеу ме деп қалдым. Көбіне өзімізге өліміз жетпей, қайдағы бір тағдырды, әлдекімді қарғап-сілеуге ұстамыз. Мұның өзі жан қарманып, барып-келіп жатқан науқастың зіл батпан қасіретін аз да болса да жеңілдетсе керек. Әйтеуір өзгені кінәлау жеңілдеу сияқты.

Бірақ табанда бұл пікірден де айнып қалдым. Өз бақытсыздығыңды өзгеден көрудің несі мәртебе? Несі жеңіл?

Адам о бастан-ақ тәкаппар ғой. Өзі кінәлі екенін сезсе, ол онша-мұншаға мойымай, қайта өз айыбын жуып-шайып жіберу үшін қайсарлана, қасарыса түспей ме? Мұндайда ол жігерленіп, қайратқа мініп кетпей ме?!

Өзінің азаматтық, адамдық борышын өтеу жолында бақытсыздыққа душар болғандар онша өкінбесе керек. Мына қасымда жатқан Қайсар солай. Әрине, оның науқасы жеңіл емес. Бірақ сонша бүлдіршінді аузын арандай ашқан ажалдан арашалап қалғанын іштей көңіліне демеу қылуына болмай ма?

Қайсар десе өзі де қайсар екен. Бір аяғы көрде, бір аяғы жерде жатса да ұнжырғасын бір түсірмей, тас-түйін боп берік жатыр. «Төзімділікті менен үйреніңдер» дегендей күлімсіреп қояды. Қайысар да емес, ойысар да емес ол.

Ал, Ақылбек аға өзінің де, өзге жандардың да тауқыметін бізден гөрі айқынырақ ұғынып, тереңірек сезінсе керек. Өйткені ол бәрімізден көп білетін ғалым ғой. Мұндайда аурудың жай-жапсарын терең түсінетін адамның тартатын жан азабы да көбірек бола ма деп қалдым.

Баяғыда бір патша: «Білімге байыған адам, түбінде қайғы-қасіретке де белшесінен кенеліп қалады», — деп өз халқын оқытпай қойған екен.

Сонда қалай? Түк білмеген, түк сезбеген жақсы ма? Адам қайтадан қараңғы түнекке түсіп, тек өзінің соқыр сезіміне ғана бағынып, тіршіліктің бәрін көз жұмып істей беруі керек пе? Жоқ! Азабы молдау десек те бәрін ақыл-парасатпен ұғынып, жан-жүрекпен сезініп барып, әрекет жасағанға не жетсін!

Адамның артықтығы да осы саналығында емес пе?! Бүкіл азап-бейнетін, қауіп-қатерін, қорқыныш-үрейін әбден түсініп тұрып жасаған ерлік қана, меніңше, нағыз қаһармандық саналса керек. Міне, Ақылбек ағаға басқалардан гөрі көбірек тәнті тұратын себебім де осы ғой.

Ал төбесіне төнген қатерді аңғармай, түсінбей, білмей жасаған ерліктің өзі де түптеп келгенде ерлік емес, есерсоқтық боп шықпай ма?

Қашанда жұрт тек ақыл-парасаты мен бойындағы ерлік-жігері тең түсіп жататын осы Ақылбек пен Қайсардай жандарға ғана тәнті тұрып, соларға ғана бас иеді емес пе?! Тағдырдың қанша уын ішіп, запыранын жұтса да өмірден

меселі қайтпаған осы екі жан майданнан мүгедек боп оралған Қаратай ағама ұқсап кетті.

Енді бір сәт бұлардың үшеуі де ажалды менсінбей, өлімді күлімсіреп қабылдаған, тәкаппар Бөгелекпен жақсы таныс шығар деген ой келді. Мүмкін, мына өмірге деген құштарлықтың, төзімділік пен қайсарлықтың қайнар бұлағы біреу-ақ шығар. Әйтеуір қияметтей қиындықта да өз тағдырының тізгінін қолынан шығармай берік ұстай білген Бөгелек ажалға өліспей беріспейтін менің дос-туыстарымның рухани қамқоршысы сияқты боп көрінді.

Менің қасымдағы Ақылбек пен Қайсар тағдырдың жазғаны болар деп төсекте әрекетсіз жатқан жандар емес. Бұлардың әрбір минуты өмір үшін күреске толы. Мұндайда аурухана үйінің біз жатқан үшінші қабатынан өзін-өзі тастап, өліп кету түк те емес. Ең қиыны — өзінді күнітүні шыр көбелек айналдыратын өлімге тізгін бермей, тағдырға мойынсұнбай қою шығар.

Өзінді жатырқап, маңайына жолатпай безіп жүрген өмір-ананың етегіне күн сайын арда емген баладай жармасып, жаныңды салып жабыса беру үшін қаншама ерік-жігер керек десеңізші?! Адам өмірге соншама ғашық болады екен-ау деген ой келеді кейде маған. Әйтпесе жылдар бойы төсекке жіпсіз байланып, тырп етуге мұршаң келмей, көкжамбас боп езіліп, төрт тағандап жатқан мешел тіршіліктен гөрі тып-тыныш өлім мың есе артық емес пе? Иә, мұндайда қысқа күнде қырық өлгенше, көзді тас жұмып жіберіп бір-ақ рет өлу онша қиын да, қорқынышты да емес сияқты. Ең қиыны — өлмей, тірі жүру. Демек, Ақылбек пен Қайсар өмірдің жеңіл жағын емес, азабы мол ауыр жағын өздері қалап алған екен ғой.

Мұндай жандардың, сірә, тауы шағылып, тауаны қайтпаса керек.

Бірақ мен солардай бола алам ба? Бір күннің өзінде жілігі шағылып қалған адамның ғұмыр бойына қажыр-қайраты жете ме? Мүмкін, мен әлі бойымдағы күш-қуаты да жөнді сезбейтін шығармын. Өйткені мұндай ауыр сынға әлі түсіп көргенім жоқ қой. «Шу» дегеннен-ақ босандық жасап, осалдық көрсететін менің соншама сүйегім жасық па еді?

Мынадай жандалбасаға түскенде адамның аяқ астынан бозөкпе, босаң бел боп кетуі де ғажап емес қой. Тұла бо-

йымды қақсатып алып бара жатқан тән азабына да, жүрегімді құм қылып, ойыма запыран зәрін құйған жан қасіретіне де төзу қолымнан келе ме? Жоқ па?

Бұған күні бұрын бал ашып, сәуегейлік жасамай-ақ қояйық. Өмірдің өзі көрсетер, Гауһар. Рас, бүгін жүрекке шемен дерт байланып, көңіліме тас түйін түсті. Бірақ өмірден әлі меселім қайтып, қажырым мұқалған жоқ.

Бір рет жауырыным жерге тиді екен деп белдесуден қашатын су жүрегің мен емес.

Белім бүгіліп, қабырғам сөгіліп кетсе де, мен өмірден күдерімді үзбеймін. Сол үшін ажалдың өзімен де арпалысып, алыса берем. Күрес әлі біткен жоқ. Айқас әлі алда.

10

Гауһар! Ауруханадан аяқ-қолсыз, мешел боп оралдым ғой, саған. Амал қанша... Сол жолы мені зембілмен әрі-бері тасып жүргенде өзегіне өрт түскендей боп, өмірден түңіліп те кеткен шығарсың. Екі аяқ пен екі қолды құрбандыққа шалып, тірі қалудың не керегі бар деп те ойлаған боларсың іштей. Ал, менің тірі қалғым келді. Өзіңді күн сайын, сағат сайын, минут сайын көріп жату үшін өмірдің етегіне жармасып, тіршілікке тырмысып тірі қалу қажет еді.

Екі бірдей баламды да қимадым-ау деймін. Әйтеуір тірі болсам, төрт тағандап қалсам да, соларды көзіммен көріп жатам ғой. Маған соның өзі зор ғанибет, шексіз бақыт емес пе?! Одан артық не керек, тәйірі? Тек қана өзің күндердің күнінде ауырламасаң болды, мына мешелді.

Ауруханадан әкелгенде мені өз үйіміздің үшінші қабатына қалай көтеріп шығарғандарың есінде ме? Қасақана сол сәтте лифті де істемей қалды емес пе. Береке тапқыр біздің көршілер елгезек жандар ғой. Айтқызбай-ақ бәрін өздері түсіне кетеді. Білдей-білдей жігіттер тұрғанда қояр да қоймай зембілдің бір жағын өзің көтердің емес пе? Сонда ішім бордай үгіліп, бір түрлі елжіреп кеттім.

Адам қыбыр етпей, мелшиіп жатып алса, тіпті ауырлап кете ме деп қалдым. Оның үстіне, кесілген омыртқа сүйектері де әлі қатайып біте қойған жоқ. Сәл қисықтау қозғап алса-ақ сарт етіп шығып кетейін деп ілініп-салынып тұр. Итшілеп жүріп өз төсегіме жеткіздіңдер-ау.

Төбем көкке екі елі-ақ жетпей қалған шығар. Әйтпегенде ше! Енді сен қасымдасың, Гауһар. Сен жанымда

тұрсаң, жан азабы да, тән азабы да азайып бара жатқандай сезінем.

Қос қанаты бүп-бүтін құсты ұшпайды деп кім айтды?! Қасыма екі балам бірдей «папа» деп шауып келген сәтте мен екі аяғыммен енді қайтып жер баса алмайтынды да ұмытып кеткендей болдым.

Ауруханада мен ешкімі жоқ жандарды көрдім. Артынан іздеп келетін тірі пенде жоқ. Ондайларды мемлекет өз қамқорлығына алады екен. Мүгедектер үйіне апарады. Жас сәбидей алақанға салып, бағып қағады.

Мен бақытты екенмін, Гауһар. Міне, енді төрт көзіміз түгел болдық. Үшеуіңе қанша қарасам да, көзім тояр емес. Мейірім қанар емес. Жоқ. Тірі қалғаныма өкінбеймін. Көзді ашып-жұмғанша алты ай уақыт да зымырап, көрген түстей өте шығады. «Әрі кеткенде алты айдың ішінде екі қолың да жанданып, өзінің бұрынғы қалпына келеді», — деген профессор. Оған сенем. Бірақ аяқтарым... Аяқтарым осы күйінде қалады ғой.

Егер маған сау кезімде әзірейіл келіп, «Не екі баланды бер, не екі аяғыңды бер», — десе не істер едім? Әрине, ойланып-толғанып жатпай екі аяғымды қияр едім. Демек, осындай операцияға келісім беріп, қателеспеген екем ғой. Онда несіне өкінем? Жоқ. Мен өкініп жатқам жоқ. Кетер аяғым — кетпен таяғым. Енді басқа түскенді мойынмен көтеріп, осындай өмірге кекіл түйдім.

Көңіл жетер ағайын тегіс жиналды-ау деймін сол күні біздің үйге. Соншама көп кісінің жалғыз мен үшін бәйек боп, апы кіріп, күпі шығып жүргенін көргенімде бір түрлі ыңғайсызданып, қысылып қалдым. Бірақ бұл маған зор медеу еді.

Ұзақ уақыт ауруханада жатып, өзім де әбден малма тымақтанып, ынта-жігерімнен айрылып қалсам керек. Мына жұрт менің қажырымды қайрап, жанымды жани түскендей-ақ аяқ астынан жігерлендіріп жіберді. Қиын-қыстау сәтте иіліп төсек, жайылып жастық болуға жарайтын дос-жарандарым аз емес екен деп ойладым. Соған көзім жетті.

«Ер қараға бір қара боп, қатарға қосылып кетерсің», — деп бәрі де көңілімді жұбатқан болады. Еш жерім ауырмай, сыздамай, көзім тірі жатса, қатарға қосылғаным сол емес пе? Бірақ қазір бүкіл денем зар қақсап жатыр ғой. Іштей тас-түйін боп тістеніп алғам.

Гауһар! Осы күнге дейін қалай байқамай келдік? Көңіл сүйер дос-жаран көп екен ғой. Бәрі де шетінен бауырмал, кең қолтық, кең есік жандар емес пе?

Жалғыздықта жабыққан көңілді бір көншітіп, жақсылап демдеп алғандай болдым.

Бірақ қуанышым ұзаққа бармады. Сол заматта-ақ лып етіп, көңілдің күні өшіп қалғандай болды. Өзінен-өзі-ақ өшейін деп өлімсіреп, әрең жанып тұрған үміт шамын үрлеп сөндіре салу да онша қиын емес еді.

Сол күні көңілімді су сепкендей басып тастаған кім дейсің ғой. Бәкір деген туысым. Әйелі екеуі сол кеште жұртпен бірге қайтпай, біздің үйде қалып қойған еді.

Дос-жарандар қоштасып, үйден шығып кетісімен-ақ ол кердеңдей басып мен жатқан бөлмеге кірді. Ылғи ашық тұратын есікті де жаба келді. Бағанадан безек қағып ойнап жүрген екі баланың у-шуы да су сепкендей басыла қалды. Қасақана қылғандай сен де зым-зия боп кеттің. Шамасы, сен сол сәтте Бәкірдің әйелімен ас үйде әңгімелесіп отырдың-ау деймін.

Бүгін Бәкірді тану қиын еді. Қашан да бүкшиіп, суыққа тоңған адам сияқты басын мойнына тығып алып, кісінің бетіне тік қараудан жасқанып, қипақтап тұратын-ды. Мұндайлар өзіне қарсы келе алмайтын, өзінен әлсіздерді көргенде жанданып, аруақтанып кете ме деп қалдым.

Бүгін Бәкірдің бойы да оқтау жұтқандай тіп-тік. Ызалы көздері менің өңменімнен өтіп кете жаздайды. Төкаппар. Кесіп-кесіп, бұйыра сөйлейді.

Сау-саламат кезімде Бәкірмен дұрдараз, кез бастау боп жүретінбіз. Бет-аузы бір жапырақ, дене құрылысы жеті-сегіз жасар баладай-ақ осы туысымды көрген сайын ішімнен «Анасынан шала туған шығар» деп ойлайтынмын.

Мінезі де қызық. Лажы болса адамға жолағысы келмейді. Көшеде де ұры мысық сияқты аяғының ұшымен ғана басып жүреді. Қаттырақ басса жер ойылып түсіп кететіндей қорқады. Басқаны қайдам, маған әйтеуір сол дүкенге де, тіпті күнделікті жұмысына да ұрланып барып, ұрланып қайтатын сияқты боп көрінуші еді.

Бір есікке кірерде ол сәл бөгеліп, артымнан біреу аңдып келе жатқан жоқ па дегендей жан-жағына жалтақтап қарап алады. Үйден далаға шығарда да өзгелер сияқты

бірден сытылып шығып кетпейді. Алдымен қылтитып есіктен басын тысқа шығарады. Сосын жұдырықтай басы кекшендеп, өлген қойдың көзіндей жансыз жанары жалтақтап, айнала төңірегін барлап алады. Жақын маңайда тірі пенденің жоқтығына әбден көзі жеткен соң ғана көз ілеспейтін жылдамдықпен есіктен ытқып шығып кетеді. Мұндайда ол бөлменің бір бұрышынан екіншісіне зып беріп қашып өткен тышқанды есіме салатын. Бірақ оның мұндай қылығына бұрын онша мән бермеуші едім. Әдеті шығар деп күлетінбіз де қоятынбыз.

Әйтсе де, бұл әдет емес екен, Гауһар. Ауру екен. Ауруханада осындай науқастарды көрдім. Көдімгідей ем жасайды оларға. Мұндай кеселді жұрт өзара әңгіме кезінде «қуғынға ұшыраған патша» деп те атайды екен.

Сөйлегенде тура кекіреге тойған текедей бақылдайды. Ең жаманы — әңгімелескенде бейне бір шыныдан жасап қойғандай-ақ бір нүктеден қозғалмайтын жансыз жанарын көзіңнен айырмайды. Көздері үңірейіп кеткен. Мылтықтың ұңғысындай сұсты боп көрінеді.

Бөкірдің арамдығына найза бойламайды. Соның несін айтып отырмын саған, Гауһар. Өзің де жақсы білесің ғой.

Есіңде ме, бір жолы әйелінің бізге кеп, мұңын шаққаны. Ерлі-зайыпты екеуі құдды ит пен мысықтай. Қосылғалы бері аңдысып, арбасып, жауласып, бірін-бірін атарға оғы болмай келеді. Бұлар тіпті қонақта отырғанның өзінде де бірін-бірі іліп, қағып, өшін алып қалу жағын қарастырады. Маған сол екеуі бір-біріне мына дүниенің жақсылығын қимайтын сияқты боп көрінеді. Ажырасып та кетпейді олар. Ғұмыр бойы бірін-бірі азаптап өткісі келетін тәрізді.

Бөкірдің әйелі күйеуінің аяр қылықтарын саған жырып айтып беріпті ғой. Сонда сенің: «Қолтоқпақтай ғана осы адамның бойына соншама көп жамандық қалай сыйып кетеді екен», — деп жағанды ұстағаның әлі есімде.

Шіркіннің, тілі удай ащы ғой. Аузын ашса-ақ зәр шащады. Нағыз кер азудың өзі. Тілінің ілмешегі бар. Біреуді қағытпай, мұқатпай сөйлей алмайды.

Міне, сол шипиген әлжуаз Бөкір ілмиіп кеп қасыма отырды. Жаңа ол оңаша сәтті аңдып, есіктен басын сұққанда-ақ іштей тіксініп қалған едім. Ауруханадан талай сұмдықты көріп, етім үйреніп кетсе де, мынаның жансыз жанарына тік қарауға әлденеден сескенетін сияқтымын.

Қашан да айналасына ызғар шашып тұратын ызалы көздері енді күлімсірей қапты. Қутың-қутың етеді. Бетіме ашық арсыздықпен кекете қарап отыр.

Қазір ол көктен іздегенін жерден тауып тұр. Қас қағымдай бір сәтке ойнақши қалған көздері-ақ көп нәрсені аңғартқандай еді. «Ә, мүсәпірлік қалай екен?! Қашанғы күнің көкте жүзе берсін. Тағдырдың уын сен де бір ішіп көрсейші» дегендей еді ол. Бет-пішінінен оның табасы қанып тұрғанын аңғару қиын емес болатын.

Бұл неге айызы қанған адамша менің қайғыма рақаттанады? Бұған не жамандық істеп едім? Жоқ. Өмірімде Бәкірге істеген қиянатым жоқ. Әйтпесе неге қазір тура жүндемек болған адамдай тісін тісіне қойып отыр? Әлде «Жақсы аттан жығылса, жаман адам табалар» дегеннің кері келіп тұр ма?

Тап қазір екі көзі адырайып, танауы делдиіп, төбемнен өзірейілдей төніп тұр. Әлденеге миығынан күлетін сияқты. Ләм-мим деп ауыз ашпайды. Дәл осы күйінде ол торғайды арбап тұрған жыланға ұқсар еді. Мен қазір бұл күйімде сол торғай құрлы да жоқпын. Менің қазір тырп ете алма-сымды ол жақсы біледі. Сол үшін де ол күшейіп тұр. Сау кезімде өзім түгілі көлеңкемнен жасқанатын жасықтың есіруін қарашы. «Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнайды» деген осы екен-ау деп ойладым. Бойымдағы бар ашу-ызаны көзбен аңғартпақ болдым. Біздер бір сәт көзбен арбасып, екеуіміз де қалшиып қалдық.

Егер қолдарым сау болса, қазір мына шіріктің жағасынан ала түсер едім. Жайшылықта жаңқа құрлы көрмеуші едім-ау, мынадай сілімтіктерді. Енді міне, ең әлжуаз, ең қауқарсыз неменің өзі мені басынып отыр. Тырп етіп қарсылық көрсетуге шамам жоқ. Тіпті қаттырақ сөйлеуге де дәрменсіз сияқтымын. Өзімнің соншалықты бейшара күйге түскеніме ызаланып, қағанағым қарс айрылып кететіндей боп жаттым.

Әйтсе де, бұған не жамандық жасадым екен? Соны ойлай-ойлай басым қатты. Неге маған ол қанды кегі бар адамдай көздері қанталап қарайды?

Бұл адам емес, өлексемен қоректенетін күзғын еді. Мен оның көзіне өлексе боп көріндім. Өмір-бақи бұқпантайлап, көрінгеннен зәресі ұшып, өзінен мықтының бетіне келмей, жан сауғалап жүрген мұндай қорқаулар запыран зәрін жылдар бойы ішіне жинай береді ғой.

Міне, ұзындағы өшін, қысқадағы кегін ала алмай ішінен тынып жүргенде тырнағына мен іліндім. Бүгін ол жұртпен бірге көңіл сұрауға емес, сол бойындағы зәрін маған шашып, бір құмар тарқатуға келген тәрізді.

Көшедегі бес жасар баладан бастап, қойнындағы әйеліне дейінгі жұрттың бәрін дұшпан санайды. Өзінің жастайынан қортық боп, бойының өспей қалғанын да, алапес тәрізді елге қосылмай, саяқ жүретінін де, тіпті әйелімен жаман тұратынын да өзінен емес, өзгелерден көреді. Ол өзін жұрттан қорлық көріп, жапа шегіп жүрген адам санайды. Іштегі ашу-ызасы қазандай қайнайды. Соны сыртқа шығаратын қолайлы сәтті іздейді.

Шынында да, Бәкірдің өмір бойы жолы қырсығып, иті қырын жүгірумен болды.

Мектепте де өзі жарытып оқымады. Бірақ үздік оқытындарды күндегенде тауаны тарылып кететін. Сонысынан да аз таяқ жеген жоқ. Оныншы сыныпта жүргенімізде тілі ащы қыздар оны келемеждеп: «Балақай, биыл бірінші сыныпқа барасың ба?» — деп итін шығаратын. Соны әйтеуір армияға да алмады. Жарамайды депті. Сол кезде-ақ ол ішкілікке салынып кетті.

Қанша жыл барса да институтқа түсе алмады. Білімі жетпеді. Мен институтты бітірген жылы да ол «Оқуға түсуге келдім» деп емтихан тапсырып жүретін.

Мектепті бірге бітірген ауылдас жігіттердің қай-қайсысын көрсе де үнемі: «Менің жолым ауыр ғой. Әйтеуір өзге жұрттың асығы алшасынан тұра қалады. Менен де жамандар институтты бітіріп алды», — деп мұңын шағатын.

Ең жаман әдеті — сұмдық күншіл еді. Қаршадайынан-ақ күбірлеген күнкіл сөзге үйір. Мектепте біреу бес алса да, қабырға газетіне тәуір өлең жазса да, қыздарға сөйлесе де, тіпті жаңа шалбар киіп келсе де күндеп, талағы тарс айрылып кете жаздайтын.

Бұрын осының бәріне мән бермей келген екем ғой. Мына Бәкір мені өмір бойы күндеп жүріпті-ау. Мен инженер дипломын алғанымда, ол әзіл айтқан боп: «Қазір мұндай мұқаба көрінген күшіктің қалтасынан табылады», — деп күлген еді.

Гауһар! Екеуіміздің неке тойымызда да ол әкесінен қатты таяқ жеген баладай бас терісі салбырап, сүмірейіп отырған. Ертеңіне бір досыма жолығып: «Келіншек байғұсқа

жаным ашыды. Әп-әжептәуір қыз екен. Мына біздің тіс қаққан әккіге абайсызда алданып қалған ғой», — депті.

Біздің балаларымыз да бір мектепте оқыды ғой. Үлкен ұлымыз бірінші сыныпты үздік бағамен, мақтау қағаз алып бітірді. Бәкірдің қызы да сол сыныпта оқыды. Ата-аналар жиналысында Бәкірдің талай бұлан-таланы шығып: «Сендер мақтау қағазды да тамыр-таныстарыңа бересіңдер», — деп көптің көзінше мұғалімдерге дүрсе қоя беріпті. Оны өзің айтып келіп едің ғой, Гауһар.

Соның бәрін кезінде елемей, ескермей жүре берген екем. Осы бір ішмерез туысымды қазір ғана танығандай болдым. Бұрын өзі көзге түсе бермейтін. Сөйтсем, ол байғыз секілді бейуақ қараңғылыққа, жамандыққа үйір екен ғой. «Адамның іші де мұнша тар, көңілі соншама қара бола береді екен-ау» деп ойладым.

Міне, енді сол Бәкір өзінің ғұмыр бойы аңсаған арманына қолы жеткен адамдай мәре-сәре боп отыр. Айызын қандыра түскісі келгендей-ақ менің жансыз жатқан аяқтарыма қарайды. «Мына аяқ-қолдардың шаруасы біткені рас па? Бір күні болмаса бір күні жазылып кетіп, жазамды беріп жүрмей ме?» деп іштей күдіктенетін де тәрізді. Соның анық-қанығына көз жеткізіп алғысы келгендей өлжуаз қолдарын ербең-ербең еткізіп денемнің әр жерін бір ұстайды.

Ақыры ол өз ойын жасырмай, қоламтасын қоздатты:

— Түсінем. Тас түскен жеріне ауыр. Бәрінен де саған қиын болды ғой. Бірақ қашанғы әйеліңе масыл боп төсекте жата бересің?! Ұят қой. Гауһар күнде жылайды екен. Қашанғы отырсын омалып. Жас емес пе? Сен оның жолына байлау болма. Жібер, еркіне. Кетсін ұшып. Сен бұл үйде жатқанда өздігінен кете алмайды ол. Сенен қысылады. Аяйды. Ол үшін алдымен сен кетуің керек. Мүгедектер үйіне... Біздің өкімет ешкімді далаға тастамайды. Ал, балалардан қам жеме, мен оларды бір жақсы интернатқа өзім орналастырам, — деп менің көзіме не айтар екен дегендей барлай қарады. Мен тіс жарған жоқпын. Ол сөзін ұштай түсті. — Кесімді күн — кесілген ет емес пе? Адам кейде өзінің талқаны таусылғанын да сезбей ме деп қалдым. Мұндайда батылдық керек. Жақында мына сен тәрізді кәріп боп қалған бір жігіт өз тағдырын қолына алып, мәселені бір-ақ шешіпті. Асылып өліпті. Байғұс қырық

жылғы қиямет-қайымнан бір-ақ құтылыпты. Бірақ ол үшін таудай жүрек керек. Сенің қолыңнан о да келмейді ғой. Бейшара-ай... Тірі өлік боп жата беруден не пайда?!

Ә дегенде, мен оны ит терісін басына қаптап, балағат-тамақ болдым. Бірақ ол ойымнан тез айнып қалдым. Сегіз кессе сіркедей қан шықпайтын, бет бақтырмас без бүйрекке сөзімді шығын қылып қайтем? Бұған керегі де сол менің тас-талқан боп ашуға мінгенім емес пе? Мұндайлар біреу әлем-жәлем боп, егіл-тегіл жылап жатса, содан ләззат алады ғой.

Рас, операциядан кейін қатты азап шектім. Бірақ мына бүгінгі жан азабы одан жүз есе ауыр соғып тұр. Егер мені сәл-пәл адамға ұқсас, айтысуға, тартысуға арзитын адам қинаса, жаным мұнша жапа шекпес еді.

Дүниеде ит пен құсқа таланған ауыр екен ғой.

Бір сәт өзінді дауыстап шақырып мына сүмелекті үйден қуғызып жіберсем бе екен деп ойладым, Гауһар. Онда өзім күресе алмай, әйелімді ортаға салып, мына шірікке әлсіздік көрсеткен болам ғой. Бұған керегі де сол емес пе?

Әрине, бір қолым қимылдаса да қазір ашу үстінде алқымын езіп тастар едім. Бірақ қазір тілім мен көзімнен басқа қаруым болмай, діңкем құрып тұр ғой. Іш қазандай қайнайды, тырп етуге мұрша жоқ.

«Сенің сыртың бүтін болса да, ішің түтін. Сен тірілер қатарында жоқсың. Сен өлгелі қашан! Ал, мен қозғала алмай, төсекке байланып жатсам да, баяғыдай жан сарайым сайрап тұр. Жүрегім тірі. Көкірек көзім ашық. Осы үйде, осы күйде жатып-ақ мен сенен өмірді көп көрем, көп сезем, көбірек ләззат алам», — демек болдым.

«Соншама өшігетіндей-ақ сенің қай шырағыңа көлеңке болып едім» деп сұрауға да оқталдым.

Бірақ бұл сөздерім өзіме жасықтау, әлсіздеу боп көрінді. Оның үстіне, қазір сөйлесем даусым қаттырақ шығып кетіп, мынаған сыр беріп қоюым да ықтимал. Қазір мен үшін ең басты нәрсе — мына сүмелекке күйреуік боп көрінбеу. Төрт құбыласы түгел адамдай-ақ сәл күлімсіреп, еш нәрсеге мән бермей, жайбарақат жата беру керек.

Әйтсе де, әккі дұшпан керегені кертіп жатқанда карап қалуға болмас. Мұндай жымысқы жандарға айтар менің де ойым бар емес пе? Бір сәт шабыты келген нағыз ақындарша өзінен-өзі арқам қозып, аруақтанып кеттім:

Өз ойым бар өзімнің, өз дегенім,
Қайтем жұрттың қай жерді көздегенін,
Өшпей тұрса болады ой жарығым,
Сезсем бопты өзгенің сезбегенін.
Іші олмеген еркектің сырты олмейді,
Жан жаураса қайта адам жонделмейді, —

деп жазыпты ғой әлгі ақын.

Меніңше, адам тек өз жанынан шығарған өлеңін ғана дәл осындай шексіз сеніммен, шынайы сезіммен, жан-тәнімен беріле оқитын шығар. Бір сәтке өзге түгілі, тіпті өзіме де осы өлең өзімдікі сияқты боп кетті. Өйткені ол менің тап қазіргі жан-дүниеме тым жақын түр еді. Өлеңнің соңғы екі жолын үш реттен қайталадым.

Неге екенін қайдам, әйтеуір мен өлең жолдарын оқып бола бергенімде, Бәкір аяқ астынан өңі қуарып, жуған шүберектей боп-боз боп, есікке қарай шегіншектеп бара жатты. Мүмкін, ол өзінің «іші өліп», «жаны жаурап» айықпайтын дертке шалдыққанын нақ сол сәтте ғана ұққан шығар.

Сен жөніндегі сөздерді ол менің жанды жеріме әдейі тигізіп айтып отыр ғой, Гауһар. Бәкір мені бұлан-таланы шығып ашу-ызаға тұншығып қалады деп ойласа керек. Бірақ мен қызылтанау болғам жоқ. Қынқ етпедім. Қайта әлгі сөзге қуанғандай сыңай танытып, шабыты қозған ақындай сәмпылдап өлең оқи жөнелдім. Соған қарап ол мені жынданып кетті деп қорықты ма екен?

Кәлимаға тілін келтіріп жатқан молдаға ұқсап, еріндерін жыбырлатып күбір-күбір еткен күйінде бөлмеден шығып кетті.

Гауһар! Сол аярдың дәлізге шығып, саған не айтып, не қойғанын естігем жоқ. Бірақ екі балам бірдей ебіл-себіл жылап, жаныма жетіп келгенде әлгінің тағы бір сұмдық шығарғанын ішім дереу сезе қойды. Маған әлі жетпеген соң сендерге тиіскенін түсіну қиын емес еді. Бұл — жылан жүрісті зымияндардың ежелгі әдісі ғой.

Жарадан ірің ағызып кеткен екен ол. Екі ұлымның да сора-сорасы шығып, еңіреп, бебеу қаққанда көкірегім қарс айрылып кете жаздады.

Сау кезімде балаларымның қайсысы жылап келсе де дереу аймалап сүйіп, мойныма мінгізіп, далаға көтеріп кетуші едім. Жеті жасар Мұхит та, екі жасар Қайрат та

соған үйренген. Қазір олар өксігін баса алмай: «Папам қашан аймалайды» деп күтіп тұр. Тым құрыса қазір екеуінің де бастарынан бір-бір сипап қоюға зар боп, қалшыып қалған қолдарымды қимылдата алмай, өзегіме өрт түсіп жатқанын мына екі құлыным қайдан білсін?!

Бағана мені зембілге сап әкелген бойда-ақ Қайратым алдымнан жүгіріп шығып: «Папа! Ертең жазыласың ба? Сосын мені мойныңа мінгізесің бе?» — деген. Нәрестенің алып ұшқан көңілін жыққым келмей: «Иә, жазылам, мойныма мінгізем», — дей салғам. Қазір кіп-кішкене Қайрат өзі ебіл-дебіл жылап тұрып, менен «Ертең жазылам дедің ғой, ә», — деп қайта-қайта сұрайды.

Дәлізде не боп, не қойып жатқанын Мұхиттың сөзіне қарап тұспалдадым. Інісіне қарағанда ағасының сөзі айқындау еді:

— Анау бір кісі сені енді қайтып тұрмайды деп жатыр. Жүрмейді деп жатыр. Мамамды ұрысты. Мамам жылап қалды. Анау кісі сені бір жаққа апарып тастамақшы. Бәрібір өледі дейді. Ал, сен өлмейсің ғой, папа, ә? Өлмейсің ғой...

Зығырданым қайнап кетті. Табанда-ақ аза бойым қаза болды. Мен операциядан кейін профессордан енді қайтып жер басып жүре алмайтынымды естіген сәтте де мұншалықты жан азабына түскен жоқ едім. Мына ешбір кінәсіз сәбилердің жүрегіне мәңгі-бақи өшпес дақ түсіріп, жігерін құм қылудан тайынбаған қаныпезерді тап қазір шайнамай жұтып жіберуге бар едім.

Мен қазір өзімнің қайғылы тағдырыма емес, дүниеде осы күнге дейін Бәкір секілді аярлардың жер басып жүргеніне қынжылып жатырмын. Мұндай мысық тілеулес, қара жүректер бұрын да болған. Оқта-текте десек те қазір да ұшырасып қалады. Ал, егер ақ жүректі, адал жандар оларға қарсы күреске шықпаса, онда болашақта да болары хақ.

Демек, қайғыға қамалып жата бермей, білек сыбанып күреске шығуым керек. Мына Мұхит пен Қайрат ер жеткенде араларында Бәкірлер жүрмесе екен. Сол үшін мен де қолымнан келгенін істеуім керек қой. Ал, қолымнан не келеді? Талпынсам әлі де көп нәрсе келетін сияқты.

Мен кірпіш қалап, үй тұрғызып келген жанмын ғой. Сөздерді де дәл солай бір-біріне қиюластырып, жұрттың кәдесіне жарайтын дүние жасай алам ба екен деген ой

келді маған. Рас, бұл қиынырақ. Инемен құдық қазу дегеніміз нақ осы шығар. Бірақ оңай олжаның қадірі бола ма? Кірпіштен әп-әдемі, жұртқа жағатын үй тұрғызу жеңіл деп кім айтады? Әйтсе де, оны үйрендім ғой. Демек, жанымды салсам мұны да меңгерем. Бұл қаруды да игерем. Сол жолда қандай ақырет-азапқа душар болсам да өкінбеймін. Мына етбауыры елжіреп, төсегімнің екі жағында еңіреп, менен көмек күтіп тұрған екі ұлым үшін, жер бетіндегі барша қорғансыз балалар үшін жазам! Жазу керек! Бұл менің өмірдегі ең соңғы қаруым шығар.

Әділдік, жақсылық, адалдық үшін күреспей өткен өмірден не пайда! Адамдарға «осындай зымияндардан сақтаныңдар, бір біріңе бауырмал болыңдар!» — деймін. Тым құрыса мұндай айыр тілді аярлардың бір-екеуін жұртқа паш етіп көрсетермін.

Жер бетіндегі жамандық атаулыға қарсы аянбай күресіп жатқан ақ ниетті жазушылар армиясына солдат болуға жараймын ба? Ол үшін отқа да, суға да түсу керек шығар. Мен сондай сынға төзем бе? Өмірдің ауыр бір сынынан сүрінбей өттім ғой. Мүмкін, ендігісінен де өтермін...

Ал, менің тап қазіргі арманым мүлдем басқа. Тағдыр маған тек бір минуттық қана күш-қуат берсе ғой, шіркін. Бір минут аяғыммен жер басып тұра алсам... Соның өзі-ақ өмірдегі бар арманымды орындауға жетіп артар еді. Сол жалғыз минут ішінде мен дәлізге шығып, Бәкірдің отін алып аузына құйып та, Қайратты мойныма бір рет мінгізіп те, Мұхиттың басынан сипап аймалап та, Гауһар сенің мөлт-мөлт еткен көз жасыңды сүртіп те үлгерер едім.

Егер мен қазір осы айтқандарымды істей алсам бар ғой, өмірден басқа еш нәрсе қаламай-ақ мына өлі төсекте тағы жүз жыл жат десе де қыңқ етпей үн-түнсіз жата беруге риза едім.

Бірақ ондай минут қайда? Ол тек арман ғой. Бір минуттық саулықтың соншама қымбат дүние екенін бас аман, бауыр бүтін кезде кім біліпті дейсің.

Жаңа Бәкір ашықтан-ашық табалап: «Енді сен тірі өліксің ғой», — дегенде тырс еткен жоқ едім. Қазір Қайратым жаныма кеп: «Папа, ертең мені мойныңа мінгізесің ғой», — дегенде көзімнен ыстық жас қалай ыршып кеткенін өзім де сезбей қалдым. Енді екі балама қосылып, үшеуіміз де бордай егіліп егіл-тегіл болдық. Тек мен ұлдарым сияқты

дауыс шығармай, іштей егіліп, елжіреп, үн-түнсіз, аузымнан шыққан демім от боп жыладым.

Бір сәтке барлық туған-туысқаным, жора-жолдасым көзіме құдды осы Бәкір сияқты боп елестеп кетті.

Тіршілік шыр айналған құйын екен,
Құйында өмір сүру қиын екен,
Қауымым, қимастарым деп жүргенім
Әншейін сауық құрған жиын екен, —

деп ақын қалай тауып айтқан.

Мен осындай ауыр ойға шырмалып жатқанда бөлмеге сен кіріп келдің ғой, Гауһар. Сонда сен біз қосылғалы бері тұңғыш рет менің көзімнен жас көрдің. Төбеңнен біреу мұздай су құйып жібергендей болды-ау деймін. Селк ете түстің. Сенің бүйтіп қатты шошынғаныңды бұрын-соңды мен де көрген жоқ едім. Әйтсе де, сен тез есіңді жиып алдың.

Осы шаңырақтың бар ауыртпалығы енді өз мойныңа ауысқалы тұрғанын сен дәл осы минутта, қас қағымдай сәтте ұғып үлгерсең керек, Гауһар. Мына екі бірдей темір қанат балапанның да, ғұмырлыққа мешеулік қамытын киген менің де тағдырым енді сенің ғана қолыңда еді, Гауһар. Мүгедек әкесін кезек-кезек аймалап жатқан екі баланы тірідей жетім етіп, зар жылатып қоймаймыз ба? Ертең осы екеуін бір көруге зар боп қалмаймын ба мен? Менің мешелдігім екі бірдей ұлымның жүректеріне жазылмас жара боп жабыспай ма? Қысқа күнде қырық өліп, күндіз-түні ажалмен арпаласып жатқан науқасты бағып-қағу қияметтен қиын емес пе?

Міне, осы қиын сауалдардың бәріне сен табанда жауап беруің керек еді. Өйткені бұл үйдегі барша жанның тағдыры енді жалғыз саған ғана, сенің жауабыңа ғана байланысты болатын-ды. Еріксіз ыршып кеткен менің бір тамшы көз жасымды көргенде, соның бәрін сен бірден-ақ ұқтың. Балаларды әкесінен айырмау үшін таудай тауқыметті жалғыз өзің көтеру керектігін де сездің. Күндіз күлкі, түнде ұйқыдан безуге мәжбүр болатыныңды да жан-жүрегіңмен түсіндің. Жиырма жетіге жетпей-ақ саған жастық шақтың көңілді күндерімен біржола қоштасу керек еді. Оны да аңғардың сен.

Тап қазір сенің үзілді-кесілді бірдеңе айтуың керектігін мен түгілі, мына қаршадай балалардың алаңсыз жүректері

де сезіп тұрған сияқты. Екеуі де мамам не дер екен дегендей жәуаптеп саған қарай береді. Бәріміздің де тағдырымыз нақ осы секундта, сен мені де, екі баланы да үн-түнсіз, кезек-кезек сүйіп жатқан сәтте шешілгенін жүрегім бірден сезді.

Сен ауыз ашқан жоқсың. Бірақ көңіліндегінің бәрін көзіңнен таныдым. Сен бір секундқа да қобалжыған жоқсың. Менің басыма түскен ауыртпалықтың қандайын болса да бөлісуге іштей тас-түйін боп бекініп алған едің.

Біз екеуіміз бұдан кейін де талай мәрте өмір сынына түстік қой. Бірақ ең ауыры осы алғашқысы, менің ғұмырлық мешелдігім өзіңе мәлім болған күні еді. Адамның ойына келмейтін небір сұмдықтарды саған Бәкірдің айтқанын мен кейінірек есітіп білдім. Мені неге мүгедектер үйіне жіберуге асыққанын да түсіндік. Мен кеткен соң, екі баламды интернатқа орналастырып, біздің үш бөлмелі пәтерді өзінің бір бөлмелі ескі үйіне «занды түрде» ауыстырып алмақшы екен.

Ерлі-зайыптының арасына есі кеткен кіріседі ғой. Бәкір араға кірісті. Құлындағы сақауын, құнандағы тістеуін айтты, бар жамандықты маған үйіп-төгіпті. Әйтсе де, соның бірде-біріне иланбай, қаңқу сөзге құлақ аспай, аяр немені иттей ғып, жанын жағасына келтіріп, үйден қуып шыққаныңа мың да бір риза болдым.

Рас, біз Бәкірден де, әйелінен де көпке дейін құтыла алмадық. Сен көшеге шықсаң-ақ ізіңе түсіп, майлы күйедей жабысты. Саған «қамқоршы» болды. Бетіңнің қызылы қашпай тұрғанда теңінді тауып ал деп «кеңес» те берді. Тіпті саған лайықты бір жақсы адамды қарастырып қойғанын да айтумен болды. Бұл іске олар барын салып, білек сыбанып кірісті.

Менің онсыз да жаралы жүрегімді сыздатқың келмеген шығар. Жігерімді жасытам деп жасқанған боларсың. Әйтеуір әлгі туыс сымақтардың бауырыңа кіріп, іштей жайламақ болған әрекетінің бәрін маған тек арада көп уақыт өткен соң ғана айттың ғой.

Гауһар! Ауруханадан келген күні маған не дегенін есінде ме? Сол күні маған бір-ақ ауыз сөз айттың. Бірақ рет айттың. Бірақ сол сөзді біреу құлағыма минут сайын сыбырлап, қайталап жатқандай боп тұрады. «Жыламашы! Мына екі баланың көзіне көрініп, тірі жатсаң

болғаны. Қалған тірліктің бәрін мен өз мойныма алам», — дедің ғой.

Шынында да, біздің үйдің бар ауыртпалығы сол күннен бастап, сенің мойныға түскен еді.

11

Ауруханадан үйге келген алғашқы күннің оқиғалары әлі күнге көз алдымда тұр. Адамға қатты әсер еткен ұсақ-түйектің өзі көңілге берік ұялап қалады екен ғой. Соның бәрі жаңа ғана болып өткендей.

Профессор операциядан кейін маған әзіл-шынын араластырып: «Өмірге сен екінші рет келдің, анаңнан екінші рет туылдың. Медицина ғылымы саған екінші рет өмір сыйлады», — деген еді. Мүмкін, солай да шығар.

Бірақ маған бірінші ғұмыр сыйлаған анам болса, екіншісін сен сыйладың ғой, Гауһар. Егер сен сол алғашқы күннен бастап-ақ көңілімнің суаты бола алмағаныңда екі бірдей ұлым жүрегіме күндіз-түні тынымсыз мейірім нұрын құйып жатпағанда, әлдеқашан-ақ жұлдызым сөнері хақ еді.

Сен көңілдегі мұнды таратып, көздегі жасты тыйып қана қойған жоқсың. Көңілімнің күнін өшіріп алмау үшін ұдайы жанымда болып, қасымнан қарс аттам шықпадың. Аурудың азабынан мұз боп қатқан жүрегімді май қып еріттің. Сөніп бара жатқан өмір шамына күш-жігер нәрін күндіз-түні тамызып отырдың.

Аурудың жан төзгісіз бейнеті күн өткен сайын көбеймесе азайған жоқ. Операциядан бар тапқаным — тірі қалдым. Соншама азап тартып, қайғы арқалап тірі қалудың қажеті бар ма еді деген ой келеді кейде маған. Сағат сайын, минут сайын жан далбасаға түсіп, сорға қамалып, бүйтіп жанды көлеңке боп жатқанша неге бірден өліп кетпедім екен? Бәкір айтқандай «көзді жұмып жіберіп, бар азаптан бір-ақ құтылу керек» пе еді? Ол маған онша қиын емес сияқты. Ауру маған азу тісін әдеттегісінен де қаттырақ батырып жіберген сәттерде ажалдың өзі қол жетпес армандай, жанға сая мекен жайдай боп көрінеді.

Мұндай сәттерде өмір сүруден гөрі маған өліп кету мың есе жеңіл еді.

Бірақ менің көңілімдегі кірді тауып, ой санамды жамандыққа жолатпай, аумалы-төкпелі тіршіліктің күн

шуақты жағын көбірек көре білуге үйреткен сен ғой, Гауһар. Мені ажал аузынан алып қалған сен болдың. Сенің көңіл мейірімің болды. Балаларымның жәутендеген көздері болды.

Ауруханадан оралған бірінші күннің оқиғалары есіме түссе-ақ бойымды осындай ой-сезімдер билеп алады.

Сонымен Бәкір келіп кеткен соң біз үй ішіміз түп-түгел ит көрген мысықтай үрпиісіп отырып қалдық. «Отырдым» деген сөзді мен тек шартты түрде ғана айтам ғой. Өйткені операциядан кейін екі-үш жылға дейін маған бөксе басып отыруға болмайтын еді. Қырық құрау қайта жамалған омыртқа сүйектерім бітіп кеткенге дейін тастай қатты тақтайдың үстінде қыбыр етпей жатуым керек болды.

Сөйтіп дел-сал боп, есеңгіреп отырғанымызда есіктің қоңырауы шылдырап, безек қағып қоя берді. Адамның тұла бойын ашу-ыза кернеп, қанын торсыққа құйып отырған кезде сәл ғана дыбыстың өзі құлақты жарып жіберетіндей қатты естіледі екен. Күтпеген қоңыраудан тіксініп қалдық. «Түнделетіп жүрген кім екен?» — дегендей-ақ екеуіміз бір-бірімізге қарадық. Әлгі Бәкір боп жүрмесе игі еді.

Есікті сен барып аштың ғой, Гауһар. Әлдекім сенен «Ержан осында тұра ма?» — деп сұрап жатқанын төргі бөлмеде жатып-ақ есіттім.

Ұзын бойлы, маңдайы кере қарыс, бұйра шашты, қараторы келген жігіт пен ауызға үріп салғандай ақ құба келіншек маған күлімсіреп қарап тұр. Ал, қасындағы жігіт ө дегенде-ақ көзіме оттай басылды. Бірақ қапелімде сасқалақтап, жыға тани алмай кібіртіктеп қалдым.

Анау-мынауға қарайтын емес мына жігіт. Арсалаңдап кеп жатқан жерімнен тарпа бас салып, мені сүйіп жатыр. Қасындағы келіншек те маған бір түрлі мейірлене қарайды. Мен бір елгезек күйге түстім.

Ақыры есіме түсті-ау. Гүрілдеген зор даусынан таныдым. Арада көп жылдар өтті ғой.

Бұл жігіт менің туғаным да, туысқаным да емес. Тіпті ауылдас та емес. Көрші ауылдан. Орта мектепте бірге оқыдық. Қалаға оқу іздеп бірге келдік. Ол педагогика институтын бітірді. Бір медсестра қызға үйленіпті деп естігем. Әйтсе де, өзімен анау айтқандай әмпей-жәмпей емес едік. Бұдан он шақты жыл бұрын біз жаңадан үйлен-

ген кезде бір келгені бар. Содан кейін көріп отырғаным осы. Мен Нұрлыбекті сол жолы маған өкпелеп кеткен шығар деп жүруші едім.

Ол кезде біз қала шетіндегі бір үйді жалдап тұрдық. Пәтеріміз екі бөлмелі еді. Әйтеуір өзімізге жетіп артатын. Нұрлыбек оның бір бөлмесінде уақытша тұруға сұранды. Бұған үй иесі де келісе кетті. Бірақ мен көнбей қойдым. Өйткені өзімнің жақын ағайыным Бәкір де біздің бір бөлмені сұрап жүрген еді. Туысым ғой деп әлгі бөлмені соған бермек болдым.

Нұрлыбек келіп кеткен күннің ертеңіне-ақ Бәкір отбасымен бізге көшіп алды. Бұл кезде олардың тұңғышы әлі бір жасқа да толған жоқ еді. Есінде ме, Гауһар? Ол кезде сен Мұхитқа екіқабат боп, үйде отырушы едің ғой. Ал, Бәкірдің әйелі қызын балалар бақшасына орналастыра алмай, өзі жұмысынан қол үзіп қалған екен. Сонда сен: «Ақыр үйдемін ғой», — деп Бәкірдің қызын бір жылдай бақшаға алғанша бағып бердің. Бейне бір өз балаңдай аймалап, қолыңнан тастамаушы едің.

Сол Бәкір үшін мен мына Нұрлыбектің алдында өлердей ұяттымын.

Бірақ Нұрлыбектің көңілінде инедей де кірбің жоқ екен. Қасындағы сағағынан үзіліп тұрған әсем келіншек Нұрлыбектің әйелі Алма екен. Ол да күйеуі сияқты кісінің іші-бауырына кіріп кетеді. Екі бірдей елгезек жанның бірін-бірі тауып қосылғанын қарашы деп ойладым іштей.

Бұлар қазір қала шетіндегі бір колхозда тұратын боп шықты. Нұрлыбек сондағы мектепте мұғалім, ал Алма колхоз ауруханасында фельдшер екен. «Жалғыз ұлымыз бар, алдағы оқу жылы бірінші класқа барады», — деп екеуі де мәре-сәре боп отыр.

Алыстағы ауылда тұратын Нұрлыбектің әке-шешесі жақында қыдырып келген екен. Менің халімді солардан естіп, бүгін ауруханаға барыпты. Профессордың өзімен сөйлесіпті. Демек, бар жағдайды бұл екеуі жақсы білсе керек деп түйдім іштей. Шынында да, солай болып шықты.

Ә дегенде, ол түк білмейтін адамдай-ақ қалжыңға басты:

— Әй, батырым! Күннің қызылы батпай тұрып, төсекке жатып алғаның не?! Түр! Тез киін. Мына екі келіншекті қолтықтап алайық та, тура ресторанға тартайық.

Мен де әзілге әзілмен жауап бердім:

— Сол ресторанның кесірі ғой. Көбірек ішіп қойып, басымды көтере алмай әңкі-тәңкім шығып жатыр. Өзім де Нұрлыбек келмесе орнымнан тұрмаймын деп қырсығып жатыр едім.

Біздер жаңа ғана әлденеден сескеніп, бұйығып қалғандай-ақ сопайып-сопайып отыр едік. Нұрлыбек пен Алма кіріп келген бойда-ақ бөлме ішінде күн шұғыласы түскендей нұрланып, жүректі жіпсітетіндей бір жылу пайда болды.

Осы екі адамның бізге әйтеуір бір жақсылық әкелгенін біздер түгілі, Мұхит пен Қайраттың сәби жүректері де сезген тәрізді. Бағана менің көзімнен бір тамшы жас көргелі бері үрпиісіп, қасымыздан шықпай қойған екі бала да: «Енді қатерлі минуттар өтті, барлық тіршілік өз орнына келді» дегендей-ақ өздерінің үйреншікті ойындарына кірісіп кетті.

Нұрлыбек пен Алманың келуі маған көп ой салды. Мен дос таңдай алдым ба? Жалпы менің айнымас досым бар ма? Болса кімдер?

Қайығым желге өрлеп тұрғанда алдыма лыпыл қағып жүрген дос-жарандар көп еді ғой. Жайшылықта адамды майлы ішіктей айналдыратын сол жылмақайлар қайда? Мен ауруханаға түскелі үш айдан асты. Солардың көбі зым-зия боп жоғалып кетті емес пе? Ал, туған-туысқандар ше? Шыбын жаным сенің жолында құрбан деп өліп-өшіп жүретін туыссымақтар қайда?

«Туған-туысқанды біз өзіміз таңдап алмаймыз, өйткені оны бізге құдайдың өзі сыйлайды. Ал достарды өзіміз таңдап аламыз ғой», — депті американ жазушысы Этель Мамфорд. Сонда қалай? Мен дос таңдай алмағаным ба? Онда өз кінәм өзімде екен ғой. Менде дос та, туыс та жоқ па?

Бар! Болғанда қандай! Рас, онша көп емес. Бірақ бірі мыңға татитын достар ғой. Екі-үш грамм алтын өндіру үшін жүздеген тонна құмды елеп шығады емес пе? Мен осы қарапайым қағиданы кештеу түсінгеніме қатты өкінем. Тасым өрге домалап тұрғанда Нұрлыбектей нұрлы жандарды танымай, бауырыма тартпай, Бөкір тәрізді зымиян, әккілерге алданып қалғанымға қынжылам.

Әйтсе де, жақсыда кек болмайды екен. Кезінде еленбей, көлеңкеде қалып қойған достарымның бәрі басыма ауыртпалық түскенде қасыма келді.

Ал, сөзінде тұрлау, ісінде береке жоқ жалған достардың бәрі менің енді қайтып аяқ баспайтынымды естіген сәтте-ақ мойындарын сыртқа салып кетті.

Қайта енді бұрын өзім танымайтын, білмейтін адамдармен жақындасып, достасып, бауырласып кеттік.

«Қойның қуанышқа толы, шат-шадыман шақта сенің кім екенінді достарың танып білетін болады. Ал өз басыңа бұлт айналғанда кімдердің дос екенін сен өзің танып білесің». Қалай дәл тауып айтылған сөз десеңізші. Мүмкін, мұны айтқан Джон Коллинздің басынан да осындай оқиғалар өткен шығар.

Біздің қандай жандар екенімізді Нұрлыбек айдың ама-нында-ақ танып білген. Ал, біз оны тек өз басымызға іс түскенде ғана танып отырмыз. Амал қанша солай болып шықты.

Нұрлыбек пен Алма біздің әжептәуір қамығып қалған көңілімізге жел беріп, рухтандырып кетті. Солар келердің алдында ғана өзім көштен қалған күшіктей елегізе бастап едім. Досымды көргенде жан жүйем босап, әлдекімдерді іздеп аласұрған жүрегім орнына түскендей болды.

Гауһар! Екеуімізді тек жақсы адамдар ғана қоршап жүр екен ғой. Есінде ме, ертеңіне мен жұмыс істейтін мекемеден қаншама жігіттер халімізді сұрап келді. Олар әлі күнге дейін бізден қол үзген жоқ. Бірде-бір өтінішім жерде қалған емес. Айтқанымды екі етпейді, азаматтар. Қияметтей қиын азаптарға төзіп, салымыз суға кетпей жүргені солардың арқасы емес пе?

Бірақ Нұрлыбек пен Алманың біздің бұдан кейінгі өмірімізде алған орны айрықша болды. Тегінде, осындай достары бар жандар өздерін бақытты санаса болатын шығар. Бұлардың бізге деген ыстық ықыласын, шексіз көмегін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес еді.

Рас, біз әлі таршылыққа ұшырай қойған жоқ едік. Бірінші топтағы мүгедек ретінде маған жап-жақсы зейнет-ақы тағайындапты. Оның үстіне, менің бұрынғы жұмыс орным да азды-көпті көмек беріп тұрған.

Әйтсе де, Нұрлыбек пен Алма біздің жер болған көңілімізді көкке көтеріп жібергендей еді.

Мен өз қолыммен қасық ұстап, тамақ іше алмайтын едім ғой, Гауһар. Ол кезде ас түгілі, ішетін суды да өзің аузыма қасықпен құйып тұрдың емес пе. Сен бірер апта-

дан кейін жұмысқа шығуың керек еді. Сондағы бар үмітіміз әлі жеті жасқа да тола қоймаған Мұхит болатын. Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған баланың еңсесін езіп жібермейміз бе деп те қиналдық? Бірақ басқа амалымыз да жоқ еді.

Біздер осындай тұйыққа тіреліп, дел-сал боп отырғанымызда Нұрлыбек пен Алма келді ғой. Жай келген жоқ. Біздің жағдайымыздың бәрін біліп, түсініп, қол жалғауға кепті.

Нұрлыбек досым дегенге қоң етін ойып беруден тайынбайтын жігіт екенін бұрын да білетінмін. Бірақ сол күнгі сөзі мені сең соққан балықтай есеңгіретіп тастады. Ол ойындағысын білтелеп жатпай-ақ турасын айтып салды:

— Ер басына күн туғанда қараспасақ, онда біздің адамдығымыз қайда? Ертең менің де осындай күйге ұшырап қалмасыма кім кепіл! Мен өстіп жатсам, сен қарап қалмайтын шығарсың, Ержан? Демек, анау-мынау сөзді қой. Бүгіннен бастап, екі отбасы мойын серік болып, тіршілік жасайық. Сен өзіңе-өзің келгенше Гауһар жаныңда болсын. Жұмысқа әзірше шықпай-ақ қойсын.

Біз Алма екеуіміз бірдей айлық аламыз ғой. Өзімізге бір адамның жалақысы да жетіп артылады. Біреуіміздің ақшамызды айлық алған сайын өздеріңе әкеп беріп тұрамыз. Ең бастысы — қорықпа. Біз бармыз ғой. Керек-жарақтың бәрін бізге айта беріңдер. Өле жегенше, бөле жейік.

Нұрлыбек пен Алма осылай деп кетті. Сөздерінде тұрды. Көмегін аяған жоқ.

Бірақ біздер үшін ең бастысы — осы екі асыл жанның рухани көмегі еді. Араға апта салмай келіп тұрды. Солар келгелі менің де, Гауһар сенің де жүрегінде болашаққа деген сенім пайда болды ғой. Мұндайда адам іштей біреуге арқа сүйесе батылдау сөйлеп, еркіндеу қимылдайды екен. Бізге керегі рухани тірек еді. Біз оны таптық. Дәлірек айтсақ, олар бізді тапты.

Кейінірек, мен өзімнің мүгедектік өміріме бойым үйрене бастаған шақта талай-талай достарым табылып, лебіз білдіріп, лепес қылып жатты. Бірақ солардың бірде-бірі біздің отбасы үшін Нұрлыбек пен Алмадай бола алған жоқ. Олардай болуы мүмкін де емес еді.

Әйтсе де, күндіз-түні өзіме жан серік боп, басымда отырған өзіңсің ғой, Гауһар. Ауруханадан үйге келген соң да талай рет төбемнен ажал төнді. Тіпті дәрігерлердің өзі де

менен күдер үзе бастаған еді. Ең жақын туыстар да, дос-жарандар да менің енді тірі қалатыныма күдіктенді. Өйткені жағдайым, шынында да, ауыр болатын. Мені енді жатқан орнымнан қозғалтып, ауруханаға апарудың өзі қауіпті боп қалды. Маған келгендердің көбі енді менімен іштей қоштасып шығып кетіп жатты.

Сол кезде екі-үш сауысқан шықылықтап, біздің үйдің айналасынан шықпай қойды.

Мені операциядан кейін бір ай бойы рентген сәулесімен емдеген еді. Бұл өмірге аса қатерлі ем екен. Профессордың айтуынша маған ол ауадай қажет бопты.

Өмірде адамнан төзімді тіршілік иесі жоқ шығар. Кейде оны ит жанды деп те мақтаймыз ғой. Ал, шындығында, ит дегеніңіз анау айтқандай мықты емес сияқты.

Біздің профессордың айтпайтын әңгімесі жоқ. Екі жүз елу өлшем рентген сәулесін алған овчарка ит табанда сеспей қатады екен. Ал мен алты мың бес жүз өлшем рентген сәулесін қабылдадым. Бірақ тірі қалдым. Әйтсе де, мені тірі деу де қиын еді. Өлі мен тірінің арасында — біресе есімнен танып, біресе өзіме келіп не әрі емес, не бері емес боп жатам. Қайта-қайта қан құйды. Өз қанымды рентген сәулесі күйдіріп жіберсе керек.

Көзімді ашсам-ақ сені көрем, Гауһар. Мені рентген сәулесімен екі ай емдегенде күндіз-түні өзің қасымда болдың ғой. Профессор рұхсат етті. Өйткені мен өзімше тамақ та іше алмайтын, тіпті төсекте жатқан күйімде дәрет те сындыра алмайтын ауыр халде едім. Аузыма қасықпен тамызған суды жұтудың өзі де маған жан төзгісіз азаптай боп көрінетін-ді.

Аурухананың өзінде екі ай бойы қасымнан қарс кетпей, тапжылмай жанымда отырдың. Басқалар күдер үзгенде де, сен мені жамандыққа қимадың. Маған қалтқысыз сендің. Шүбә келтірмедің. Мүмкін, мені ажалдан алып қалған сенің сол сенімің шығар. Сенің маған деген шексіз мейір-ықыласың — мүмкін менің оқ қағарым шығар. Әлде ауруханада екі ай бойы тапжылмай менің жанымда отырғанда, бір минут та босандық көрсетпеген темірдей берік төзімің бе, мені аман алып қалған?

Әдетте біз махаббат жөнінде басымыз ауырмай, балтырымыз сыздамай, ойнап-күліп жүргенде көбірек айтуды ұнатамыз ғой. Мүмкін, шынайы сүйіспеншілік жырын өмір

мен өлім арпалысқа түскен сәтте ғана айту керек шығар. Сонда ғана махаббат өзінің құдіретті күшін көрсетіп, өмірдің өлімді жеңіп шығуына себепші болар.

Әйтсе де, мен сенің басыңа түскен азаптың бар ауыртпалығын үйге келген соң ғана сездім. Екі баланы мезгілінде тамақтандыру да, киіндіру де, олардың бірін мектепке, екіншісін балалар бақшасына апару да, әкелу де, үй ішін, киім-кешекті, ыдыс-аяқты тазалау да, азық-түлік дүкендерін аралау да, басқа да толып жатқан жұмыстардың бәрі сенің мойныңда. Мұның бәрі саған үйреншікті, әдеттегі іс сияқты көрінеді.

Бірақ менің өзім сені қысқа күнде қырық мәрте әуресарсаңға салам ғой. Рас, екі қол, екі аяқтан бірдей айрылып, отыз бес жасында көген көзденіп жату кімге де болса жеңіл соқпайды. Бірақ кейде мен ішімнен менен гөрі саған қиындау ма деп те ойланам. Оны тек өз басына осындай тауқымет түскен адамдар ғана жан-жүрегімен сезіне білсе керек.

Өзім арғымақтай аяқтан гөрі, саушылықта алдыма сыймайтын екі қолымның тақсіретін көбірек тарттым-ау деймін. Бір қасық тамақты өз қолымен аузына апарып, ас ішудің қандай рахат екенін төрт мүшесі түгел жандар түсіне қоя ма екен?! Әй, қайдам. Ол үшін күн сайын қақалып-шашалып, төсегіне төгіп-шашып кісі қолынан екі-үш рет тамақтанып көру керек шығар.

Аңқасы кеуіп, шөлдеп жатқанда қол созым жердегі бір стақан суды алып іше алмай, суға қарап көзін сатып, телміріп көрмегендер қолдың қадірін қайдан білсін. Жан қысылғанда маңайдан сел боп аққан мұздай тер қос жарыма құйылып, көзімді тұздай ашытқан сәтте ғана мен өз қолымның қадір-қасиетін толық түсінгендей болдым. Қас қағымдай бір сәтте маңайдағы ағыл-тегіл терді сипай салатын киелі қолға құл боп кеткің кеп тұрады ғой.

Сен дәрі іздеп дәріханаға, азық-түлік әкелуге дүкенге кеткен минуттарыңда мені осындай ойлар мазалаушы еді.

Гауһар! Сенің маған жасаған бір күнгі қамқорлығыңның өзі-ақ кейбір әйелдердің күйеуіне ғұмыр бойы жасайтын қызметінен жүз есе артық шығар. Ең өкініштісі — сен жас жауқазын шағыңда мүгедек жанға байланып қалдың ғой. «Гауһар! Жолыңа бөгет болмаймын, маған алаңдама, саған өле-өлгенше ризамын» деп айтуға талай мәрте

оқталдым. Бірақ аузым бармады. Көңіліңе қаяу түсіргім келмеді. Бәрібір мені тастап кетпесінді жүрегім сезді.

Алайда, сені соншама тәшпіншке салып қоюдың өзі маған кешірілмес қылмыстай боп көрінетін. Сенің құрбы-құрдастарың ешбір алаңсыз ойнап-күліп жүр ғой. Ал, сен күндіз-түні қапасқа қамалып, әл үстінде жатқан ауруды адам қылам деп жасыңа жетпей бетіңе әжім, шашыңа ақ түсе бастады. Жазығың не сенің?

Рас, ауруды ешкім тағдырдан сұрап алмайды. Алайда, кеселге шалдыққан күйеулерін айыптап, ауруханада көптің көзінше құтпан айғырдай азынаған талай сұлу әйелді көрдік қой. Бұлардың өкпесін аузына тістеп айтысып жатқанын көрсең-ақ құйқа тамырың шымырлап кетеді.

Күйеуі сау кезінде өзегі үзіліп, үстіне түсіп кете жаздап тұрған кейбір келіншектерді күйеуі мүгедек боп қалғанда көрсең бар ғой, танымай қаласың. Әлгі әйелдер сағымдай құбылып, сабындай бұзылып шыға келеді екен. Әжептәуір әйелдердің табанда кемтар боп қалған күйеулерін даттап, онымен пәлен жыл бірге тұрғанына пұшайман жеп жатқанын көрсең, өмірден безіп кеткің келеді.

Соларды бүгін көз алдыма келтірсем-ақ сенің қадір-қасиетің бұрынғыдан да биіктеп, асқақтай түседі, Гауһар. Бірақ сенің осынша еңбегінді ешқашан да ақтай алмай-тыным, жер басып жүре алмайтыным есіме түссе-ақ сай-сүйегім сырқырап сала береді.

Әйтсе де, сенің шексіз сенімінді, өшпес үмітіңді қолымнан келгенше ақтау үшін сағымды сындырмай, сабыр таяғына таяндым. Азаптан қашып, ажалға өздігімнен бас имедім. Қалайда тірі қалуға, өмір сүруге, тіршілік тынысын сезінуге бел байладым.

Гауһар! Енді өлмей, тірі жату — сенің алдыңдағы азаматтық парызым сияқты боп қалды. Жоқ! Әйтеуір тірі жату мақсат емес. Ондай өлі сыбаға кімге керек? Мен өмір үшін өліммен ерегісіп, ажалмен арпаласып, кесел-дертпен тістесіп жатам. Адамның өз билігі өзінде, өз тағдыры өз қолында екенін барша жұртқа паш етем. Ол үшін бір минуттық ғұмырымды да босқа сарп етпей, қолымнан келгенше еңбек етем. Елімнің ұлы дүрмегіне мен де қосылам.

Бойымда күш-қуатым сарқылса, онда ой-сезімім бар емес пе? Әлі менің ой-жарығым сөнген жоқ қой. О да қару емес пе?! Күндіз-түні бір тынбай тулап жатқан өмір-

дариясында мен де өз әлімше құлаш сермеп, алға қарай ұмтылам.

«Басыңа ер сыналар күн туды, Ержан. Сен де енді күн ұзаққа шаңыраққа қарап, босқа сарылып жата берме. Ер қараға бір қара боп, қолыңнан келгенше іске кіріс, Ержан!»

Мен енді өзімді-өзім осылайша қайрай түстім.

12

Гауһар! Айықпас дертке шалдығып, ұзақ жылдар бойы санамен сарғайып, өлі мен тірінің арасында сары төсек боп жатқан дімкәс жандардың талайымен ауруханада таныс, тағдырлас болдым ғой. Қазір ойлап қарасам, мен өмірге о бастан ғашық сол өршіл жандардың тірлік-тынысына да, арман-мақсаттарына да, қайтпас-қайсар мінездеріне де қанық сияқтымын. Солардың кейбіреуімен ауруханада бас-талған достығымыз әлі күнге дейін үзілмей келеді.

Жан төзгісіз ауыр кеселдің қаншама көп запыран-зәрін ішіп жатса да, күні-түні демей аурудың ақырет-азабын тартып жатса да, аза бойы қаза болмай, тағдырына тағзым қылмай, ажалмен арпаласып, әр минуттық ғұмыр үшін тісін тісіне қойып, ақырына дейін күресе білген сол қайсар жандардың ерлікке толы өмірі кейінгі толқын жастарға тағлым болмай ма деген ой келді маған.

Болмашы қиындыққа төзе алмай, басын тауға да, тасқа да соғып, әп-сәтте ұнжырғасы түсіп қалатын борбас жандар да оқта-текте кездесіп жүр ғой. Мүмкін, соларға дәріс болар.

Сонда тіпті ұдайы қайығы желге өрлеп, өмір-өзенінде үйректей жүзіп, қаздай қалқып, сау-саламат жүрген жандар да өздерінің бақытты екенін бұрынғыдан да тереңірек сезінбей ме? Өмірдің қадір-қасиетін бұрынғыдан да жақсырақ түсінетін болмай ма? Сонда айдарынан жел ескен албырт шақтың әрбір минутын босқа сарп қылмай, ел игілігіне жұмсау керектігін жастар бұрынғыдан да айқынырақ ұқпай ма?

Демек, ажалмен арпаласып жатса да, сірә, мойымай, өмірден күдер үзбей, тағдырын өз қолына ала білген қайсар жандар хақында қалайда жазуым керек.

Жазу керек!

Осы бір ой-сезім жүректің терең түпкірінен қылт етіп бас көтерісімен-ақ жанымды қоярға жер таптырмай, тұла

бойымды алып ұшып бара жатты. Тіпті сау-саламат жүргенімде өн бойымды мұншалықты албырт сезім кермеген еді.

Биік жартасты тынымсыз соққылап жатқан асау толқындардай бір күшті сезім менің де жан-жүрегімді қайта-қайта ұрғылап, ой-сезімімді тербеп, шайқай берді. Осы бір сиқырлы сезім бойыма сарқылмас күш-жігер нәрін құйып жатқандай еді. Талайдан бері бұйығып қалған, ұйлығып қалған ой-сезімдерім әлгі соққыдан соң қайта ояна бастағандай болды.

Мен айнала төңірегімдегінің бәрін енді ғана ой көзімен анық-қанық көре бастадым. Бейне бір бұған дейін су қараңғы соқыр боп келгендей-ақ адамдардың мінезіндегі, іс әрекетіндегі, сөйлеу мәнеріндегі бұрын көзіме түсе қоймаған құбылыстарды енді бүге-шігесіне дейін көретін боп қалдым. Әлемді ой көзімен көре білу дегеніміз мүмкін осы шығар.

Өзгелердің көрмегенін көріп, сезбегенін сезіп, білмегенін біліп жүрудің өзі зор бақыт емес пе? Меніңше, қаламгер жанның өзге жұрттан бар артықшылығы да сол болса керек. Әлемнің көз тоймайтын көркіне адамдар сенің көзіңмен қарап, тамашалайтын болады. Тұла бойынды шымырлата балқытып, ет-жүрегіңді елжіреткен отты сезімдер енді сенің шығармаңды оқығанда өзгелердің де жан жүйесін босатып, оларды да ләззат бесігіне бөлеп тербете жөнеледі.

Ана өз сәбиін бесікке салып, тербегенде тек «әлди, әлди бөбегім» деп қана қоймайды. Жүрегінің терең түпкірінде жатқан, бұрын-сонды ешкімге айтпаған, ең қымбат ой-сезімдерін бесік жырына қосып әуендетеді.

Ал, менде сол ананың ақ сүтіндей таза ой-сезімдер бар ма? Егер бар болса ол қандай ой? Тек өз балама, өз әйеліме, өз отбасыма ғана айтатын ой ма, әлде бүкіл қауымға, әлеуметке білдіретін пікір ме? Міне, ең алдымен соны анықтап алу керек шығар.

Жазушы деген кім? Меніңше, жазушы дегеніміз жеке адамға ғана емес, бүкіл қоғамға айтар келелі ой-пікірі бар адам болса керек. Ондай ой-пікірлер өзінен-өзі тумасы хақ.

Егер мен осындай ауыр дертке шалдығып қалмағанымда, көп жылдар бойы тән азабы мен жан азабынан жапа шекпегенімде, тағдырдың тауқыметіне мойымай, ажалмен

күні-түні арпалысып жатқан өмірге өлердей құштар жандарды көрмегенімде, онда жұртқа айтар ой-пікір тумас та еді ғой. Демек, қолыма қалам алуым керек. Тағдырым соны талап етіп тұрған жоқ па? Ал, мұндай талаптан туған нәрсе ешқашанда жасанды болған емес. Сондықтан бүгін көңілімді тербеп, ойымды түрткілеп, тағатымды тауысып: «Ержан! Сен қолыңа қалам алуға міндеттісің», — деп жатқан сезімдірге бағынуым керек. Ойымдағының бәрін бүкпесіз, қаз-қалпында қағаз бетіне түсіруім қажет. Ішкі сезім соны талап етіп, өзімді қыл мойынға тақап барады.

Демек, жұртқа айтар сөзімнің бар болғаны ғой. Бірақ сол бар нәрсені оқырман қауымға жеткізудің өзі ақыреттен қиын емес пе? Ол қолымнан келе ме?

Оған қабілет, шеберлік, тәжірибе керек емес пе? Міне, жазу өнерінің «бисмілләсы» нақ осы сауалдан бастала ма деп қалдым.

Бойымда сондай бір қабілет барын төрт мүшем түгел кезінде-ақ сезе бастаған едім. Бірақ оған кезінде мән бергем жоқ. Егер қазір бар күйігім ішіме түсіп, іш-құса боп жатпағанымда ғұмыр бойы оны елең де қылмас едім.

Бір кезде жастар газетінің тапсыруы бойынша құрылысшылар өмірінен бірнеше очерк жазғаным бар. Газет редакторының сөзі әлі күнге құлағымда сампылдап тұр: «Сіз құрылыс маманысыз. Қайнаған өмірдің ортасында жүрсіз. Бұл саланы, сондағы жастардың тыныс-тіршілігін бізден гөрі жақсы білесіз. Жазыңыз», — деген еді.

Алғашқы жазғандарым өзге түгілі, өзіме де ұнамаған. Ал, кейінгі біреуін редакция алқасының мәжілісінде мақтапты. Ал, ең соңғы көлемді очеркім жастар газетінің арнайы бөйгесін жеңіп алды. Жұмысшы жастар өмірінен жазылған очерктерге газет бөйге жариялаған болатын. Маған екінші орын тиіпті. Сонда әлгі редактор жігіт мені құттықтап тұрып: «Міне, көрдіңіз бе, сізде жазу қабілеті бар, тіліңіз жатық екен», — деген.

Мұның бәрі кезінде маған еріккеннің ермегіндей, елеусіз ғана бір нәрсе боп көрінген еді. Ал, қазір ол менің өмірімдегі ең басты нәрсе сияқты. Ендігі өмірімнің мән-мазмұны осы жазу өнерін игеруіме байланысты ма деп қалдым.

Әрине, өмірінде бес-алты очерк жазғанның бәрі бірдей көркем туынды жасай бермейді. Бұл екі ұғымның ара-

сында жер мен көктей алшақтық жатқанын жүрегім сезеді. Тек ойға мырза, тілге бай, шынайы сөз зергерлері ғана көркем бұйымдар жасай алса керек.

Ал, менде айтар ой да бар, азды-көпті жазу қабілеті де жоқ емес. Жалғыз ғана жетіспейтіні шеберлік қой. Бірақ мұны жалғыз ғана деп азырқануға да болмайтын шығар. Өйткені сол «шеберлік» деген жалғыз ауыз сөзге сыйып тұрған шексіз кең де, түпсіз терең ұғым жазушы атаулының ең басты қасиеті емес пе? Егер біздің тілдік қорымызда «жазушы» деген сөз жоқ болса, онда біз осындай киелі өнер иелерін «сөз ұстасы» яки «тіл зергері» деп атамас па едік?

Бірақ қай жазушы анадан осындай зергер боп туылған? Шеберлік дегеніміз өзгелерден оқып үйренудің, сан мың мәрте қайталанып жататын тәжірибенің нәтижесі емес пе? Адамның ішкі жан-дүниесін жарып шығып, өзгелердің жүрегіне жол табатын шұғалы сөздерді бір-бірімен қиюластыру оңай іс деп ешкім де ойламаса керек. Ол түгілі, тіпті жерде жатқан дап-дайын кірпішті ала сап, үйдің қабырғасын қалаудың өзі де жеңіл шаруа емес қой. Адамдар бұл кәсіпті де айлап, жылдап үйреніп жатады емес пе? Демек, сөзді де осылайша бір-біріне қиюластырып, өрнек жасауға болады ғой. Рас, ол үшін сарқылмас ерік-жігер, темірдей төзім керек шығар.

Мен тебінгіден тер, қабырғадан қар жаудырған азапты сыннан сүрінбей өттім емес пе? Операциядан кейін жан төзгісіз аурудың тепкісін жеп, теперішін көрдім ғой. Сол бейнетке төзген жан енді жазу өнерін игеруге жетпей ме? Тек қана ой жарығым сөнбесе екен. Өмірден үмітімді үзіп алмасам болғаны. Басқасының бәріне төзем.

Ал, «Мені жаз, мені бейнелеп көрсет» деп жан-жағымнан жармасып, дегбірімді алып бара жатқан ой-сезімдердің ұшы-қиыры жоқ сияқты. Екі аяғынан бірдей айрылса да қабағы қоңыр тартпай, ұнжырғасы түспей, бұрқыратып ғылыми еңбектерін жазып жатқан Ақылбек аға да, өзгелердің өмірі үшін өз басын ажалға тігіп, сал боп қалған бала жігіт Қайсар да, мәңгілік мүгедек екенін біле тұрып Қайсарға өмірлік серік болуға бел буған бұлдіршіндей сол бір қыз да, екі қолымен жер тіреп жүріп-ақ жеңгемізге гүл теретін Қаратай көкем де қазір көз алдымда, ой-экранынан ап-айқын көрініп тұр. Бұл бейнелер-

дің өзіме анық көрінетіні сондай, тіпті қолмен ұстауға болатын сияқты.

Қаламгер өзі жазатын объектісін егжей-тегжейлі білуі керек деп жатады ғой. Жылдар бойы ең ауыр науқастардың арасында жаттым. Жай тамашалап жатқам жоқ. Кеселдің азап-бейнетін солармен бірге тарттым, тағдырдың уын солармен бірге іштім. Таудай тауқыметті сол науқас жандармен бірге көтердім. Өзім де ажал аузында болып қайттым.

Сонда өздерінің бойындағы сарқылмас ерік-жігерін, шыдам-төзімін өткір қанжардай сілтеп, ажалды жеңіп жатқандардың көңіл-күйін, ой-сезімін, арман-мақсатын менен артық кім біледі?

Міне, менің өзге қаламгерлерден артықшылығым да, күштілігім де нақ осында жатқан жоқ па?! Бірақ олардан әлсіз жақтарым да аз емес қой. Ең бастысы — мен әлі сөз өнерімен жеткілікті таныс емеспін.

Әйтсе де, мен дәл осы күнге дейін діттеген нысанама жетпей тынған емеспін. Бұл мақсатқа жетеріме де көңілім сенеді. Шүбәм жоқ. Тек қана өмір жетсе екен.

Сол өмірді жеткізу үшін асығу қажет сияқты. Сөз бұйдаға салына бермей дереу іске кіріскенім жөн шығар. Басқалар сияқты арқаны кеңге салып, оза көшіп, кең жайлап жататын көл-көсір уақыт жоқ менде. Әсіресе, соңғы күндері науқасым бұрынғыдан да қатты меңдеп кетті. Мен үшін қазір әрбір минут алтыннан қымбат. Демек, тап қазір кіріспесем, онда кешігем. Кешігу — мен үшін өліммен тең.

Бірақ қалай жазам? Қазірше қолым жансыз ғой. «Тағы бес-алты ай солай болады, сосын бірте-бірте жандана бастайды», — деген профессор. Сонда мен бес-алты ай бойы түк тындырмай, нан соғар боп жата беруім керек пе? Жоқ! Қазір менің бес-алты ай түгілі, бес-алты минутты да босқа сарп қылуға хақым жоқ.

Табанда көмекке сені шақырдым ғой, Гауһар! Басқа лажым жоқ еді. Сен қалам, қағаз алып, жаныма отырдың. Менің көңілімді жықпау үшін басыңнан асып жатқан үй ішінің ұсақ-түйек шаруаларын да жинастырып қойдың.

Сен қасыма кеп отырғанда тілімнің тиегі ағытылып кететін шығар деп ойлап едім. Бірақ олай болмай шықты. Асау аттай аласұрған ағыл-тегіл ой-сезімдер алқымыма кеп, тілімнің ұшында тұрғандай. Әйтсе де, соны шашпай-

төкпей, қаз-қалпында, бояуын өзгертпей айтуға, қағазға түсіруге тілім қысқалық қылатын сияқты.

Көңілімде сайрап тұрған әп-әдемі ой-пікірлерді сыртқа шығарайын десем тілім құдды күрмеліп қалғандай-ақ аузыма бір түзу сөз түспейді. Шамданшақ аттай өзімнен-өзім кібіртіктей берем. Өз ойымды өзгелерге жеткізе алатындай жанды сөздер табам деп әңкі-тәңкім шықты. Ой-экраннан көзіме ап-айқын көрініп тұрған бейнелер қағазға түсіргенде түкке тұрғысыз, күңгірт бірдеме, мүсәпір пікір, түсініксіз шатпақ боп сөлбіреп қалады. Алғашқы күннің өзінде қанша қағаз жырттық десеңші.

Бірақ жазам деген ойдан күдерімді үзгем жоқ. Алғашқы сөтсіздіктен жілігім шағылып қалса, онда ешқашан еш нәрсе тындыра алмасымды білем. Ертеңіне түн түндігі түріле тағы кірістік. Бұл күні де тілі құрғыр шешілмей, ойға ерік бере алмай, байлаулы бұзаудай бір орынға таңылып, қаңтарылып қалдық.

Бұрын-соңды тілім сөзден, тізем жардан сүрінген жоқ сияқты еді. Мына ақ қағазды көргенде тілім кірпідей жиырылып, жаңа ғана көкейде сайрап тұрған сөздердің бәрі қарасын көрсетпей, әлдеқайда қашып кететін тәрізді. Сөздің шұрайлысын тапқым келеді. Бірақ қайдағы бір дәмі жоқ, тұлдыр сөздер ғана ойға оралады. Өзімнің мұндай дәрменсіздігіме қыжыным қайнап, бір рауаятта ызадан жарылып кете жаздадым.

Ертеңіне жазуға тағы отырдық. Осылайша он бес күн бойы өзіммен-өзім аяусыз арпалыса бердім. Бірақ мен қанша қасарыссам да бәрібір бұдан ештеңе өнбесіне көзім жете бастады. Не істеуім керек? Бұл қамалды алудың қандай амалы бар? Әлде ол анадан қалам ұстап туған жандардың ғана сыбағасы ма?

Қанша илесең де басы бірікпейтін сусыма құмнан қалайша кірпіш құюға болады? Әлде мен сол құмның басын біріктіретін цементті таппай жүрмін бе?

Мүмкін, бұл істің тіс қаққан ұсталарына жолығып, жай-жапсарын сұрап алу керек шығар. Біреуден көрмей, білмей, сұрамай тұрып, сәулетті үй түгілі, жаман мал қора тұрғызу да мүмкін емес қой. Мұны неге бұрынырақ ойламағам? Әр істің өз ұсталары болады ғой. Демек, мен алдымен сөз зергерлерінен дәріс алуым керек. Сонда ғана тіл ұстартып сөз өнерін игеруге болатын шығар.

Төсекте тырп ете алмай жатып, әлдекімнен көмек сұрағандай-ақ жан-жағыма жалтақтай қарадым. Бір сәт көктен іздегенім жерден табылып, жүрегім тулап кетті. Әр нәрсені алдымен асықпай ақылға салып, ойланып алмаса қиын екен-ау. Қаражаяу мен түгілі, аты мәшһүр жазушылардың өзіне дәріс беретін ұлы ұстаздар төсегімнің қасына кеп, тізіліп тұр ғой. Солармен бір ауыз сөз ақылдасып алмай жатып, бірдеме жазам деудің өзі зор қиянат шығар.

Лев Толстой мен Мұхтар Әуезов, Пушкин мен Абай, Чехов пен Майлин, тағы басқа толып жатқан сөз зергерлері кітап сөрелерінен маған күлімсіреп қарап тұрғандай болды.

Енді менің шәкірттік өмірім басталды. Бірақ ұзақ уақыт шәкірт боп жүруге менің хақым жоқ еді. Басқалардың университетте бес жыл оқитынын мен осы бес-алты айда үйреніп шығуға міндетті екенімді ішім сезді.

Сол күннен бастап, сен маған күні-түні кітап оқып беруге кірістің ғой, Гауһар. Бірақ басқа тірліктерің де саған тізе бүктірмей, діңкелетіп жүрген еді. Күніне үш мезгіл қазан асатын да, азық-түлік дүкендерін аралайтын да, мектеп пен бала бақшаға баратын да, менің аузыма қасықпен ас-су құйып, малмандай боп терлеген сайын көйлегім мен көрпемді ауыстырып отыратын да жалғыз сен ғой, Гауһар.

Сенің қасқалдақтың қанындай тапшы уақытыңа одан әрі қиянат жасағым келмеді. «Кітапты қалай да өзім оқуым керек» деп түйдім іштей. Ақыры мұның да амалын таптым-ау. Өзіңе айтып отырып, жұқа тақтайдан кітапты тіреп қоюға бейімдеп төп-тәуір тығырық жасатқаным есінде шығар, Гауһар.

Мен күндіз-түні қозғалмай, шалқамнан түсіп жатам ғой. Тығырық-тіреуішті төсіме салып, оған оқитын кітабымды сүйетіп қойғызам. Емін-еркін оқи беруге болады екен. Бірақ әр екі-үш минут сайын сені көмекке шақырумен болдым ғой, Гауһар. Өйткені кітаптың келесі бетін ашып беріп отыратын жәрдемге зәру едім.

Ертеңіне маған мұндай көмекшінің де керегі болмай қалды. Басымды жастықтан сәл ғана көтеріп, кітап парақтарын тілімнің ұшымен өзім ашып үйрендім.

Бұл өзі маған онша қиын да емес екен. Бірақ көпке дейін әдейі қара бояу жағып қойғандай-ақ тілім көмірдей боп, жүрегім лоблып, бейжай бола бердім. Әйтсе де, бұл

менің операциядан кейінгі алғашқы жеңісім еді. Жазу өнерін үйренсем де, ғұмыр бойы үйрене алмай кетсем де, әйтеуір енді бұрынғыдай зерігіп, текке көкжамбас боп жатпайтыным хақ.

Енді әр тәуліктегі жиырма төрт сағат уақыт та маған аз боп көріне бастады. Өзім де көптен бері еш нәрсе оқымай, әбден шөліркеп қалсам керек. Кітаптан көз алғым келмей қалды. Кейде тіпті түн баласына кірпік қақпай, таңды таңға ұрып жүрдім. Оқыған сайын өрісім ұзайып, тұсауым кеңіп бара жатқанын іштей сезіндім.

Менің алғашқы үш айда оқығанымның өзі-ақ институтта төрт жылда парактап шыққан кітаптар санынан көбірек еді. Мәселе тек оқылған кітаптың санында ғана емес. Институтта жүргенде мен кітапты баға алу, емтиханнан сүрінбей өту үшін, оқутушыдан ұялмау үшін оқитын сияқты едім. Ал, қазір өзім үшін, құстай қалықтап көкке көтеріліп, сонау биіктен әлемді тамашалау үшін, аяғыма түскен тұсаудан тезірек құтылу үшін оқып жатқан тәріздімін.

Кітаптағы әсем жасалған бейнелер, айшықты теңеулер, қанатты сөздер, ұтымды тіркестер, түрлі-түсті суреттер сол күйінде ойымда жатталып қалып жатыр. Қиыннан қиыстырылған қара сөздің өзі де құдды өлең сияқты іштей ұйқасып тұрады екен-ау деп ойладым сонда мен. Тіліммен кітаптың әр бетін ашқан сайын бұрын өзіме беймәлім боп келген ғажайып бір рухани өмір есігі ашылып жатқандай еді. Осыншама ғажайып дүниелерді осы күнге дейін қалайша көрмей жүргем деп енді өзімді-өзім айыптай бастадым. Осындай ғажайып шығармалардың бетін ашпай-ақ мына өмірден өтіп кететін адамдар да бар шығар деп ойладым бір сәт. Енді соларға, өзіме бейтаныс кісілерге жаным ашып, қабырғам қайысты. Осы кітаптарды кеш те болса көргеніме шүкірлік қылдым. Егер бүйтіп, науқастанып жатпағанымда осылардың бірде-бірін оқымас па едім? Мүмкін. Әдетте біз «уақыт жоқ» деген сылтауға көбірек сүйенеміз ғой. Ал, мұндай кітаптарды оқуға уақыт таппаудың өзі барып тұрған қиянат емес пе?

Мен кітап оқи бастағалы бері үш ай уақыт өтіпті. Бірақ маған үш ай емес, үш жүз жыл зымырап өте шыққандай болды. Өйткені менің мына кітаптардан оқып білгенім, түйгенім, сезгенім тым көп сияқты еді.

Енді жаза бастасам да болатын шығар деп ойладым. Әйтеуір оң мен солымды танып, көркем туындының ірге тасын қалай қалап, қабырғасын қалай тұрғызатынын, тіпті төбесін қалай жабатынын да там-тұмдап жобалай бастаған сияқтымын ғой. Сөздік қорым сағат санап арта түскендей. Енді үй салуға қажетті құрылыс материалдары да бұрынғыдан гөрі көбейіп қалды деп түйдім. Қолымда бір сынық кірпіш жоқ кезде үй тұрғызбақ боп жан терге түскенімді есіме алып, күлкім келді.

Сөз құдіретін енді ғана абайлай бастаған едім.

Қуаты күшті нұрлы сөз
Қуатын білген абайлар, —

деген өлең жолдары енді менің өмірлік ұраныма айнала бастағандай еді. Мұны Абай өзгелерге емес, тек маған ғана арнап айтып тұрғандай боп естілетін-ді.

Әйтсе де, менің білгенімнен әлі білмейтінім, сезгенімнен сезбегенім көп екен. Оған көп ұзамай-ақ көзім жетті. Бұл кездейсоқ оқиға бұлай болған еді.

Нұрлыбек пен Алма әдетте бізге өздері ғана келетін. Бір жолы демалыс күні қастарына бір жігітті ерте кепті. Оны біз көптің бірі ретінде ғана қарсы алдық. Айрықша сый-құрмет жасап жатпадық. Өйткені ол әлі біз үшін тек жақын досымыздың танысы ғана болатын.

Аты Дастан екен.

Әйтсе де, осы бір мығым денелі, кең жауырынды, ойлы көздері адамға мейірім ұшқынын шашып тұрғандай ыстық көрінетін сары жігіт көптің бірі емес еді. Әдебиет дүниесінің ну орманында жалғыз өзім адасып, у жеген бурыл бөрідей аласұрып жатқанымда, тар жерде осы жігіт маған қол ұшын берді. Жоқ! Қол ұшын берді деу әбес шығар. Дастан менің бүкіл өмірімнің ағысын мүлдем басқаша арнаға салып жіберді. Сол сәттен бастап, әдебиет өмірінің күнделікті тіршілік-тынысына етене араласып кеттім. Жалпы менің қаламымды ұштап берген сол Дастан шығар деп ойладым.

Нұрлыбек оған менің хал-жайымды айтса керек. Өйткені бәрін айтқызбай-ақ біліп тұр. Шайдан кейін Дастан қасыма жақынырақ кеп отырды да, жастығымның астындағы қалың дәптерді сұрап алды. Бұл дәптерде менің аурухана өмірінен жазылған шағын өңгімем бар еді. Соны

көз жүгіртіп оқып шықты да, таңырқаған кісідей қасын сәл жоғары көтеріп, маған қарады:

— Мынаны өзіңіз жаздыңыз ба?

— Жоқ. Гауһар ғой, — деппін сасқалақтап.

Ол мырс етіп күлді де:

— Жоқ. Мені дұрыс түсінбедіңіз. Мына әңгіменің авторы сіз бе дегенім ғой.

— Әрине, — дедім неге сұрап тұрғанын да жөнді ұқпай.

Дастан әлденені іштей ой таразысына салып, өлшеп жатқандай-ақ бір сәтке үн-түнсіз қалды. Сәлден кейін барып, құдды әр сөзін шегелеп жатқандай нықтап-нықтап сөйлей бастады.

— Тіліңіз шұрайлы екен. Қып-қысқа әңгімеде қаншама қанатты сөздер, жанды суреттер, ұтымды ойлар бар десеңізші. Сіздің қолыңыздан көп нәрсе келетін сияқты. Бірақ кейбір олқылықтары да бадырайып көрініп тұр. Әңгімеңіз композициялық құрылысы жағынан қатты ақсап жатыр. Оған өкінбеңіз. Көш жүре түзеледі емес пе? — деді ол маған ойлы көздерімен қарап.

Сосын әлдене ойына түскендей орнынан лып етіп тұрды да, кітап сөресінің қасына барды. Әрі-бері қарады да, сөреден қалың бір кітапты суырып алып, менің жаныма қайта кеп отырды. Қолындағы кітап беттерінен көзін алмай, тез-тез парақтап жатып, маған сөйлей берді:

— Сіз, сірә, аударма жасап көріп пе едіңіз?

— Жоқ.

— Жасар ма едіңіз?

— Қолдан келетін шаруа болса...

— Онда сізді сынап көрсек қайтеді?

— Қайдам. Сыннан сүрініп жүрмесем.

— Сүрінбейтін тұяқ бола ма? Палуандар күреске түсер алдында өзін-өзі іштей не деп жұбататынын білесіз бе?

— Жоқ.

— «Жығылсам жер көтереді» деп өзін бір демеп алады. Дастанның бұл сөзіне ду күлдік.

— Ә, міне, таптым, — деді ол шынында да бір жақсы нәрсе тауып алғандай қуанып. Сөйтті де қолындағы орысша кітаптан шағын ғана бір сөйлем оқыды.

Небәрі бес-алты сөзден ғана тұратын осы жай сөйлемді қазақ тіліне аудару ә дегенде маған оп-оңай боп көрінді. Күнде мың мәрте айтып жүрген сөздер сияқты. Мен ой-

ланып-толғанып жатпай-ақ бірден аудара салдым. Бірақ мұным Дастанға ұнаған жоқ. Ол тіпті маған бетін тыржытып, жақтырмай қарағандай боп көрінді. Әйтсе де, Дастан иба сақтап сөйледі:

— Асықпаңыз. Сөйлемді сөзбе-сөз сірестіріп аударуға болмайды. Онда автордың негізгі ойын оқырман қауымға дәл жеткізе алмаймыз. Сіз мына сөйлемнің қысқалығына қарап, оңай деп қалдыңыз. Сізге мен әдейі қиын сөйлем бердім. Бұл сөйлемде адамның психикалық көңіл-күйі сайрап тұр. Баспаның редакциялық кеңесінде осы сөйлемнің аудармасы хақында кәдімгідей дау боп, совет мүшелері пікір таластырды. Ақыры мынадай тоқтамға келдік, — деп ол маған жаңағы сөйлемнің қазақшасын айтып берді.

Мен аудармашының тапқырлығына қайран қалдым. Өйткені Дастан әлгі сөйлемде бадырайып көрініп тұрған сөздердің өзін емес, оның астарында сырт көзге шалынбай, жасырын жатқан ойды тауып аударған еді. Мұндайды мен тұңғыш рет көрдім. Мына жігіт енді маған өзіміз тәрізді жай адам емес, бізде жоқ киелі қасиеттері бар сиқыршыға ұқсап кетті.

Менің аударма өнеріне іштей қатты қызығып тұрғанымды ол сезді білем. Қолындағы кітаптан тағы бір сөйлем оқыды. Бұл жолы біршама дұрыс аударып, ойынан шықсам керек. Мені аспанға көтере мақтай жөнелді:

— Міне, осылай болу керек! Сізден нағыз аудармашы шығуы әбден ықтимал. Тіл байлығыңыз жетіп жатыр. Бұл — аудармашының басты құралы. Тек әлгіндей үстірт аударуға әуестенбеңіз. Бағбандар ағаштың өсіп тұрған бұтақтарынан гөрі оның тереңде жатқан тамырына көбірек қамқорлық жасайды ғой. Автордың түпкі ойын дұрыс түсініп, сөйлемнің бояуын бұзбай дәл жеткізуге тырысыңыз.

Сосын Дастан маған тағы да бірнеше сөйлем аудартып көрді. Қолымнан бірдеме келетініне көзі жетті-ау деймін. Әйтеуір кетерінде сенімді дауыспен үзілді-кесілді сөйледі:

— Біз сізге жұмыс береміз. Аударыңыз. Бір жағынан отбасыңызға материалдық көмек болады. Екінші жағынан, аударма дегеніңіз жазушы болам деген адамға таптырмайтын мектеп қой, — деді.

Осы бір сары жігіт менің көңіліме жел беріп, өзімді рухтандырып жіберген еді.

Ертеңіне Нұрлыбек жалғыз өзі келді. Көңілді сияқты. Көзінің астымен маған қулана қарайды. Бір жақсы хабар барын жүрегім сезе қойды.

Нұрлыбек кешегі әңгімеге оралып, Дастанның кім екенін маған енді егжей-тегжейлі айтып берді. Ол көркем әдебиеттер шығаратын баспаның білдей директоры екен. Бірін-бірі студент кезінен білетінін, содан бері өздерінің үзбей қатысып тұратынын айтты. Дастанның қаламы жүйрік жазушы, дарынды аудармашы екенін мен кейінірек білдім.

Мені қуантқаны — Дастан сөзінде тұрыпты. Маған аударуға бір кітап беріп жіберіпті. Баспа әкімшілігі тіпті менімен шарт жасасыпты. Енді мен сол шарттың өзіме қоятын талап-тілектерімен танысып шығып, сосын осы құжатқа қол қоюым керек екен. «Бұл құжаттың бір данасы сенде қалады, екіншісін мен баспаға апарып берем», — деп ескертті Нұрлыбек.

Қалыңдығы бір еліден сөл-ақ асатын кітапты аударуға бір жыл уақыт беріпті. «Неге сонша көп уақыт көрсеткен» деп ойладым шартты оқып жатқанда. Ертерек аударып бітірсек болмай ма? Шартта кітаптың көлемі он жеті баспа табақ деп жазылған. Әдетте мен мұндай хикаяттарды екі-үш күнде оқып тастаймын. Енді соны он екі ай бойы езіп, мыжып жатуым керек пе? Жоқ! Мен оны тез-тез аударып тастаймын да, шартта көрсетілген мерзімі жеткенше ешкімге көрсетпей жасырып қоям деп ойладым.

Бірақ ол ойымның қате екеніне ертеңіне-ақ көзім жетті. Біреудің сөйлемін аударып жатқаннан гөрі, өз ойыңды, өз сөйлеміңді бұрқыратып жазып тастау мың есе жеңіл ме деп қалдым. Оқығанда оп-оңай боп көрінетін сөйлемдер аударма бастағанда өзінен-өзі қиындап, уысқа түспей, қолға ілікпей, сағымданып кетеді екен. Әсіресе, кейбір сөздердің баламасын табу қиын боп шықты. Тағы да тұйыққа тірелдім. Аударма маған ірге алдырар емес.

Тұйықтан шығудың басқа жолын іздеу керек еді.

Гауһар! Ертеңіне сені кітапханаға жібердім ғой. Көп кітап әкелдің. Олардың ішінде өлеңдер де, әңгімелер де, хикаяттар мен романдар да бар еді. Мұның бәрі орыс тілінен қазақшаға, қазақ тілінен орысшаға аударылған көркем туындылар.

Мен енді төсегімдегі тығырыққа екі кітапты қатарынан сүйеп қойып, әрбір сөйлемнің орысшасын да, қазақшасын да бір-бірімен салыстырып оқи бастадым. Екі кітапқа жалтақ-жалтақ қараумен талай ұзақ түн кештім. Аударманың жеңіл-желпі кәсіп емес, үлкен өнер, қыруар күш-жігерді талап ететін сұмдық қиын іс екеніне сонда ғана көзім жеткендей болды.

Әйтсе де, жазуға деген күштарлық менің жан-жүйкемді әбден билеп-төстеп алған еді. Енді көркем бейнелерге, ұтымды сөз тіркестеріне, аударма өнеріне қатысы жоқ ұсақ-түйек ойлардың бәрі өзінен-өзі ысырылып, шетке шығып қалып жатты. Тіпті сай-сүйегімнің сырқырап ауырғаны азайып бара жатқандай болды.

Келісті теңеулер іздеп, әсемдік әлемін аралап кеткен кейбір сәттерде аяқ-қолымның дәрменсіздігін де ұмыта бастаймын. Сондай минуттарда әлемде менен бақытты жан жоқтай көрінеді маған. Демек, менің ендігі бақытым — еңбекте, шығармашылық әрекетте деп түйдім іштей. Өйткені ол менің қайғы-қасіретімді ұмыттырады, көңілімді көкке көтереді. Бойыма күш-жігер береді. Өмірге сенімімді арттырады. Еңбек арқылы мен өзімнің қоғамға қажет екенімді сезінем. Ал, маған өмірде бұдан артық бақыттың керегі жоқ.

Осындай ойлар келіп, аударма жасауға жан-тәніммен қайта кірістім. Бірақ таңның атысынан бастап, күннің батысына дейін қанша ұрыnsам да алғашқы күні мардымды ештеңе өндіре алмадым. Небәрі бес-алты сөйлем ғана аударыппын. Оларымның өзі де мәз емес. Бастары қосылмай, бейне бір оқалақ тиген сиырлардай әрқайсысы бетбетімен қожырап кеткен. Бұл сөйлемдердің бір-біріне ешқашандай қатысы жоқ тәрізді. Сонда ғана мен қалыңдығы бір елі ғана кітапты аударуға неге табаны күректей бір жыл уақыт берілгенін ұқтым.

Кейде тілімнің қысқалығына күйініп, біржола түңіліп кеткендей болам. Мұндайда «Айласыздың батыры айға шабады» деп мен босқа тыраштанып жатқам жоқ па деген жымысқы ой да жылт ете қалады. Бірақ бұл секілді күдік онша ұзаққа бармайды. Құдды ошаққа жантақ тастағандай-ақ қас қағымдай бір сәтке лап етіп жанады да, табанда өшіп қалады.

Өзімді әбден мезі еткен іске қайта кірісем. Енді бұрынғыдай мен сені босқа қасыма отырғызып, телміртіп қоймайтын болдым. Тағы бір жаңа әдіс таптым.

Мен аударып жатқан кітаптың әрбір бетінде екі жүз қырық-екі жүз елу сөзден бар екен. Бәрін санап шықтым. Алдымен кітаптың бір бетін бірнеше мәрте қайталап оқып шығам. Сонда орыс тіліндегі текст өзінен-өзі жатталып қалады. Сөйлемдердің өзара байланысы ұдайы ойымда сайрап тұрады. Сосын әрбір сөйлемді ойша аударып шығам. Артынша-ақ ойша әлгі сөйлемдерге редакция жасаймын. Осылайша кітаптың бір бетін түгел ойша аударып, яғни жаттап болған соң ғана оны қағазға түсіру үшін сені шақыратын болдым.

Мен енді жеке сөздермен ғана емес, тұтас сөйлемдермен, сан қилы образдармен, көркем теңеулермен егес-қиясқа түскен едім. Көңілі көлдей тасып, белшеден өмірдің қызығына батып, басы аман, бауыры бүтін боп жүрген жандар үшін мұндай бақастықтың қажеті де жоқ шығар. Өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ менің жөнім бір бөлек. Өлім сағатын күткендей ыпыны кетіп көрмеген жандар менің сол сәттегі мүшкіл халімді түсіне қояр ма екен, сірә? Қысқасы — мен аударма жасай білуге, жаза білуге міндетті едім. Бұл айқаста жеңілуге иненің жасуындай да хақым жоғын түсіндім. Тағдырдың запырандай ащы уын ішіп, төрт тағандап жатқан мен үшін мұндай егес-күресте жығылу — өмірмен мәңгілікке қоштасумен бірдей болатын-ды. Өйткені қолымнан түк келмесін анық сезсем-ақ пұшайман боп, сағым сынары хақ. Адам өзінің тайқы маңдайлығын сезе бастаса-ақ үміт оты біртіндеп сөне бастайды ғой.

Сондықтан осы бір талас-тартыста қалай да жеңіп шығу үшін барымды салдым. Тәулігіне төрт-бес сағаттан ғана ұйықтап жүрдім. Қалған уақыттың бәрінде ауру-сырқатыма қарамай, қара терге түсіп, күндіз-түні дамыл таппай сөз-кірпіштерді қалап үйрене бердім.

Кейде күн ұзаққа ұрынып, өлердей діңкелеп, дәрменім құрып қалт-құлт еткізіп әрең тұрғызған тұтас қабырғалар енді қалап бола бергенімде гүрс етіп құлап түсетін-ді. Мұндайда тісті тіске қойып бәрін басынан қайта бастауға тура келеді. Осындай сәттерде көңілдің күні өшіп, айнала төңірегімнің бәрі қарауытып кеткендей бола қалады. Әбден жүйкелеп, төс табаным жерге тиді.

Көзім қарауытып, басым шыр көбелек айналып, естүсімнен айрылып қалғанша қасарысып, қарысып аударма жасай бердім. Жаннан кешсем де, жазудан күдер үзгем жоқ.

Осындай жанталас, арпалыста бірнеше айлар өтті.

Ақыры менімен қастасқандай-ақ сіресіп қалатын сөйлемдер де сәл-пәл жуасып, иі жұмсап, икемге келе бастады. Шәкірттік дәуірдің аяқталып келе жатқанын ішім сезгендей болды. Әзірше аспанға шарықтап шығып, қалықтап ұшпасам да, бара-бара темір қанат боп келе жаттым. Соны сезген соң өзім де алған бетімнен таймай, тірі жан, тісті бақа боп талпына бердім.

Бірте-бірте қанатым қатайып, өз күшіме сенімім нығая түскен сайын өзіме күнде келіп-кетіп жүрген үйреншікті адамдардың өздері де көзіме барынша әдемі, мейірімді, бауырмал жандар боп көріне бастады. Мүмкін, олар шынында да солай шығар. Әйтеуір бұл кезде мен: жанға нәр, бойға қуат беретін нұрлы сөздер тек өмірге ғашық адамдардың ғана аузына түсетін шығар деп ойлайтынмын. Өйткені мен өз тағдырымды өз қолыма ала бастағанымды сездім. Тілдің майын тамызбасам да, сөз мұхитында құлашты еркін сермейтін күн жақындап келе жатқанын аңғардым.

Бірақ көздеген меженің өлі тым алыс екенін де білдім.

Әйтсе де, аударма өнерінің бетін бері қарата бастадым. Тіл тиегі ағытылған сайын тұсауым кеңіп келе жатты. Енді бұрынғыдай күн ұзаққа бір сөйлемді айналшықтап, кібіртіктей бермей, кейде желе шоқырақтап алатынды шығардым. Бұрын қолға ілікпей, уысқа түспей келген онша-мұнша сөздерді енді ой-теңізден іліп алып, ұршықтай үйіріп әкететін болдым.

Күн ұзаққа аударма жасап, түні бойы кітап оқуды үйреншікті әдетке айналдырдым. Үш айдан кейін күніне өзіме берілген повестің бір бетін аударып отыруға жарап қалдым. Соны сезінудің өзі менің жанымды жанып, жігерімді қайрай түсті. Мен нақ осы кезден бастап қана қасымдағы балаларымның сынғырлаған күміс күлкісін есіте бастадым. Мына жарық дүниеге жаңадан көзім ашылғандай-ақ екі ұлымның нұрлы жүздерін көруге енді ғана мұршам келген еді. Сенің мейірге толы, жұлдыздай жарқыраған жанарыңа да ауруханадан келгелі бері қазір ғана көз тоқтатсам керек, Гауһар.

Тасым өрге домалай бастағанын сезгелі бері жұмысым да өнімді бола түсті. Енді аударма бұрынғыдай азап емес, өзінше бір ләззатқа айналды. Айшықты сөздер, сұлу те-

неулер іздеп, сөйлем құрастырып жатқан шабытты сәттерде ғана тынығатын боп қалдым. Бірер сағат ештеңе ойланбай, бос жатсам-ақ тұла бойымның сырқырап ауырғаны қайта қозып, көңілім құлазып, жаным жабығып кетеді.

Тәулігіне енді бес-алты сағат ұйықтап, қалған уақыттың бөрінде дерлік жұмыс істеуді үйреншікті әдетке айналдырдым.

Ақыры көркем аударма жасай алатыныма анық-қанық көзім жетті. Қолымнан келе ме, жоқ па деген күдіктен құтылғандай болдым. Ол өзі күндіз-түні тіс құртындай жанымды кеміріп, мазалап біткен еді.

Бойымда өз күшіме, қабілетіме, шығармашылық мүмкіндігіме деген берік сенім пайда болды. Бұрын өзімнің инженер-құрылысшы екеніме қалай илансам, қазір аудармашы екеніме солай сенетін сияқтымын. Өзімді-өзім енді бұрынғыдан гөрі еркіндеу, батылдау, тіпті кейде күштілеу сезіне бастадым.

Баспаның бір жылдық жұмыс деп берген кітабын мен бір жүз отыз жеті күнде аударып біттім. Бұл — төрт жарым ай деген сөз. Қалған сегіз айда не істеймін? Әлде өз кітабымды жазуға кіріссем бе екен? Мүмкін, біткен жұмысты баспаға дереу беріп жіберу керек шығар?

Осындай ойлармен арада бір күнім өтті. Ол күні түк істегем жоқ. Тіпті әдеттегідей кешкісін кітап та оқымадым. Өзіме-өзім демалыс жарияладым. Бұл күні Мұхитпен, Қайратпен әңгімелестім.

Талай рет тұяғымды тасқа соғып, өмірден қанша заңмет шегіп жатсам да мен, сірә, кіші ұлымның сауалдарына бойым үйренбей-ақ қойды. Өйткені Қайрат жанымның ең жаралы жерін тырналайтын. Ол менен:

— Папа! Қашан тұрасың? Қашан жүресің? Қашан мені былтырғыдай хайуанаттар паркіне апарасың? — деп сұраған сайын ет жүрегім елжіреп кетеді. Мұндайда балама не айтарымды білмей, тілім күрмеліп қалады.

Бұл жағынан Мұхит жақсы. Ол ішімді ит тырнағандай қылатын әлгіндей сұрақтар бермейді. Менің енді ешқашанда мына өлі төсектен тұра алмасымды мүмкін оның сәби жүрегі сезетін шығар. Ащы шындықты өз ұлымнан несіне жасырам? Қам көңіл боп қалады деп қорқам ба? Осы бастан әкесінің мәңгілік мүгедек екенін біліп, мойындап өскені дұрыс па деп қалдым.

Бір күні Қайрат көшеден егіл-тегіл жылап келді. Өксігі басылар емес. Сотқар балалардың бірінен таяқ жесе керек. Көзінің асты күлдіреп, көгеріп қапты.

— Жігіт адам да жылай ма екен?! — дедім мен Қайратқа жекіп.

— Жоқ, — деді ол жылап тұрып. — Мен оның ұрғанына жылағам жоқ.

— Әйтпесе неге сонша ебіл-дебіл боп тұрсың?

— Саған тіл тигізді ол.

— Қалайша маған тіл тигізеді? Мен төбелескем жоқ қой.

— Сені папама айтам деп едім...

— Иә?

— Сенің папаңнан қазір ит те қорықпайды. Ол төсегінен де тұра алмайтын мешел деді. Ал, сен мешел емессің ғой, ө? Ертең жүресің ғой?

— Жүрем, балам, жүрем... Тек сен жыламашы. Әйтпесе сені жылауық деп күледі ол.

— Оның көзінше жылағам жоқ. Былай шығып, жыладым...

Енді Қайрат емес, іштей егіліп мен жыладым. Көзден жас шығармай, қайғы запыранын жұтып, алпыс екі тамырым түгел егіліп, жан-жүйем езіліп, бар қайғы-қасіретімді толық сезініп жыладым. Көз жасымды тірі пендеге көрсетпей ұзақ түнге жылай-жылай әбден дәрменім құрып, ақырында талықсып кетсем керек.

Адамның кейде өзін-өзі көз жасына суарып, қатайтын сәттері де болады екен. Түнімен жылап, ертеңіне кәдімгідей ширатылып, қатайып қалғанымды сездім. Әлдекімге іштей ерегісіп, егесіп, өршеленіп бара жатқандай сезімде едім.

Таңертең, шынында да, талабым тай тегендей боп, қайсарланып ояндым. Кеше ғана аударып біткен жұмысты қайта қолға алдық қой, Гауһар. Өйткені сол аударманың сапасына көңілім толмай тұрғандай болды. Қолжазбаның алғашқы бес-алты парағын саған оқытып едім, көңілім табанда әлем-жөлем болды. Бес-алты бетте сәтті шыққан бес-алты ғана сөз бар екен.

«Бастан-аяқ қайта аударып шығу керек» деген ой табанда сап ете түсті.

Сол күні қайта кірістік қой, Гауһар. Сен титтей де қиналған жоқсың. Қынжылған жоқсың. Соныға мың да бір рахмет. Өйткені сенің ауырлап тұрғаныңды сезіп қал-

сам-ақ жаным жабығып, іске зауқым соқпай қалар еді. Сенің жадыраған жүзінді көріп, мен де іске құлшына кірістім.

Аяғыма салынған шідерді біреу шешіп жібергендей-ақ енді еркін көсілдім. Жазғанда тіл жетпей қалатындай қиын көрінетін бейнелердің өзі де енді бұрынғыдай ойқастамай, сәл-пәл жуасып, айтқаныма көніп, айдауыма жүретіндей бола бастады.

Енді байқап қарасам, алғашқы аударғанымда түп нұсқаның эмоциялық бояуларын ашық шығара алмаған екем. Астары бар айшықты сөздердің баламасын жөндеп іздемеппін де ғой. Асықсам керек. Кітаптағы сөзді емес, ойды, образды аудару керек екен-ау. Мен түпнұсқаны дәлме-дәл көшіруге, әріпшілдікке салынып кетіппін. Соның бәрін енді ғана, кітапты екінші мәрте тәржіма жасай бастағанымда барып сездім.

Зейнетінен гөрі бейнеті көбірек осы бір аударма ісі мені сөз өнеріне ғана емес, темірдей төзімді болу өнеріне де баули түскендей еді. Ертелі-кеш көзімнің майын тауысып, сан алуан ойларды тілмен шалуға дәрменім келмей, діңкелеп жатсам да қолға алған істі тоқтатқам жоқ. Біздер дамыл таппай жаза бердік қой, Гауһар.

Қимылдаған қыр асады екен. Екі жарым ай дегенде білдей кітапты екінші рет тәржіма жасап шықтық. Сонда бас-аяғы жеті айдың ішінде көлемі он жеті баспатабақ хикаятты екі мәрте аударып қойыппыз.

Алғашқысындай емес, мына екіншісі өзіме ұнайтын сияқты. Әрбір сөзі көңіліме қонып, жүрегіме ұялап қалған тәрізді. Құдды өлеңге ұқсап өзара ұйқасып, үйлесіп, қабысып жатқан бейне бір сиқырлы әндей сыңғырлап, әуезді естілетін сөз тіркестерін жалықпай қайта-қайта саған оқытып, тыңдай бергім кеп тұрады, Гауһар.

Бұл — мен үшін үлкен жеңіс еді. Бойымды мақтаныш сезімі кернеді. Аяқ-қолдан бірдей айрылып, жан шыдатпас аурудан аза бойы қаза боп, қысқа күнде қырық өлген жан ғана түсінетін шығар мені. Ұзақ түнге кірпік қақпай, аузына сыймай ісіп кеткен әлсіз тілімен кітап беттерін жалап ашпай тұрып, мені түсіну қиын болар, сірә.

Мен бұдан кейінде талай-талай әңгімелер, хикаяттар, романдар аудардым. Бірақ солардың бірде-бірі осы алғашқысындай есімде қалған жоқ. Екі қолым бірдей істемей

қалғандықтан ғана емес. Күні-түні сай-сүйегім сырқырап, жанымды қоярға жер таппай жатқандықтан да емес.

Ең қиыны — менің өмір шамым біртіндеп өшіп бара жатыр еді. Мен үшін енді тірі жата берудің ешқандай қажеті қалмағандай бола бастаған-ды. Алдымда ешбір мақсат қалмай бара жатқан-ды.

Осындай үміт шамы сығырайып, сөне бастаған сәтте әлгі кітапты маған аударуға берген еді. Сен мені өлмей, тірі қалуға мәжбүр еттің, Гауһар. Мен үшін кең дүние тар боп кеткен сәттерде жанымнан қарыс аттап шықпадың. Жылау күндерді, бұлау күндерді бірге өткіздік. Әйтпегенде соншама азапқа жалғыз жатып төзер ме едім? Бір аяғым көрде, бір аяғым жерде жатып соншама жұмыс істер ме едім? Тіл өнерін, сөз зергерлігін өз әлімше игере алар ма едім? Кім білсін?..

Бірінші кітапты шындап келгенде мен емес, сен тәржіма қылдың ғой. Мен тек ауызбен ғана айттым. Ал мен қайта-қайта өзгерткен сайын сен әрбір парақты сан мәрте қайталап көшірумен болдың. Сенің сол жолғы сарғайып отырып жеті ай жазған қағаздарыңды есептесе, көлемі кемінде жиырма-отыз томдық кітаптай болар еді-ау деймін.

Ең бастысы — сен менің қолымнан іс келетініне иманындай иландың. Сенің бойыңдағы сол сенім маған тау-сылмас күш-жігер берді. Сендегі сол пәк сенімді ақтау үшін мен бәріне де әзір едім. Небір ауыр ойлардан іш құса боп, аш күзендей бүгіліп жатсам да, тірі жанға сыр бергем жоқ. Біз екеуіміздің қандай дозақ отын кешіп өткенімізді өзгелер түгілі, ең жақын адамдарымыз да білмейді ғой, Гауһар.

Әрине, қуанышты сәттеріміз де аз болған жоқ. Есінде ме, алғашқы аударма кітабымыздың жарық көрген күні? Ащы менен тәттіні татқан біледі ғой. Мен өзім сау-саламат жүргенде де, сірә, бүйтіп қуанып көрген емеспін. Мүмкін, әбден өмірдің зәрін татып барып, қол жеткен қуаныш жайшылық кездегіден гөрі артықтау боп көрінетін шығар. Оған дауым жоқ. Бірақ шығармашылық жеңістің иісін сезіп, дәмін татқан соң ғана мен бақыттың не екенін аңғара бастағандай болдым.

Бейне бір күн тәрізді көзі түскен жеріне шапақ шашып, қасындағы кісілерді нұрға бөлеп жүретін жандар болады. Күн күллі әлемге сәуле шашудан жалықпайды.

Жер-жиһанға тіршілік тынысын үздіксіз құйып тұрады. Сан ғасырлар бойы айналасына шұғылалы шашу шашып жатса да, Күннің бойындағы от-жалынның қызуы мәңгі-бақи басылмайды, сәулесі қазан болмайды. Күн өзінің киелі міндетін ешқашан да ауырсынбаса керек. Өйткені әлемге сәуле шашу, дүниені жарық қылу оның табиғи міндеті ғой.

О баста жаны нұрдан жаралған адамдар да солай. Қолынан келген жақсылығын міндет қылмай-ақ істей береді. Қайта біреуге қол ұшын бергенінен өздері ләззат ала ма деп қалдым. Әйтеуір мұндай кісілер өздері үшін емес, өзгелер үшін өмір сүретін сияқты.

Біздің тәржіма жасаған кітабымыз басылып шыққанда алғашқы данасын әкеп көрсеткен де Дастан еді. Мен кітапты көргенде өз көзіме өзім сенбедім. Аяқ астынан әбігерленіп, көңілім қалбалақтап қалды. Естен танып қуанған да, қорыққан да адамға бірдей әсер етеді екен-ау. Апым кіріп, күнім шығып жатқанда Дастанға бір ауыз рахмет демеппін де ғой. Оның қашан шығып қоштасып кеткенін де білмеймін.

Мүмкін, ләм-мим демегенім дұрыс та болған шығар. Өйткені бұл ұсақ-түйек нәрсе емес қой. Дастанға «рахметтен» гөрі салмақтылау, қомақтылау, күштілеу сөз тауып айтсам деймін. Егер қолымнан келсе, әлемдегі бар жақсылықты соның басына үйіп-төгер едім. Бірақ осындай жақсылық жасадым, сені аудармашы еттім деп жүрген ол жоқ. Қайта: «Өстіп жатып еңбек еткен саған рахмет», — деп талай айтты өзіме. Шіркін-ай, барлық адамдар осындай болса ғой. Өмір сүру қандай жеңіл болар еді.

Дастан әкеп, жастығымның жанына қойып кеткен кітаптың кереметтей әдемі мұқабасынан көз алмай, қанша уақыт телміріп қарап жатқанымды білмеймін. Әйтеуір өзім бастап оқып көруге жүрегім дауаламайтын сияқты. Белгісіз бір үрей сезімі пайда болды.

Әйтсе де, бекер жасқанған екем, Гауһар. Сен алғашқы бір бетін оқып шыққаныңда-ақ жүрегім орнына түсті. Бірде-бір сөзін өзгертпепті. Бәрі сол өз қалпында, өзіміз жазған күйінде самсап тұр.

Сен тек бірінші бетін ғана оқып шықтың, Гауһар. Одан кейінгі беттерін саған оқытқам жоқ. Сен келген тұстан бастап, арғы жағын мен өзім мүдірмей жатқа айта жөнелдім.

Сен таңырқаған күйінде кітаптан көз алмай, дұрыс, дұрыс дегендей басыңды изедің де отырдың. Мен үш күн бойы ертелі-кеш ауыз жаппай он жеті баспа табақ хикаятты бастан-аяқ жатқа айтып шықтым. Өйткені жан төзгісіз азапта он ойланып, жүз толғанып жатып жазған әрбір сөз бейне бір тасқа қашап түсірілген әріптердей мәңгілікке өшпес боп, ойымда өзінен-өзі жатталып қалған еді.

Әрбір минуты қаз-қалпында жадымда сақталып қалған өмір көріністері де аз емес. Әсіресе, Нұрлыбек пен Алманың туған күніме әкелген сыйлығын өле-өлгенше ұмыта алмаспын. Осы екеуі келсе-ақ біздің үйге жан кіргендей құлпырып, тіпті балаларға дейін мәре-сәре боп қалады.

Нұрлыбек ақ матаға оралған ауыр бір нәрсені өрең көтеріп, есіктен кіріп келе жатты. Бұл не? Қас қағымдай сәтте ойымды онға, санамды санға жүгірттім. Бірақ еш нәрсеге ұқсата алмадым. Нұрлыбек әкелген затын құндақтаулы баладай мәпелей құшақтаған күйінде мен жатқан бөлмеге кірді де, мұны қайда қоям дегендей бір сәтке аңырайып тұрып қалды. Сосын қолындағы ұйықтап қалған бөбегін оятып алам ба деп жасқанған анадай әкелген бұйымын абайлап қана столдың үстіне апарып қоя салды.

Менің сабырсызданып жатқанымды сезген Алма әлгі бұйымды орап қойған шүберекті сыпырып алды. Мәссаған! Мынау жазатын машинка ғой! Бұл менің өңім түгілі, түсіме де кірген емес. Тап қазір бізге ең зәрлі нәрсе. Егер Нұрлыбек қазір маған өзім мініп жүретін жеңіл машина сыйласа да бүйтіп қуанбас едім. Өйткені бізге ең керегі де осындай машинка еді.

Гауһар! Бөрінен де саған жақсы болды ғой. Күні-түні тынымсыз жаза беріп, көшіре беріп саусақтарың ойылып, қолдарың икемге келмей қалғанын білем. Сен де бір азаптан құтылдың. Әрі енді жұмысымыз да өнімдірек болар деп ойлаймын.

Рас, сен әзірше машинка басуды білмейсің. Бірақ тез үйреніп кетесің. Қандай кәсіпті болса да тез игеріп алатынына көзім жеткелі қашан. Бұл сенің қолыңнан келетін іс. Оған шүбәм жоқ. Егер қолдарыма жан бітіп, сәл-пәл қимылдай бастаса-ақ машинка басуды мен де үйреніп алар едім.

Бірақ қалшиып қатып қалған қолдарым былқ етер емес. Профессордың айтқан алты айы да өтті. Әйтсе де, екі қолым

баз-баяғы қалпында жатыр. Әлде дәрігер қателесті ме екен? Мүмкін менің жүрегімді тым жентектеп жібермеу үшін көңілімді аулай салған шығар. Әйтпесе неге қозғалмайды қолдарым?

Жоқ! Ондай еңсені езіп, көңілді торықтыратын ойлардан аулақ болуым керек. Қазір менің бойымдағы ең жанды сезім біреу-ақ. Ол — еңбекке деген құштарлық. Мен тек жан салып жазу арқылы ғана сенің де, Гауһар, Достанның да, Нұрлыбек пен Алманың да маған деген шексіз сенімін, адамгершілігін, қамқорлығын ақтай алам. Отан алдындағы борышымды азды-көпті өтеп шығам. Оқырман қауымның кәдесіне асатындай дүние жасай алсам, ел қатарлы азаматтық борышымды өтегенім емес пе?!

Сенің қолың — менің қолым емес пе, Гауһар? Көз алдымда гүлдей жайнап сен жүргенде, қос қанатым — екі балам аман тұрғанда менің құтым шайқалмайды. Әлі де бойымда құмды судай сапыратын күшім бар екеніне көзім жетті ғой. «Құдай салды, мен көндім» деп тағдырға мойынсұнып, босқа жатқан мен жоқ. Өмірдің жалғаны мен қасіретіне қарсы қажымай арпалысып, соңғы демім біткенше күресе берем. Ал, күрес қашанда жан аямай, тынымсыз әрекет жасауды талап етеді.

Демек, мен сары уайымды иықтатып алмай, тайсақтамай, білек сыбанып дереу күрес алаңына шығуым қажет. Ер жігіттің бойындағы бес қарудан менде қалғаны біреу-ақ. Ол — қалам. Менің ендігі күшім осы қаруды дұрыс ұстап, батыл сермей білуде.

Гауһар! Мен өзіме сенем. Өз қабілетіме шөк келтірмеймін. Жоқ! Қабілетіме дегенім артықтау шығар. Менің қолымнан не келіп, не қоятыны әлі беймәлім. Оны алдағы өмір көрсетер. Қабілетіме емес, бойымдағы ерік-жігерге, жақсылар үшін қасық қаным қалғанша күресе беретініме иланам.

Аяқ-қолым байланып, тірлік-тынысым әлі де ұстара-ның жүзінде тұрса да бар ғой, қолымнан азды-көпті іс келетінін ойланған сәттерде көңілім желдей есіп, оттай маздап сала береді. Мұндайда көңіл көгіне үйіріліп келген күдіктің бұлты да сейіліп кетеді. Ұшқыр қиял құйқылжып, мені әлдеқайда биікке көтеріп өкетіп бара жатады.

Мен енді өзім сияқты ауыр дертке шалдығып, кемтар боп қалған жандар өмірінен жаза бастаған шығармамды

қайта қолға алдым. Аударма жұмысы, шынында да, маған сабақ болса керек. Өз кітабымды жазуға кіріскен бойда-ақ тұсауымның кеңіп қалғанын сездім. Бұрынғыдан гөрі еркінірек қимылдай бастадым. Өзіме жақсы таныс өмірді бейнелеп көрсетуге құлшына кірістім.

Кейде жазып жатып бұлдыр үміт, тәтті қиялға елтіп кетем. Мен де көптің бірі боп, енді еңбекке араласа бастағанымды ойыма алсам-ақ көңілім жібіп, жаным бусанып кеңіп сала береді.

Қарға адым жер мұң боп, жастайынан төрт тағандап қалған, бірақ сонда да болса, сірә, тауы шағылмай, тауаны қайтпай жатқан табанды жандар қаншама десеңізші! Олардың әрқайсысы хақында бір-бір дастан жазуға болар еді. Мен солардың өзім білетін бір-екеуін ғана әңгіме етпекпін.

Жоқ! Менің хикаям кемтар жандар хақында емес, қайта аяқ-қолдан қалса да өмірден кемтарлық көрмеген адамдар жөнінде болмақ. Өйткені мен өзім тағдырдың ащы қамшысы тұщы етке тиген сайын өршелене түсетін өршіл, асқақ жандарға ғана бас ием. Бұларды өмірдің өзі шыңдап, сомдай соғып өсіргенін жақсы білем. Мүгедек боп жатса да нарға жүгін салғысыз, нар атандай жандардың талайымен сырлас, мұңдас болдым ғой.

Рас, ауыр дерт оларды алқымнан алып минут сайын мың түрлі күйге салады. Бірақ көңілден базары кетпей, өмірден назары қайтпай жатқан қайсар кісілер қайғы-қасірет атаулыға аяқ шалдырмайды, ноқта салдырмайды екен.

Шынында да, шипасы жоқ саңырау қайғыдан не пайда?

Айлар, жылдар, ғасырлар өтер. Бірақ о баста анадан өжет боп туылған жандардың өздері түгілі, рухы да мыстан-тағдырға жалбарынып, аяғына бас ұрмайды. Ауру-сырқаты түгілі, қажет болса ажалдың өзінен де тайсалмайды олар.

Мен сондай жандар хақында жазбақпын.

Қайғы-қасіретті менсінбей, қандай қиындық көрсе де мойымай, налымай, жанарының нұры таймай өмірге мәңгібақи ғашық боп, айлар, жылдар бойы сарғайып, көздері жөудіреп, төсекке байланып жатқан жандар қазір көз алдымда тұр. Олар жазғы жаңбырдан кейін бұрынғысынан да ширатылып, масатыдай құлпырып, тазара түсетін кең

жазира дала іспеттес. Тағдыр қамшысы неғұрлым қатты тисе, олар солғұрлым ширап, ерік-жігерін қайрай түседі. Соның бәрін өз көзіммен көрдім ғой. Өзім бастан кешірдім емес пе?!

Қазір де аяқ-қолдан бірдей қалып, қыбыр етпей жатырмын. Әлі қанша уақыт көген көзденіп жатарым да беймәлім.

Ендігі бар арманым: бойымды кернеп, жүректі тербеп, көңілімде сайрап тұрған ой-сезімдерді ақ қағазға түсіруге қатыгез тағдыр аз ғана мәулет берсе екен... Өмірден басқа нәрсе тілемес едім. Маған уақыт қажет, Гауһар. Ал уақыт — өмір ғой.

14

Тамылжыған тамыздың сол бір күнгі арайлап атқан алтын таңын, алаулаған аптапты Күнін қалай ұмытам мен?! Бұл күні, шынында да, аспан әлемінің көк күмбезінен күлімсірей қараған Күн де, құмырсқаның илеуіндей құжынаған қала халқы да, көше бойлап қаз-қатар сап түзеп, жасыл желек жамылып тұрған әсем ағаштар да маған қошемет жасап жатқандай тым жайнап, құлпырып кеткен еді.

Бұл менің төрт жылдан кейін жарық дүниені тұңғыш рет көруім ғой.

Бүгін мені көтеріп, балконға шығарып, биік креслоға отырғыздың ғой, Гауһар. Үйдің үшінші қабатында отырып-ақ соншама көп нәрсе көруге болады деп кім ойлаған. Осыншама мол сұлулық бірден жанарыма сыймай, миыма қонбай, көз алдым бұлдырап, басым шыр көбелек айналып бара жатты.

Күннің дертке шипа шұғыласына, жазғы даланың жұпар иісіне елтіп, мас боп қалғандай едім. Адам қараңғы қапастан шыққанда бірден соншама көп жақсылық көрсе, есінен танып қалуы да ғажап емес екен-ау. Мен не сау емес, не мас емес күйімде дел-сал боп, есеңгіреп өзіме-өзім келе алмай біраз ошарылып қалсам керек.

Мына нұрлы дүниені бұдан төрт жыл бұрын көргенімде далада көктем еді. Ен дала жаңа ғана тап беріп келе жатқан жасыл мәуітіден шапан жамылып, күллі әлем түлеп, түрленіп келе жатқан болатын. Алма ағаштары ақша қардай аппақ боп гүлдеп, бұтақтарына қонақтаған бүртік-

бүртік таңғы шық тамшыларын ерте көктемнің шуақты күні маржан секілді жылтыратып, терлетіп жатқан-ды.

Қысқы ұйқыдан жаңа ғана оянып, бой түзеп келе жатқан сол бір көктемнің ғажаптарын өз аяғыммен жер басып, дала кезіп жүріп тамашалаған едім-ау, шіркін.

Бір кезде өз аяғыммен жұрт сияқты жер басып жүргеніме қазір өзгелер түгілі, өзім де сенбейтін сияқтымын. Әрине, ол кезде менің көңілімнің көк жайлауында да қыр қызғалдақтары жайқалып, сиқырлы көктем салтанат құрып тұрған болатын-ды. Көңіл құсы құйқылжып кеткен сәттерде жер-жиһандағы барлық адам көзіме бақытты жандардай боп көрінетін. Қолымды сәл созсам күнге де жететіндей-ақ өзімді соншалықты құдіретті сезінуші едім. Егер жан салып жүгірсем, сонау көз ұшындағы жер мен көктің түйіскен жеріне да қас қағымда жетіп баратындай боп тұрушы едім.

Бірақ соншама бақытты екенімді ол кезде сезбеппін де ғой.

Міне, содан бері мына әлемге төрт рет көктем келіп кетіпті. Бірақ мен бір-біріне ұқсамайтын, ешқашанда қайталанбас сол көктемдердің бірде-бірін көргем жоқ. Көктем күнінің шуағын армандап, аңсағалы қашан.

Әйтсе де, мен көктемнен біржола қол үзіп, оны ұмытып кеткем жоқ. Жыл сайын қыс қаһарынан қайтысымен-ақ терезеден көктемнің иісі аңқып, маған да даланың жұпар ауасы кеп жататын-ды. Бүкіл табиғаттың түлеп, жайқалып, құлпырып жатқанын маған осы бір өмір иісі толық сездіргендей болатын. Сол сәтте көкорай шалғында жалаң аяқ шапқылаған балалық шағым да, қыздарға қызғалдақ терген бозбалалық дәуірім де, өзім асыр салып ойнаған қырларға енді баламды апарып, әке боп барған заманым да көзіме елестеп кетеді.

Көктем көріністерін көксеген сайын осылайша ой-елес дүниесіне еніп, тәтті қиялдың айдын шалқар көлінде жалғыз жүзе беруден жалықпаушы едім, сірә.

Міне, енді әлемге жадырап жаз келіпті. Биылғы жылдың көктемін көрмесем де, жазының шуағына шомылып отырмын. Бұған әлі онша көңілім сене қоймайтын сияқты. Жақсылыққа көңілді иландыру үшін азды-көпті уақыт керек секілді.

Алғашында мынау у-шуға құлағым тұнып, біразға дейін түк те естімей, тас керең боп қалдым. Сәлден кейін ғана

саңлауым ашылып, сан қилы дыбыстарды бір-бірінен ажырата бастадым. Қаланың өзіме үйреншікті, әдеттегі у-шуын жатырқап қалсам керек.

Жаздың күні дала соншалықты жарық болады екен-ау деп ойладым. Әлемнің жарықтығы сондай, тіпті ұзақ уақыт көзді ашып отыру мүмкін емес тәрізді. Ішкі жан-дүниеме де нұр құйылып кеткендей-ақ әп-сәтте көңілімде титтей де көлеңке қалмады. Тұла бойымды әлдеқандай бір жайдары, жарқын, шаттық сезімі билеп бара жатқандай еді.

Күннің мейірім, жылылық шашқан көзінен қашқақтап, көлеңке іздеп жүргендерді көргенде ызам келді. «Адамдар, бір минут ғұмырларың болса да көлеңкеде емес, жарықта жүріп қалыңдар» деп айғалап жібере жаздадым. Бірақ менің ойымды күн ұзаққа қараңғы қапасқа қамалмай, далада емін-еркін шапқылап жүрген, сау-саламат адамдар қайдан түсінсін! Кейде олар өмірдің қандай қымбат ләззатынан өз еріктерімен бас тартып жүргендерін аңғармайтын да шығар.

Жер қайыстырып жүйткіген жұртқа көзім түскен кезде ғана мен өзімнің төрт жылдан бері іштей нені аңсап, кімді іздеп жатқанымды бірден түсіндім. Кемерінен шыға лықсып, асып-тасып тынымсыз ағып жатқан адамдар-дариясына қойып кетіп сүңгімегелі қашан!? Мен лек-легімен ағылған жұрттың ішіне кіріп, көптің бірі боп кетуді сағынып қаппын ғой. Менің бұл сезімімді аласапыран адамдар теңізінен толқынмен жағаға шығып қалған, көп жылдар бойы өз отбасының шағын аралынан ұзап кете алмай, жұрттан оқшауланып қалған жандар ғана жақсы ұғынса керек. Әйтеуір адамдарды сағынғаным анық еді.

Сол сәтте көшеден лек-легімен ағылып өтіп жатқан адамдардың бәрі шетінен маған бірге туған, ет жақын бауырымдай боп, көзіме жылы көрініп кетті. Олар да мені іш тартып, қуанышыма ортақтасқысы кеп бара жатқан сияқты. Кез келген біреуін тоқтатып сөйлескім келеді. Маған тіпті олардың өздері-ақ бірер минутқа бөгеліп, халжайымды сұрайтындай боп тұрады.

Бірақ мойын бұрып қараған тірі пенде болған жоқ. Жасы да, көрісі де, әйелі де, еркегі де әлдеқайда асығып-үсігіп барады. Менімен ешкімнің ісі жоқ екен ғой деп түйдім.

Бүгін мен төрт жыл бойы үздіксіз еңсемді езген бейуақ тылсымнан құтылып, жарық дүниеге шықтым ғой. Мына

жұрт неге қуанбайды оған? Балконда отырған адамға күлімсірей қарап, қуаныштарын сездіріп өту қиын ба сонша?

Әлде олар кеше кешкісін маған доктор келіп, төрт жылдан кейін тұңғыш рет жатқан жерімнен тұрғызып, орындыққа отырғызып кеткенін білмей ме? Төрт жыл бойы менің көк жамбас боп, жастықтан бас көтермей сарғайып жатқанымды білмесе керек, мыналар. Әйтпесе дәл біздің үйдің түбінен осынша адамның еш нәрсені елемей өте шығуы мүмкін емес сияқты боп көрінді.

Бірақ алтын Күннің астында, мамық Жердің үстінде жүрудің өзі адам үшін шексіз бақыт екенін солар түсіне ме екен? Мұндайды ақылмен аңғару мүмкін емес қой. Оны тек жүреппен ғана сезіну керек шығар.

Балконнан төмен қарап, жұртқа: «Ей, азаматтар! Сендер бөрің де бақыттысыңдар! Соған қуаныңдар! Бір-біріңді құттықтандар! Адамдарға шұғадай шуақ шашуды Күннен үйреніңдер!» дегім келді.

Бірақ олардың мені ұқпасын жүрегім сезді. Әйтсе де, менің тап қазіргі алып ұшқан жан-күйімді түсінетіндері де болуы ғажап емес қой. Әбден аурудың тауқыметін тартып, денсаулықтың құнын алпыс екі тамырымен толық сезгендер аз ба? Кешегі соғыста болып, ажал аузынан тірі қайтқандар менің көңіл-күйімді айтқызбай-ақ түсінбей ме?

Дегенмен, мұндай жандар онша көп емес шығар деп ойладым.

Міне, сондықтан да мен әлгі ойымды адамдарға қалайда айтуым керек. Ол үшін ойымдағының бәрін шашпай-төкпей, қаз-қалпында қағазға түсіруге міндеттімін. Сонда ғана көңілім жай табарын сезем, Гауһар.

Енді мен көшедегі бейтаныс жандар туралы емес, өзіме жақын таныс адамдар жөнінде ойлай бастадым. Олар да қазір мына сендей соғысқан жұрттың арасында жүрген шығар. Бірақ бес саусақ бірдей емес қой.

Өзгелердің қуанышына сүйініп, қайғысына күйініп жүретіндері де бар. Қырық кессе қылаудай қан шықпайтын қатыгездері де кездеседі. Аузын ашса, көмекейі көрінетін аңқаулары да, жұмыртқадан жүн қырыққан сұмдары да бар.

Демек, мына лек-легімен ағылып жатқан халықтың да бөрі бірдей емес деген ой келді. Сонда да олардың ішінде

ақ ниеттілері де, менің бүгінгі қуанышыма ортақ болуға әзір тұрғандары да аз емес екенін сезем.

Рас, ауыр дертке шалдығып, аяғыма шідер түскелі кейбір достарым сыртын беріп кетті. Олар мені әлдеқашан естерінен шығарып та жіберген шығар. Бір қызығы — олар мені ұмытса да, мен оларды жамандыққа қия алмайтын сияқтымын. Күндердің күнінде бәрі де баяғыдай жайраң қағып, қайтып келетіндей болады да тұрады. Бәрін де сағынып жүргенімді сезем. Егер олар тап қазір келсе, төрт жыл бойы хабарсыз қалғандарын да біржола ұмытып, шетінен бауырыма басып, беттерінен сүйер едім...

Тіпті ғұмыр бойы көзіме бір көрінбей кетсе де ренжімеймін оларға. Олардан айрылып қалғаным өкінбеймін де. Мен жаңа достар, жақсы таныстар таптым ғой. Әйтсе де, балалық шақты бірге өткізген достарымды да аңсап, кей-кейде көңілім жасып қалады.

Мен де өзімше өмір кешіп жатырмын ғой. Төрт жыл бойы тырп ете алмай қалсам да еш нәрседен кемтарлық көрген жоқпын. Бәрі де жетіп жатыр. Жеке адамдар ғана емес, бүкіл мемлекет маған қамқорлық жасап келеді. Өмір заңының құдіретіне ауырып жатып, талай мәрте іштей табындым. Мүгедек жандарға деген мұндай шексіз қамқорлық тек қазақ елінің тұрмыс-салтына ғана тән екенін ауруханаға түскен алғашқы күндерден бастап-ақ сезе бастадым. «Соншама жұрт бәйек боп, осынша қамқорлық жасайтындай-ақ мен кім едім?» деп кейде өзімнен-өзім қысылам.

Дегенмен, соңғы кезде болмашыға қамыға беретін боп барам ба деп те сезіктенем. Рас, сыртқа сыр бергем жоқ әлі. Әйтсе де, бәрін өзің сезіп жүрсің ғой, Гауһар. Менің ерік-жігерімді де қайрап, ұштай түсетін де өзіңсің.

Адам бәріне көндіксе де, ауруға үйренбейді екен. Жан төзгісіз ауыр дерт әлі күнге дейін сай-сүйегімді сырқыратып, қысқа түнде қырық аунатып, азапқа салады да қояды. Күндіз-түні бір сәтке де саябыр таппайды.

Бірақ әзірше мен қайғы-уайымға ірге алдырғам жоқ. Жалым жатып, қоңым түскен жоқ. Бұл да сенің арқаң, Гауһар.

Отбасымыз айрандай ұйып отыр. Төрт жылдан бері аразмызға кикілжің кірген жоқ. Сені азғырушылар да болды емес пе? Теңінді тап, мешелді таста, бойында күш, бетінде қызыл барда ойнап-күліп қал деп «ақыл» айтушылар да

шықты. Мені өлілер қатарына қосып, саған лебіз білдіріп, лепес қылуға әрекет жасағандар да болды.

Бірақ сен өзіңе берік, маған адал бола білдің ғой, Гауһар!

Міне, сенің сол адалдығыңа, адамдығыңа, азаматтығыңа бас ием, Гауһар.

Біздер көктемнің шуақты күндерінің рахатын ғана емес, қаңтардың азынаған аязының азабын да қақ бөлістік қой. Адам түгілі, атан түйеге ауырлық қылатын менің басыма түскен қасірет жүгін екеулеп жүріп, аулаққа лақтырып тастаппыз ғой.

Мені аман алып қалу үшін сен жастық шақтың қымқиғаш қызығынан, балдай тәтті ләззатынан бездің. Өзің жетпей тұрған бақытты маған сыйладың.

Сол үшін саған мәңгі-бақи қарыздармын, Гауһар.

Бүлдіршіндей балаларымыз аялы ана мейірімінен, әке ықыласынан бір күнге де айрылып, көген көз боп көрген жоқ. Олар ер жеткенде сенің бұл ерлігіңді де жан-жүректерімен ұғынып, өз алғыстарын айтарына шүбәм жоқ.

Күні ертең-ақ өз немерелерің сенің есіміңді ауыздарынан тастамай, екеуіміздің қуанышы мен қайғысы аралас өмірімізді айта-айта аңызға айналдырып жіберері хақ.

Ал, бүгін менің арқа тірер асқар тауым сен күрсінбесең екен деп тілеймін ішімнен.

Сенің жүзіңнен қасірет көлеңкесі көрінбесе, онда мен де өзіме қылқандай қадалған кеселімді біржола ұмытып, төбем көкке тигендей қуанам.

Екі бірдей баланың анасы болған шағыңда сен мұңаймасаң екен, Гауһар. Онда менің де бақытты әке болғаным.

Бір үйдің бар ауыртпалығын жалғыз өзің ауырсынбай аркалап жүрсің ғой. Егер сен шаршамасаң, онда мені де бәйге атындай ойқастап, тың тұр деп біле бер.

Гауһар! Сенің саулығың — менің амандығым ғой. Сондықтан мен өзіме емес, саған күш-қуат, қайрат-жігер тілеймін. Тек осы бетіңнен таймай, бәсеңдемей, төмендемей, арман көгінде самғап, шарықтай бер.

Қашан да көзімнің — нұры, көңілімнің — суаты, парасатымның — қайнар бұлағы бола бер, Гауһар.

Ал, мен аяқ-қолсыз төсек тартып жатсам да, босқа қарап жатпауға бекем будым. Төрт жылдан бері өзімді алақанына салып, сәбидей етіп әлпештеп келе жатқан ел-

жұртымның ақ нанын адал еңбегіммен ақтап шықсам, онда менде иненің жасуындай арман болмас еді. Сол үшін осы кітапты жазуға барымды салдым. Мінсіз дүние жасадым деп айту қиын. Бірақ аянып қалғам жоқ. Оқырман қауым іштегі шерімді емес, маңдайдағы терімді көрер деп үміттенем. Өйткені мен көңілдегі мұңымды емес, жүректегі сырымды, қайғыны жеңген қуанышты жырымды айтуға тырыстым ғой.

Отанымның алдындағы азаматтық парызымды ойлансам-ақ күні-түні жанымды жегідей жеген ауру-сырқатымды да ұмытып, өзімнен-өзім қайсарланып, жігерленіп, аруақтанып кетем. Бойыма сарқылмастай күш-жігер пайда болады. Жанымды жалынды шабыт сезімі кернейді.

Науқасым мендеп, кең дүние мен үшін тар боп кеткен сәттерде қынжылған да шығармын. Қиналған да болармын. Бірақ мен ешқашан да түңілгем жоқ.

Гауһар! Күндей күлімдеп, аспанымда жарқырап сен тұрғанда, қос қанатымдай самғап, екі жағымда екі ұлым жүргенде, білектегі күшімдей жаныма қайнап біткен достарым барда мен неден қамығам? Қас қағымдай сәтке де жабырқауға хақым жоқ. Басыма тағдыр салған таудай тауқыметті көтере алмай, белім бүгіліп, қабырғам сөгіліп кетсе де бар ғой, мен өмір үшін күресті бір минутқа да тоқтатпаймын. Соңғы демім біткенше күресе берем. Бұл саған берген соңғы сертім, Гауһар.

Өмірден, сірә, үміт үзгім келмейді.

15

— Ержан! Өмір-өзеннің ағысына көз ілескен бе, сірә, — деп бастады сөзін Гауһар. — Қас қағымда желдей зулап жеті жыл да өте шығыпты-ау, Ержан. Маған бәрі де құдды күні кешегідей болады да тұрады. Әйтсе де, саған операция жасағалы бері жеті жыл бопты ғой.

Аяқ астынан жармасқан дертпен жеті жыл бойы арпалысып келеміз. Онымен әлі қанша уақыт алысарымыз беймәлім. Бірақ қара жүрек кеселдің жауырынын жерге бір тигіздік-ау деймін. Тас кенедей жабысқан ауыр кеселді сен жеңіп шықтың. Жеті жыл бойы қиындық атаулыға тізе бүгіп, қол қусырған жоқсың.

Шар болат шоқта жатып шындалғанын мен өз көзіммен көрдім ғой.

Ең бастысы — қиын-қыстау сәтте арқа сүйеп, қара тұтар достарымыз қасымызда болды. Жақсылардың ақылы азық, сөзі сусын ғой. Солар бізді қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай, панасына алып жүрді емес пе? Сол жайсаң жандардың шапағатын ешқашанда ұмытпауымыз керек. Сондай дос-жарандары бар біздер бақытты шығармыз, Ержан.

Солардың арқасында біздер еш нәрседен кемтарлық көрмедік. Өзіміз тату-тәтті бірліктен айрылмадық. Балаларымыз өсіп келеді. Екеуінің де өзирге іші жарау, жоны қырау. Балалық базарын бейғам тамашалап, шапқылап жүр.

Әйтсе де, тас түскен жеріне ауыр ғой. Аурудың азабы операциядан кейін де азая қойған жоқ. Аз күнде-ақ әбден жүдеп, ыңыршағың айналып кетті емес пе? Өйткені шілдеде мұз қатырған ызғарлы кесел сені сағат санап қыл мойынға тақап бара жатты ғой.

Бірақ сен қайғы-уайымды жел жағыңнан жүргізбедің. Жан төзгісіз бейнет шегіп, жаурыныңнан жел өтіп жатса да, сірө, тегеуірінің қайтқан жоқ. Мойымадың. Сенің темірдей төзіміңе тәнті болдым, Ержан.

Өзіңді өлердей дінкелеткен дерттің ыстығына күйіп, суығына тоңып жатсаң да жеті жыл бойы бізге күрең қабақ көрсеткен жоқсың. Өз басың шырғалаңға түсіп жатсаң да біздің қас-қабамызға қараумен болдың. Егер сен төзім таяғына сүйенбей, шыдамсыздық жасап аһлеп-уһлей бергенінде бар ғой, онда баяғыда-ақ үйдің шырқы бұзылып, бәріміз де бытырып, тоз-тоз боп кетер едік қой. Әйтеуір қанша бейнет шексек те әлі күнге іргеміз сөгілмей, бірлігіміз бұзылмай келеді. Айрандай ұйып отырғанымыз да сенің арқаң ғой, Ержан.

Өзің инеліктей қатып, тері тарамысыңа ілініп жатсаң да менің көңілімді аулап, ойымды демеуге тырыстың. Өзің мұз боп тоңып жатып, менің жүрегіме жылу бердің. Сүйегің сал, көңілің дал болса да, қабағыңнан қайғының ізі көрінбеді.

Адамға осындай жылы жүрек, сергек көңілден артық не керек!

Бүгін ойлап қарасам, менің жүрегіме жара салмау үшін өз басыңдағы азаптың бірде-бірін білдірмеуге тырысқан екенсің ғой. Мені күні бұрын қинамау үшін тіпті операция болатын күнді де жасырдың емес пе? Бірақ мен білген

едім. Сол күні өзіңмен қоштасарда көңілім әлденеден се-
кем алып қалғандай болды. Менің көзіме сен бордай үгіліп,
іштей жылап тұрғандай боп көріндің. Үйге жеткенше
жүректі күпті қылған осы сезімнің анық-қанығына көз
жеткізе алмай, қайдағы бір жымысқы ойлар ішімді иттей
кеміріп келді.

Сол жолы ұшы-қиыры жоқ, ішектей шұбатылып ұзақ
түнде кірпік ілгем жоқ. Таңды өрең атқызғандай болдым.
Балаларды тамақтандыра сап, дереу саған, ауруханаға бет
алдым.

Күндегідей трамвайға отырып баруға шыдамым жетпеді.
Бір сұмдықты сезгендей жүрегім лүпілдеп, асау аттай әлде-
ненен тулап, дүрсілдеп, өзінен-өзі тағатым таусылып бара
жатты. Одан әрі аялдамада тұра беруге шыдамым жетпей,
саған таксиге отырып бардым.

Палатаңа ала өкпе боп, еңтігіп кіріп бардым. Жүрек
құрғыр бір пәлені сезген екен ғой. Мен бір-екі минутқа
кешігіп қалыппын. Сені жаңа ғана операция бөлмесіне
өкеткен екен. Көңілім алау-жалау болды. Неге жасырдың
деп өзіңе өлердей ренжідім. Неге ертерек келмедім деп
өзімді-өзім іштей жедім. Ішім түтін, сыртым бүтін боп
палатада сенің төсегіңнің жанында біраз отырдым. Ә де-
генде зілдей ауыр ойлар жүйкені кесіп, әлденеден көңілім
құлазып, егіл-тегіл жылағым келді. Егер қасында жатқан
Ақылбек аға мен Қайсар маған көз ашып, жүрек жуатын
жылы сөздер айтпағанда бар ғой, аурухананы басыма
көтеріп айғай сап жыларым да хақ еді. Өйткені бұл опера-
цияның өмірге тым қатерлі екенін профессордың тәуекел
жасап отырғанын сен жасырсаң да, мен білуші едім. Сені
аман алып қалудың операциядан басқа амалы жоқ екенін
Елена Андреевна маған да айтқан болатын.

Сені операция жасаған күні балаларды үйге қамап кетіп,
өзім үйірсек аттай аурухананы айналшықтай бердім. Опе-
рация бес жарым сағатқа созылды. Мен де сонша уақыт
тізе бүккем жоқ. Бұл менің өмірімдегі ең ұзақ күн болды.
Сол бір күн мені қан жылатып, қара жамылтып кетердей
боп тұрды.

Бақытым бар екен. Тірі шықтың ғой, әйтеуір. Иманым
ұшып, жаным жарға таянған сәттегі арманымның өзі де
осы еді. «Мүгедек болса да мейлі, тірі қалса екен», — деп
тіледім ғой тағдырдан. Сенің аяқ-қолдан кемтар боп

қалуың ықтимал екенін профессор маған операцияға дейін-ақ ескерткен.

— Онда операция жасаудың керегі не? — деппін мен сонда профессорға таңырқай қарап.

— Бұл өзі өте сирек кездесетін кесел. Операция жасаудағы мақсатымыз — адамды ажалдан арашалап қалу. Мұндайда аяқ-қолдан қалып, қоюы ықтимал. Бірақ тірі қалады ғой. Жасамасақ, өмірі ұзаққа бармайды, — деді профессор маған ойлы көздерімен қарап.

Сонымен әңгіме біткен. Қалғаны операциядан кейін мәлім болады деген ол маған. Енді не айтар екен?

Ақыры операция бітті-ау. Бірақ мені енді палатаға кіргізбеді. Әйтеуір тірі қалғаныңды естігенімде қуаныштан есеңгіреп қалғандай болдым. Не де болса өз аузынан естімек боп, сол күні кешке дейін профессор шығатын есіктен көз алмай, аңдыдым да отырдым.

Ақыры бір кезде шықты-ау. Анадая жерден мені көріп, сәл күлімсірегендей болды. Елена Андреевнаның көңілді жүзін көргенімде күн ұзаққа титықтап, дәрменім құрып шаршағанымды да ұмытып кеттім. Оны бас салып құшақтап, сүйе беріппін.

Профессорды үйіне дейін шығарып салдым. Сол жолы ол маған көп нәрсе айтты, Ержан. Жиырма-отыз минуттың ішінде-ақ өзінен ғұмырлық тағлым алғандай болдым. Сенің науқасың хақында өзің естімеген құпияларды мен есітіп білдім. Ендігі, бұдан былайғы өміріміздің бұрынғыдай болмасын сол сәтте-ақ жан-жүрегіммен ұқтым. Ұрттап ішіп, шайқап төккен күндер артта қалғанын сездім. Соның бәрін білгенде не істерімді білмей, жан далбасаға түстім де қалдым.

Бес жылдан кейін сенің қолдарыңа жан бітіп, бірте-бірте қимылдай бастағанда мен ғана емес, Елена Андреевнаның өзі де жағасын ұстап, таңырқаған еді. Өйткені операциядан кейін үйіне шығарып салғанымда ол маған мұңлы дауыспен:

— Ержанның қолы да семіп қалуы ғажап емес. Бірақ оны әзірше айтпай-ақ қояйық. Тым ауыр соғып жүрер, — деген.

Ержан! Сен өзінді-өзің жақсылыққа сендіре білдің ғой. Ауруды жеңіп шығатыныңа да, қолдарыңа қуат кіретініне де шөк келтірген жоқсың. Күнде қолыңды маған уқала-

тып, массаж жасаттың. Мен сенің көңіліңді жықпау үшін ғана жасайтынмын. Әйтпесе оның бес жылдан кейін жандарын кім біліпті дейсің. Сосын өзің де күн-түн демей сау-сақтарыңды қимылдатуға әрекет жасап, қара терге түсіп жаттың ғой. Мүмкін, соның пайдасы шығар. Әйтеуір профессор сол жолы сені көрген соң-ақ мені оңаша шығарып: «Қаншама ауру жандарды көріп жүріп, мұндай өмірге құштар жанды әлі күнге дейін кездестіргем жоқ», — деген еді.

Сенің алғашқы қолың қимылдай бастаған күн әлі күнге дейін каз-қалпында көз алдымда тұр. Ол оқиға бұдан екі жыл бұрын болған еді. Демалыс күні болатын. Балалар да үйде еді. Мен ас үйде түскі тамақты әзірлеп жатқам.

Бір кезде: «Гауһар, Гауһар!» — деп айғайлаған даусың қаттырақ шығып кетсе керек. Зәрем зәр түбіне кетті. Саған бірдеме боп қалды ма деп иманым ұшқаны сондай, Мұхит кеп қолымнан тартқылап, «жүр, жүрдің» астына алып жатқанда да қаққан қазықтай қақиып, бір орыннан қозғала алмай, мелшиіппін де қаппын.

— Гауһар! Қолым... Қолдарымды қара, — деуге әрең шамаң келгенін сездім. Бірақ өз көзіме өзім сенбедім. Мен қуанарымды да, қорқарымды да білмей, түгіне түсінбей, басым шыр көбелек айналып, бөлменің қақ ортасында көзімді жыпылықтатып тұра беріппін ғой.

Аспанға ұшуға ыңғайланса да, дәрмені жетпей тыпырлап жатқан құстың темір қанат балапандарындай дір-дір еткен әлжуаз саусақтарыңа бірден көзім түсті. Бес жыл бойы былқ етпей, құр сұлдері қалған жіп-жіңішке сау-сақтарың құдды безгегі ұстаған адамның қолындай қал-шылдап тұр. Қолыңа жан біткенін көз көрсе де, оған көңіл сенбейтін сияқты.

Бұған мен түгілі, тіпті өзің де сенер-сенбесінді білмей ошарылып қалдың ғой. Маған бір, дірілдеп жатқан сау-сақтарыңа бір жалтақтаумен болдың. Сосын бес жылдан бері кеуденде керек емес нәрседей болбырап жатқан екі қолыңды да сәл ғана көтеріп, көзіңе тақадың. Енді сау-сақтардың тыпырлап, ойнақшып жатқанын жақынырақ жерден тамашалай бастадың. Бірақ ұзақ қызықтай алмадың. Екі қолыңның да қары талып кетті білем. Ауыр жүк көтеріп қиналған адамдай-ақ «уһ» деп екі қолыңды да кеудеңе тастай салдың. Бес жыл бойы былқ етпей, шалажансар боп қалған қолдар тым әлсіз еді.

Әйтсе де, сен жан дәрмен қылып тырбанып, оң қолыңды тағы бір рет қимылдата алдың. Қарасам, амандасуға қол ұсынған адамдай-ақ алақаның ашық жатыр екен. «Қолыңды әкел» дегенінді айтқызбай-ақ көзіңнен таныдым. Мен сенің ашық жатқан алақаныңа қолымды салдым. Сол сәтте кенет еріндерің дірілдеп, маған бірдеме демек боп оқталдың. Бірақ айта алмадың. Өйткені өзің тым қатты қобалжып, көңілің ұйқы-тұйқы боп жатыр еді. Сен әлжуаз саусақтарыңмен менің қолымды ақырын ғана, білінер-білінбес етіп қана бір мәрте қыстың. Екінші рет қысуға қауқарың жетпеді.

Әйтсе де, сол бір мәрте қолымды қысқаныңның өзі-ақ төбемді көкке тигізгендей болды. Сол арқылы сен менің талай жыл күні-түні тізе бүкпей, жарғақ құлағым жастыққа тимей өзіңе істеген қызметіме алғыс айтқандай едің. Бұл менің өмірімдегі ең қуанышты, ең бақытты күн болды. Сонда, сен қолымды болар-болмас қысқан сәтте бес жылғы көрген қиындығым бір күнгідей де болмай ұмытылып кетті.

Аяқ астынан бәрі дереу өзгеріп, өзімнің әлемдегі ең бақытты адам боп шыға келгеніме өзім де қайран қалдым. Бүкіл өмірінде бір мәрте де көңіліне қаяу түспеген, қайғы-қасірет атаулыны мүлдем сезбеген, армансыз адам боп шыға келдім. Тегінде, адамның табиғаты жамандықты тезірек ұмытуға бейім тұра ма деп қалдым. Мүмкін, онысы жақсы да шығар. Өйткені құс — ұшуға, адам — бақытты болуға жаралған емес пе?!

Сонда біздің қуанғанымызды көріп, балалардың мәз болғанын айтсайшы. Төсекте жатқан жеріңнен саған тарпа бас салып, екеуі екі алақаныңды алма-кезек шөпілдетіп сүюмен болды ғой. Басымызға бақыт құсы кеп қонғанын олар өздерінің бала жүректерімен айқын сезген еді.

Сол күні қуанышымызда шек болған жоқ.

Әйтпегенде ше! Ғұмыр бойы сау-саламат боп, шыбығы шырпылмай, қылауына қыл түспей жүргендер мұндай қуаныштың терең сырын оңайлықпен түсіне қояр ма екен! Діріл қаққан саусақтарыңмен қасық ұстап, өз қолыңмен аузыңа тамақ апарғаныңды көргенімде өмірдегі бар арманым орындалғандай болды ғой. Жоқ! Мені дұрыс түсін, Ержан. Тағы жүз жыл бойы сенің аузыңа тамақ тосып, су тамызып отыру керек болса да қабақ шытпай, қиналмай,

жан-тәніммен істей беруге әзірмін. Оның несін айтам саған. Менің ниетімді өзің де жақсы білесің емес пе?

Гәп басқада. Адам өз қолымен не істесе де — тамақ ішсе де, қалам ұстаса да, тіпті өз қолын өзі суға малып жуып жатса да, орамалмен маңдай терін бір сүртіп қойса да сұмдық рахаттанып қалады ғой. Оны мен сенің осындайда жайран қағып кететін мейірімге толы жанарыңнан аңғарам.

Өз қолыңмен қасық ұстап, өзің тамақ іше бастағаныңа да екі жыл боп қапты-ау. Екі жылдан бері сен күнде таңертең төсегіңнің қасыңа кеп тұрған екі ұлыңның бастарынан, шаштарынан сипайсың. Арқаларынан қағасың. Менің алақанымды өз алақанына салып сипай бастағаныңа да екі жыл болды.

Екі жылдан бері қолыңнан қаламың түскен жоқ.

Ал, бұдан жеті жыл бұрын сенің бел омыртқанды ашып, жұлын миға аса күрделі нейрохирургиялық операция жасалған еді.

Күнделікті күйбеңмен жүргенде жеті жылдың қалай өтіп кеткенін сезбей де қаппыз ғой. Сен операцияға түскен жылы Қайрат екі жасқа да толған жоқ еді. Айналшықтап қасыңнан шықпайтын. Қашан қарасаң да сенің шашыңды сипалап, өзіңнен ертегі тыңдап отыратын-ды. Қазір ол тоғызға шықты. Биыл үшінші сыныпқа барады. Бойы да тез өсіп, өзің сияқты боп сорайып барады.

Әйтсе де, ол өзінің кішкентай кезіндегі бір әдетін — күнде таңертең сенің төсегіңе отырып алып, шашыңды сипап, тарап қоюды ұмытқан жоқ. Мейлі. Тарай берсін. Онысы дұрыс та шығар. Адамға қамқор, мейірбан боп өседі.

Ал, Мұхитың биыл он төртке шығып қалды. Қолымнан көп жұмысымды алды. Бұрынғыдай бәріне жалғыз өзім дедектеп жүгірмеймін. Қолғанатым бар. Соған шүкірлік қылам.

Ержан! Сенің арқанда ұзын арқау, кең тұсау боп жүріп еш нәрсені аңғармаған екем ғой. Шығарға жаны басқа достарың бар екенін бұрын да білуші едім. Қысылтаяң сәттерде көмегімізге солар жарады емес пе? Әсіресе, анау Василий Жуков деген өзіңмен қызметтес болған жігіт сен қысылып жатқанда жанын қоярға жер таппай, зыр жүгіріп жүрді ғой.

Операциядан кейін сенің аузыңа лимон суын тамызу керек болды. Профессор солай деді. Мен қанша шарқ

ұрып, жан салып іздесем де лимон таппай-ақ қойдым. Ерте көктем болатын-ды. Бұл кезде сауда орындарында да лимон азайып, тапшы боп қалады екен. Не керек, екі дана лимонды әлгі Василий тауып келді. Сондағы менің қуанғанымды көрсең. Зәрлі кезінде бір тамшы судың өзі ауру адамның тағдырын шешіп кетеді ғой. Оның үстіне профессор: «Қалай да лимон табыңыз, қышқылтым сусынды қажет етіп жатыр», — деген еді.

Сол лимон, шынында да, саған шипа болды. Аузыңа су алмай қойған едің. Содан кейін су ішетін боп қалдың.

Қалада атымен жоқ лимонды Василийдің қайдан тапқанын мен кейінірек есітіп білдім. Ол анау-мынауға мойын бұрмай, тура тауға қарай тартып кеткен екен. Қаланың сыртындағы ботаникалық тәжірибе станциясына барып, директорына жолығыпты. Бар жағдайды бүкпесіз айтыпты оған. Тәжірибе үшін өсіріп, күн сайын бақылап отырған бір түп лимон ағашының басында былтырғыдан небәрі төрт дана лимон жемісі қалған екен. Директор әрі-бері ойланып отырып, ақыры соның екі данасын өз қолымен үзіп әперіпті.

Басқаның бәрін ұмытып кетсек те Василийдің сол жақсылығын ешқашанда ұмытуға болмайды, Ержан.

Осы жеті жылдың ішінде жақсылардың шарапатын, жамандардың кесапатын аз көргеніміз жоқ қой.

Әйтсе де, жер бетіндегі жақсы адамдар көп екен. Тіпті бұрын танымайтын кісілер кеше абыржып қалған кезімізде көмек қолын ұсынып, ықылас білдіріп жатты емес пе? Әсіресе, сол Василий, Нұрлыбек, Дастан сияқты жігіттер аяқтарынан тік тұрды ғой. Солардың арқасында жалғызсырап қалмадық. Тұрмыстан да кемтарлық көрген жоқпыз. Әйтеуір бес-алты отбасының қамқорлығында болдық. Біз оларға мәңгі-бақи қарыздармыз ғой.

Сені операциядан кейінгі алғаш көргенімде абайсызда шоқ басып алғандай ыршып түссем керек. Ә дегенде, танымай қалдым. Адам соншама өзгеріп кетеді деп кім ойлаған. Бес-алты күннің ішінде бет сүйегің шодырайып, ұртың суалып, көздерің шүңірейіп ішіне түсіп кеткен екен. Қос жанарың әлі ашық жатса да, шырағың сөніп қалғандай боп көрінді маған. Ішім мұздап сала берді. Сенен жасырар сыр жоқ қой менде, Ержан! Сол жолы мен тірі адаммен емес, құдды өлікпен сөйлескендей болдым. Өйткені

сенің бет-әлпетінде тірі адамның бейнесінен нышан қалмаған еді.

Тұла бойымды удай жайлаған қалың қасіретті көтере алмай ауруханадан әрең шықтым. Сенімен іштей қоштасып кеттім. Өзің де менімен ырзаласып, бақылдасып жатқандай боп сөйледің ғой. Мүмкін, қорыққанға қос көрініп, маған солай елес берген шығар. Әйтеуір аурухана ауласына шыққанымда құлазып, жүрегім бір сұмдықты сезгендей суылдай берді. Палатаға қайта кіріп, өзінді бас салып сүйе бергім келді. Бірақ мені кіргізбеді. Енді бұрынғыдан бетер ішім әлем-жәлем боп кетті.

Екі бала үшеуіміз зар еңіреп, ұлардай шулап қаламыз ба деген жымысқы ой да жылт ете қалды.

Басым әңкі-тәңкі боп, жүнім жығылып, ауруханадан үйге келсем, төрде малдас құрып Бөкір туысқаның отыр. Басында сәлдесі, қолында тәсбиғы, алдында ашық жатқан құран кітабы жоқ демесең, айны-қатесіз молданың өзі ғой. Екі аяғын астына бүгіп қаздиып отыруы, еріндерін жыбырлатып, сыбырлап сөйлеуі, адамға көзін сатып, мөлиіп қарауы құдды жаназа оқып отырған молдаға ұқсайды екен. Көздері іннің түбінен қараған жыландай ызғар шашып тұр.

Бөкірдің мына сиқын көргенімде, біреу төбемнен мұздай су құйып жібергендей-ақ тұла бойым түршігіп кетті.

Ержан! Бүгінгі күнге дейін мен жүрегіме шемең боп байланған қайғы-шерімді сыртқа шығара алмай, іштен тынып келдім ғой. Саған көңілді көрінуге тырысып, күліп сөйлесіп жүрдім. Өйткені онсыз да науқасың меңдеп, жаның қысылып жатқанда жараға себілген тұздай ғып, саған азап үстіне азап бергім келмеді.

Сол жолғы Бөкірдің қылығын есіме алсам бар ғой, тап қазір де ішім мұздап, төбе құйқам шымырлап кетеді. Адам қашанда жаман ойға жүйрік қой. Бөкірдің іннен шыққан суырдай сөлбіреген ұсқынына көзім түскен бойда-ақ «Ержанға бірдеме боп қалған екен» деген жаман ой басыма сап ете түсті. Бірақ өзім Ержаннан қазір ғана келіп тұрмын ғой деп ойладым. Әлде ауруханадан телефон соғып, суық хабар айтты ма екен? Олай болса мынау неге тілден қалған адамдай үн-түңсіз мөлиіп отыр? Аспан айналып, жерге түсіп кетсе де тезірек айтпай ма? Әдейі менің төзімімді сынамақ па?

Мен ұстараның жүзінде қалт-құлт етіп қанша тұрғанымды білмеймін. Әйтеуір «Ержанға бірдеме боп қалған ба?» деп сұрауға жүрегім дауаламады. Бейне бір өзара арбасып жатқан сиқыршы жандардай-ақ бір-бірімізге оқты көздерімізді қадап қойып, кірпік қақпай тұра бердік.

Ақыры мен көзімді тайдырып әкеттім. «Мынау жөдігөй адамның қанын терісін теспей соратын шығар» деп ойладым сол сәтте. Енді не де болса сұрамақ боп оңтайлана бердім.

Бірақ аузымды ашып та үлгермедім. Тұзақ үзген алаяқ неме көңілімдегінің бәрін көзімнен жазбай таныды. Оны сөйлеген сөздерінен аңғарған едім. Өзі бүгін мүсәпір бола қапты:

— Тағдырсыз тәбділ болмас, — деді ол бір кезде мұрнымен міңгірлей сөйлеп. — Менен басқа кімі бар ол сор маңдайдың. Сыртынан сұрап біліп жүрмін. Рас, әзірше үзіле қойған жоқ. Жаны кеудесінде. Бірақ сенен несін жасырам, халі мүшкіл екен. Бүгін-ертең-ақ олай-бұлай боп кетуі ғажап емес. Айналдырған ауру алмай қоймайды. Өлген адамға түк емес. Мына сен байғұсқа қиын болады ғой. Екі бала — екі жүз пөле емес пе? Жаман айтпай жақсы жоқ. Анау-мынаусын қамдай беру керек. Бірақ әлі менен басқа тырс еткен тірі пенде жоқ. Ертең жамбасы жерге тигенде жұртқа масқара боп қалмайық. Есінде болсын, ертең «байым өлді» деп келген-кеткенге лақылдап барыңды шаша берме! Тірі адамға тіршілік керек...

Ол өзінше ділмәрсіп, ауыз жаппай сампылдап сөйлеп жатты. Бірақ одан әрі не деп, не қойғанын естігем жоқ. Келген ізіммен кері бұрылып, саған қарай жүгірдім, Ержан.

Ауруханаға жеткенше өкпем аузыма тығылды. Бір тықырдың таянғанын сезгендей-ақ жүрек құрғыр да суылдап барады. Көздерім бұлдырап, құлағым шыңылдап, айналамның бәрі ың-жың боп кетті.

Ай-шайға қарамай, киіп-жарып палатаңа кіріп бардым. Сен әлі оянбапсың. Кеудең біресе жоғары көтеріліп, біресе төмен түсіп, кәдімгідей тыныс алып, емін-еркін жатқаныңды көрген соң ғана жүрегім орнына түскендей болды-ау. Ақылбек аға менің әлденеден қатты үрейленіп кеткенімді қан-сөлі жоқ жүзімнен сезсе керек. «Қорықпаңыз, бәрі жақсы, тыныш ұйықтап жатыр», — деді. Сонда барып, мен өзіме-өзім келіп, есімді жисам керек.

Содан бері жеті жыл өтті ғой. Бірақ мысық тілеулес туысқаныңның сол күнгі бет-әлпеті әлі күнге дейін көз алдымда тұр. Соны ойлай қалсам, май ішкендей жүрегім кілкілдеп кетеді.

Рас, мұндай қара жүнді қарғалар арамызда көп емес. Онысына да шүкірлік. Әйтпесе ондайлар жұрттан Күннің көзін қызғанып пәле болар еді ғой. Әйтсе де, мұндайларды аз екен деп ескермей, елемей қою да жөн емес шығар. Бір данышпан: «Жүз досың болса да — аз, жалғыз ғана жауың болса да — көп», — депті ғой.

Әйтсе де, достарымыз, тілеулес таныстарымыз көп екен, Ержан. Оған сен өлі мен тірінің арасында жатқаныңда көзім жетті. Солар болмағанда, басымызға түскен таудай тауқыметті мен жалғыз өзім көтере алар ма едім? Әрине, жоқ. Достарың аяқтарынан тік тұрды ғой. Ақыреттей азапты кеселден өлмей тірі қалғаның мүмкін солардың арқасы шығар. Мүмкін, балалардың бағына тірі қалған боларсың. Әйтеуір менің бақыт-шамым өшіп барып, қайта жанып, жарқырап кеткендей болды ғой.

Жер жұқартып жүрген жанның бөрі бірдей мейірбан деп ешкім айта алмас. Сен ауруханада жанталасып жатқаныңда жым-жылас жоғалып, шымша батып кеткен туыстарың да болды. Бетің бері қарай бастаған кезде арамызға ши жүгірткен таныстарымыз да бар еді. Үндемей жүріп, іргемізден ін қазушылар да табылды.

Бірақ мұндайлар көп емес, саусақпен санарлықтай ғана екен. Тіпті солардың өздері де кейінірек сен төсектен бас көтерген кезде үйге келіп, кешірім сұранып, ықылас-ниеттерін білдіріп жатты ғой.

Әйтсе де, сол қиын-қыстау сәтте қасыңда болған достарың көзге ыстық, көңілге жақын боп тұрады екен. Оған жақында тағы бір мәрте әбден көзім жетіп, көңілім сенді. Бүгін осындай бір оқиға есіме түсіп отыр.

Бұл күнгі қуанышымызда шек болған жоқ қой. Төрт жыл бойы төсектен тұрмай, жастықтан басыңды бір көтермей, езіліп жаттың ғой. Төрт жылдан кейін тұңғыш рет басыңды көтеріп, көдімгідей бөксе басып отырдың. Дәрігер омыртқа сүйектеріңді әбден қарап болып, сосын ақырын көтеріп төсекке отырғызбақ болды. Сен маған қарадың. Бұл менен «қайтеміз?» деп сұрағаның еді. Мен «мақұл» дегендей бас изедім. Сен жүрегің онша дауаламай, отыру-

ға қорқыңқырап жатсаң да дәрігерге: «Тұрсақ, тұрайық, сал жамбас болғанымыз жетер», — деп күлдің.

Алғашқы жолы сен небәрі үш-ақ минут отырдың. Бірақ соның өзі саған қанша көп қуаныш әкелді десеңші! Аяқ астынан жүзің нұрланып, көздерің ойнақшып, көңілің көкке көтеріліп кетті ғой. Мен сенің мұндай елгезек күйге түскенінді көптен бері көрген жоқ едім. Сенің үш минут тұрып отырғаныңды екеуіміз сонда ұзақ түнге әңгіме қылып шықтық қой.

Дәрігердің тапсыруы бойынша ертеңіне сені өзім көтеріп, отырғыздым. Сен: «Балконға шығар, жарық дүниені көрейін», — дедің. Қызық сонда болды.

Төрт жыл бойы киілмей, оралған күйінде шифоньерде ілулі тұрған киімдеріңді алғанымда өз көзіме өзім сенбедім. Кезінде бір-екі мәрте ғана киілген судай жаңа костюмдерің, көйлектерің, бас киімдерің өзінен-өзі сарғайып, көне тартып, адам танымастай боп кетіпті. Аппақ нейлон көйлектер бейне бір сары бояуға малып алғандай.

Жыл сайын киімдеріңді бір-екі рет күнге жайып алушы едім. Сонда да байқамаған екем. Көйлектер мен костюмдердің қайсысын ұстасам да, тігісі сетінеп, көбесінен сөгіліп тұр. Адамның үстінде жүргенде көп жылға дейін шыдайтын мықты материалдардан тігілген киім-кешектердің өзі киілмей, шифоньерде тұрып-ақ іріп, ыдырап кетеді деп кім ойлаған. Иыққа ілуге жарайтын бірде-бір киімнің қалмағанын білгенінде сен төрт жылдан бері тұңғыш рет ішек-сілең қатқанша күлдің. Сосын отырып-отырып: «Дала көрмесе, киім де тозып кетеді екен-ау, Гауһар. Бәрінен де адам төзімді шығар. Мен өзім әлі тоза қойған жоқпын ғой, ә», — дедің маған күлімсірей қарап.

Сол күнгі оқиғалар қазір де көз алдымда тұр. Маған айтып, Райымбек дейтін досыңа телефон соқтырдың. Мұндайда трубканы құлағыңа мен тосып тұрушы едім ғой. «Райымбек! — дедің сен телефон трубкасына аузыңды тақап. — Менің отырғанымды көргің келе ме? Онда тез жет! Он минуттан артық күтуге уақытым жоқ», — деп қарқылдап күлдің. Басқа ләм-мим деген жоқсың. Дәрігердің айтуынша бүгін он минут қана отыруың керек еді.

Шынында да, арада он-он бес минут өтпей-ақ өкпесін қолына салып Райымбек жетті. Бар пәрменінше жүгірсе

керек. Бізден екі кварталдай жерде тұратын. Алқынып, біразға дейін еңтігін баса алмай абыржыды.

Аяқтарыңды еденге салбыратып қойып, биік кереует үстінде сенің көдімгідей еңсенді көтеріп отырғаныңды көргенде, ол қуанғанынан сасқалақтап қалды. Мұндайда не істеу керек еді дегендей ошарылып біраз тұрды. Сосын үн-түнсіз жаныңа келіп, сені қапсыра құшақтап, бетіңнен сүйіп жатты.

Сен Райымбекке дүкеннен киім алдырмақшы болдың. Өйткені екеуің бір размерлі киім киетіндерінді бұрыннан білуші едім. Сау кезінде екеуің бірдей киініп, егіз қозыдай боп, көшеде жұптарыңды жазбай жүретінсіңдер. Ара-ларыңнан қыл өтпейтін еді ғой.

Мен қонаққа дастарқан жасау үшін ас үйге шығып кеттім. Қайтып кірсем екеуің құдды суретке түсіп жатқан кісілердей иық тіресіп, бір-біріңе бастарыңды тақап, бір нүктеден көздеріңді алмай, кірпік қақпай, мелшиіп отырсыңдар. Мені күлдіру үшін Райымбектің жасағаны ғой. Ол өзінің үстіндегі бар киімін шешіп алып, оны саған кигізіп қойыпты. Ал, өзі сенің тозығы жетіп, тулаққа айналғандай көзге тұрпайы көрінетін әлгі ескі, іріп кеткен киімдеріңді киіп алыпты.

Бұрын қалай байқамай келгем. Саған киім сұмдық жарасады екен ғой. Сенің ақ көйлек пен костюм киіп, мынадай галстук тағып отырғаныңды көрмегелі қай заман. Төрт жылдан бері төсекте тек ішкі киімдеріңмен ғана жаттың ғой. Кейде жаның қысылып, қара терге түскенде жұп-жұқа майканы да ауырлап, шештіріп тастайтынсың.

«Адам көркі — шүберек» екені рас-ау. Мүлдем басқа адам боп шыға келдің. Өзіңнен көз алмай, сүйсіне қарап тұра бергім келді. Саған, әсіресе, қызыл-қоңыр түсті костюм көбірек жарасады екен. «Енді саған тек сондай костюмдер сатып әперем» деп түйдім іштей.

Райымбек киім-кешек әкеп бер деп өзіне ұсынған ақшаны алмай, сенің ескі-құсқыңды «теберік» деп күле-күле киіп кеткен еді. Кешке жақын үлкен бір бума нәрсені өрең көтеріп келді. Бәрі киім екен. «Дүкенде киім қалдырдың ба?» — деп күлдің сен. Әсіресе, көздің жауын алатын жып-жылтыр былғары туфлиді көргенде досыңды өлердей мазақ қылдың:

— Мұндай сәнді туфлиді киіп, көшеге шығуға жарайтын бір пар аяқты да сол дүкеннен сатып ала салмадың ба? — деп күлдің.

Досы үшін жанын құрбан қылуға әзір осы бір ақ көңіл жігіт сен дегенде ішкен асын жерге қояды. Бұрын радиодан «Райымбек Дарханбаев ән шырқайды», — дегенді құлағымыз шалса-ақ елең ете қалушы едік. Қазір сол әндердің бәрін ол саған өзі үйге келіп айтып беріп жүр. Қолы қалт етіп, театрдан босаса-ақ домбырасын арқалап саған келеді. Сен басқа дос-жарандарыңа: «Жұрт әуре боп салпылдап концертке барады, ал, маған концерт өзі келеді», — деп әзіл-шынын араластыра мақтанып жүрдің. Бұл сөзінді өлі күнге дейін аузыңнан тастамайсың. Өйткені Райымбек осы кезге дейін бізге келіп, арнайы концерт береді.

Ержан! Сенің басыңа түскен таудай тауқыметті сездірмей, бойыңа қылқандай қадалып алып, сай-сүйегінді сырқыратқан ауыр дерттің азабын азды-көпті жеңілдетіп жүрген қандай сиқырлы күш деп ойлайсың? Ол күш — сенің достарың. Бұған инедей шүбәм жоқ.

Әйтсе де, ең басты күш өзіңсің ғой, Ержан. Саясы жоқ дараққа бұлбұл қонбайды. Достарың сенің кереметтей жан саянда болып, көлеңкелеуді ұнатады ғой.

Маңайдағы темір-терсекті өзіне тартып, жинап алатын магнит секілді сенің де бойыңда айналаңдағы адамдарды бауырыңа тартатын киелі қасиетің бар. Саған ересектер түгілі, бала-шағаға дейін үйір. Осы бір қасиетіңнен кешегі қиын-қыстау күндерде де айрылған жоқсың. Сондықтан біз үміт оты әлсіреп бара жатқан қияметтей қиын күндерде жалғыз қалған жоқпыз. Көңіл жетер ағайын-достарымыз, қадір білер жора-жолдастарымыз қасымызда болды. Соның бәрі сенің арқаң. Сенің өз жақсылығыңа жұрттың қайтарған жақсылығы шығар деп білем.

Ержан! Сен қашанда көңілдегі кірді тауып, көмекейдегі көмескіні болжай білесің ғой. Мен үнемі соныға қайран қалам. Сол қасиетіңе сүйсінем.

Шығыстың бір ақыны: «Құстың — қоразы, ал адамның — мекиені сәнқой болады» депті ғой. Мүмкін солай да шығар. «Қыздың көзі қызылда» деген сөз де бар емес пе?

Әйтеуір әйел баласы қашанда әлекей-шәлекейге үйір ғой. Саусақтарыма сан қилы сақиналар салып, мойныма моншақ, құлағыма сырға дегендей-ақ әлем-жәлем тағуды

мен де ұнатам. Көйлектің де сәндісін іздемейтін қыз-келіншек жоқ шығар. Бірақ өзім сән құмар болсам да, сән қуушы емеспін.

Ауру кірген үйге — әлек кіреді ғой. Соңғы жеті жылда өзімнің үсті-басыма да қарамай, салақсып кеттім. Бетке — опа, қас пен кірпікке — сүрме, ерінге — қызыл бояу тимегелі қашан. Әйел табиғатының өзі оқта-текте соларды аңсайды екен.

Әсіресе, сенің науқасың сәл-пәл жеңілдеп, бетің бері қарағалы бері өзім қатарлы келіншектер тәрізді менің де өлем-жөлем тағынып, өлеміштеніп киінгім келіп жүр еді. Бұрын сау кезінде мұндай бұйымдарды көктемде келетін әйелдер мерекесіне көбірек әперуші едің. Рас, өзім сатып алам десем қолымда ақша қазір де бар. Сенің қолымды қақпайтыныңды да білем. Бірақ мен жеті жылдан бері сенің өз қолыңнан гүл алмай, сыйлық алмай келдім ғой. Соны аңсап, соны сағынып қалсам керек.

Ертең халықаралық әйелдер күні. Үлкен мереке. Көктем тойы.

Бүгін мен парфюмерия дүкенінің алдынан өтіп бара жатып, көңілім бір түрлі алау-жалау боп кетті. Өзіндей бір ер кісі дүкеннен жылтыр қағазға орап, түрлі-түсті ленталармен белінен оралған ғажайып бір түйіншек алып шықты. Оның ішіндегі жұпар иісті әтір де, әсем құтыдағы опа да, сирек кездесетін крем де көздің жауын алатындай боп көрініп тұр екен. Әлгі жігіттің қолында бір шоқ гүлі де бар. Әйелі мәре-сәре боп қалған шығар.

Тегінде, әйел байғұсқа көп нәрсенің керегі де жоқ. Кейбір еркектер мұндайда алтын мен бриллиант іздеп әуре-сарсаңға түседі. Меніңше, шын көңілден берілген сыйлықтың арзан, қымбаты болмайды. Гөп не сыйлағанында емес, саған қандай адамның сый тартқанында болса керек.

Есінде ме, Ержан? Сен өз аяғыңмен шапқылап жүрген шағыңда қалада сатылатын гүлдерді місе тұтпай: «Өз қолыңмен терген гүлдің иісі басқаша болады», — деп маған таудан бөйшешек теріп әкеп сыйлаушы едің ғой. Сол гүлдер шынында да маған ерекше, басқа гүлдердің бірдебіріне ұқсамайтындай, ғажайып көрінуші еді. Мүмкін, мен сол гүлдердің иісін аңсап жүрген шығармын.

Бұдан жеті-сегіз жыл бұрын өзің сыйлаған моншақтырың мен сырғаларың да әлі күнге дейін көзіме оттай басы-

лып, күні кеше ғана алғандай боп тұрады. Мен үшін олардан қымбат бұйым жоқ. Оқта-текте оларды құтысынан шығарып алып, әрі-бері көріп, сүртіп қоям. Бірақ тақпаймын. Өйткені аурудың азабын тартып, қайғысын арқалап жатқаныңда көңіліңе кірбің келіп қала ма деп тартынам.

Бүгін бізді жұмыстан ертерек босатты. Үйге жеткенше әлгіндей сан түрлі ойлар тағатымды тауысып, құтымды қашырып келді. Табалдырықтан аттай бере-ақ аңқиған күйімде тұрып қаппын. Сен жатқан кереуеттің бас жағында аласа стол тұратын. Біреу соның үстіне ваза қойып, ішіне дала гүлі — бәйшешекті салып қойыпты. Алғашқы көктем гүлін көргенде сенің сау-саламат шапқылап жүрген кездерің есіме түсті. Мына балауса гүлді қазір ғана өз қолыңмен үзіп әкелгендей боп көрініп кеттің. Жаңа ғана парфюмерия дүкені алдында бейтаныс адамның қолынан көрген түйіншектей жылтыр қағазға оралған нәрсе стол үстінде тұр. Бұл маған арнап алдырған сыйлығың екенін бірден-ақ сездім. Әтір, опа, крем. Сенің мына сыйлығыңа, ықыласыңа ет жүрегім елжіреп сала берді.

Әйел көңіліндей нәзік нәрсе жоқ шығар жер бетінде. Бұл менің сенен жеті жылдан кейін алған тұңғыш сыйлығым. Жатқан жеріңнен бас салып сүйе бергім келді. Бірақ оятқам жоқ. Түнімен қысылып, көз ілмей шығып едің. Таңертең өзім жұмысқа кетерде дәрігер шақыртқам. Сол келіп ұйықтататын укол жасап кетсе керек.

Вазадағы гүлді көргенімде аң-таң болып, түгіне түсінбей қалдым. Дүкенге кімді жұмсадың? Тау гүлін теріп келген кім? Әй, несіне оған бас қатырам? Бұл сыйлықты беруші — сен, алушы — мен. Сен жұмсағанда құрақ ұшып тұратын достарың көп қой. Солардың бірі шығар. Бірақ мына бәйшешекті құдды өз қолыңмен теріп келген гүлдей етіп қабылдаймын, Ержан. Түрлі-түсті ленталарға оралған сыйлығыңды өз қолыңнан алғандай болдым. Өйткені мұның бәрі сенің жүрек қалауың бойынша әкелінген нәрселер ғой.

Мына бәйшешекті иіскегенімде біздің үйге де көктем келіп кіргендей болды. Маған деген ықыласың жан-жүйемді босатты. Екеуіміз жаңа қосылған кездегідей бойымды нөсер сезім билеп кетті. Мен саған ұзақ мейірлене қарап тұрдым. Бірақ сен көпке дейін ояна қоймадың. Күлімсіреген күйінде ұйықтап қапсың. Мүмкін, түсінде екеуіміз бірге өткізген қызықты күндерімізді есіңе алып

жатқан шығарсың. Әлде алдағы күндерді, тарлан тартып келе жатқан екі ұлыңның бақытын ойлап, тәтті қиялға беріліп кеттің бе екен? Әйтеуір бүгін қиналмай, көңіліңді аққа ұйытып жатқаныңа шүбәм жоқ, Ержан.

Рас, сен әлі құлан-таза айығып кеткен жоқсың. Алдағы күндердің тауқыметі де аз емес шығар. Бірақ сен жалғыз емессің ғой. Жаныңда мен бармын. Арқанда балаларың тұр. Айналаңда достарың жүр.

Сен өзің де шоқта жатып шыңдалған шар болат емессің бе, Ержан?!

Ержан! Сен аяусыз арпалыста ажалдың өзін де жеңіп шықтың. Тірі қалдың. Бұдан артық не керек бізге?! Демек, біздер бақыттымыз.

Өмір әлі алда, Ержан.

16

Бір кезде Ақылбек жатақханада өзімен бірге тұратын достарының құлақты сарсытқан татымсыз әңгімелерінен, жастық-мастықтың әуресінде желігіп жүрген көңілді жастардың тынымсыз айғай-шуынан, араның ұясындай гуілдеген айналасындағы адамдардан азар да безер болатын еді. Кей-кейде күллі дүниені төрік қылып, екі қолын төбесіне қойған күйінде басы ауған жаққа безіп кеткісі келетін-ді. Мұндай сәттерде ол жалғыз ұшқан шыбын ызыңы естілетіндей тып-тыныш бөлмеде оңаша отырып алып, өзінің диссертациялық жұмысын бұрқыратып жазып тастауды армандайтын.

Ақылбек ол кезде әлі қылыштың жүзіндей қылшылдаған жас еді. Аспирант болатын. Мына у-шу жатақханаға кірген бойда-ақ таныс жігіттер тұс-тұстан әзіл-қалжың айтып, оны ара талағандай қылып тастайтын. Жастайынан томаға-тұйық боп өскен Ақылбекке енді жалғыздық пен тыныштық қиянның қиынында тұрған армандай боп көрінетін.

Ақыры оның көксеген бар арманы орындалғандай болды. Өзіне берілген оңаша пәтерде құлаққа ұрған танадай жым-жырт тыныштық та орнады, ғылыми еңбегін де жазып бітті, ғылым докторы да атанды.

Содан бері талай-талай жыл өтті. Ақылбектің өмірдегі бар арманы орындалғандай еді. Бірақ ойда жоқта ол ауыр дертке шалдығып, төсек тартып жатып қалды.

Міне, бүгін өз үйі өзіне қапас сияқты. Екі аяғы бірдей сал боп, тырп етуге дәрмені келмей жатыр. Төрт тағандап қалса да ұнжырғасы түсер емес. Сергек.

Әйтсе де, ауруханадан келгелі бері ол жалғыз еді. Әйелі алдына ас-суын қояды да, үн-түнсіз шығып кетеді. Бұл бөлмеге баласы да кірмейді. Бірте-бірте Ақылбек бір кезде өзін мезі қылған айғай-шуды, адам даусын, өмір толқындарының үнін аңсап, сағынатын боп қалды. Елегізіп, даладан естілетін әрбір дыбысқа құлақ түріп жататын болды.

Үн жоқ, түн жоқ меңіреу тыныштық орнаған жерде өмір шамы өзінен-өзі біртіндеп сығырайып, сөне бастайды екен. Үнсіздік пен жалғыздық желдей ескен көңілді ғана емес, жансыз қара тасты да бордай үгіп тастайтынын кім білген десеңізші. Ақпай қалған су лезде-ақ борсып кетеді ғой.

Жөдіғой-тыныштық жұрттан жырылып, шетке шығып қалған бозкүйік жандарды алдап-арбап өз құшағына тартып алады да, сосын ғұмыр бойы адамның терісін теспей қанын сора береді екен. Әлгі жан өзінің мықтап алданғанын жауырыны жерге тигенде бір-ақ біледі. Өмір толқындарының у-шуы тынымсыз естіліп тұрған жерлерде ғана тіршілік иісі аңқып тұрады екен ғой.

Әйтсе де, мұның бәрін Ақылбек тым кеш түсінді. Айықпас дертке шалдыққанда ұғынды. Өз кеселінің түпкі сырын аңғарғанда іші қазандай қайнап, өзегі өртеніп кете жаздады. Мұның бәріне өзгелер емес, өзі кінәлі болғандықтан ешкімге мұңын шаға алмай іштен тынды.

«Өзім қатарлы достарым жұртпен араласып-құраласып жүріп-ақ менен гөрі көбірек шаруа тындырып тастады ғой. Неге мен де ел қатарлы ойнап-күліп жүріп еңбек етпедім. Ғұмыр бойы оңаша тырбаңдап, еңбек ләззатын да сезе алмадым. Тылсым тыныштыққа, оңаша өмірге неге сонша үйір болдым? Мені осындай ауыр дертке ұшыратқан, ұзақ жылдар бойы жанымды тіс құртындай кеміріп келген нәрсе осы жалғыздық емес пе?».

Осындай ауыр ойлар оның қабырғасын қайыстырып, іштен кеміріп жатыр еді.

Рас, Ақылбек жалғыз жан емес. Көргеннің көзі тойғандай әйелі бар. Бұлар отасқан он тоғыз жылдың ішінде мына жарық дүниеге бір қыз, екі ұл бала әкелді.

Әйтсе де, Ақылбек өз үйінде мықтап өлі тыныштық орнатып тастаған екен. Бұл үйде ешкім дауыстап сөйлеп, қарқылдап күлген емес. Өлденеден жасқанатын жандарша аяқтарының ұшымен ғана абайлап басады. Осы үйде үш бала туылса да іңгөлөп жылаған шақалақ даусы естілген емес, сірә. Бұлардың тіпті радиосы да сыбырлап қана сөйлейтін сияқты. Мұндағы ең басты нәрсе — жым-жырт үнсіздік болатын-ды.

Раушанды үш баланың анасы деп ешкім ойламайтын. Өйткені оның бала көтеріп, сәби жетектеп жүргенін өзгелер түгілі, ең жақын көршілері де көрген емес. Ғұмырында пұшпағы қанамаған әйелдей-ақ ылғи сыптай боп, қаздияды да тұрады. Бұлар үш балалы болса да, бала өсіріп, оны көмелетке жеткізудің толып жатқан қиындығын да, шексіз рахатын да сезген жоқ.

Тұңғыш ұлы туысымен Раушан қызыл шақа шақалақты аз уақыт ішінде-ақ емшектен шығарды да, Ақылбектің алыстағы ауылда тұратын әке-шешесінің қолына апарып тастады. Әйелінің мұнысына алғашында Ақылбек сәл қарсылық білдіргендей болды. Бірақ Раушан аяқ астынан ашуға мініп, өзінен-өзі екілене, еліре сөйлеп күйеуінің аузын аштырмай басып тастады:

— Бала тудым екен деп үйде омалып отыра берем бе?! Маған кандидаттық диссертацияны сен жазып бересің бе?! Әлде мына баланы сен емізіп үйде отырасың ба, ә?!

Сөйтіп тұңғыш бала туылысымен-ақ бұл үйге кикілжің кірген еді. Бірақ сырт көзге сыр білдірген жоқ. Түк болмағандай-ақ жұбын жазбай жүре берді. Үйде у-шу шығармау үшін Ақылбек те енді әйелінің ыңғайына көше беретін боп алды.

Әйтсе де, Ақылбек әйеліне, сірә, көңілі суып, пәлендей ренжіген емес. «Рас, жас қой әлі, бойдан күші таймай тұрған шағында еңбегін жазып, қорғап алсын», — деп түйді іштей ол. Бұлар осылайша жауырды жаба тоқып, дос-жарандарына, ағайын-туысқандарына сыр алдырмай, үндемей жүре берді. Сырт көзге сыр бермеу — бұл отбасының басты ұраны сияқты еді. Бірін-бірі жеп қоюға әзір тұрса да, ләм-мим демей, сырттай сыйласып, іштерінен тынатын да қоятын.

Немере бағуға қарттар да онша қарсы бола қойған жоқ. Бұдан кейінгі екі бала да ауылда өсті.

Тұңғыш ұлы Арман тоғыз жасқа толғанда Ақылбектің анасы дүние салды. Артынша бір айға жетпей әкесі де марқұм болды. Енді Ақылбек үш баласын да қалаға, өз үйіне әкелді.

Балалар келісімен-ақ бұрын тып-тыныш, айнадай тап-таза үйдің берекесі қашты. Үш бала бірдей асыр салып ойнағанда Раушанға бүкіл дүние у-шу боп жатқандай-ақ жанын қоярға жер таппай апалақтап қалды. Оның үстіне әлі қолдың табы түспеген су жаңа мебельдердің сыры көшіп, хрусталь ыдыс-аяқтар шетінен қирап жатқандай боп кетті.

Раушанның талай жылдардан бері әбден қалыптасып қалған тып-тыныш үйреншікті өміріне біреу оқыстан қол сұғып, қастандық жасап жатқандай көрінді. Оның үстіне күйеуі де енді бар ықыласын балаларына үйіп-төгіп, Раушанды көзге ілмей қойғандай боп тұрды. Күніне екі-үш рет қазан асып, ыдыс-аяқ жуып сілікпесі шығып бара жатқандай болды. Табаны күректей бір апта бойы тырнақ боятуға да, шашты сәндеуге де бара алмай, байлаулы бұзаудай үйден аттап шыға алмай, аяғына шырмау түсіп қалды. «Бүйте берсем өлердей титықтап, өзімнен-өзім жүнжіп, жасыма жетпей қартайып кетеді екем» деп ойлады ол. Енді қалайда мына у-шудан құтылмақ болды. Сол күні-ақ ол қызметтен жаңа ғана келіп, диванда демалып жатқан Ақылбектің шашын сипап отырып әңгіме қозғады.

— Мына балалар кең дала, еркін өмірге үйреніп қалған екен. Қала тәртібіне көндігер емес. Ауылдың таза ауасы мен сары қымызына не жетсін. Оның үстіне басқалар сияқты емес, сенің денсаулығың нашар. Дәрігер айтты ғой, саған тыныштық керек. Сосын күтім керек. Балалар келгелі бері өзіңе жөндеп шай де бере алмай қалдым.

Ақылбек әйелін ернінің емеуірінінен таниды. Демек, Раушан өзегін жарып шыққан, өз балаларын ауырлай бастапты. «Ауылға жөнелтіп жібер», — дегенді меңзеп отыр. Бірақ Ақылбек әйелінің бұл ойын түсінбегендей ыңғай байқатты. Раушан енді айтарын білтелеп жатпай-ақ төтелей соғып, бұйыра сөйледі:

— Шақырт, анау зоотехник ініңді. «Інісі бардың — тынысы бар» емес пе? Ауылда білдей-білдей інілерің жалаң-

дап жүргенде біз мына қаладағы қуықтай үйімізге бала қамап отырамыз ба?!

Ақыры әйелінің айтқаны болды. Ақылбек үш баласын да ауылда тұратын інілерінің үйіне жіберіп тынды.

Бұлар шаңырақ көтеріп, отау тіккелі бері де зымырап он тоғыз жыл өтіп кетіпті. Мұны тұңғыш ұлы естеріне салғандай еді. Ол ауылдағы он жылдықты бітіріп, қалаға оқуға келді.

Иә, өткен күнде белгі жоқ қой. Бұдан он сегіз жыл бұрын Ақылбек астанадағы университетті бітірген еді. Раушан педагогика институтының соңғы курсында оқытын. Екеуінің де мамандығы биолог. Ақылбек оқуды бітіріп, аспирантураға түскен жылы бұлар отбасын құрды. Содан бері ерлі-зайыптылар биология ғылыми-зерттеу институтында бірге еңбек етіп келеді.

Ақылбек ғылыми іске ынталылығын бірден танытты. Екі-үш жылда-ақ ғылым кандидаты болып шыға келді. Сосын араға он шақты жыл салып барып доктор атанды. Көп ұзамай профессор болды.

Раушан кіші ғылыми қызметкер дәрежесінен әрі аса алмай қалды. Мұнысына ол іштей қатты қынжылатын. Бірақ тірі жанға тіс жарып, сыр білдірген емес. Кейбір достары оған қалжындап:

— Әй, Раушан! Сен қашан доктор боласың? — дейтін. Мұндайда әзілге ол әзіл сөзбен жауап беретін:

— Бір үйге бір доктор жетпей ме? Еркектердің намысына тигім келмейді. Озып кетсем Ақылбек ренжиді ғой. Әйтпесе осы күнге дейін академик боп қалар едім.

Ақылбек ойда жоқта, аяқ астынан, өз үйінде отырып-ақ ауыр дертке тап болды. Бірден ашу үстінде аяқ-қолы істемей сал боп қалды. Дәрігерлер миға қан құйылған — геморрагиялық инфаркт, яғни инсульт деп тапты.

Бір қызығы мұндай науқасқа үндемес, ешкімнің бетіне қарсы келмейтін, сырт көзге қойдан жуас, қозыдан момақан боп көрінетін адамдар көбірек шалдығады екен. Өйткені осындай көңіл жықпас, «ұстамды» жандар өздерін басқалар жерден алып, жерге салып жәбірлеп жатса да мыңқ етпейді ғой. Қарсы келіп, ауыз ашпайды. Өзінің әділдігін айтып, әділетсіз жалаға қарсы күреспейді. Бойында қазандай қайнап, асаудай тулап жатқан қыруар ашу-ыза толқындарын ақылға жеңдіріп сыртқа шығармай басып тастай береді.

Бірақ адам табиғаты мұндай «қорлыққа» шыдамайды. Жамандық бірте-бірте ұмытылып, өзінен-өзі ғайып боп кетпейді. Құдды удай ащы запыран тәрізді адамның жүрегіне там-тұмдап жылдар бойы жинала береді екен.

Адам бойындағы тулаған албырт та, асыл сезімді ұдайы тұншықтыра беру де қиянат емес пе? Біз өз бойымыздағы бұлқынып жатқан ыстық сезімді ұдайы ақыл-парасатқа жығып бере берсек не болмақ? Тым құрыса екеуінің тізгінін қатар ұстасақ қайтеді? Жұртқа шамадан тыс сыпайы, «ұстамды» боп көріну үшін тиісті сөзінді де айтпай, қоқыр-соқырдың бәрін кепелеп ішке жинай беру дұрыс па?

Ақылбек бүгін осындай ауыр ойларға шомып жатыр еді. Әсіресе, ол әйеліне, сірә, қарсы келіп, өз пікірін айтып, дәлелдеп көрген емес. Отбасын құрып, бір шаңырақтың астында бірге өмір сүргелі бері бір мәрте де Раушанға «Мынауың дұрыс емес», — деген жоқ. Рас, жаңадан қосылған жылдары оқта-текте болса да өз пікірін айтып қалатын. Бірақ одан ештеңе өнбейтініне көзі жеткен соң ауыз ашпайтын боп алды.

Ал, әйелі сөзін малданбаған соң онымен айтысып жатудан не пайда деп ойлайтын.

Анда-санда дөң айбат көрсетіп, ашуын тарқатып алуға балалары да үйде емес. Шіркін-ай, кезінде адамға бала да керек, баланың сотқарлығы да керек екен-ау. Үйдің шаңын шығарып, қым-қиғаш қызыл шеке боп жатқан ылғи боқташақ тентектерге: «Тәйт! Ойқастамай тыныш отырыңдар!» — деп бір зекіп тастасаң да әжептәуір бойың жеңілдеп, онша-мұнша шерің тарқап қалмай ма?

Басы аман, бауыры бүтін кезінде-ақ Ақылбек балаларын аңсайтын. Сағынатын. Оқта-текте ауылға бара қалса, балаларын оңаша шығарып алып: «Бір рет мені папа деп айтшы, құшақташы мені, құлыным», — деп өз балаларына өзі жалынатын.

Әйтсе де, Ақылбек өз жүрегінің терең түпкірінде «мен мұндалап» тулап жатқан осы бір аялы ойларын әйеліне сездірген емес. Не де болса іштей күйіп, іштен тынып, ләм-мим демей жүре беретін. Ерлі-зайыптылар сонша жыл ішінде бір рет те ағынан жарылып сырласқан емес. Бет жыртысып, ұрысқан да емес. Сырттай сыйластық сақтайтын-ды.

Адамның ішкі жан-дүниесі әлемдегі жақсы-жаман қазынаның бәрі ішіне сыйып кете беретін ертегіде кездесетін сиқырлы қапшық емес қой. Қанша мықты десек те, сыр сандықтың қақпағын оқтын-оқтын ашып, ішкі сырды сыртқа шығарып тұрмаса қиын екен. Мұндай «төзімді» адамдар күндердің күнінде аяқ астынан жарылып, бұлқан-талқан болғанда өзін танымай қаласыз. Құдды қопарғыш зат — динамит абайсызда от тиіп жарылғандай оқыстан гүрс ете түседі. Мұндайда алдымен әлгі адамның өзі мертігіп кетуі ықтимал деп кім ойлаған десеңізші.

Ақылбектің осыған әбден көзі жетіп, көңілі сенгелі қашан. Он тоғыз жыл бойы там-тұмдап жиналған ашу-ыза ақыры ішіне сыймай асып-тасып бір күні фонтанша атылды. Бұған әйелінің: «Арман оқуға түсті ғой, енді оны институттың жатақханасына жіберейік», — деген бір ауыз сөзі себеп болды. Мұны естігенде Ақылбек бірден аппақ, құдай боп-боз боп, жүзінде бір тамшы қаны қалмай, қасындағы креслоға мықшиып отыра кетті.

Ә дегенде, ол тапа-тал түсте төбесінен жай түскендей есеңгіреп, әйелінің не айтып, не қойғанын ұқпай, аңқиып тұрып қалғандай еді. Біраздан кейін ғана есін жиып алғандай, әлгі сөздердің шын мән-мағынасын аңғарғандай болды. Сонда ғана көздері қанталап, түгі сыртына шығып, Раушанды тірідей жүндемек боп тұра ұмтылды. Сабыр суы сарқылды-ау деймін. Бірақ бір-екі аттады да, тәлтіректеп барып сылқ құлап түсті.

Оны ес-түссіз күйінде жедел жәрдем машинасы ауруханаға әкетті. Ең беделді деген дәрігерлер көрді. Алайда, Ақылбек сол жығылғанынан қайтып тұра алмай-ақ қойды.

Иә, Ақылбек жер қозғалып, әлем-тапырық боп жатса да былқ етпей, жайбарақат жүре беретін ауыр мінезді жан еді. Өмір атты алып мұхиттың қаһарлы толқындарына да бейне бір мызғымас жартастай бөріне де төтеп беріп, қасқиып тұра беретін-ді.

Әйтсе де, таудай долы толқындар күндіз-түні тынымсыз соққылай берсе, сол жартастың өзі де сүйектей мүжіліп, бірте-бірте шегіне түсетін сәттері де ұшырасады екен. Өмір соққысы кімге де болса жеңіл соқпайтыны мәлім ғой. Әйтсе де, Ақылбек шегінген жоқ. Ол өзгелер тәрізді басқа түскен тауқыметке аһлап, уһлеп күйіп-

піскен емес. Көлденең келген көк аттыға мұңын шағып, жүрегін дастарқанша жайған жоқ. Қол сынса жең ішінде деп, өз отбасының сырын сыртқа шығармауға тырысты. Зілдей ауыр ойларын тірі жанға тіс жарып айтқан емес, сірә.

Ал, оның қазіргі жан төзгісіз азап қасіреті адам түгілі, атан түйеге ауырлық қылар еді. Екі аяғы да сал боп, қыбыр етіп қозғалуға мұршасы келмей, үш жылдан бері төсегінен бір мәрте де тұрып көрмей, көк жамбас боп сарғайып жападан-жалғыз жатқан Ақылбектің көзіне тік қараудың өзіне адамның жүрегі дауалай бермейтін.

Иә, ол үш жылдан бері жападан-жалғыз жатыр. Жоқ. Әйелі Ақылбекті тастап, ажырасып кеткен жоқ. Осы үйде. Арман да осында. Бәрі осы үйде. Әйтсе де, Ақылбек жалғыз...

Рас, алғашқы күндері Раушан күн сайын күйеуін ваннаға өзі көтеріп салып, шомылдырып, жиі-жиі көрпелерін төсегін ауыстырып, күні-түні бәйек боп қасынан шықпай жүрді. Күн ұзаққа тырп етпей төсекте жатқан күйеуінің жанында үн-түнсіз отырып, кейде көзіне жас алатын. Ақыры Ақылбектің де көңілі жібіп, жаны бусанып алғашқы райынан қайта бастады. Бәрі де біртіндеп өзінің бұрынғы, үйреншікті ырғағына түсіп келе жатқандай еді.

Бірақ бітіп келе жатқан жараның бетін көп ұзамай Раушан қайта тырнап, дал-дұлын шығарып тастады.

Бұл оқиға ойда жоқта, аяқ астынан болды. Ақылбектің науқасын дәрігерлер егжей-тегжейлі зерттей келіп, ақыры ол енді өз аяғымен жер басып жүре алмайды деген қорытындыға келді. Бірінші топтағы мүгедек ретінде оны құрметті демалысқа шығару жөнінде шешім қабылданды.

Мұны естігенде, Раушан есінен танып қала жаздады. Өз құлағына өзі сенерін де, сенбесін де білмеді. Оған қас қағымда айнала төңіректің бәрі бұлдырап, сағымданып, тұман басып кеткендей болды. Өзіне әлденелерді айтып жатқан бір топ ақ халатты адамдардың ауыздары жыбырлап, қолдары ербеңдеп көрінсе де, дауыстары естілмейтін сияқты. Бейне бір кино көріп отырғандай еді.

Раушан құдды сең соққан балықтай есеңгіреп, есінен айрылып қалғандай болды. Жоқ. Ақылбекке жаны ашып

емес, оны елең қылған да жоқ. Раушан қазір өз қамы, өз тағдыры үшін ғана абыржып отыр. Оған тап қазір ақыр заман болатындай, кең дүние өзінен-өзі тарылып бара жатқандай боп кетті. Төрт бөлмелі үйде, сіресіп тұрған дүние-жиһаздар да, ай сайын екі рет өзі шытырлатып санап алатын профессордың айлығы да қолынан сусып шығып, түпсіз тұңғыыққа батып бара жатқандай боп көрінді.

Бөлмеде ерлі-зайыпты екеуі ғана қалды. Ақылбекті ауруханадан әкелген бір топ адам қоштасып шығып кетті. Жаңа есік алдында күйеуін жедел жәрдем машинасынан түсіріп жатқанда, Раушан терезеден қарап тұрған. Бұлардың пәтері зәулім үйдің бесінші қабатында еді. Төрт жігіт терлеп-тепшіп жүріп, Ақылбекті бесінші қабатқа әрең шығарды. Ол өзі онша ауыр да емес еді. Мына қуықтай тап-тар, жыландай ирелеңдеп жатқан тас баспалдақтардан ұп-ұзын, ебедейсіз зембілді алып жүру ақыреттен қиын болды.

Зембілдің бір жағын бас дәрігердің өзі көтеріпті. Соның өзінен-ақ Раушан іштей тіксініп, секем алып қалған еді. Сол күдігі расқа шықты.

Міне, Ақылбек биік кереуетте шалқасынан түсіп, қыбыр етпей жатыр. Аз күнде-ақ жалы жатып, қоңы түсіп қалған секілді. Әлде жаңа ғана айтылған «зейнеткер», «мүгедек» деген сөздер еңсесін езіп жіберді ме екен? Әлде бүгінгі күнге дейін маңдайын күн шалмаған мына әйелінің ертеңгі күні не болады деп толғана ма? Әлде әкесіне жоламай, тосырқап, жатырқап жүрген ұлы Арманның өз қолында өспегеніне, оның балалық қылықтарын көре алмағанына өкініп жатыр ма? Кім білсін? Әйтеуір шаңыраққа қараған күйінде бір нүктеден көзін алмай, мелшиді де қалды.

Жаңағы бас дәрігердің бір ауыз сөзі Раушанның бүкіл өмірін көз алдына елестетіп жібергендей болды. Ол Раушанды оңаша шақырып алып, күйеуіне енді күні-түні күтім қажеттігін қайта-қайта табыстады:

— Ең бастысы — ықылас. Әдетте мұндай науқастар жасық, тіпті жылауық боп қалады. Ренжітіп алмаңыз. Қасқабағына қараңыз. Бір-екі ай, біраз көндігіп алғанша үйде болыңыз. Көбірек қасында отырыңыз. Институт директорымен өзім сөйлесем. Сізді бір-екі айға қызметтен боса-

туын сұраймын. О жағынан қам жеменіз. Жадыңызда сақтаңыз. Ақылбектің ендігі дәрігері Сіз боласыз. Бәрі де енді сізге байланысты. Ал, біз қолдан келгенін аянбаймыз. Біздің көмегіміз қажет бола қалса, қысылмай дереу телефон соғыңыз.

Раушанның есіне бұдан бірнеше жыл бұрын дүние салған өз анасы түсті. Ол да нақ осы Ақылбек сияқты ойда жоқта екі аяғынан бірдей айрылып, сал боп қалған еді. Сол жылы Раушан өзінің туып-өскен аулындағы орта мектепті бітіріп, көмелеттік аттестат алды.

Көйлек-көншегін чемоданға салып, Раушан қалаға оқуға жүрмек боп жиналып жатқанда да ауыл қариялары өлгіндей ақыл айтып, жынына тиген:

— Шырағым, өкең болса соғыста өлді. Мына шешен байғұс аяқтан қалды. Мешел кемпірді жалғыз тастап қайда барасың?! Сен бұл бейшараның маңдайдағы жалғызысың ғой, оқу қашпас. Әзірге оны қоя тұр. Қайда барсаң да екі қолға бір жұмыс қой. Осы колхозда-ақ істе. Біз де саған бөтен емеспіз. Қарап қалмаспыз.

Бірақ бұл сөздер айдарынан жел есіп тұрған он сегіз жасар Раушанның құлағына кіріп те шыққан жоқ. «Ақылы алқымынан аспаған мына кәрі-құртаңның данышпансып, біреуге кеңес бергішін қарашы» деп ойлады ол. Мен он жыл бойы не үшін оқыдым? Үйде омалып отыру үшін бе? Әлде колхоздың сиыр қорасын тазалап, бүкшендеп сиыр сауып жүру үшін бе? Жоқ. Мектепте менен де нашар оқыған қыздар білім іздеп басы ауған жаққа кетіп жатыр ғой. Солардан қай жерім кем? Мен де барам қалаға. Ал, шешем өзі-ақ түсінеді ғой. Қарсы болып, бағымды байлай қоймас. Асарын асап, жасарын жасап болған жоқ па ол?! Қасында отырғанда не тындырам? Бәрібір ол ауруынан айығып, аяғына мініп кетпейді ғой. Дәрігерлер солай деді. Демек, жолымнан қалмауым керек.

Ақыры Раушан екі аяғы бірдей сал боп жатқан шешесін жамағайындарының біріне табыс етіп, бір-екі айда кеп қалам деп қалаға тартып отырды. Ауру кемпір бөтен адамның қолына қарап, жалтаң көз боп қала берді. Күн ұзаққа есікке телміре қарап қызын күтіп жатады да қояды. Бірақ қызы сол кеткеннен мол кетті. Институтты бітіріп Ақылбекке тұрмысқа шыққанша аулына

қарап аяқ басқан жоқ. Бара қалса ажал аузында жатқан анасы етегіне жармасып, жабысып, жібермей қоятындай боп тұратын.

Бірақ бес жылдан кейін Раушан туған аулына Ақылбекті ертіп барғанда анасы жармасқан да, жабысқан да жоқ. Тіпті қызының сөлемін де қабыл алмады. Бейне бір өзіне таныс емес бөгде адамды көргендей үн-түнсіз бедірейіп жата берді.

Тек сәлден кейін барып қана алдымен кебірсіген еріндері дір-дір етті де, артынша қарлыққан әлсіз дауыспен сөйлей бастады:

— Тасбауыр! Келдің бе, ақыры?! Бес жыл бойы қараңды көрсетпей қайда қаңғып жүрсің?! Ақша бетің тілінгірау, енді не деп кеп тұрсың?! Тумай, туа шөккір! Мыналар, — деп кемпір өзі жатқан үйдің адамдарын иегімен меңзеп, — маған тумаса да туғандай болды, мені бөтенсімей алақандарына салып, жас баладай әлпештеп отыр. Өле-өлгенше өкіметке де ризамын. Кешегі азды-көпті еңбегімді ұмытпапты. Зейнетақы берді. Обалы не керек, осы ауылдың көрі-жасы мен десе аяқтарынан тік тұрады. Сыйлайды. Соғыс құрбаны болған әкеңнің аруағын құрметтейді. Мен бейбақ сені жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қыр кешіп, жесір жүріп өсіріп едім, жетпегір. Сондағы көрсеткенің осы ма?! Ел-жұртқа масқара қылдың! Жоқ. Туған анаңнан безіп, сен өзін жұртқа масқара болдың ғой. Құдай-ау, мен бала емес, қара тас туған екем! Енді ант мезгілім де алыс емес, — деп кемпір бір ауыр күрсініп алды. — Сен шіріген жұмыртқа! Бар айтарым, ақ сүтімнің айы ұрсын сені, қарабет!

Кемпір ашу-ызаға булығып, одан әрі сөйлей алмай еңтігіп, алқынып, жөтеліп кетті. Сосын көпке дейін саза-рып, үн-түнсіз жатты да қойды. Тек Раушан үйден шығып кеткен соң ғана құдды қара тасты қақ жарып шыққан жалғыз тамшыдай кемпірдің көзінен бір бүртік жас ыршып түсті.

Өмірінде өз кінәсін, сірә, өзге түгілі өз арының алдында да мойындай қоймайтын адамдар болады. Таудай қылмыс жасап қойса да ондайлар өзін-өзі ар сотына салып, күйіп-пісіп, әлекке түсіп жатпайды. Бар айыпты басқаларға арта салады да, өзі сүттен ақ, қардан таза, бейкүнө періште боп жайбарақат жүре береді.

Раушан да сондайлардың бірі еді. Анасының аяғына жығылуға барған жоқ ол. Ел-жұртқа мақтану үшін барды. Институт бітіргенін білсін, күйеуге шыққанын көрсін. Дос-дұшпанның іші күйсін деп ойлаған еді. Бірақ оған ешкім көз тоқтатып тамсанған жоқ. Қайта кейбіреулер жиіркене қарағандай болды.

Ауылдан ол жай кеткен жоқ. Бетіне қарсы келген, яки «мұның не» деген ағайын-туғанның бөрімен бет жырттысып, ала арқанын үзіп кетті. «Алжып қапты», — деп анасын да айыптап кетті.

Сол жолы жұрттың бөріні өлердей жек көріп кетті. Абайсызда араға таланып қалған адамдай алды-артына қарамай қашты. Сол кеткеннен аулына ат ізін салған жоқ. Тіпті анасы марқұм болғанда да тырс еткен жоқ. Бармады. Безірейіп жүре берді. Қайта бұрынғысынан гөрі арқабасы кеңіп қалғандай сезінді.

Ақылбек өз әйелінің кім екенін арада он тоғыз жыл өткен соң ғана там-тұмдап түсіне бастағандай еді. Басы аман, бауыры бүтінде ол хақында шындап ойланған емес. Жұмыс басты, ер жанышты боп жүре берген екен.

Міне, бүгін Раушан да ой түпкірін ақтарып отыр. Бір кезде ағайын-туыстары оған: «Науқас ананды бақ, қасында отыр», — деп еді. Ал бүгін тағы оған: «Науқас күйеуінді бақ, қасында отыр», — дейді. Бұл не? Тағдырдың төлкегі ме? Соңғы жылдары Раушан осы «отыр» деген сөзді жиі естігені сондай, біреу «отыр» десе аза бойы қаза болады. «Лабароторияда отыр, кітапханада отыр, архивте отыр». Енді келіп, үйінде отыр дейді.

Әйтсе де, соның бөріне қасарысқандай-ақ Раушан отырған жоқ. Қайта тыным таппай жүре берді. Қолды-аяққа тұрмады. Сән ательесінде, шаштараз салондарында, концерт залдарында, қонақта, дүкендерде тағы басқаларда жүрді. Әлі де жүре бермек еді. Бірақ ойда жоқта Ақылбек аяғына тұсау боп оралғалы тұр.

Жоқ! Ошақтың үш бұтынан шықпай, үй күшік боп езіліп отыра беретін шор аяқ күң мен емес! — деп түйді Раушан іштей. Кетем! Көз көрмес, құлақ естімес жаққа қаңғып кетем. Омалып отырғанда кімді күтем? Нені күтем? Сарылып тағы жүз жыл күтсем де, Ақылбек бөрібір енді қайтып аяғымен жер басып жүре алмайтыны хақ. Осылай масыл боп жатқаны жатқан. Тіпті өздігінен дәрет

сындыруға дәрмені келмейді. Ертелі-кеш соның боқ-сідігін төгіп не мұратқа жетем? Ал, ол өз мақсатына жетті: профессор болды. Сол кезде ол маған қарайлаған жоқ. Қарасқан жоқ. Әйтпесе зерттеу тақырыбымыз да жақын еді. Неше рет ашып айттым да. Бірақ ол желігі басылмай тұрғанда, жалына қол тигізбей маңайына жуытпай қойды ғой. Тіпті маған бір жолы «Аузы-мұрның қисаймай сондай сөзді қалай ғана айтасың?» — деп кейіп тастады емес пе? Ол өзі кандидат, доктор да болды. Демек, әркім өзі үшін. Қара бастың қамы үшін. Бұл — өмір заңы. Тағдырдың айдауына, өмірдің илеуіне көнбейтін жан бар ма?! Ертең өсе келе Арман да өз жөнімен, өз жолымен кетеді. Сонда мына менің қасымда кім қалады? Ақылбек пе? Бұрынғы Ақылбек жоқ енді. Тек сүлдесі ғана қалған. Өлі мен тірінің арасында өз жанымен арпаласып жатқан бейшара Ақылбек кімге керек дейсің. Мүгедек ол. Тырп етуге дәрмені жоқ. Бірінші топтағы мүгедек. Алдына қойған асты алып ішуге шамасы келмейтін мүгедек. Екі аяғы бірдей сал боп, сарғайып жатқан жарымжан кімге сүйеу, кімге тіреу боп жарытар дейсің.

Демек, дереу ажырасу керек. Бұған Ақылбек те қарсы бола қоймас. Түсінеді ғой бәрін. Енді ешқашанда орнынан тұрып, жер басып жүре алмасын біледі ол. Сондықтан «Мен өлгенше қасымда күзетіп отыр» деуге өзінің де аузы бармас. Бағымды байламас. Өзі-ақ айтар деп ойлап едім, тырс етер түрі жоқ. Өлімнен басқаның ертесі жақсы ғой. Тезірек ажырасып, тынсақ екен.

Әрине, неке бұзу онша қиынға соқпас. Заң мен жағында. Өлсең де, тірілсең де мүгедекпен бірге тұр деп, сірә, мені ешкім зорлай алмайды. Рас, дос-жарандар біраз күн өсек қылар. Мейлі. Бәрібір жұртқа жақпайсың. Сөйле-сең тақ-тақ дейді, сөйлемесең ақымақ дейді.

Гөп басқада. Ғұмыр бойы тірнектеп жиған дүниені қалай бөлісеміз? Өзіміз бе, әлде сот арқылы ма? Өзіміз тындырсақ қатып кетер еді. Сот араласса-ақ істің бүлінгені. Менің табысым тырнақ боятуға да жетпей қалатыны рас. Ол менен бес есе көп жалақы алып келді. Демек, мына дүние-жиһаздың көбі соған қала ма? Жок! Аузына түсіп тұрған астан айрылып қалатын босбелбеу ынжығың мен емес, — деп Раушан іштей өзін-өзі қайрай түсті. Арпалысып, алысып өлем! Ине-жіп те қалдырмай-

мын. Бәрін әкетем. Күні-түні тыным таппай, көрінгенге көз тұрткі боп жинаған көз құртындай бұйымдарымды қалай ғана қиып тастап кетем? Егер мен тырнақтап жинамасам мына араб кілемдері мен жапон фарфорлары, румын үй жиһаздары мен чех хрустальдары қайдан келер еді?! Аспаннан түсер ме еді? Жоқ. Ақылбек бәрін біледі. Арқа етім арша, борбай етім борша боп осы кілемдерді қалай тасығанымды өзі де көрген. Сол кезде-ақ үйге бір нәрсе алайын десем, керек емес деп байбалам салатын. Мүмкін, оған қазір де керегі жоқ шығар? Шынында да, мен несіне қайдағы бір қалың қайғыны төндіріп отырмын? Бір аяғы жерде, бір аяғы көрде жатқан байғұсқа дүние-жиһаздың керегі не?!

Ақылбек өлердей бір беткей, тымырық адам ғой деп түйді Раушан. Көпшігі қисайып кетпей тұрғанда ептеп-септеп көңілін аулай беру керек. Әйтпесе ертең қызыл көз бөле арқасына қол тигізбей ойқастап кетсе... Онда халім мүшкіл. Маған түк тимей, жер сипап қалуым ықтимал.

Тағы да мені құдай сақтапты деп Раушан іштей өз ойын ұштай түсті. Тегінде, оқ қағарым бар шығар. Әйтпесе Ақылбектің қалай инсульт боп қалғанын жұрт біліп қойса, екі аяғымды бір етікке тығады ғой. Өзі де ауыз ашып, тірі жанға айтпапты. Қалай болғанын әзірге дәрігерлер де білмейді. Әйтеуір бір күні аузынан қағынып қалмаса игі еді. Оған бармас. Ынжықтығы жібере қоймас оған. Бұл сыр ашылмай, өзімен бірге молаға көмілсе екен.

Жүзінде бір тамшы қан-сөл жоқ, боп-боз боп, ес-түссіз жатқан Ақылбекті ауруханаға әкетіп бара жатқанын көргенде Раушан күйеуін іштей өлілердің қатарына қосып қойған еді. Бірақ Ақылбек өлмеptі. Оны үш ай емдеп, бас дәрігердің өзі машинамен үйіне әкеп салды. Бұл белгілі ғалымға, инабатты азаматқа көрсетілген зор құрмет еді. Оны Раушан бірден түсінді.

Міне, Ақылбектің үйіне қайтып келгеніне де бүгін он бір күн боп қапты. Бірақ науқастың беті бері қарар емес. Қайта күннен-күнге әлсіреп, жанары сөніп бара жатқан сияқты.

Раушанның осы бір күдігі барған сайын қоюлана түсті. Әсіресе, ол бүгін таңертең Ақылбек жатқан бөлмеге

кіргенде иманы ұшты. Көзі адырайып, жақ сүйектері ыр-жыңдап, адам бейнесі кеткен, құдды тірі аруақтай үрейлі біреудің өзіне тесіле қарап төсекте жатқанын көргенде, Раушан төбесінен мұздай су құйып жібергендей селк ете түсті.

Екі күннен бері ол күйеуі жатқан бөлмеге бас сұқпаған еді. Қас қағымда өн бойы қалшылдап, мұздап кеткендей болды. «Бүгін өлетін шығар» деген жымысқы ой Раушанға табанда сап етіп жармаса түсті. Сұмдық бір қорқыныш сезімі оны билеп-төстеп, жан алқымнан тұншықтырып әкетіп бара жатты.

Жоқ! Раушан тап қазір тағдыр қосқан жарынан, жан серігінен, үш баланың әкесінен айрылып қалам-ау деп қорыққан жоқ. Бұл әйелдің зәресін қашырып, үрейін алған мүлдем басқа нәрселер еді. Қазір оны сол бір ауыр ойлар діңкелетіп, қыл мойынға тақап бара жатты.

Күйеуінің жамбасы жерге тиген күні-ақ ол өзінің қаздай қалқып, үйректей жүзіп жүрген бейғам өмірінен, күйеуінің құрметіне көрсетілген қошеметтен айрыларын, тіршіліктің бар тауқыметі өз басына түсерін ұқты. Раушан осындай ойлардан үрейленген болатын.

17

Ақылбек мүгедек боп қалғалы бері де талай рет ауруханаға жатып шықты. Ол оқтын-оқтын есінен танып, талықсып қала беретін дертке ұшыраған еді. Ауруы күннен-күнге меңдеп бара жатты.

Бір жолы ол ауруханада үш айдай жатып қалды. Кеселі асқынып кеткен екен. Дәрігерлердің күшімен тірі қалыпты. Ажал аузынан аман шығыпты.

Ауруы ушығып Ақылбек қайта-қайта талықсып кетіп, қатты қиналып жатқан күндердің бірінде аурухананың бас дәрігері Раушанды шақыртып алды:

— Мына кризис өткенше аурудың жанында күндіз-түні күзетіп отыратын адам керек. Мүмкін, өзіңіз отырарсыз. Күйеуіңіздің халі тым нашар. Мұндай жағдайда науқастың қасында жақын кісілерінің болуына біз рұқсат етеміз. Соны өзіңізбен ақылдасу үшін шақыртқан едім, — деді бас дәрігер.

— Ойбай-ау, күндіз-түні сарылып отыратын уақыт қайда менде?! Қызмет бар, үй ішінің шаруасы да аз емес. Оның

үстіне, аурухана ішіндегі дәрі-дәрмектің иісіне бір минут та төзе алмаймын. Ұнамсыз иіске аллергиям бар. Кешірерсіз, — деді Раушан бет-аузы бүлк етпей.

— Жұмыс орныңызға біз өзіміз телефон соғып келісер едік, — деді дәрігер енді қарсы алдында пәлсініп отырған Раушанға жақтырмай қарап.

Раушан әлденеден шошып кеткен адамдай-ақ ат-тонын ала қашты:

— Атай көрмеңіз. Ес-түссіз жатқан ауруды көрсем-ақ зәрем ұшады. Кешірерсіз... Өздеріңіз амалдап...

Раушан зып беріп кабинеттен шығып кетті. Бас дәрігер бағанадан бері бұлардың әңгімесін есітіп тұрған медсестра әйелге қарады. Дәрігердің бұл көзқарасынан: «Көрдіңіз бе, қандай қатыгез әйелдер болады» дегенді аңғару қиын емес еді.

Осы қара торы әйелді бас дәрігер өз ісін жетік білетін, аса ұқыпты фельдшер ретінде ғана емес, ақ көңіл, инабатты адам ретінде де құрмет тұтатын-ды.

Міне, бүгін осы медсестра жөніндегі ойының дұрыстығына тағы да көзі жеткендей болды. Қашан да көздері мейірім ұшқынын шашып тұратын әйел бас дәрігерден қиылып сұранып тұр:

— Доктор! Мен ертеңнен бастап кезекті демалысыма шығам ғой. Маған рұқсат етіңіз. Кризис өткенше мен қасында болайын.

— Мейіркүл апай, кешіріңіз, Ақылбек сіздің жақыныңыз ба еді?

— Жоқ! Ешкімім де емес. Бірақ танушы едім...

— Мейіркүл апай! Сіз көптен бері демалысқа шыққан жоқсыз. Тынығуыңыз керек. Оның үстіне, біздің ұжым сізге санаторияға жолдама бөліп отыр ғой. Ал, Ақылбектен қам жемеңіз. Медсестралардың бірін сол кісіге уақытша бекітіп қоюға тура келеді. Сіз жолыңыздан қалмаңыз.

Бірақ Мейіркүл санаторияға барған жоқ. Демалысын Ақылбектің палатасында өткізді. Науқас көзін ашып, өзіне-өзі келгенше күндіз-түні қасында болды.

Ақылбек өзі жан алқымға тақаған бас ауруынан есін жиып, көзін ашқан бойда-ақ алдымен дәл қасында өзіне мейірлене қарап отырған Мейіркүлді көрді. Талай күн, талай түндер бойы аузына су тамызып, өзіне күтім жасап отырған осы Мейіркүл екенін ол бірден ұқты. Өйткені

аурумен алысып, жанталасып жатқан сәттерде бірнеше рет құлағына осы бір әйелдің таныс даусы еміс-еміс келіп, оның бейнесі көзіне елестегендей боп еді. Сөйтсе, ол елес емес, шын боп шықты. Түсі емес, өңі екеніне енді ғана көзі жеткендей болды.

Ақылбек мынадай күйде жатып, Мейіркүлді тұңғыш рет көргенде өзегіне өрт түскендей-ақ іші бір түрлі әлем-жәлем боп кетті. Ә дегенде, қуанарын да, күйінерін де білмей апалақтап қалды. Мейіркүлдің осы ауруханада медсестра боп істейтінін білген соң ғана сәл-пәл есін жиғандай болды.

Мейіркүлдің алдында ол өзін кінәлі санайтын. Шынында да солай сияқты еді. Жасы жер ортасынан асып қалса да Мейіркүл тұрмыс құрған жоқ. Өгей шешесі аурушаң болды. Соны тастап кете алмады. Басқа да себептері бар еді. Оны тек Ақылбек пен Мейіркүл ғана білетін.

Тап қазір Ақылбек өзі төсекке байланып жатса да, өзінен гөрі қасында отырған Мейіркүлге көбірек жаны ашитын сияқты. Енді аяғына мініп, ауруынан сауығып кетсе ғой, онда ғұмыр бойы осы әйелге табынып өтер еді.

Бір айдан бері күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмей басында отырған осы бір мейірбан әйелдің ақ жарқын жүрегін сау кезімде неге түсінбедім екен деп іштей қынжылды Ақылбек. «Біздер бір-біріміз үшін жаралғандай жарасты едік қой. Сен менің алғашқы махаббатымсың ғой, Мейіркүл. Сол судан таза, сүттен ақ мөлдір сезімді аттап кетуге қалай ғана арым шыдады екен? Рас, арынды аяққа басқам жоқ. Әйтсе де, сенің алдында кешірілмес кінәм бар сияқты...»

Міне, биік кереует үстінде кендірі кесіліп, көздері шүңірейіп, жүзі жуған шүберектей бозарып, құр сұлдері қалған Ақылбек жатыр. Оны аурудың азабы ғана емес, ар соты да қазір жанын қысып, қинай бастаған сияқты. Қазір ол өзінің балауса күндерін есіне алып, жанында отырған Мейіркүлмен іштей, үнсіз, көзбен сөйлесіп, сырласып жатқандай еді.

«...Бірінші курста маған университет жатақханасынан орын тимеді. Сонда біз үш студент боп сендердің бір бөлмелерінде пәтерде тұрдық қой, Мейіркүл. Сол жылы сен оныншы класта оқитынсың.

Сен ол кезде жаяу жатып, атты түсіп қарайтындай-ақ сұлу едің. Біздер саған сөйлемек түгілі, жәудіреген көздеріңе тік қарауға да кәдімгідей қаймығушы едік. Жатсақ та, тұрсақ та үшеуіміздің де әңгімеміз сен болдың. Біздер үшін сен өмір бойы оқыса да таусылмайтын ғажайып бір дастан сияқты едің.

Бүгін ойлап қарасам, сол кезде-ақ сен менен гөрі батылдау болған екенсің ғой. Тарихтан ба, әлде әдебиеттен бе, әйтеуір бір сабақтан көмектесіп, түсіндіріп жіберіңіз деп біздің бөлмеге кіргенің әлі есімде. Мен жалғыз өзім отыр едім. Ә дегенде, төбемнен жай түскендей сәл есеңгіреп қалсам керек. Біраздан кейін барып қана есімді жиғандай болдым. Сенің не айтқаныңды емес, қалай айтқаның ғана есімде қалыпты ғой. Ұп-ұзын кірпіктердің астындағы қарақаттай мөлдір көздерің дамылсыз ойнақшып, айналасына мейірім ұшқынын аямай шашып жатты. Уылжып тұрған қаймақ еріндеріңнен көзімді айырып ала алмай көпке дейін ошарылып қалсам керек. Сол жолы мені тұтықпа ауруы бар екен деп қалған шығарсың. Қайта-қайта кекештеніп, тілім күрмеле берді ғой.

Ол кезде сен ойында инедей бөтен ойы жоқ, аңғырт бала екенсің-ау. Кітаптан әлденені түсіндіріп отырғанда саусақтарым кездейсоқ білегіңе тиіп кетсе-ақ бейне бір өң бойымнан электр тогы жүріп өткендей денем әлдеқалай дірілдеп кететін.

Кейде екеуіміз әлденеге дауласып, яки әңгімеге беріліп кеткенімізде жібектей жұп-жұмсақ, ыстық алақаныңды менің қолымның үстіне тастай салатынсың. Мұндайда мен абайсызда шоқ басып алғандай ыршып түсем. Бірақ сен еш нәрсеге мән бермейсің. Мені қандай жан азабына салып қойғаныңды өзің де сезбейсің. Түк болмағандай-ақ жайбарақат отырып, сөйлей бересің. Әңгіме кезінде кейде басымыз түйісіп, сенің оттай ыстық лебің бетіме тигенде басым шыр көбелек айналып, мол ләззатқа кәдімгідей елтіп, мас боп қалушы едім.

Маған, әсіресе, рояльда ойнағаның ұнайтын. Мұндайда әлемде нашар өлең, жаман әуен жоқ сияқты боп тұратын. Кез келген музыка өзінен-өзі құйқылжып, құлпырып, түрленіп сала беретін. Әншейінде онша ұнамайтын өлеңдердің өзінен енді жаңа мән-мағына, терең сыр ұққандай болушы едім. Егер адамдарды бір

кезде шынында да музыкамен емдейтін болса, онда рояльда тек сен ғана ойнайтын шығарсың деп ойлаушы едім.

Есінде ме, Мейіркүл? Арманың музыкант болу еді ғой. Сенің талантыңа ешкім шүбә келтірген емес. Бірақ сен консерваторияға емес, медицина училищесіне бардың. Науқас шешеңе бола солай істегеңді мен түсіндім. Ауру жеңген анаңның ғұмырын бір сағатқа болса да ұзарту үшін өз арманыңнан бас тарттың.

Мейіркүл! Сен мектепті бітірген күні үйімізде кішігірім той болды ғой. Рас, оған небәрі он-он бес қана адам шақырылған еді. Әйтсе де мен осынша жыл өмір сүріп, одан үлкен, одан қызықты той көргенім жоқ.

Сенің көмелеттік аттестат алған күнің — менің өмірімдегі ең бақытты күн боп қалды.

Мұны мен кейінірек барып қана түсіндім. Сол кеште екеуіміз дөңгелене биледік. Сен сонда бүкіл жан жүрегіңмен биге беріліп, менен басқа еш нәрсені көрмей, сезбей, ойламай биледің.

Мына дүниеде қуаныштың соншама молдығына таңырқағандай қарақат көздерің күлімсіреді. Асыл арманыңнан да артық көрінетін ғажайып қызды аш белінен қапсыра қысып, әлемдегі басқа нәрсенің бәрін бір сәтке мүлдем ұмытып, вальс толқынында қалықтай билеуден артық бұл өмірде не бар?! Демек, кейін басыма қандай ауыр тауқымет түссе де, мен бұл өмірдің қызығын көрмедім деп айта алмасам керек деп ойладым сонда. Адамның қолы жететін бақыттың бәріне менің де қолым жетті-ау деп ойладым өзіңмен құйындай ұйытқып билеп жүргенде.

Мен күнде таңертең таңның арайлап атқанына емес, сені тағы бір мәрте көретініме қуанып төсектен тұрушы едім. Маған мына әлемдегі бар сұлулықтың сырын ұқтырған да сен шығарсың деп ойлаймын, Мейіркүл. Өзіңе кездескен күнге дейін жарық дүниедегі, айнала төңіректегі табиғаттың көл-көсір, ғажайып көркін көрмей, құстардың мың құбылған дауыстарын естімей, өзендердің сылдырап аққан әсем әуенін ұқпай қалай босқа жүре бергеніме өзім де қайран қалған едім-ау сонда.

Бірақ мен ол кезде саған бұл сөздердің бірде-бірін айтпағам ғой. Жанымда жүрген өз бақытыма қол созғам жоқ.

Сәл қол созсам-ақ, ол көктемгі көбелектей ұшып кетер деп қорықтым. Сені сағымға айналып кете ме деп жасқандым. Маған өзінді күн сайын көріп тұрудың өзі де қол жетпес армандай еді.

Неге мен өз жүрегімнің әмірін орындап, сол кезде осы сөздерді саған айтпадым екен?! Жазғы шықтай мөп-мөлдір, пәк сезімнің бойымнан дер кезінде бұлықсып, сыртқа оқша атылып шығуына неге мен жол бермедім? Құдды құрық тимеген асаудай тулаған бойымдағы ыстық сезімді қалай ғана тұншықтырып тастай бердім? Адам да өзіне-өзі соншама қиянат жасайды екен-ау. Қазір ойласам мен өзіме-өзім айтса адам сенгісіз сұмдық қиянат жасағандай боп көрінем.

Менің бақытқа толы, жайма-шуақ күндерім жазғы жаңбырдай себелеп, көзді ашып-жұмғанша зымырап өте шықты. Әр адамның өмірінде ертелі-кеш әйтеуір бір жауынды күндердің болары хақ. Бірақ менің бұлтты күндерім басқалардан гөрі ұзақырап кетті білем. Оған кінәлі мен өзім. Менің бойыма туа біткен жігерсіздік еді.

Сүрінбейтін тұяқ бар ма?! Бірақ адамның өміріндегі алғашқы адымдарының сәтті басталғанына не жетсін! «Шу» дегенде-ақ сүрінген аттың бөйгеден озып келмесі хақ қой.

Өткен өмірді ой таразысына салып қарасам, мен алғашқы адымдарымды-ақ шалыс басқан екенмін. Рас, университетті үздік бітіріп, қызыл диплом алдым. Мені аспирантураға қалдырды. Өзіме ұнайтын тақырыпты берді. Осы саладағы ең атақты ғалымдардың бірі маған жетекші боп бекітілді.

Мен бұған алғашында сенерімді де, сенбесімді де білмей дел-сал боп жүрдім. Сонша нәрсенің бірден бола қалғанына өзім сенсем де, жүрегім иланбайтын тәрізді еді. Бірте-бірте жұлдызымның оңынан туып тұрғанына көзім жетіп, көңілім сенді.

Бірақ көктен түскен қуаныштан мас боп жүріп, тептегіс жерде қалай сүрініп кеткенімді өзім де жөнді аңғармай қалдым.

Қоңыр күз еді. Алматыда оқып жүрген біздің ауыл жастары бас қосып, сауық кешін өткізбек бопты. Оған мені де шақырды. Оған сені ертпей жалғыз өзім сопайып баруды ар көрдім, Мейіркүл. Бірақ саған «жүр» деуге де жүрегім дауаламады. Олай ойлап, бұлай ойлап, ақыры бар-

май-ақ қояйын деп шештім. Әйтсе де болмады. «Бармаймын» деп үзілді-кесілді айтуға аузым бармады. Ауылдас жігіттер де жабысып, қадалған жерінен қан алмай қоймайтын немелер еді. Ақыры бардым.

Сауық кеші әлдеқашан басталып кетсе керек. Оны дастархан басында отырған жастардың даурыға сөйлеген сөздерінен-ақ аңғардым. Келгеніме іштей өкініп қалдым. Өздерінше мейманасы асып, мәре-сәре боп, бойларына мастық кіріп, бет алды желігіп отырған ортаға сені шақырмағанымға бір жағынан қуанып қалдым, Мейіркүл. Мауыққан мысықтай көздері тұманданып, сезімге мас боп, есеңгіреп отырғандарды көргенімде өзім де әлденеден жиіркенгендей тіксініп қалдым.

Бірақ қайтып шығып кете алмай іштен тындым. Шешінген судан тайынбас, нар тәуекел дедім. Сүмірейіп барып көрсеткен орындарына отыра кеттім.

Бұл кешті жүргізуші асаба жігіт бізден бір курс төмен оқитын, өзіме жақсы таныс студент боп шықты. Ол аузымен айды алып, қолымен күн орнататын өлердей мақтаншақ, көбік ауыз көк малта еді. Өзінен-өзі лепіріп, малтасын езіп жатыр екен.

Мені көргенде ол көктен іздегенін жерден тапқандай қуанып кетті. Шамасы, айтар сөзі таусылып, тілге тиек етер адамы да қалмаса керек. Көрген бойда-ақ ол маған аш кенеше жабысып алды. Мені аспанға шығара мақтап, аузына келгенін лықсыта берді. Жер басып жүргендердің ішінен менен артық адамды іздеп табу қиын екен. Әйтеуір табанымды жерге тигізбей қойды. Ең дарынды аспирант та, ең мәдениетті жігіт те, келешектегі ең атақты ғалым да мен боп шықтым. Жиналған жұрттың бәрі кірпік қақпай маған қарап қапты. Бейне бір осы кеште менің мәселем қаралып жатқандай ұялып, қысылғанымнан жерге кіріп кете жаздадым. «Қойсайшы» деп жалғыз ауыз сөзбен әлгі бөспе жігіттің бетін қайтарып тастауға ынжықтығым жібермесе керек. Мүмкін, көпшіліктің көзінше қайдағы бір мылжың немемен бет жыртысқым келмеген шығар. Әйтеуір аузын буған өгіз сияқты маңқиып отыра бердім.

Төр жақта құралай көздері тыным таппай ойнақшып, талдырмаштау келген, ақ құба, әдеміше қыз отыр екен. Жібек талды, қолаң қара шашын жинамай-ақ сол күйінде

арқасына жайып тастай салған. Қасындағы жігітке мойнын бұрып, бота көздерінен мейірім ұшқынын шашып жатқандай жәудірей қараған сәтте қыздың қою мақпал шашына да жан бітіп, торғындай толқынданып, желбіреп кетеді. Бір сәт оның кірпік астынан көз тастап, мені бақылап отырғанын сезіп қалдым.

Ол сықылықтай күлгенде аппақ маржан тістері түп-түгел көрініп, ал қызыл оймақ еріндері уылжып тұрады екен. Соншама жүзі жылы көрінсе де, мен оны жайшылықта зілдене сөйлейтін қытымыр мінезді жан ба деп қалдым. Өйткені ол мен табалдырықтан аттап, енді кіре бергенімде-ақ бірден иегімен нұсқап, қай жерге отыруым керектігін көрсетті. Маған босаға жақтан орын тиді.

Әлгі қыз жүзіктің көзінен өткендей жұтынып тұр. Ә дегенде, ол маған оқша көз тоқтатып қараған жоқ. Қасындағы қияқ мұртты, бұйра бас, әлжуаз жігіттің қушиған иығына бір қолын артып қойып, екінші қолын дирижерларша сермеп, жұртқа нұсқау беруде екен. Кеш жүргізушісін тыңдап жатқан тірі пенде жоқ. Жұрттың бәрі әлгі қыздың аузына қарайды. Осында келгендердің бәрін тұрғызатын да, жүргізетін де, ішкізетін де, қойғызатын да сол екенін анық сездім.

Осы кешті жүргізуші жігіт мені дарынды аспирант, болашығынан зор үміт күтетін биолог-ғалым деп аяқ-қолымды жерге тигізбей ала жөнелгенде, әлгі «әмірші» қыз өз көзіне өзі сенбей қалған адамдай кірпіктерін жиі-жиі қағып, жыпылықтата берді. Оның күдікпен қарайтындай-ақ жөні бар еді. Мен олпы-солпы киініп, үсті-басыма мән бермей қалай болса солай жүре беруші едім. Көйлектің жағасы мен шалбардың қыры үтік көрмей, мыж-мыж боп кететін-ді. Мен мына түріммен аспиранттан гөрі ауылдан биыл ғана қалаға оқуға келген абитуриентке көбірек ұқсасам керек.

Әйтсе де, әлгі «әмірші» қыз маған назар аударды. Екі көзі менде. Мүмкін, жаңағы мені жер-көкке сыйғызбай лепіре мақтаған бөспе сөздерге иланып қалған шығар. Жоқ. Мынау ақыл азуы шықпаған ерме қыз сияқты емес. Көпті көрген әккі әйел тәрізді. Ақылы алқымынан аспаған ақымақ та емес. Ойнақы көздерімен адамның іші-сыртын түгел тінткілеп, не ойлап, не қойғаныңа дейін қалт жібермей сезіп отыр.

Бірақ ол маған сенді. Адалдығыма ма, әлде болашағыма ма? Қандай қасиетіме көзі жетті? Жаңа ғана, мені жұртқа таныстырмай тұрғанда ол маған бір түрлі жиіркенішті көзбен қарағандай еді ғой. Аяқ астынан қалайша жұлдызым ыстық көрініп қалды екен? Есіктен кіріп келгенімде кердең мінез танытып, жеңімен сәлем берді емес пе? Әлде сол қылығына ұялып, жуып-шаймақ па? Жоқ. Мынау жүзі жанатын жан сияқты емес деп ойладым. Түгіне түсінбей, басым қатты. Көркіне көз сүрінетін, небір жігіттің сұлтандары отыр ғой. Соларға неге көз тікпейді? Талай жігіттер содан көзін алмай, үзіліп, үздігіп отыр емес пе?

Мына бей-берекет, желбуаз топтан тезірек құтылғым келіп, қайтуға асығып, тықыршып иненің ұшында отырдым. Мұндайда сағат тілі де өгіз аяңмен асықпай қозғалып, уақыт та өтпей қояды ғой. Ақыры бір кезде көптен күткен үзіліс те жарияланды. Сол сәттегі абыр-сабырды пайдаланып, ұры мысықтай аяғымның ұшымен есікке қарай беттедім. Бөлмеден енді шыға бергенімде, біреу менің атымды атап шақырды. Жалт қарасам, жаңағы «әмірші» қыз екен. Амалсыз бөгеліп қалдым. Сол-ақ екен, музыка ойнап кетті. Қыз мені биге шақырды. Біздер биледік. Ұсталып қалғаныма іштей өкіндім. Бірақ сыр бергем жоқ.

Үзілістен соң әркім өз орнына отырды. Мен де өз орныма жайғастым. Тек әлгі қыз ғана өз жайына бармай, менің қасымдағы орындыққа отыра кетті. Ол өзгелер тәрізді сызылып, сызданып тұрмайды екен. Адамды киіп кетеді. Ерке балаша тайсалмай сөйлеседі. Жайдары ма деп қаласың. Мүмкін, маған осы ашық-жарқындығы ұнаған шығар. Әйтеуір батыл қимылдайды. Өзі менімен баяғыдан таныс кісідей емін-еркін сөйлеседі.

Адамды еркіне қоймай, әп-сәтте билеп-төстеп алады екен. Сол арада ол өзін таныстырып та үлгерді. Педагогика институтының соңғы курсына оқитын боп шықты. Сөз арасында маған ол: «Сіз бен біз жақын адамдармыз, мен де болашақ биологпын, сондықтан бірге болғанымыз жөн шығар», — деп сықылықтап күліп қойды.

Мына сиқыммен аққудың көгілдіріндей әдемі қызға қалай жағып қалғаныма өзім де түсінбей дел-сал болдым. Мен ғана емес, осында отырған жұрттың бәрі әлгі қызды

маған қимайтын сияқты. Тек сол қыз ғана ешкім білмейтін бір құпия сырға әбден қанық тәрізді еді.

Бұл жұмбақтың шешімін мен арада көп жылдар өткен соң ғана таптым. Мұндайлар өздерінің айдауына жүретін, айтқанына көнетін, иіс алмас момын, бала мінезді, ын-жық жандарды бір көргенде-ақ жазбай таниды. Өзі сияқты бит ішіне қан құйған қуларға жоламай қояды екен.

Ал, қазір жаңағы қыз жанымға кеп отырды. Сонша жігітті менсінбей, маған өзі келгеніне бір жағынан мерейім өсіп, әжептәуір қомпиып қалсам керек. Сол сәтте кетіп қалмағаныма іштей қуандым да.

Бір сәт төр жақта жаңа ғана мына қызды өзінше иемденіп отырған бұйра бас, мұртты жігітке көзім түсіп кетті. Сол-ақ екен, ішім мұздап сала берді. Табанда мені түтіп жеп қоятындай-ақ оқты көздерімен атып отыр екен. Жүнін сыртқа түкситіп, сұстанып алыпты. Мына қыздың қасынан кетіп қалғанын менен көріп, өлердей намысы қозып, ақ сайтаны ұстап отыр. Мен де оны ішімнен жақтырмай, кірпіше жиырыла қалдым. Ол қазір ылаң салып, қиқаң шығарғысы кеп отырған адам сияқты көрінді маған. Бір-екі мәрте көзбен сүзініп те қалдық. Атып тұрып, шығып кеткім келді. Бір-ақ отырған орнымнан тырп ет-кем жоқ. Өзіме де беймәлім бір сиқырлы күш мені тапжылтпай тастады. Неге мен кетем? Неге ол кетпейді? Ол сосын менен қорқып кетті деп іштей масайрамай ма? Мына қыз маған арқа сүйеп, әдейі қасыма келген шығар. Жоқ. Енді кетсем бар ғой, осы жұрттың бәрі мені қорқып қашты деп ойлайды.

Мейіркүл! Сол сәтте сені көз алдыма елестетіп көрдім. Өзіңді қасыма кеп отырған қызбен ойша салыстырып та қойдым. Сенің жүзіңде жылылық көбірек-ау деп қалдым. Рас, жанымдағы қыз сенен гөрі әдемілеу жаралған. Бірақ көзге бір түрлі салқындау боп көрінеді екен. Сен, Мейіркүл, сәл ұяңдаусың ғой. Ал, бұл ашық-жарқын. Тіпті шамадан тыс батылдау ма деп қаласың. Адамды бір көргенде-ақ ұршықша иіріп әкетеді. Онымен сөйлескенде кісі іштей қысылып-қымтырылмайды, қиналмайды. Қайта қалайша бәйге атындай аңқылдап кеткенінді өзің де сезбей қаласың. Шіркін, сол қыздың мінезі сенде болса ғой, Мейіркүл. Онда мен көкірегімді кернеп жүрген жыр-дас-танымды өзіңе баяғыда-ақ айтып берер едім.

Не керек, сол кеш біткенше қыздың қасында тапжылмай отырып, ақыры оны жатақханасына дейін шығарып салдым. Ертеңіне тағы да кездесетін боп қоштастық. Қоштасарда ол маған өзін қашан, қай жерде күтуім керектігін тәптіштеп түсіндіріп берді. Аты — Раушан екен.

Неге екенін қайдам, ертеңіне сол кездесуге аяғым тартпай-ақ қойды. Сол күні сен де үйде едің, Мейіркүл. Қасыңа барып отырғым келді. Кешегі қыз сияқты батыл-батыл сөйлеп, көкейде жүрген ойымды бүкпесіз жайып салғым келді өзіңе. Сені би алаңына, киноға, театрға, паркке, өйтеуір бір жаққа шақырғым келді. Қасыңа да бардым. Сен кітап оқып отыр екенсің. Қуанып қалғандай көріндің көзіме. Бірақ бірдеме деуге аузым бармады. Жүрегім дауаламады. Ертеңгі сабақты сылтауратып есіктен шығып кеттім.

Сол кеткеннен Раушанға бардым. Өзімді-өзім зорлап бардым. Сол жолы біздер ұзақ қыдырдық. Басымыз ауған жаққа жүре бердік. Раушан кетуге асыға қоймады. «Қайтайық» деуге ұялдым. Таң бозарып атқанша қаланы кезіп, жүре бердік.

Ертеңіне кешке қарай Раушан біздің жатақханаға өзі келді. Бұлай болар деп ойламаған едім. Әрі қысылып, әрі апалақтап сасып қалдым. Раушан мұны дереу сезе қойды да, өзінше қалжыңдасқан болды. «Бұл күнде деді ол, күле сөйлеп, — жігіт қызды емес, қайта қыз жігітті іздейді. Бұл модаға айналғалы қашан. Ал заманның ағымына, өмірдің илеуіне кім қарсы шықпақ?! Мен бе, әлде сен бе? Бүгінгі өмір дариясының ағысы күшті. Онша-мұнша адам оған ілесе алмайды», — деп қыз сықылықтай күлді.

Мен мұны жай айтыла салған өзіл шығар деп күлдім де қойдым. Бірақ ол мен ойлағандай қылжақ сөз болмай шықты. Ертеңіне тағы келді. Бара-бара мұнысы әдетке айналды. Өзі келеді, өзі кетеді. Менің нем кетеді деп ойлады. Оның күнде келіп, кетуіне бірте-бірте етім де үйренгендей болды. Келмей қалса тіпті елендеп тұратын боп қалдым.

Сөйтіп жүргенімде Раушан тағы бір «өнер» шығарды. Бір күні кешкісін әдеттегісінен ұзағырақ отырды да: «Бүгін қайтпаймын, осында қонам» деп маған наздана қарап, сықылықтай күлді. Алғашқыда мен қалжыңы шығар деп отырдым. Соңынан байқасам шынында да кететін түрі жоқ.

— Қалай қайтпайсың? — деппін сасқалақтап.
— Қалай дейтіні бар ма? Мені қуып шықпассың?
— Жоқ, ө. Бірақ комендант бірдеме деп жүрмесе...
— Комендант та адам шығар, түсінер. Мына тас қараңғыда қалаға қалай қайтам? Қорқам ғой.

Біздің жатақхана, шынында да, қаладан алыста, Ала-тау бөктеріндегі ну қалың алма бағының ішінде еді. Түнде бұл маңай көзге түртсе көргісіз қап-қараңғы боп кетеді.

— Мен апарып салайын, — дедім өзімді-өзім зорлағандай күшене сөйлеп.

— Ойбай-ау, мен не деймін, сыбызғым не дейді? Түн ортасында жатақханаға кім кіргізеді мені?! Қыздарға не бетімді айтам? Төсегінді қызғансаң, мен мына диванға-ақ сыйып кетем.

Ақыры ол біздің бөлмеде түнеп шықты. Мұнысын екі-үш күннен соң тағы да қайталады. Бірте-бірте бұл да үйреншікті әдетке айналып бара жатты.

Раушан екеуіміздің арамызда сырт көзге жөнді көріне қоймайтын астыртын, іштей егес басталғандай еді. Мен Раушанның бізге келіп-кетіп, кейде тіпті түнеп қалып жүргенін ешкім көрмесе екен деп күйіп-пісем. Ал, Раушан болса, керісінше әрекет жасайды. Осында жататын аспиранттардың көзіне көбірек түсе беру үшін жанын салады. Қызға үзілді-кесілді келме деп айтуға күйректігім жібермеді. Күмілжіп тұрып бірдеме деген болам. Ондай сөзге Раушан тіпті құлақ та түрмейді. Әйтсе де, мен арым таза, қиянатым жоқ қой деп үндемей жүре бердім.

Мен енді өзімнің соншалықты дәрменсіздігіме, күйректігіме қынжылдым. Бірақ күнде өзімді-өзім «Ешкімнің арын аттағам жоқ, несіне қынжылам» деп жұба-тумен болдым.

Бұл кезде мен жұмыстың қызығына түсіп кеткен едім. Күндіз-түні кітапхана залдарында, университет лабораториясында, ғылыми-зерттеу институттарында болам. Диссертацияға қажетті материалдарды жинаймын. Жатақханаға түнделетіп кеш қайтып жүрдім.

Бір күні кешке келсем, менің жататын кереуетімді біреу балконға шығарып қойыпты. Бөлменің ортасында ұзын стол қойылған. Үсті толған тағам. Ішімдік. Болбырап піскен кесек-кесек ет. Уылжыған алма, мөп-мөлдір жүзім. Дастархан тұнып тұр.

Түгіне түсінбей, диванда үндемей кітап оқып отырған Раушанға қарадым.

— Бұл не той?

— Шынымен-ақ, білмейсің бе?

— Жоқ.

— Сәл ойланып көрші.

— Нені ойланам?

— Өзінді.

— Өзіме не бопты?

— Үлкен оқиға...

— Жұмбақтамай айтсаңшы!

— Неге сонша ашуланасың?

— Жоқ, ө...

— Бүгін сен жиырма беске толдың ғой.

— Ақшаны қайдан...

— Қорықпай-ақ қой, сен. Ешкімді тонағам жоқ. Стипендия алдық, бүгін.

Иә, мүлдем ұмытып кетіппін-ау. Ұмытқам жоқ. Өмірімде туған күнімді атап көрген жан емеспін. Бір түрлі ұят сияқты. Дегенмен, өзгелердің мұндай тойынан қалмайтынмын. Шынында да, жиырма бес деген адамның өміріндегі үлкен бір белес қой. Қайтып оралмайтын, қартайған шақта армандайтын, ақындардың жырына арқау болған жиырма бес...

Бүгін қаншама көп достарыммен, таныстарыммен кездестім. Бірақ бірде-бірі менің туған күнімді естеріне де алған жоқ. Жиырма бес жасқа келдің деп құттықтаған жоқ. Тіпті менімен ешқайсысы жөндеп сөйлескен де жоқ. Бәрі асығыс. Бәрі шаруа басты.

Мүмкін, олар менің туған күнімді білмейтін шығар. Өмірі оны өзім де тойлаған емеспін ғой. Әйтсе де, мүлдем бөтен адамның өзіне қамқорлық жасап жүргенін сезінудің өзі жақсы екен. Бұл өзі маған бұрын таныс емес сезім еді. Егер қаласа, ықылас қойса, адамдар бір-біріне қанша көп қуаныш сезімін сыйлай алады, ө! Ол үшін көп нәрсенің де керегі жоқ екен ғой өзі. Небәрі кішкене құнт-ықылас болса жетіп жатыр. Бірақ кейде соның өзін де, бір-екі ауыз жылы сөзді де қимай, сұмдық сараңдық жасап жібереміз-ау. Көбіне құнттамаймыз ғой. Мен өзімше ескеріп, ешкімді туған күнімен арнайы ба-рып қолын қысқан емеспін. Басқа біреулер құттықтап

жатса, қосыла салам. Мұным дұрыс емес екен ғой деп ойладым.

Сол сәтте тағы да сен есіме түстің, Мейіркүл. Раушанның орнына сен неге гүл алып келмедің екен, ө? Әлде саған өзім баруым керек пе еді? Осы қыз, жігіт деп бөліп жатудың керегі не? Мына Раушан сияқты киіп кету керек қой.

Ішімнен қанша жек көріп жүрсем де, нақ сол сәтте Раушанға бір түрлі ішім жылып сала берді. Бота көздері жәудіреп, тойған қозыдай моп-момақан ғана отырған осы бір қызға тұңғыш рет ұзақ көз тоқтатып, елжірей қарадым. Тап қазір оның шашынан сипап, маңдайынан сүйгім кеп кетті. Бірақ алқымға кеп қалған сезімді жайбарақат бұғып жатқан ақылға жеңгіздім. Қуанғанымды да, ризалығымды да білдірмеуге тырыстым. Бар болғаны:

— Кел онда, отырайық столға, — деппін.

— Екеуіміз ғана ма?

— Әйтпегенде ше?

— Қой. Ұят болар. Шақыр, көрші жігіттерді.

Өзіммен студент кезден-ақ жақын боп жүретін бес-алты аспирант келді. Бірде-бірі Раушанды көрмеген екен. Бірақ маған бір қыздың келгіштеп жүргенін, менің одан азар да безер екенімді құлақтары шалып қалған болуы керек. Оны сөздерінен байқадым. Раушан шай дайындамақ боп, ас үйге шығып кеткен сәтте олар ала қалжың, ақтай күлкіге көшті. Сосын бәрі жабылып, маған дүрсе қоя берді:

— Бұдан артық періштені қайдан таппақсың?!

— Пай-пай, басқа қонған бақытты маңдайға теуіпті деген осы да.

— Бақыттың да көзі соқыр! Не тазға жолығады, не ақылы азға жолығады екен ғой.

— Қолыңа өзі кеп қонған құстан былбырап жүріп айрылып қалсаң бар ғой, өмірің өкінішпен өтпей ме?

— Сен енді мұндай қызды төбенмен жер қазсаң да таба алмайсың.

— «Өзің сүйгенді емес, өзінді сүйгенді ал» дегенді есітіп пе едің?

— Пісірген тағамдарын айтсайшы, шіркін! Таңдайды жұлып барады ғой.

Бәрі де Раушанға тамсанып, таңдайларының суын жұтып кетті. Бөлмеде екеуіміз ғана қалдық. Қонақтар

есіктен шығысымен-ақ Раушан қасыма кеп отырды. Біздер тағы да бір-екі рюмкадан ішіп салдық. Ішкен сайын ерікті билеп, бойды алып барады.

Ішкілік пе, Раушанның ықыласы ма, достардың жылы лебізі ме, мүмкін бәрі де шығар, әйтеуір байқаймын топсам босап қапты. Дастархан жинап, томпаң қағып жүрген осы бір қызға енді елжірей қарап, іштей егіліп отырмын. «Өзі, шынында да, ауызға үріп салғандай-ақ сүйкімді екен ғой. Осы күнге дейін қалай байқамағанмын, ә?» — деген ой сап ете түсті.

Алдына кіп-кішкентай алжапқыш байлап алып, столдың үстін тез-тез сүртіп жатқан Раушанды үн-түнсіз білегінен ұстап, өзіме қарай ақырын ғана тарттым. Ол да қарсыласа қойған жоқ. Қайта нақ осы сәтті көптен бері-ақ зарыға күткен жандай қасыма сылқ етіп отыра кетті. Басқаларды маңайына жолатпай қойған асау елік менің құрығыма өзі кеп мойнын ұсынып тұрғандай көрінді. Найзағайдай жарқ етіп бір секундта-ақ өте шығатын жалған сезім бе, жалынғандай жәутендеп тұрған қызға деген аяныш сезімі ме, әлде мастық кезде бас көтеретін сиқырлы соқыр сезім бе, әйтеуір оны тұңғыш рет жан-тәніммен қапсыра құшақтап, бауырыма бастым. Сол-ақ екен, ол әлдекімнен көптен бері жапа шегіп, жәбір көріп, енді ғана жанашыр адамына жолығып, соған мұңын шағып жатқан жандай өзінен-өзі өксіп-өксіп жылап жіберді. Ол егіліп жылаған сайын кішірейіп, құшағыма оттай басылып, бойыма судай сіңіп жатты...

Біз екеуіміз сол күнгі танды ерлі-зайыпты адамдар боп бірге қарсы алдық.

Бірте-бірте алғашқы күндердің шілдедегі аптаптай ыстығы да басылайын деді. Енді мен бейне бір ес-түссіз мас күйінде ауыр қылмыс жасап қойып, ертеңіне есін жинағанда кешегі қылығынан бүгін өзі қысылған кісідей жанымды қоярға жер таппай қипақтай бердім.

Беттің арын белге түйіп, өзіңе барып, ағымнан жарылмақ та болдым, Мейіркүл. Бірақ не бетіммен барам? Не айтам? «Ару жанның арын аттағаным рас еді, бірақ енді өз басымды арашалай алмай жүрмін, мені құтқара гөр, Мейіркүл», — демекпін бе?! Әлде: «Бәрі жалған, мына қыз маған жала жауып жүр, оған сенбе», — деп саған өтірік айтам ба? Жок! Бұл қақпанға өзім түстім, демек,

одан енді қалай да өзім құтылып шығуым керек деп түйдім.

Бірақ мен қанша жан ұшыра тырбандасам да абайсыз-да түскен тордан құтылып кете алмадым. Қайта құтылмақ боп ұмсынған сайын қоймалжың лайға бұрынғыдан бетер бата түстім.

Сөйтіп жүргенде, Арман дүниеге келді. Тұңғышымыздың қуанышы бізге көп нәрсені ұмыттырып жібергендей болды. Раушанға бірте-бірте көңілім жібіп, ықыласым артып бара жатқанын сездім. Бір қолыммен тұңғышымды көтеріп, екіншісімен әйелімді қолтықтап, нәрестехана есігінен әке боп шығып бара жатқанымда дүниеде менен бақытты жан жоқ сияқты еді.

Бірақ бұдан үш жыл бұрын менің айықпас, ауыр дертке шалдыққанымды білгенде Раушан сағымдай құбылып, сабындай бұзылып шыға келді. Енді ол баяғы, бұдан он тоғыз жыл бұрынғы айлалы, аяр Раушанға көбірек ұқсайтын еді.

Бір-бірімізді ешқашан да сүймегенімізді мүгедек боп қалған соң ғана білдік. Біздер сырт көзге сыр бермеу үшін ғана ғұмыр бойы өмір сахнасында «ғашықтар» рөлін ойнап келіппіз. Соны есіме алғанда қағанағым қарс айрылып кете жаздайды...

Ақылбек бір сәтке осындай ойларға шомып, қасында отырған Мейіркүлге мұңын шағып жатқандай еді.

Өмірде адам айтса нанғысыз оқиғалар бола береді екен ғой. Ақылбек жұртпен онша араласпай, оқшауланып қалған екен. Ол енді өзгелер түгілі, пәлен жыл бір шаңырақтың астында отандасып келген өз әйелін де жөнді білмейтін боп шықты. Ондаған жылдар бойы ол көзі бола тұрып, айналасындағы өмірді көрмей, құлағы болса да ешкімді естімей, тілі тұрса да сөйлемей келген екен. Раушан не айтса, не естісе, не көрсе тек сонымен ғана қанағаттанып келіпті.

Соның бәрін Ақылбек енді ғана, аяғына шырмау түскен соң барып түсініп отыр.

18

Ақылбек бүгін аурухана төсегінде жатыр. Басына түскен тауқыметке біртіндеп көндігіп келе жатқан сияқты. Әйтсе де, Раушанның аярлығын есіне алса-ақ ашу-ызадан аза бойы қаза боп кетеді.

Бір сәт Ақылбектің көз алдына аммофиль-ара елестеп кетті. Бұл өзі арамдығына найза бойламайтын, нағыз аяр-ара. «Бұдан жәдігөй, бұдан тасбауыр жәндік жер бетінде жоқ шығар» деп ойлайтын ол.

Ақылбек энтимолог-ғалым. Демек, жәндіктердің, шыбын-шіркейлердің тіршілігін зерттейді. Өзі кейде өзіл-шынын араластырып: «Біз көктем келсе-ақ тентек балалар сияқты көбелек қуып кетеміз», — дейтін. Ол жыл сайын арнайы экспедицияны басқарып, жәндіктері мол тау мен тасты кезіп жүретін. Сондай сапарға шыққанда әлгі аяр-араның «шектен шыққан» зұлымдығын, жәдігөйлігін, мейірімсіздігін талай тамашалап, жағасын ұстаған.

Әлгі аммофиль-ара жұмыртқадан жүн қырыққан қу. Сол қулық-сұмдығымен өзінен он есе күшті дұшпанын қас қағымда алдап соғады. Мұның күні-түні соңына түсіп іздейтіні — күміс қоңыз. Иә, айлы түнде жалт-жұлт етіп көрінетін кәдімгі әсем қоңызға «ғашық» ол.

Жайшылықта күміс қоңыз жаңағы аяр-арадан қорықпайды. Одан айылын да жимайды. Өйткені қоңыздың тоғыз қабат торқадай қалың сауытына әккі араның қылдырықтай нәзік инесі батпайды да. Ара жүз рет шақса да қоңыз былқ етпейді. Жәдігөй ара өзінің әлсіздігін, дәрменсіздігін, дұшпанын қара күшпен жыға алмасын іштей сезеді. Сондықтан ол көбіне айлаға көшеді. Айлакер ара өз жемтігін шыр көбелек айнала ұшып, ызыңдап, құйқылжытып, бір ырғақтағы әнге басады. «Өнерпаз» араның әніне құмар бейшара қоңыз дереу музыкаға елтіп, мас боп қалады. Нақ сол кезде күміс қоңыздың омыртқа тұсындағы иненің жасуындай жіп-жіңішке сызат бір секундқа өзінен-өзі ашылып кетеді екен. Анадан зұлым туылған әккі араға керегі де сол. Сол бір секундтың ішінде ол өзінің найзадай өткір піскек мұртын аңқау қоңыздың арқа жұлынына кірш еткізіп шаншып үлгереді. Құралайды көзге атқан мергендей-ақ иненің жасуындай тесікке найзасын мұлт жібермей, дәл шаншиды.

Рас, бұған күміс қоңыз өле қоймайды. Бірақ төрт аяғынан да бірдей айрылып, өмір бойы орнынан тырп етіп қозғала алмайтын боп қалады. «Қаныпезер» араға керегі де сол. Іздейтіні — кеудесінде жаны бар, бірақ өздігінен қашып кете алмайтын «мүгедек-қоңыз». Егер мұндайда

өлгі қоңыз өліп қалса, «мерген» ара оған қарамайды да. Өйткені араға керегі өздігінен жүре алмайтын, бірақ кеудесінде жаны бар тірі қоңыз. Неге дейсіз ғой? Мұның да өзіндік сыры бар.

Әккі ара өзінің «тірі тұтқынын» сүйрелеп, жер астындағы тас қараңғы ініне апарады. Бірақ оны өзі жемейді. Бұл оның әлі дүниеге келмеген, болашақ ұрпағына әзірлеп жатқан азығы. Енді жаңағы аналық ара қараңғы інде, өлгі «тұтқын» қоңыздың жанында жатып өзі ұрық тастайды. Ара ұрығын төгеді де, өз ұрпағының өсіп-жетілуін күтіп жатпай-ақ сол минутта іннен шығып қашып кетеді. Ол өз балаларын өмірінде бір рет те көрмейді. Тіпті өзі ұрық төккен маңайға жоламай алыс өлкелерге ұшып кетеді.

Ал, араның жаңа тастаған ұрығы үш-төрт айдан кейін ғана тіріліп, көзін ашады. Өлгі «мүгедек қоңыз» соған дейін, яғни үш-төрт ай бойы тырп ете алмай, жәутең көз боп жата береді. Ара ұрығы өсіп, жетілген соң азық іздеп әуре болмайды. Олар қара құрымдай құжынап, тап қастарында дайын жатқан асқа — әлі жан бере қоймаған тірі қоңызды тарпа бас салып, әш-пүшке келтірмей түгін қоймай жеп қояды.

«Бейшараны тірідей тұтқындап, үш-төрт ай азаптаудың өзі қандай қатыгездік!» деп ойлайтын сол кезде Ақылбек.

Қазір Ақылбек бағанадан бері біресе о жағына, біресе бұл жағына шығып, өзін айналшықтап, аузы тыным таппай, өлденелерді айтып, көлгірси күліп жүрген әйелін өлгі аяр-араға ұқсатты.

Раушан бүгін науқас күйеуіне жаны ашығансып, қанша аһ-уһ десе де даусынан титтей де қайғының нышаны сезілмейтін сияқты. Мұндайға сау кезінде Ақылбек мән бере қоймайтын. Раушанның аярлығын жаңа ғана аңғарғандай болды. Табанда іші мұздап, өзінен-өзі тітіркеніп кетті.

Ақылбек аяқтан қалып, мешел болғалы өзін осындай тірі «тұтқын» санайтын.

Жақында ғана үйінде болған бір оқиға есіне түсті.

Бір күні таңертең Раушан еш нәрсе болмағандай-ақ Ақылбек жатқан бөлмеге жайраң қағып кіріп келді. Ақылбек ә дегенде өз көзіне өзі сенбей, қас қағымдай бір сәтке

ошарылып қалды. Күні кеше ғана азуы алты қарыс боп, ашуға булығып, оқты көзімен атып жүр еді. Бүгін өзінен-өзі мүләйісіп, жуас бола қапты. Тіпті өзі шыбын жаным сенің жолыңда құрбан деп, иіліп төсек, жайылып жастық болып, өліп-өшіп бара жатқан сияқты көрінді.

Сол сәтте Раушан күйеуінің ішіне кіріп, сыртына шықты. Байыз таппай мәймөңкелей сөйлеп отыр. Әңгімесі қоюлап барады.

Бірақ Ақылбек бұл кезде әйелінің шын сөзіне де оңайлықпен илана қоймайтын боп қалған еді. Сондықтан ол Раушанның не айтып, не қойғанын құлағына ілген де жоқ. Құдды дыбыссыз кино көріп отырғандай-ақ Раушанның бет-әлпетіндегі сан қилы өзгерістерді ғана қызықтап, соны тамашалап жатыр.

Бұрын сау-саламат шағында Ақылбек, сірә, әйелінің жүріс-тұрысына, қас-қабағына, сөйлеу мәнеріне дауыс ырғағына көз тоқтатып қарамаған екен. Соның бәрін бүгін ғана көргендей-ақ аузын ашқан күйінде аңқиып қапты.

Бағаналы бері әйелінің жүзінен көз алмай жатқан Ақылбек бір сәт Раушанның негізгі әңгімеге көшкенін көзінен жазбай таныды. Ол өз ойымен әуре боп, әйелінің сөзін тыңдай алған жоқ еді. Енді ғана құлақ түрді.

— Сен жатқалы абыржып, есіміз шығып кетті ғой, — деді Раушан. — Мына үйдің де берекесі қашты. Тозып барады. Жөндеу керек. Бұл үйдің еденіне бояу тимегелі қашан. Қабырғалары да қара күйе боп кетті. Жақсылап ақтап тастасам деп едім.

«Айтар ойың бұл емес» деп ойлады Ақылбек. Өйткені Раушан өмірінде үйдің қабырғасына да, еденіне де қол тигізген жан емес. Ешқашан маңдайы терлеп, шаруа істеген жоқ.

— Балалардан да хабарсыз қалдық, — деп әңгімесін Раушан ұштай түсті. — Бес-алты күнге сұранып ауылға барып келсем деген ойым бар. Бұған қалай қарайсың?

Ақылбек әйелінің бұл сөзіне де иланған жоқ. «Бауырыма кіріп, іштен жайламақ қой» деп ойлады ол. Әйтсе де, енді көкейіндегісін қашан шығарар екен деп шыдамы таусылып, тағатсыздана бастады.

Тап қазір Раушанға күйеуінің иі жұмсарғандай боп көрінді. Енді ол Ақылбекті майлы ішектей айналдыра бастады.

— Ақылбек! Сен біраз күн, мен үйді жөндеп, ауылға барып қайтқанша әлгі... Әлгі не еді өзі... Мүгедектер үйінде жата тұрсаң қайтеді, ә? Кейін өзім барып әкелем. Онда күтімің де жақсы болады. Жалғыз жатып, зерікпейсің. Менің де көңілім алаң болмайды саған...

Раушан тағы да малтасын езіп, әлденелерді түсіндіріп жатты. Бірақ Ақылбек одан арғысын естіген жоқ. «Мүгедектер үйі» деген жалғыз ауыз сөзді ғана біреу құлағына қайта-қайта сыбырлап, үздіксіз қайталап жатқандай болды.

Өз әйелін өзі қапелімде танымай қалған адамдай-ақ ол Раушаннан көз алмай, таңырқай қарады. Әйтсе де, Ақылбек әйелінің көкейіндегісін бірден ұқты. «Қанша жаман болса да мұндайға бармайтын шығар» деп ойлаушы еді. «Иә, бұл ештеңеден тайынбайтын, қаныпезер екен ғой» деп түйді Ақылбек. Раушан қазір оған: «Енді керегің жоқ, кет. Мүгедектер үйіне бар. Мен емін-еркін өз бетіммен өмір сүргім келеді», — деп отыр.

Бір сәт Ақылбек ашуға мініп әйеліне: «Сенің қай шырағыңа көлеңке болдым!» деп айғайлап жібере жаздады. Бірақ үндемеді. Өзін-өзі тежеп қалды.

Өтірік жыламсырап отырған әйеліне қабағының астымен қарап жатып, терең ойға шомды. Қанша жыл бірге өмір сүрсек, сонша жыл бір-бірімізді алдап келген екенбіз ғой деп ойлады Ақылбек. Сырт көзге сыр бермеуге тырысып, бір-бірімізге жалған сыйластық жасап келіппіз-ау. Бір-біріміздің ішімізді ашатын кілтті он тоғыз жыл іздеп таба алмадық па? Мүмкін, ол кілтті мүлдем іздеген де жоқ шығармыз, ә? Неге сонша сабырлы болдым екен? Неге сонша көңіл жықпас ынжық болдым екен? Егер кезінде бір-бірімізді кінәлап, керісіп алып тұрғанда ішімізге мұнша запыран жиналмас еді ғой. Қазір сен жүрегіңе он тоғыз жыл жиналған кекті менен бір-ақ қайтарып алғың кеп тұр ғой. Сол үшін мені мүгедектер үйіне қуып жатқан жоқсың ба?!

Кезінде мен сенің жан шошырлық қатыгез мінездеріңді көрсем де көрмеген, білсем де білмеген боп жүре бердім. Мүмкін, соным қате болған шығар. Сен де мен жөніндегі өз ойыңды, сірә, ағыңнан жарылып айтқан емессің. Біз әйтеуір көңіл жықпау, бетке келмеу жағын қарастыра беріппіз ғой.

Рас, біздер он тоғыз жыл бойы бір үйде тұрып келдік. Бір қазаннан ас іштік. Бір жастыққа бас қойдық. Бірақ біздер бір-бірімізге мүлдем жат едік. Сонша жыл бірге тұрып, бір мәрте де ағымыздан жарылып сырласпаған екенбіз ғой. Көңілден көңіл су ішпеген соң оны отбасы деудің керегі не?!

Бірте-бірте сырттай сыйластыққа әбден етіміз көндігіп кетті. Бір-бірімізді жақтырмай, іш мылтықпен атысып жатсақ та амандасуды, денсаулық сұрасуды, қолтықтасып көшеде қыдыруды, кейде тіпті құшақтасып, сүйісіп көрісуді ұмытпадық. Әрине, мұның бәрін екеуіміз де өз еркімізден тыс, әлдекімнің қатал бұйрығын орындап жатқандай өзімізді-өзіміз зорлап істедік. Соншама азапқа түсіп, өмір сахнасында өтірік көлгірсіп ойнай бергенше неге дереу ажырасып кетпедік екен? Суға батып, ажал қатерін сезген сәтте адамдар бірін-бірі жібермей, бір-біріне тас боп жабысып қалады да, екеуі тұңғыыққа батып кетеді екен деп естуші едім. Бізге ондай өлім қатері төнген жоқ. Онда неге бір-бірімізден қатып ұстасып қалдық? Неге бір-бірімізді аямай тұңғыыққа қарай сүйрей бердік? Неге өмір бойы бір-бірімізді алдап келдік? Мүмкін, бір-бірімізге жақсы өмірді қимаған шығармыз. Менің бақытты болып кетуімнен сен қорықтың ба? Әлде сенің өз бақытыңды тауып алуыңнан мен жасқандым ба?

Ғұмыр бойы менімен бақталас боп өттің ғой, сен Раушан.

Ұзақ жылдар бойы іштей аңдыса бергенше неге ашықтан-ашық айтысып, тартысып алмадық екен? Мынауың дұрыс емес деп неге ашып айтпадың маған?! Онда зілдей ауыр ойлардан екеуіміз де бірдей құтылар едік қой.

Сен өзінде жоқ қасиеттерді өзгелердің бойынан көргенінде оған қызығып емес, қызғанып қарайсың. Адамның жүрегінен гөрі оның қабілетін, талантын жоғары бағалайсың. Жүрек-сезімді есепке алмайсың. Ал, шындығында, ақыл-ойға қозғау салып, оны ізгілік, адамгершілік арнасына бағыттап отыратын нәрсе — жүрек қой. Парасатпен сезім бір арнаға құйылып жататын, анадан егіз туылған құбылыстар ғой. Мөлдір сезімнен айрылып, жалғыз өзі қалып қойған сыңар талант қашанда адамға қатер туғызады емес пе? Ақыл-ойы жеткілікті, бірақ тасбауыр, мейірімсіз жандар әлемде аз ба? Адамды мыңдап қырып

жоятын небір сұмдық қару-жарақтардың авторларын ақымақ деп кім айта алады?

Меніңше, ақыл-ой қашанда қаңтардағы мұздай салқын нәрсе. Оны өзінің сол таза күйінде жұмсауға болмайды. Тек ізгі ниетті жандарға ғана нәрсе — оттай ыстық адамгершілік сезімімен суарылғанда ғана ақыл-ой киелі күшке айналады.

Сен менің біліміме қызығып, өмір бойы соны күндеп келдің. Ал, шындығында, сен күндейтін нәрсе ол емес еді. Менен мың есе білгіш, миллион есе қабілетті жандар толып жатыр ғой. Көбірек еңбек етсең — мен білгенді сен өзің де игеріп алар едің.

Бірақ сен басқа бірде-бір адамда жоқ, тек менде, менің бойымда ғана бар ең асыл нәрсені байқамадың. Мүмкін, байқағың келмеген шығар. Соған қызықсаң да, қызғансаң да арзыр еді. Ол — менің жүрегім болатын-ды. Мұндай жүрек тек менде ғана бар. Жоқ. Ол басқалардың жүрегінен артық деп тұрғам жоқ. Мүмкін, бәрінен де нашар шығар. Гәп онда емес. Сан мыңдаған мейірімді ыстық жүректердің бірі ғана болар менікі. Бірақ ол басқаларға ұқсамай, өзінше соғады ғой. Сен оның лүпіліне, ырғағына, әуеніне он тоғыз жыл ішінде тым құрыса бір мәрте де құлақ түрмедің-ау, сабаз. Назарға ілмедің. Көңіл қоймадың. Сондықтан біз екеуіміз ғұмыр бойы бір-бірімізді түсінісе алмай өттік. Іштей алысып, арпалысып кеттік.

Мүмкін, оған өзім де кінәлі шығармын. Сенің ішкі жандүниені тереңірек бойлауға шамам жетпеген болар. Қашанда сен сыртқа сыр бермеуге тырысып келдің ғой. Бұл сенің өмірдегі басты ұраның еді. Сен адамдарға (тіпті маған да) тек жақсы мінезінді, жағымды қылығыңды, ұтымды ойларыңды, әдемі киімдерінді ғана көрсетіп қалуға тырыстың.

Ащы мен тұщы, күн мен түн, ыстық пен суық қашанда бір-бірімен алмасып, араласып, кезектесіп, сапырылысып жататынын адамдар жақсы біледі. Сондықтан олар үнемі күлімсіреп, көлгірсіп, қашан көрсең де бас шұлғып, үн-түнсіз, ұрыс-керіссіз ылғи жақсы боп жүретін жандарға онша сене бермейді. «Үндемегеннен үйдей бөле шығады» деп ондай кісілерден қауіптеніп, сақтанып жүреді. Ондай жандарға сыр шашпауға тырысады.

Сен қашан да ішкі сырынды бүгіп қалу үшін, ішкі жандүниенді тірі пендеге көрсетпеу үшін жылайтын жерде — күлдің, ал қарқылдап күлетін жерде — қабақ шыттың. Демек, сен өзіңнен басқа, айнала төңірегіндегі жұрттың бәрін дұшпан санадың. Оларға титтей де сенбедің. Сөйлесен де, күлсен де, тіпті жыласаң да шын жүректен емес, жұртқа дұшпан көзі қылып істедің. Сондықтан сенің шын сөзіңе ешкім сенбеді. Өзгелер түгілі, тіпті қасыңда жүрген мен де иланбайтын боп қалдым.

Раушан! Шындап келгенде, менің сенен бір ғана артықшылығым бар-ау деймін. Мен адамдарға сенем. Күлгенімді де, жылағанымды да жасырғым келмейді олардан. Аузынан сөзі түскен, қолынан бөзі түскен аңғырт дейтін шығар біреулер мені. Мейлі дей берсін. Тек қана «зымиян», «аяр», «екі жүзді» демесе екен.

Неге екенін қайдам, әйтеуір өзім бала мінезді аңқау, сенгіш адамдарды ұнатам. Аяқ астынан бұлқан-талқан боп ашуланып, қас-қағымда райынан қайтатын зілсіз жандарға құштармын. Анасының арын аяққа басып жатқанын көрсе де көрмеген боп, ашуға тізгін бермей, «ауыр» мінезді, «әдепті» жігіт боп көрінуге тырысатын, сосын он жылдан кейін астыртын кек алудың жолын іздейтін зымияндардан жиіркенем. Жоқ. Маған деген ренішін айтып отыр екен деп ойлап қалма.

Қазір саған да, Арманға да өкпем жоқ. Қайта ұлымның алдында мен өзімді күнәкәр санаймын. Соның балалық шағына көбірек қиянат жасап жібердік пе деп қорқам. Кейде өзімді қылмыскердей сезінем. Кісі қолында тірі жетім боп өсті ғой ол. Арман қазір бізге: «Өз үйімде ешкімнен қаймықпай асыр салып ойнайтын балалық шағымды тауып беріңдер» деп талап қойса қайтер едік? Өз баласының ең қымбат шағын — балалығын көрмеген жандар бақытсыз ғой деп ойлаймын. Біз тірі тұрып, өзінің жетім боп өскенін Арман ұмыта ма? Әрине, ұмытпайды. Өйткені ол бәрін ақылға салып түсінсе де, бөрібір асау жүрек мұндайда парасатқа бой бермей, ойқастап кетеді емес пе?

Ғұмырымда саған титтей де жамандық ойлаған емеспін, Раушан. Сен хақында үнемі жақсы ойлап, көңілімді аққа ұйытып жатам. Ал, егер ашу үстінде артық сөз айтып қойған болсам кешірерсің. Төсекте жатқалы бері жүйкем жұқарып, тауаным тарылып кетті ғой.

Саған неге ренжиін? Уыздай жастық шағыңды, өз өміріңнің жайнаған ең әдемі, көктем кезін басқаға емес, маған сыйладың ғой. Демек, мені азды-көпті ұнаттың. Рас, менің жүрегіммен санаспадың сен. Иә, сен аса сұлу едің. Мейіркүлден де әдемі едің. Сен соны білдің. Сен соған сендің. Бірақ «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» дегенді ескермедің. Әлде мұның бәрін ақ көңіл, аңғырт Мейіркүлге ерегісіп істедің бе?

О баста сен мені ұялшақ, момын шығар деп қателестің. Көш жүре түзелер деп үміттендің. Бірақ мен тек жуас қана емес, сонымен бірге сүйегі жасық, шала піскен өкпедей болбыраған ынжық та боп шықтым ғой. Әйтеуір сен солай дейтінсің. Мені өз жұмысынан басқаны білмейтін де, көрмейтін де, естімейтін де тар табан деп ойлайтыныңды баяғыды-ақ сезгем.

Мейлі. Солай-ақ болсын. Әйтсе де, мен түндей түнерген күдіктің құлы емеспін. Көңілім таза. Ал, сен жұрттың бәріне күдікпен қарап келдің. Тіпті өзіңнің ең жақын, бірге оқыған құрбы-құрдастарыңа да сенбедің. Маған да иланбадың. Мен кетіп қалатындай-ақ ізімді аңдумен болдың. Мені басқа адамдарға қоспауға тырыстың. Солармен сөйлессем табанда менен айнып қалады деп қорықтың. Мен кеңсе мен үйдің арасындағы жолды ғана білдім. Қалған уақытта мені әлі есі кіре қоймаған жас балаға ұқсатып, өзің жетектеп жүрдің. Турасын айтсақ, сен өзің қазық қағып, көлеңкесіне бұзау байлайтын қулардан едің ғой. Әйтеуір күніне бір рет көшеге шығарып, серуендетіп қайтуды ұмытқан емессің. Оның да рахмет. Бірақ сен үйге тірі пендені жолатпай қойдың емес пе? Тіпті менің әкешем келсе де күрең қабақтанып шыға келетінсің. Әйтеуір үйге қонақ келсе сен кірпідей жиырыла қалатынсың.

Ата сақалым аузыма шыққанша екі адам есігіме, төрт адам төріме отырмапты. Адамы жоқ, елсіз аралда тұратын жандардай-ақ жөндеп ешкіммен барыс-келіс жасамаппыз ғой. Сонша жыл екеуіміз ғана оңаша жүре беріппіз-ау.

Тегінде, шыдамның да белгілі бір шегі болса керек. Бір адам қанша қайғы, қанша азап, қанша бейнет көтере алады? Кім өлшеп, кім есептепті дейсіз соны. Бірақ әр адамның ондай мүмкіндігі әр түрлі екеніне дау жоқ. Мәселен, менің төзімім табаны күректей он алты жылға жетті. Он

алты жылдан кейін инсульт боп құладым. Содан бері төсекте жатып үш жыл өмір өткіздім.

Мен сонша уақыт сенің қолында тірідей тұтқын боп келдім ғой. Әйтпегенде ше! Аспирант кезімде де, кандидат болғанымда да, тіпті білдей доктор атанғанымда да мені қия бастырмай, ізімді андумен болдың. Сен менің аяқ-қолымды ғана емес, ой-өрісімді де, қиял-арманымды да өрмекшінің торындай көзге шалынбас қыл арқанмен сан жылдар бойы мықтап матай беріпсің-ау.

Сен тіпті ең жақын достарыма да мені жолатпай қойдың ғой. Айналдырған бес-алты адамнан басқа ешкіммен қатыспай, томаға-тұйық боп қалдық емес пе? Неге?

Кезінде бұл сауалға жауап таппай, әр ойдың түбіне бір түсіп, ақылым алпыс жаққа жүгіріп дел-сал болған едім. Соның бәрін енді түсіндім. Өйткені сен өзіңнен басқа тірі пендені ұнатпайсың. Ешкімді жақтырмайсың. Жұрттың бәрін өзіңе дос емес, дұшпан санайсың. Ешкімге сенбейсің. Жұрттың бәрі өзің тәрізді өмір сахнасындағы «артист» деп білесің. Томаға-тұйық өмірге құштарсың.

Жұртқа қанша көлгірсіп көріңгің келсе де сен іштей тым тұйықсың. Ал, тұйық адам тоғаннан сәл болмаса асыптасып кетейін деп тұрған су тәрізді қашанда қатерлі. Кез келген минутта бөгеннің быт-шытын шығарып, айналасын аймандай етіп жіберуі ғажап емес. Демек, тоған суындағы тыныштық — алдамшы тыныштық. Өйткені онда сумен сарқырап аққан өзеннің қаншама арынды ашу-ыза-сы тұншығып, булығып жатыр десеңізші.

Тау суындай арынды да, айбарлы ашуыңды сен сонша жыл қалай ғана бөгеп келдің? Әйтсе де, сол күні қалайша аяқ астынан морт кеттің? Сен менің төсектен қайтып тұрмасымды, енді ғұмыр бойы төрт тағандап қалатынымды білген минутта-ақ жын буған бақсыдай бүліндің. Сол сәтте сен пәлен жыл бойы жүзіңе жамылып келген бет перденді сілкіп ашып тастап, маған өзіңнің табиғи бейненді көрсеттің.

Ал, шынайы бейнең адам шошырлықтай еді. Ызалы көздерің суық ызғар шашып, мені жүндей түткің кеп тұр екен. Жүзіңнен тек ашу-ыза ғана емес, қанды кегін қайырып, әбден айызы қанып тұрған адамның сиқын көргендей болдым. «Өзіңе де сол керек», — деп мені іштей табалап, зілді кекесінмен күлдің. Ұзындағы өшінді, қысқада-

ғы кегінді менен алып, арқа-басың кеңіп қалғандай көріндің.

Саған жасаған қылшықтай қиянатым жоқ еді ғой, Раушан. Неге сонша өшіктің маған?.. Бұл сауалдың да жауабын кейінірек таптым.

Өйткені сен ешқашан да мені сүйген жоқсың. О баста сүйем деп мені ғана емес, өзінді де қоса алдадың. Мені алдау саған онша қиын емес еді. Кейде сенің ықыласыңа құлап та жүрдім ғой. Бірақ сен өзінді-өзің алдай алмадың. Ол қолыңнан келмеді. Өйткені адамның табиғаты сондай. Ең қиыны — өзгелерді емес, өзінді-өзің иландыру болса керек.

Әйтсе де, біз неге басқалар сияқты өзіміз бала өсіріп, өз ұрпағымыздың қызығын өзіміз көрмедік? Неге сен ана, мен әке болмадым? Мүмкін, сен кезінде үш балаға бірдей ана боп бауырыңа басқаныңда, бүгін маған да мұнша қатыгездік жасамас па едің? Әдетте аналар мейірімді болады ғой. Әйел атаулыға тән таусылмас бұлақтай көл-көсір, сүттей таза мейірім сезімін мүмкін сол аналарға бесікте іңгеләп жатқан нәзік сәбилер сыйлайтын шығар. Сен сол сыйдан маһрұм болдың ғой, Раушан.

Мүмкін, мұның бәріне кезінде өз ойымды ашып айтпай, ішіме бүгіп қалған мен кінәлі шығармын, Раушан? Мені тап қазір дұрыс түсін. Мен мүгедектер үйінен қашып отырғаным жоқ. Оған жан-жан деп-ақ барар едім. Кемтар боп қалған жандар үшін онда барлық жағдай жасалғанын жақсы білем. Әр адамды алақандарына салып, жас баладай мөпелеп отыр.

Ондағылар мен сияқты ертелі-кеш санамен сарғайып, шаңыраққа қарап, зерігіп жатпайды. Бір минут зерігуге де, торығуға да мұршасы келмейді. Әркім өзіне ұнайтын іспен өуре. Жұмыссыз, қарап жатқан жан жоқ. Жұмыстан бос кезінде оларды бесік-арбаға отырғызып алып, қалаған жағына қыдыртады да жүреді. Өзін кішігірім қалашық деуге болады. Ғажайып саябақ та, сәулетті клуб та, қазынасы мол кітапхана да бар.

Бірақ мүгедектер үйіне мен не деп барам? Өз үйім жоқ деп пе? Әлде отбасым жоқ деп пе? Мүмкін мен аяқтан айрылған соң әйеліме ұнамай қалдым дегенім жөн шығар? Бұл шындық қой. Бірақ мұндай шындыққа кім сенеді?! Демек, сау кезінде өзің де әйеліңе өлердей қиянат

жасап келгенсің демей ме? Әйтпесе әйелің неге безеді дейді ғой.

Баламыздың алды ер жетіп, ақыл тоқтатып қалды емес пе? Солар неге сені күтпейді десе не бетімді айтам!? Ішімізді жарып шыққан шұбар жылан емес пе еді? Тасбауыр деуге қалай ғана аузым бармақ? Әлде өз кінәмді өзім мойындап, кезінде бала тәрбиелеудің азабынан қашқанымызды, көкек сияқты өз жұмыртқамызды басқа құстың ұясына тастай сала алды-артымызға қарамай безгенімізді айтайын ба?

Мүмкін, олар маған бұл сауалдардың бірде-бірін қоймас. Бірақ өз үйім, өз отбасым тұрған кезде беттің арын белге түйіп, дайын ас, даяр төсекке қалай ғана барам? Мүмкін, ол орынға үйі де, күйі де жоқ, менен де мұқтаж көріп жандар баруы керек шығар.

Тіпті оның бәрін есепке алмағанның өзінде менің сол жақта жатқанымды білсе, мына Арман не ойлайды. Ол бәрін түсінеді ғой. Неге кеттің десе оған не айтам? Мамаң қуып шықты деймін бе? Ертең қартайып, басың ауырып, балтырың сыздаған сәтте сені де үйден сүйреп шығарып тастамасына кім кепіл? Сені қойшы. Әбден боларың болып, бояуың сіңді ғой. Ертең Арман отбасын құрмай ма? Сонда олар да бастарына іс түскенде біз төрізді бірін-бірі тастап қашатын болсын деп отырсың ба?

Бүгін ойлап қарасам, мен ғұмыр бойы сенің айтқаныңнан бір шықпай келген екем. Біз отбасын құрғалы бері сенің айтқаның өтіп, атқаның жетіп тұрды. Ал, мен өз пікірімді ауызға алудан да маһрұм боп қалған едім. Ойланып, толғанып жатпай-ақ сен не десең де бас изей беретінмін. Өйткені саған сол ұнайтын. Солай істесем ғана құлағым тыныш болатын. Ал, маған керегі сол тыныштық еді. Өйткені мен жұмыстан басқа, сенен өзге еш нәрсені көрмей, естімей, су соқыр, тас керең боп қалған едім.

Санамның саңылауы енді ғана ашылып, көкірек көзім көре бастаған секілді. Әлемге сенің ғана көзіңмен қарап, әбден жаман үйреніп қалған екем. Әйтсе де, жарық дүниені өз жанарыммен қызықтай бастадым. Талай-талай жылдар бойы бұйығып қалған, ұйлығып қалған ойларым кеш те болса оянып келе жатқан сияқты. Мен бүгін соған қуанам. Көңіліме соны медеу тұтам.

Мен ғұмыр бойы сенің айтқаныңды істеп келдім ғой. Сенің ең соңғы тілегіңді де орындайын. Мүгедектер үйіне баруға тас-түйін боп іштей бекіндім. Менің ендігі орным сонда. Өмір оты онда да жалындап тұр. Ой-сезімім сөнбей, тіршіліктен, еңбектен қол үзіп қалмай, мына жарық дүниенің ғажайып көріністерін тамашалап жатсам болды емес пе?!

Бірақ аздап өкінем...

Он тоғыз жыл бойы ақ пен қараны ажырата алмай, саған алданып, тоқылдақтың тәубесінде жүргеніме өкінем. Балапандарымды сары ауыз кезінен бауырыма баспай, жігерін жасытып алғаныма қынжылам. Қатты мертігіп, төсек тартып жатып қалғаныма қиналам.

Әйтсе де, басыма қиын-қыстау күн туғанда сенің теріс қарап, шыр айналып кеткеніңе несіне қиналам?! Тек сені сонша уақыт білмей, алданып келгеніме ғана өкінем. Әйтпесе баласынан безген анадан не үміт, не қайыр! Мен бөрікті тастап, бөріден құтылғаныма қуанам. Бірақ осының бәрін ертерек аңғармағаныма бармағымды тістеймін.

Орны толмас өкініштен не пайда! Қайғыдан қан жұтып, текке қарап жатар кісің мен емес. Бір күндік, бір сағаттық ғұмырым қалса да өмірге өз үлесімді қосып қалам. Ғылыми еңбектерімді жазам. Өзім істеген институттың қолымнан келетін кез келген жұмысынан бас тартпаймын. Өз аспиранттарыма жетекшілік етуді де тастамаймын. Мейлі. Мені зейнеткерлікке шығара берсін. Мен мұның бәрін ешбір ақысыз, айлық сұрамай-ақ осылайша, төсекте жатып тегін істеп берем. Бұл менің ғылым үшін, жастар үшін, болашақ үшін қосқан үлесім болсын.

Мен қайғы-қасіретке емес, еңбек қуанышына үйренген адаммын. Уақыт атты құдіретті күштің әрбір минутын есепке алып, әр миунт үшін ар сотының алдында жауап беріп үйренген жанмын. Енді маған өмірдің әрбір секунды бұрынғыдан жүз есе, мың есе қымбат.

Тағы қанша минут, қанша күн, қанша жыл өмірім бар?

Білмеймін. Білгім де келмейді. Әйтеуір асыл қазынадай қымбат уақытымның бәрін, бір минутын да өзіме алып қалмай, түп-түгел адамдарға арнарым хақ. Қазір жүректегі үміт отын сөндірмей, жағып тұрған да, белімді бүгіп, қабырғамды сөгіп жіберердей ауыр науқасымды азды-көпті жеңілдеткен де, бойымдағы күш-қуатты сарқытпай, жа-

ныма нәр тамызып, жігер құйып жатқан да еңбекке деген құштарлық қой.

Мен әлі де еңбек ету қабілетіме сенем. Ел-жұртыма қажеттігіме иланам. Адамдардың адамдығына шүбәм жоқ. Демек, мүгедек боп қалдым деп сары уайымға салынуға, еңбектен қол үзіп қалуға менің ешқандай хақым жоқ.

Басқа түскен қиындықпен бел шешіп, білек түріп ай-қаспай, атыспай, қоян жүрек қорқақтарша қан майданда қаруын тастап, екі қолын жоғары көтеріп, жауға беріле салатын опасыз жан мен емес. Мен жараланып, мертігіп жатсам да Адам деген киелі есімге кір жұқтырмау үшін соңғы демім біткенше күресе берем. Бұл менің тіршіліктегі соңғы сертім болсын!

Әрі менің ортан қолдай үш балам бар ғой. Соларға үміт артам. Түбінде олар менің халімді жан жүректерімен түсінер. Қасыма отырып, басымнан сипар. Әке деп бетімнен сүйер. Қолтығымнан демер. Маған қанат болар. Сол сәтте мен өзімнің мүгедек екенімді де ұмытармын. Мен енді сол шұғылалы сәтті күтем. Төсекте жатып, өмірге, еңбекке, мені қамқорлыққа алған жандарға араласып жүріп күтем. Өмір шамы сөнгенше күте берем. Үмітімді үзбеймін мен, өмірден!

Күрес әлі біткен жоқ. Мен енді өмір үшін күресем. Бұрынғыдан он есе, жүз есе еңбек етем. Қолымнан келгеннің бәрін өзіме өмір сыйлаған адамдардан аямаймын. Қолымнан әлі де көп нәрсе келеріне шүбәм жоқ. Менің өмірге, өзіме деген сенімім бұрынғы сау-саламат көздегіден жүз есе көп сияқты.

Тағдырыма тағзым қылмай өтем. Тағдыр екі аяғыма бірдей мықтап шырғау салса да, жан дүниемді қараңғы қапасқа қамай алмайды. Қазір-ақ жәдігөй-тағдыр жәмпеңдеп аяғыма бас ұрып жүр. Мен өз тағдырымның қожасымын!

Аяқсыз қалсам да сен тәрізді аяр жандардан артық екенімді, халқыма керек екенімді дәлелдеп өтем. Жақсылық үшін жамандықпен күресем. Менің көрер күнім, атар таңым әлі алда.

Ақылбек бұл сөздердің бірде-бірін әйеліне айтқан жоқ. Сонша жылдар ұқпаған нәрсесін қазір де бәрібір Раушанның түсіне қоймасын сезді. Мұның бәрі аурухана төсегінде сал боп жатқан Ақылбектің ой-толғаныстары ғана еді.

Арман бас дәрігерге кіруге кезек күтіп отыр. Кеше әкесі өзіне көңіл сұрай келген бір танысынан «Арман бас дәрігерге барып жолықсын», — деп сәлем айтып жіберіпті. Қанша ойланса да неге бүйтіп шақыртқанына ақылы жетпей әбден дел-сал болды. Бас дәрігерде менің нем бар? Одан гөрі өзіне, палатасына кіріп барсам ба екен деп те ойлады. Бірақ аурухананың жүйке ауруларын емдейтін — неврология бөлімшесіне кіру үшін дәрігердің арнайы рұқсат қағазы қажет екендігі есіне түсіп, бұл ойынан тез қайтты.

Ол бұрын-соңды Арманды мұнда шақыртқан емес. Соңғы үш жылдың ішінде әкесі осы ауруханаға бірнеше рет түсіп шықты. Арман мұнда үш рет қана келді. Ол кезде өлі әкесі мен шешесінің арасы жақсы сияқты еді.

Әйтеуір Арманға солай көрінетін. Мамасына еріп екі рет келген. Тек бір мәрте ғана өз бетімен келгені бар. Онда әкесі ес-түссіз, бірдемелерді сандырақтап жатыр еді. Арманды танымады. Содан кейін ауруханаға бас сұғып отырғаны осы.

Keң де, жарық қабылдау бөлмесі. Бас дәрігердің кабинетіне кіре беріске қойылған креслоларда бес-алты адам үйме-жүйме боп, өзара шүйіркелесіп қапты. Бәрі кезек күтіп отырса керек.

Бірін-бірі бұрыннан жақсы білетін адамдар сияқты. Өздері бірін-бірі қағытып, қалжың, күлкіге қарық боп отыр. Олар өздерінен кейін келіп, бөлменің бір шетінде оңаша тұрған орындыққа барып отыра кеткен бала жігітке назар да аударған жоқ. Бейтаныс кісілермен Арманның да ісі болмай, өз ойымен әуре еді.

Айнадай жалтыраған паркет-еденді өкшесі биік туфлиімен тақ-тұқ еткізіп, бір жас қыз кіріп келді. Үстінде ақша қардай аппақ халат. Мөп-мөлдір қарақат көздерімен лезде-ақ отырғандарынды бір сүзіп шықты да:

— Кешірерсіздер, жолдастар. Бас дәрігерді аяқ астынан консилиумға шақыртып әкетті. Ол кісі бір сағаттан кейін ғана босайтынын ескертіп, сіздерден кешірім сұранады, — деді. Өлгі қыз соны айтты да, жалт бұрылып қайта шығып кетті.

Бірақ қабылдау бөлмесіндегі өлгі кісілердің бірде-бірі тырып еткен жоқ. Еш нәрсе естімегендей-ақ орны орнында

жайбарақат отыра берді. Әңгімелері де бірте-бірте қоюланып бара жатса керек. Бір-біріне кезек берісер емес.

Арман бір сағат бойы мына бөлмеде сарылып отыра бергенше, таза ауаға шығып, сейіліп қайтпақ болды. Орынан тұрмақ боп сәл ыңғайлана берді де, креслоға сылқ етіп қайта отыра кетті. Мына кісілер сол сәтте Арманның әкесінің атын атағандай боп естілді. Мүмкін, әкеммен аттас басқа біреуді айтып отырған шығар деп те ойлады ол. Өйтсе де, ол енді еріксіз әңгімеге құлақ түрді. Жоқ. Басқа емес, әңгіме өз әкесі туралы екен. Өйткені әкесін айтқан сайын әлгілер шешесінің есімін қоса-қабат айтады. Бұлардың бағаналы бергі әңгімелері өз әкесі хақында екендігіне енді Арманның инедей де күдігі қалмады.

Мына әңгімені тыңдаған сайын Арман өзінің әкесі мен анасы хақындағы бұрын өзіне жұмбақ боп жүрген көп сырларға қаныға түскендей еді. Бұлар әкесінің достары екені бесенеден белгілі боп тұр. Әйтпесе оның өмірін егжей-тегжейлі қайдан біледі? Әкесінің кезінде қалай оқығанын, қалай еңбек еткенін, қалай үйленгенін, қанша баласы барын, тіпті мына айықпас дертке қалай шалдыққанын бүге-шігесіне дейін тәптіштеп айтып отыр.

Арман мыналардың әңгімесін тыңдай отырып, бір нәрсеге қайран қалды. Бұл оның өмірінде ойына кіріп-шықпаған сөздер еді. Ә дегенде ол есеңгіреп, не боп жатқанын онша түсіне алмай, апалақтап қалды. Өйткені мыналардың бәрі күні бұрын келісіп алғандай-ақ Арманның әкесін жер-көкке сыйғызбай мақтап, ал шешесін өлердей даттап сөйлейді. Бірде-бірі шешесі хақында нобайы түзу сөз айтар емес.

Арман текке қарап отырып-ақ өз бойын ашу-ыза кернеп бара жатқанын сезді. Қарғып тұрып: «Өтірікті соқпаңдар, менің анам ондай адам емес!» — деп айғайлап жібергісі келді. Өйтсе де, өзін-өзі ұстады. Әліптің артын бақты. Бірақ әкесіндей мына егде кісілердің ақ сөйлеп, әділін айтып отырғандарына Арманның бірте-бірте көзі жете бастады. Бұлар бет алды емес, әрбір сөзін салмақтап, елеп, екшеп, дәлелдеп сөйлеп отыр еді. Демек, біздің отбасын жақсы білетін адамдар деп түйді іштей Арман. Жаңағы жақсы-жаман сөздің бәрін дұшпандықпен емес, қайта сол отбасына жан ашырлықпен тілге тиек еткендерін аңғару қиын емес еді.

Әсіресе, әкесі ауруға шалдыққаннан кейінгі көп нәрселер Арманға түсініксіз болатын-ды. Мына бейтаныс жан-дар сол құпиялардың астарын ашып көрсеткендей болды. Арман ғұмыр бойы түсінбей, өзін сан мәрте дел-сал қылған қиын жұмбақтардың шешімін ойда жоқта егжей-тегжейлі түсініп алды.

Арман қазір қарын шашы алынбаған, сары ауыз бала емес. Бәрін түсінеді. Биыл медицина институтының бірінші курсын бітіреді.

Бір сәт ол бағанадан бері өзін елең қылмай, әңгімелерін көсілтіп отырған кісілерге көз тоқтатып қарай бастады. Есік жақтағы шоқша сақалды, тарамыстау келген, шаштары құдай аппақ кісі көзіне жылы ұшырады. Бір жерде көрген сияқты. Соның қасындағы дөңгеленіп қалған, тапалтақ бойлы, жалтыр бас адам да таныс тәрізді. Бірақ қайдан көргенін есіне түсіре алмай-ақ қойды. Не өзі оқитын институттан, яки әкесінің альбомындағы суреттерден көргені анық. Әйтеуір бұл екеуінің де үлкен ғалым екені, әкесінің достары екені шүбәсіз еді. Басқаларын бұрын-соңды көрген емес.

Есікке таяу отырған жаңағы ақ шашты, арық кісінің үнінде өкініш барын аңғару қиын емес еді.

Ақылбек бауырын жарып шыққан балаларын бір көруге зар болып жатыр. Өзі о баста-ақ балажанды еді. Бірақ әйелі балаларын жолатпай, мысын құртып келді ғой. Үлкен ұлы осы қалада дейді, — деп ол сөз жалғай түсті. — Біздің институтта екен. Өткен жолы келгенімде Ақылбек көз қырыңды сала жүр деп тапсырып еді. Әлі оны көргем жоқ. Бүгін-ертең кафедраға шақыртып алып сөйлеспекпін өзімен.

Арман әңгіме өзі туралы боп жатқанына қысылғандай еді. Бірақ мені танымайды ғой деп өзін-өзі жұбатты. — Ал, қалған екі баласы ауылда екен, — деді әлгі адам, Ақылбектің інілерінің қолында. Солардың бәрін жинап әкеп, Ақылбектің көзіне бір көрсету керек еді. Жалтаң көз боп жатқанда демеу ғой.

— Қазір Раушан қайда? — деді қасындағы семіз кісі деміге сөйлеп.

Шашы түгілі, қастары да аппақ құдай боп кеткен жаңағы шал көріпкелі бар адамдай бәрін біліп отыр:

— Ол курортқа кеткен. Емделем деп жүрген. Ақылбектің кризисі өткенше күт деп қанша жалбарынсақ та қарамады.

— Раушан бұрын Ақылбекті сандыққа салып сақтағандай-ақ тықыштап, бізге жолатпай жүруші еді. Енді күйеуінің басына бұлт айналғанда жұрттан бұрын Раушанның өзі қашып кетіпті ғой, — деп сөзге бағанадан бері үндемей отырған ақ құба келген, кең маңдайлы, көзілдірікті егде әйел араласты.

— Ақылбекті ажалдан алып қалған Мейіркүл ғой, — деп көзілдірікті әйел сөзін жұкалап жона түсті. — Бәрімізден сол мықты боп шықты. Кеше Ақылбектің жаны иненің ұшына ілініп, өлім аузында жатқанда қайсымыз қасында болдық? Мейіркүл бір ай бойы күні-түні қасында күзетіп отырды, береке тапқыр. Ақылбек үш жылдан бері төсекке байланып, мешел боп жатыр. Соның көрпе-төсегін, киім-кешегін күнде кім жуып тазалап отыр? Раушан ба? Жоқ. Мейіркүл! Ақылбектің әзір де ойға медет тұтып, көңіл жұбатыры — Мейіркүл. Сол байғұсқа үш жылдан бері бір тыным жоқ. Ал, біздер оқта-текте барып, бір көрініп кеткенге үлкен іс тындырғандай болып кеуде қағамыз.

— Мейіркүлге үйленсең қор болмайсың деп мен оған бұдан ширек ғасыр бұрын айтқам. Бірақ айтқанымды істемеді. Қазір де мен Ақылбекке: «Мейіркүлге үйлен дегелі келдім», — деді қауға сақалды семіз кісі қабағын түкситіп. Бұған отырғандардың бәрі ду күлді.

— Кеңесің сәл кештеу емес пе? — деп қасындағы біреу оны қағытып қалды.

— Жоқ! Дәл уақытында айтып тұрмын, — деді әлгі адам өзі титтей де күлмей.

Тек жаңағы көзілдірікті кексе әйел ғана сабырлы қалпын бұзбай сөйледі.

— «Мысыққа — ойын, тышқанға — өлім» деген осы шығар. Ол байғұстың қазір бір аяғы жерде, бір аяғы көрде жатыр. Сендер қайдағы бір қараң қалған өсекті тірілтіп, мәз-мейрам боласындар.

— Қайдағы өсек?! Өсек емес, Ақылбек бір кезде Мейіркүлге өлердей ғашық еді, — деп әлгі кісі жеңістік бермей қойды. — Сенбесендер, қазір көргенде Ақылбектің өзінен сұрандаршы. Егер Раушан килікпегенде...

Жаңағы кісі сөзін ақырына дейін айтып үлгермеді. Нақ сол сәтте есік ашылып, қабылдау бөлмесіне біреу кіріп келді. Даудырап әңгіме соғып отырғандардың бәрі құдды үріккен қойдай дүрлігіп орындарынан тұрып кетті. Бәрі

әлгі адам келген жаққа бұрылды. Арқа жақта отырған Арманға енді ешкім көрінбей қалды. Ол да лып етіп отырған орнынан тұрды.

Білдей-білдей кісілердің өзі жапа-тармағай тұрып кеткендеріне қарап, Арман бас дәрігер кеп қалған шығар деп ойлап еді. Сөйтсе басқа біреу екен. Ә дегенде, Арман өз көзіне өзі сенбей, кірпіктерін жыпылықтата берді. Өйткені мына кілең ығай мен сығайдың тік тұрып қошемет көрсетіп жатқан адамы өзі күнде көретін фельдшер әйел — Мейіркүл еді.

Мейіркүл мына адамдардың кімге келгенін айтқызбай-ақ біліп тұрған секілді. Соған қарап бұлар әкесіне күнде кеп жүрген адамдар екенін сезді Арман. Бәрі Мейіркүл не айтар екен дегендей содан көз алмай телміріп тұр. Демек, осы кісі әкеме күтім жасап, қарап отыр екен деп түйді іштей Арман.

— Кеше ғана жақсы еді, — деп бастады сөзін Мейіркүл. — Тіпті ауруханадан шығару жөнінде әңгіме ете бастаған едік. Бүгін түнде ауруы қайта қысып, әлсіретіп тастады. Қазір ғана Ақылбекке консилиум жасалды. Миына екінші рет қан кеткен деп тапты. Жағдайы өте ауыр. Кез келген минутта үзіліп кетуі ғажап емес. Бұл айтқаным профессордың пікірі. Түсініп тұрған шығарсыздар. Әйтеуір бүгін-ертең хабарсыз болмаңыздар.

— Аурудың беті бері қарағанша біз, бірімізден кейін біріміз алмасып, күні-түні Ақылбектің қасында боламыз. Оған не қажет болса да бізге қысылмай айта бер. Ол бәрімізге де ортақ адам ғой.

Сол сәтте Мейіркүлдің көзі жұрттың арт жағында тұрған Арманға түсті. Мейіркүл көктен іздегенін жерден тапқандай-ақ қуанып кеткендей болды. Мүмкін, Арманға солай көрінген шығар. Ол жұртпен асығыс-үсігіс қоштасты да, Арманды оңаша жерге шақырып алды.

— Сен қорықпа. Бірақ білгенің дұрыс. Әкеңнің жағдайы ауыр. Қазір ес-түссіз жатыр. Бас дәрігердің өзі де сол палатада отыр. Өзіне-өзі келіп, есін жиган сайын сендерді — өзінді, Ләззат пен Мұратты сұрайды. Көргісі келеді. Бұл оның ең соңғы өтініші болуы да ғажап емес. Мен әкеңе «Балаларды алдырам ауылдан», — деп уәде беріп қойдым. Не істейміз, Арман? Сені бас дәрігер арқылы шақыртқан мен едім.

Арманның табанда тұла бойы түршігіп, арқасы мұздап сала берді. «Әкем өліп қалуы мүмкін-ау» деген пікір үш ұйықтаса ойына келген емес еді. Жамандыққа әлі де көңілі сенбейтін сияқты. Мұның бәрі жай қыңқыл-сыңқыл тәрізді көрінетін оған. Бүгін-ертең әкесі мен шешесі татуласып, тіршіліктің бәрі өз орнына келетіндей боп тұратын-ды. Сол күнді іштей асыға күтіп жүретін ол.

Жан шошырлық бір тықырдың тақап қалғанын Арман тап қазір ғана шындап сезгендей болды. Сол-ақ екен, көңілі мұздап, көздері қарауытып, бір бейуақ тылсым үрей төбесінен төніп келе жатқандай боп кетті. Арман өмірінде бүйтіп үрейленген емес. Не істеу керек? Жақын адам осындайда керек екен-ау деген ой да сап ете қалды. Әкесі естүссіз, талықсып жатыр. Ал, шешесі алыста, курортқа кеткен. Кіммен ақылдасады?

Өмірінде тұңғыш рет туған шешесінің қылығына іштей зығырданы қайнап, қыжыны келді. Анасы туралы жаңа ғана айтылған ащы сөздер қайта есіне түсті. «Балаларынан безіп жүрсе, күйеуі ауырғанда қасында болмаса...» Бөтен біреулер әкем үшін күйіп-пісіп, бәйек боп жүр ғой.

Арман өзі танымаса да жаңа әкесінің халін білуге келіп, енді «кезектесіп күзетеміз» деп тұрған адамдардың бәріне іштей қатты риза еді. Әкемнің қандай жақсы достары бар деп ойлады ол. Демек, әкемнің өзі де жаман адам емес. Өзі нашар кісінде сондай достары бола ма?

Қазір Арманға ең жақын адам Мейіркүл еді. Мұны өзінің балалық жүрегімен бірден ұқты.

Ең қиын сәттерде әкесінің қасында болмағанына, оны күні бүгінге дейін дұрыс түсінбей, әкесінен қашқақтап жүргеніне іштей қатты налыды. Өзін-өзі табанда түтіп жеп қойғысы келді. Егер әкесі осыдан тірі қалса, ғұмыр бойы қасында болып, айтқанынан шықпас едім деп іштей ант суын ішіп жатқандай болды.

Арман ана құшағын, әке мейірімін көрмей өсті. Әйтсе де, көздері мейірім ұшқынын шашып, адамды жанарымен аймалап тұрған осы жылы жүзді әйелдің қасында Арман өзін-өзі ана құшағындағы сәбидей сезінді. Төніп келе жатқан тажалдай үрейден оны тек осы әйел ғана арашалап алып қалатындай боп тұрды. Арман қазір Мейіркүлді «мама» деп құшақтап сүйеге әзір еді. Мұның бәрі ойда

жоқта, әрі соншалықты тез болғанына бала да, ана да қайран қалып тұрған сияқты. Мүмкін, ажал қатері бәрін де тездетіп жіберген шығар. Қауіп-қатерде, жауып тұрған оқ астында адамдар бірін-бірі қас қағымда-ақ түсінеді ғой. Жайшылық кезде мұндай істерге жылдар да жетпейтін шығар.

Арман үн-түнсіз Мейіркүлге қарады. Бала жігіттің көздері: «Мен не істеуім керек, не айтсаңыз да екі етпеймін» дегенді ұқтырғысы келгендей-ақ жәудіреп тұр еді.

Баланың ойын Мейіркүл жазбай таныды. Қолындағы кішкентай сөмкесін ашты да, Арманға ақша ұсынды.

— Міне, жолыңа қажет болады. Екі күнге сабағыңнан сұран да, ауылға тарт. Бүгін жүріп кет. Бар да Ләззат пен Мұратты алып қайт. Бұл әкеңнің тілегі. Ағаңа солай айт. Балаларды тура біздің үйге әкеле бер. Мен сендер келгенше бір бөлмені жөндеп, ыңғайлап қоям. Біздің үйді білесің ғой?

— Білем.

Арманның ол үйде бір-екі рет болғаны бар. Бір жолы әкесінің киімдері үйіліп жуылмай кетті. Одан жаман иіс шығады деп шешесі бір құшақ кірді сарайға шығарып тастаған еді. Соны осы әйел жуам деп өз үйіне әкеткен. Арман ертеңіне әкесінің киімдерін әкелуге барған болатын. Сол жолы Мейіркүл қоярда-қоймай Арманның үстіндегі киімдерін де сыпырып алып, табанда жуып-шайып, кептіріп, үтіктеп берген. Қазір Арман мына әйелдің сол бір жақсылығын, сондағы ыстық ықыласын есіне алып тұр еді.

Бірін-бірі жаңа ғана тауып, бірін-бірі енді ғана түсінген екі адам аурухана қақпасының алдында қоштасып жатты. Бірі — ана, екіншісі — бала болғысы келіп, бір-біріне іштей иіп, елжіреп тұрғандарын жүздерінен аңғару қиын емес еді.

Арман сол күні поезға отырып, алыстағы аулына жүріп кетті.

20

«Адам көңілі тасыса — көлдей, басылып қалса — шөлдей екен-ау» деп ойлады Ақылбек. Кеше ғана оған кең дүние тарылып кеткендей көрініп, жігері құм боп жатыр еді. Ал, бүгін ғұмырында, сірә, тәшпінш көрмеген жандай-ақ көңілі тасып, мерейі асып, жанары жайнап шыға келді.

Бұдан үш күн бұрын ол өзіне-өзі келіп көзін ашты. Сол өз палатасында жатыр екен. Қасында Мейіркүл отыр.

— Ләзатты көргің келе ме? — деді Мейіркүл күлімсіреп.

— Иә... Ол қайда? — Ақылбек елеріп, екіленіп кетті. Әйтсе де Мейіркүл жауаптың орнына тағы да сауал берді.

— Мұратты көргің келе ме?

— Айтсайшы, олар қайда?..

— Осында.

Бүгін таңертең Мейіркүл, шынында да, Ақылбектің үш баласын палатаға ертіп келді. Соларды көрген бойда-ақ Ақылбек өзінің науқас екенін біржола ұмытып кеткендей болды. Көктен түскен қуанышқа сенерін де, сенбесін де білмей тұрған адамша сасқалақтап, үш баласын алма-кезек аймалап, иіскелей берді.

Әсіресе, Ләззат пен Мұратты қатты сағынып қалыпты. Бұларды соңғы рет бұдан төрт жылдай бұрын, жұрт қатарлы жер басып жүрген кезінде, аулына барып көрген еді. Онда Ләззат бес жаста, Мұрат жетіде болатын-ды. Екеуі де сарайып өсіп қапты.

Ләззат тап-тұйнақтай киініпті. Киімдері үтіктелген. Шашын қос бұрым етіп өріп төбесіне ақ бантик байлапты. Мұраттың үстінде де су жаңа костюм. Өзіне жара-сып-ақ тұр.

Мұның бәрі Мейіркүлдің ісі екенін Ақылбек көрген бойда-ақ түсінді. Бірақ балалардың көзінше Мейіркүлге үндеген жоқ. Тағы бір байқағаны — үш баласы да Мейіркүлге аз күнде-ақ бауыр басып, үйір боп қапты. Әсіресе, Ләззаты Мейіркүлден бір елі айрылар емес. Палатадан шығып кеткенше Мейіркүлдің мойнына асылды да отырды. Бұған Мейіркүл де мәз-мейрам боп, жүздері нұрланып, жасарып кеткен сияқты. Қазір ол қырық бесте емес, отызға жаңа шыққан жас жауқызын сарымсақтай, көркіне көз тоятын әдемі келіншек еді.

Балалар да біраз уақыт үйірінен адасып қалып, анасын енді ғана тапқан құлындардай ойнақшып, Мейіркүлді айналшықтай береді. Бүгін балаларының бақытты жүзін көргенде Ақылбектің көңілі жай тапқандай болды.

Ауруханаға түскелі бері Ақылбек бүгін өзін тұңғыш рет көңілді сезінді. Бір сәтке қуанышы қойнына сыймай кеткендей болды. Ақ шелегі түскендей ақтарыла сөйлеп,

ойындағысының бәрін қасында жатқан науқас кісіге айтқысы кеп тұрды. Бірақ тіс жарған жоқ. Өйткені оны бүгін дауылды күнгі теңіз бетіндей тулаған ой толқындары есеңгіретіп тастаған еді.

Бүгін оған қызметтес болған достары да келді. Ақылбек бір сәтке өзін институтта бұрынғысынша қызмет істеп жүрген адамдай сезінді. Ол өзінің ғылыми жұмысқа қатысатынын есітіп білгенде төбесі көкке тигендей болды. Өзі істеп келген институттың ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарына оның да зерттеп жүрген проблемалары енгізіліпті. Денсаулығына байланысты Ақылбектің үйде жұмыс істеуіне ғылыми кеңес рұхсат етіпті. Бұдан бірнеше жыл бұрын өзі бастаған зерттеу жұмыстарын өзі ақырына дейін істеп шығатынын ойлаған сәтте оның бойын шабыт кернеп кеткендей болды.

Ақылбек бүгін шексіз бақытты еді.

21

Тамыздың тамылжыған ыстық күндерінің бірінде қала шетіндегі аласа жер үйдің қасына бір жеңіл машина кеп кілт тоқтады. Тура сол сәтті күтіп тұрғандай-ақ қалың алма бақтың ішіндегі үйден бір жас әйел шықты. Машинадан алдымен жап-жас жігіт түсті. Сосын әлгі әйел екеуі машинада отырған егде кісіні екі жағынан қапсыра құшақтап көтеріп, ескекті қайық секілді қолмен тартқылап жүргізетін мүгедектер арбасына абайлап қана апарып отырғызды.

Бұл күні Арман әкесін ауруханадан шығарып, Мейіркүлдің үйіне әкелген еді. Алма бақтың ішіне кіргенде-ақ Ақылбектің тынысы кеңіп сала берді. Мұндай шілдеде қала ішіндегі көп қабатты үйлер тым ыстық, қапырық болады. Жұрттың көбі қала шетіндегі саяжайға шығып кетеді. Мына үй сондай бір жанға сая қоңыр салқын бақ ішінде тұр екен.

Машинадан түскен бойда-ақ осы аласа ғана үй Ақылбектің көзіне оттай ыстық боп көрінді. Әйтпегенде ше! Ақылбек осында бір жылдай тұрған. Ол кезде мына зәулім теректер де, көлеңкесі қою алма ағаштары да енді ғана қондырылған қылдырықтай шыбықтар еді.

Қазір мұның бәрі оның көңілін аяқ-астынан ұйқытұйқы етіп жіберді. Мына аласа үйдің өзі ол кезде Ақыл-

бекке зәулім ғимарат боп көрінетін-ді. Онда Мейіркүлдің әкесі де, шешесі де тірі еді.

Бақ ішінде ойнап жүрген Ләззат пен Мұрат та әкесінің алдынан жүгіріп шықты. Көршілері де Ақылбектің көңілін сұрауға біртіндеп келе бастады.

Мейіркүлдің өгей шешесі марқұм болғалы бері қаңырап бос тұрған осы үш бөлмелі үйге бүгін қайта жан біткендей болды.

Жұрт аяғы саябырлаған сәтте Мейіркүл келіп:

— Міне, Ақылбек, бүгін өз бөлмеңе келдің, — деді күлімсіреп.

Мейіркүлдің қалжындап айтқан осы бір ауыз сөзі Ақылбектің қиял жетпес алыста қалып қойған балауса өмірін көзіне елестетіп жібергендей болды.

«Иә, бұдан жиырма бес жыл бұрын осы бөлме шынында да менікі еді» деп ойлады Ақылбек. Мейіркүл! Менің жастық шағым, бақытты күндерім, ыстық сезімдерім осы үйде, нақ осы бөлмеде қалып қойғандай көрінеді маған. «Өз бөлмеңе келдің», — деген бір ауыз сөзің жанымды күйзелтіп, ойымды ойсыратып жіберді ғой. Мен өз бөлмемнен неге кеттім сонда? Неге осында біржола қалып қоймадым? Неге? Бұл сауалдарға бүгін кім жауап беруі тиіс?

Мейіркүл! Тағдыр бізді тағы да табыстырып отыр. Кеше Арман ауруханаға келіп: «Папа! Енді бәріміз бір жерде болайық», — дегенде баламды құшақтап сүйдім. Көзімнен қалай жас ыршып кеткенін білмеймін. Арман менің көңілімдегі, сенің жүрегіңдегі ой-толғаныстарын айтқызыбай-ақ түсінген екен. Балам бәрін де жан-жүрегімен ұғыпты. Мүмкін, тағдыр дегеніміз әке мен баланың осылайша бірін-бірі тілсіз түсінуі шығар. Бақыт дегеніміз осы болар.

Біздер бір қалада тұрсақ та саған қайтып оралу үшін маған жиырма бес жыл уақыт қажет болыпты ғой.

Рас, бүгін де мен мұнда өз аяғыммен келгем жоқ. Егер осындай ауыр дертке шалдығып, мешел боп қалмағанымда... Онда ғұмыр бойы кездеспей-ақ кетер ме едік? Мүмкін, бұл дерт маған жоғарыдан келген зауал емес, басыма қонған бақыт құсы шығар. «Тым құрыса енді қалған азғантай өміріңді өксітпей, өле-өлгенше өзің қалаған Мейіркүлдің қасында бол» дегені ме екен? Әйтеуір мені бүгін күндей

шұғылалы Мейіркүлдің пәтеріне әкелгендеріңе ризамын. Әрине, кешігіп келдім ғой, саған. Оны ойласам өзегім өртеніп кете жаздайды. Бірақ өткен іске өкінгеннен не пайда?

Құдды күні кеше болғандай-ақ бәрі де әлі күнге сол қаз-қалпында көз алдымда тұр, Мейіркүл. Мен оқу іздеп алғаш қалаға келгенімде де сендер осы үйде тұрушы едіңдер. Бірінші курста маған университет жатақханасынан орын тимей қалды. Сонда пәтер іздегеніміз есімде. Біздер үш студент едік. Бір апта бойы қала кезіп, ақыры осы үйді таптық. Біздер нақ осы бөлмеде бір жылдай тұрдық қой.

Араға ширек ғасыр уақыт салып, ақыры осы үйге оралам деп кім ойлапты. Тепсе темір үзетін кезімде кетіп, мүгедек боп оралдым ғой саған. Көк семсердің жүзіндей қылшылдаған отты шағымды неге сенің жаныңда өткізбедім екен?

Сені кезінде қуанышыма, балауса өміріме ортақ ете алмадым ғой. Сондықтан бүгінгі зілдей ауыр мүгедектік өміріме де серік еткім келмеп еді. Олай істеуге хақым жоқ болатын. Оны өзіңе де ауруханада сан мәрте айттым ғой. Менің мүгедектер үйіне бармақ болғанымды да білесің.

Бірақ ең соңғы минутта жүрек өміріне бағындым. Неге үйткенімді өзім де білмеймін. Мүмкін, солай істеуіме өзің де, Арман да, тіпті Ләззат пен Мұрат та себепші болған шығар.

Мейіркүл! Сен маған өмір сыйладың ғой. Сен болмағанда үш жылдан бері тірі жатуым екі талай еді. Оны сен де, мен де, барлық достарымыз да біледі.

Әйтсе де, олар бір нәрсені білмеуі мүмкін. Сен маған өмір ғана емес, өз балаларымды да қайтарып бергеніңді біле ме олар? Ана мейірімін, әке қамқорлығын көрмей жатырқап кеткен үш бірдей баланы бауырыңа басып, оларға өз әкесін тауып бергеніңді біле ме екен? Саған сол үшін ғұмыр бойы бас иіп өтем, Мейіркүл.

Мейірімге толы көздерің жәудіреп, тап қазір өзің не ойлап отыр екенсің?

Ал, бұл кезде Мейіркүлдің қиялы да қияға шарықтап, тым алыстап кеткен еді. Оны Ақылбек сезді ме екен? Кім білсін...

Ақылбек! «Басқан ізде белгі жоқ, өткен күндер енді жоқ» деп өмірге налысың ба деп ойлады Мейіркүл. Әлде «Ат айналып қазығын тапты» деп қуанасың ба? Әйтеуір менің жалғыз тілегім, болған іске оолаттай берік болшы. Өзінді-өзің іштей жеп, босқа таусылмашы. Сен мүгедектігіңді ұмытшы. Барар жер, басар тауым болмаған соң келдім деп қынжылмашы. Қиналмашы, ақылдым менің. Кеш те болса ұққаныңа ризамын.

Ең жақын жора-жолдастарыңа, туған-туысқандарыңа, қызметтес достарыңа бармай, маған келгеніңе ризамын. Сенің бүгін өз жүрегіңнің қалауымен, осы үйге біржола кіргеніңе қуаныштымын. Мейлі. Ойы бұзық, тілі ащылар аузына келгенін айта берсін. Ит үреді, керуен көшеді.

Рас, кештеу келдің. Оған сен айыпты емессің. Түсінем. Бәрін де жүрегім сезеді. Бал жаласқан балауса күндердің келмеске кеткенін ұқпай не бопты маған? Басқан із, көрген қызық сағымданып көз ұшында қалып қойғалы қашан. Ал, ендігі мақсат: тәніміз бөлек болса да, жанымыз бір ұяда сақталсын деген ой. Сенің де ниетің саф алтындай тап-таза екеніне титтей шүбәм жоқ. Тегінде, кіршіксіз жүрекке ұялаған мөлдір арман Уақыт атты ең қатыгез әміршінің өзіне де мойынсұнбай, ешқашанда айнымай, ана сүтіндей аппақ күйінде сақталып қалады екен-ау.

Иә, кезінде күттім сені, Ақылбек. Көп күттім. Төбем көкке жетіп, қуанған күндері де, қара жүрегім қақ айрылып, қайғырған күндері де күттім. Ол кезде маған күн тек сені ояту үшін шығып, кешкісін сені ұйықтату үшін бататын сияқты еді.

Сен сол кезде бұғанасы қатпаған, балақ жүні жетпеген балапан құстай-ақ өмір шыңына енді ғана талпынып бара жатқан бала жігіт едің ғой. Ал, бүгін шашыңа қырау түсіп, жүзіңе әжім үйіріле бастапты. Сенің бау-бақшаңа қоңыр күз ертерек түскен бе деп қалдым. Құдай-ау, шаш пен әжімнен қаймығып, қашқақтап өткен өмірдің кімге керегі бар?! «Мезгілінде ағармаған шаштың да, атасына нәлет» депті ғой бір ақын.

Иә, содан бері талай-талай жылдар өтіп кетіпті-ау. Қыста ызғар, жазда шаң тигізбей өсірген әкені де, шешені де қара жерге тапсырдым. Есінде ме, марқұмдар екеуі

бірдей бәйек қағып, сен дегенде ішкен астарын жерге қоятын-ды. «Қала балалары тәрізді тік мінез емес, қашан көрсең қыздай сызылып тұрады» — деп анам сені жер-көкке сыйғызбай мақтайтын.

Басыма бұлт айналған сол бір қаралы күндері сен келмедің. Өйткені келе алмайтын едің. Оны түсінем.

Әйтсе де, сенің арың таза. Қолыңнан келген көмегіңді аямадың. Рас, жақсылығыңды кейінірек білдім. Өйткені мұның бәрін тікелей өз қолыңмен емес, өзгелер арқылы, достарыңның қолымен істеп келдің ғой. Мені сонша уақыт ұмытпай, жүрегіңнің бір түпкірінде сақтап жүргеніңе іштей елжіреп, еңсем аспандап қалатын.

Есінде ме, Ақылбек? Ол кездегі менің арманым консерватория еді ғой. Бірақ маған рояль емес, ауруға укол жасайтын шприц бұйырған екен. Музыкант емес, фельдшер боп шыға келдім. Неге дейсің ғой. Мұның өзі ұзақ-сонар хикая. Әйтсе де, саған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтайын.

Менің кезінде өзің көрген шешем өгей еді ғой. Бірақ ол, сірә, маған өгейлігін білдірмей кетті. Балажанды болатын. Мен дегенде жанын қоярға жер таппайтын.

Сол кісі қартайған шағында сал боп, екі аяқтан бірдей қалды. Әрі аурушаң еді. Оған ұдайы укол жасатып, дәрі-дәрмек беріп тұру қажет болды. Сол үшін өзім фельдшер болып алдым.

Мүгедек шешемнің ыңғайына қарап тұрмысқа да шықпай, үйде отырып қалдым. Маған лебіз білдіруші жігіттер де аз болған жоқ. Бірақ оларға өзім сыйсам да, ауру кемпір сыйыспас деп ойлады. Мүмкін, қателескен де шығармын. Кім білсін?.. Әйтеуір анамның алдындағы азаматтық парызымды адал өтедім-ау деймін.

Ақылбек! Айта берсем менің өмірім талай таңға таусылмайтын ұзақ дастан еді.

Ең бастысы — біздің өмір жолымыз тағы да тоғысты. Жақсылықтың ерте-кеші жоқ дейміз ғой. Солай да шығар. Өзіңе қамқоршы, мына өрімдей балаларымызға ана бола білсем, онда менде арман жоқ.

Ақылбек! Мен қазір сені бұдан жиырма бес жыл бұрынғыдай сүйем бе? Білмедім. Меніңше, ғашықтық — жастық дәуреннің еншісіне берілген сыбаға шығар деп ойлаймын. Ал, біздің жасымыз, құдайға шүкір, жер орта-

сына кеп қалды ғой. Сонда менің ойымды да, бойымды да билеп-төстеп алған қандай сиқырлы сезім? Мүмкін, ол мүлдем сезім емес, басқа бір құбылыс шығар. Әйтеуір сол сезім маған бүгін буырқанған жастық сезімнен гөрі күштірек, жоғарырақ, салмақтырақ сияқты боп көрінеді. Сен де мені сонша жылдар бойы жүрегінде сақтап, аялап, әлпештеп, армандап жүріпсің ғой. Ал, мен орта жасқа келгенше бұлдыр үміт, тәтті қиялға елтіп, сағым қуып жүре беріппін. Осылайша өмір өтіп кеткенін аңғармай да қалдым.

Сен екі аяқтан қалып, қиналып қалғаныңда басқаларды емес, көмекке мені шақырдың ғой. Демек, мені сонша жыл бойы жүрегінде сақтап келген екенсің. Соныға риза болдым.

Мен де сенен аянып қалғам жоқ. Сен үшін қолымнан келгеннің бәрін істейтініме сене бер, Ақылбек. Менің ендігі еркім өзінде. Мүмкін, бұл сенің маған деген тау суындай таза сезімің үшін төленетін әйелдік парызым шығар. Парызымды өтеу сезімнің ісі емес, парасаттың туындысы емес пе? Демек, мені билеген өткінші сезім емес, тұрақты Парасат қой. Біздің жасымыздағы кісілер құйты сезімнен гөрі, байсалды ақыл-парасатқа көбірек тағзым етеді. Құдіретті Парасат екеуімізге де бар даусымен айғай сап: «Біріңе-бірің демеу болыңдар», — деп тұр емес пе!? Неге үндемейсің, Ақылбек?!

Әрине, Мейіркүл бұл сөздердің бірде-бірін Ақылбекке айтқан жоқ. Мұның бөрі Мейіргүлдің ішкі толғаныстары еді.

Өзінің бақыт таңы атып келе жатқанын Ақылбек те жаңа ғана анық сезгендей болды.

22

Күн кешкіріп, екіндіге таяп қалған еді. Ымырт әлі үйіріле қойған жоқ болатын. Әйтсе де, айналасы бау-бақшалы мынау жалғыз қабат аласа үйдің кең терезелерінен көше жаққа электр нұры шашырап тұр.

Бұл өңірге күз биыл ертерек түсті. Алғашқы қара суықтан кейін-ақ бақтағы ағаштардың жапырақтары сыпырылып, қою көлеңкелі бұтақтары жалаңаштанып қалды. Алма ағаштарының түбіне сап-сары жапырақтардан кілем жайып қойғандай.

Мынау үй ала жаздай бау-бақшаның көк желегіне көміліп, мүлдем көрінбей қалады. Ал, қазір жапырағынан айрылып, сидиып-сидиып тұрған ағаш бұтақтарының арасынан бұл үй құдды алақандағыдай анық көрінеді. Тіпті көше тараптан абайлап қараған кісіге үйдің ішінде әрі-бері қараңдап жүрген адамдар да кәдімгідей-ақ көрініп тұр.

Айнала төңірегі шыр көбелек бау-бақшамен көмкерілген осы үйге жаздың күні кешкі қараңғылық көршілеріне қарағанда ертерек түскендей болады. Сондықтан бұл отбасының адамдары үйдегі шамды апақ-сапақта-ақ жағып қойып үйренген. Міне, бүгін де іңір түспей тұрып-ақ барлық бөлменің шамын жарқыратып қойыпты. Әйтсе де, әлі терезе перделерін түсірмеген екен. Үйдің ішіндегінің бәрі көше жақтан ап-айқын көрініп тұр.

Әне, терезе түбіне қойылған столда дене құрылысы тығыршықтай, кең жауырынды, жасы елудің айналасындағы, өткір көзді, қыр мұрынды, еңкіштеу келген кісі бетін терезе жаққа беріп отыр. Ол басын тұқыра төмен қарап әлдене жазып жатыр. Тек оқта-текте ғана басын қағаздан көтеріп, қалам ұстаған қолын маңдайына апарып ойға шомғандай болады. Стол үстінде үйіліп жатқан кітаптарды парактайды, қағаздарды ақтарады, сосын барып жазуына қайта кірісіп кетеді.

Бұл адамның жазу столы да, отырған «орындығы» да өзгешелеу еді. Ол әдеттегі орындықта емес, аяғы істемейтін мүгедектерге арналған бесік-арбада отыр. Кәдімгі велосипедтегі секілді мүгедек-арбаның жіп-жіңішке, биік екі дөңгелегі отырған адамның екі жағынан сорайып шығып, иығына жақындап тұр. Жазу столын да осы кісінің өзіне лайықтап, бесік-арбаға ыңғайлап жатаған етіп жасаған сияқты.

Әйтеуір қазір ол қағаздан бас алмай, тез-тез жазып жатыр. Есіл-дерті алдында жатқан ақ қағаздарда болса керек. Қазір ол өз жұмысынан басқаның бәрін мүлдем ұмытып кеткен тәрізді.

Сонымен қабаттас, екінші терезеге көше жақтан көз салған кісі алдымен бөлменің төр жағына қойылған пианиноны көрер еді. Осы екі бөлменің арасын жалғыз ғана қабырға бөліп тұр. Бұл бөлмеде екі адам бар еді.

Бірі — сегіз-тоғыз жастар шамасындағы бүлдіршіндей қыз бала. Ол пианино ойнап отыр. Екіншісі — сырт сымбаты талдырмаш, сұңғақ бойлы, қою қолаң шаштарын иығынан асырмай қиып тастаған, әдеміше келген, жүзі жайдары, күлім көз әйел. Ол күй сандыққа бір шынтағын сүйеген күйінде қасында пианино ойнап отырған қыз балаға елжірей қарап қапты. Сол әйел оқтын-оқтын жаңағы қыз баланың ойынын тоқтатып, оның көз алдында ашық тұрған нота дәптерінен бірдемелерді түсіндіріп қояды. Әйел сөйлеген сайын қыз басын шұлғып, оның сөзін мақұлдай түседі.

Есік алдында екі бала жігіт жүресінен отырып алып, балғамен бірдемені тарсылдатып соғып жатыр. Екеуі де мойындарын тұқырып алып, бір іске қызу кіріскен. Шамасы, бұзылған мотоциклді жөндемек боп ұрынып жатса керек. Анда-санда мотор үні гүр ете түседі де, қайтадан лезде тына қалады.

Пианино ойнап жатқан бөлмеден далаға еміс-еміс музыка сазы естіледі. Жаңағы мотор қаттырақ гүрілдеп кеткен сәттерде ғана әсем әуен естілмей қалады. Артынша-ақ құйқылжыған әуен қайта шығады.

Бір кезде әлгі қыз тұрды да, оның орнына қасында тұрған әйел отырды. Сол-ақ екен, ол сыбызғыдай сызылған жіңішке даусымен «Ана туралы жырды» тамылжыта жөнелді. Енді пианино үні де бірте-бірте құбылып, неше түрлі бұралып, кестеленіп, өрнектеліп, жанданып бара жатты.

Сол сәтте бағаналы бері жазып отырған кісі де қағаздан басын көтеріп, әнге құлақ түре қалды. Ол құйқылжыған музыка ырғағына іштей үн қосып, осы әуенге елтіп, мас боп қалған жандай-ақ білінер-білінбес күйде тербеліп, теңселіп отыр.

Темір-терсектерді тақылдатып, күн ұзаққа тыным таппай жүрген екі бала жігіт те сол сәтте істеп жатқан жұмыстарын қоя салып, терезеге жақын барды. Өлең айтып тұрған мамасы мен қарындасы бұларға қарап сәл ғана күлімсірегендей болды. Ағайынды екі жігіт өз істеріне қайта кірісіп кетті.

Мына музыка әуені жұмыс істеп отырған Ақылбектің көңіліне нұр құйып жатқандай еді.

Бір кезде осындай әсем әуеннің ырғағына еріп, Мейіркүл екеуі желдей есіп, шыр көбелек дөңгелене

билегенін көз алдына келтірді ол. Алты қырдың астында қалған сол бір жайдары балауса шаққа оны мына сиқырлы ән қол бұлғап шақырып тұрғандай болды. «Арада қанша жыл өтсе де Мейіркүлдің даусы онша өзгермепті-ау» деп ойлады Ақылбек. Әлдеқашан ұмыт болған жастық шақтың оқиғалары өзінен-өзі ойға оралып, көзге елестеп жатты. Демек, еш нәрсе ұмытылмайды екен ғой. Адам өмірінде болған жақсылы-жаманды оқиғаның бәрі өзінің уақыт-сағатын, қолайлы сәтін, керек кезін күтіп жүректің терең түпкірінде бұғып жатады екен-ау. Сан жылдар бойы Ақылбектің бойында бұйығып, ұйлығып жатқан сезімдерді әлгі ән оятып, тербетіп, жандандырып жібергендей еді.

Мейіркүлдің сазды үні қазір Ақылбектің ой-қиялын тербеп, мөлдір сезімдерін нәсерлетіп, көңіл құсын көкке ұшырып жатты.

Соңғы үш жыл бойы жұртта қалған жұрындай боп, жападан-жалғыз өз үйінде зарығып жатып, еркіндікке енді шыққан Ақылбек үшін мына ән жай әуен емес, өмірдің өз үніндей аса қымбат нәрсе еді. Мейіркүл шырқаған асқақ әнмен бірге Ақылбектің де көңілі қалықтап, бойына күш-жігер қосылып, мәртебесі арта берді. Балалары жанында жүріп, Мейіркүлі қасында болса, онда Ақылбек те өзін-өзі кереметтей қуатты сезінерін тап қазір аныққанық ұққан еді. Мұндай кезде ол қандай істі болса да жапырып, сапырып, айпап-жайпап жіберетінін жақсы біледі.

Ауруханадан шыққалы бері ол тыным тапқан жоқ. Бір кезде бастап қойған ғылыми жұмыстарын жазуда. Мұндайда бұрын екі-үш күн бас көтермей отырған соңақ денесі дел-сал боп қалжырап, қажып қалатын. Ал, қазір құдды бәйге атындай көсілген сайын еті қызып, құлшынып, жұмысқа құмарта түскендей болады. Бұған Ақылбектің өзі де жөнді түсінбей қайран қалды. Демек, жүйкелерінің жұмыс қабілеті, ең алдымен, адамның көңіл-күйіне байланысты екен ғой деп түйді ол өзінше.

Жаңа ғана пианинода Ләззат ойнаған музыка сазы, Мейіркүл үні Ақылбектің ойын арман биігіне шарықта-тып жіберген еді. Ол қазір сол биіктен төмен түскісі келмей, яғни кезінде өз басына түскен тауқыметті қас қағым-

дай бір сәтке де ойлағысы келмей тұр. Қазір ол аулада мәре-сәре боп жүрген Арман мен Мұраттың көңілді, қаяусыз күлкілеріне мейірі қанып, соған ләззаттанып отыр.

Оған екі ұлының бүгін күн ұзаққа қайдағы бір темір-терсектерді соққылап жатқан тарсыл-гүрсілі де ұнайтын тәрізді. Бала-шағаның көңілді айғай-шуы енді оның көңіліне ұялап, бойына судай сіңетін болып барады. Мұны Ақылбек балаларын қасына алғалы бері аңғарып жүр. Мүмкін, ол бұрын да бала даусын осылай аңсап келген шығар...

Әйтеуір бір кезде Ақылбек жеке саяқ, оңаша өмірге, қабір басындағыдай меңіреу тыныштыққа құштар еді. Соны армандайтын. Айналасында күндіз-түні бір тыным таппай әуендетіп құйқылжытып жатқан өмір үнінен, адамдардың құлаққа әндей боп естілетін даусынан, айна-қай-шуынан қашатын.

Ал, бүгін Ақылбек мүлдем басқаша ойлайды. Басқаша түсінеді. Өзінің бойына күн сайын жаңадан күш-жігер, ерік-төзім құйып жатқан сарқылмас қайнар бұлақ — өмір музыкасындай, тіршілік әуеніндей сазды естілетін осы адамдар үні, солардың даусы, лебізі, күлкісі екенін ол қазір жақсы біледі.

Ақылбектің өмір шырағы сөніп барып, өрең дегенде қайта жанып кетті ғой. Сол шамды сөндірмей, адамды ажал аузынан алып шыққан қандай күш? Ең алдымен мейірімнен жаралған шапағатты жандардың жылы лебізі. Достарының ыстық ықыласы.

Ең бастысы — сол абзал жандардың алдындағы азаматтық, адамдық жауапкершілік. Шындап келгенде, өлмей жер бетінде адамша өмір сүрудің өзі де қасиетті борыш қой. Меніңше, адал жанды әрбір адамға бұдан жауапты міндет болмаса керек.

Мейіркүл салған әнді тыңдай отырып, Ақылбек осындай ойларға шомған еді.

«Өмірдегінің бәрі де, ең алдымен, от басы, ошақ қасындағы жан жылуынан, отбасындағы ауыз бірліктен, адамдардың бірін-бірі түсіне білуден басталады екен-ау» деп ойлады Ақылбек.

Иә, Мейіркүл екеуі жұлдызы жарасқан, ынтымақ ұясындай тату-тәтті отбасын құрды.

Бағаналы бері көңілді музыка сазына елтіп отырғак. Ақылбектің жанарына бірте-бірте қуаныш толып, жүзі нұрланып, көңілі желдей есіп, мейірлене түсті.

Ақылбек өзінің бақытты екенін бар жан-жүйесімен сезінді. Ол күллі әлемнің көз тоймас сұлулығын, жұлдыздары жымындасқан бүгінгідей ғажайып аспанын, дос-жарандарының күлімсіреген нұрлы жүздерін көріп, содан өзі өмірлік ләззат алып, бақытты жандарда ғана болатын ерекше бір сиқырлы сезімге бөленіп отыр.

Көше жаққа жарық шашып тұрған бұл үйдің терезесінен бір әйел көз алар емес. Ол көзіне кино экранындай боп көрінген осы үйдің кең терезелеріне телміріп қарап тұр. Қараған сайын іші әлем-жөлем боп, тынысы тарылып бара жатқан секілді. «Біздің үйде ешқашан өлең айтылмаған екен-ау» деп ойлады ол.

Ақылбектің қуанышқа толы жанарын, Мейіркүлдің көдімгідей жасарып, жайнаң қаққан жайдары жүзін көрген сәтте жаңағы әйел ызаға булығып, қара жүрегі қақ айрылып кетердей-ақ тісін тісіне қойып зорға шыдап тұрды.

Ол Раушан еді.

Басына қонған бақты маңдайдан тепкенін Раушан қазір ғана түсінгендей болды.

Э п и л о г

Аса қадірлі оқырман қауым!

«Үміт үзгім келмейді» деп аталатын осы хикаят-монологтың желісіне айналған оқиғалар бұдан отыз бес жыл бұрын болған.

Иә, Алла берген қос арғымаққа — екі аяғым: еркін мінбей, жер басып жүрмей, жалынды жастық шақтың тойдуманға толы қызықты базарын күнде аралап көрмей, көктем келген сайын кең жазира далада жалаң аяқ жүгірмей, сәйгүлік атқа сәндене мінбей, бөсекелі бөйгеге түспей, егінжайда құлаштап кетпен шаппай, сәбилерімді мойныма отырғызып алып қала парктерін араламай, асқар таулар бөктерінен бәйшешек теріп, оны қыз-келіншектерге сыйламай, өмір мұхитында балықша жүзбей ғұмыр кешіп келе жатқаным: биыл отыз бес жыл болыпты.

Басқа түскен таудай тауқыметті өмірлік серігім Гауһар (шынайы есімі Қуаныш) екеуіміз ұзақ жылдар бойы

бірлесе көтеріп келеміз. Хикаятта балалық шақтары бейнеленген ұлдарымыз Мұхит пен Қайрат осы уақыт ішінде балапан құстай бапталған, қыран құстай қомданған жігіттер болып шыға келді. Өйткені мен екі ұлымның да аспандағы қыран құстай емін-еркін самғап, өздері көздеген өмір шырларына өз қанаттарымен ұшып шығуларына ерік берген едім. Кезінде әкем марқұм маған осындай еркіндік берген болатын. Иә, әкем мені: «Жаманға жалынба, адамға табынба, өмір жолындағы өз жүгіңді өзің көтеріп жүр, біреуге салмақ салма, өз биігіңе өзің ұшып шық», — деп тәрбиеледі. Мен солай істедім. Екі ұлым да өз тағдырларын өздері шешіп келеді. Соны мақтаныш етем.

Мұхит бизнес саласын жетік меңгерген іскер адам болып шықты. Ал, Қайрат жоғары лауазымды мемлекеттік қызмет атқарып жүр. Әйтсе де, мен өз ұлдарымның атақ-дәрежесін емес, жоғары адамгершілік қасиеттерін мақтаныш етіп айтуды ұнатамын.

Бүгінде бір кездегі жас келіншек Гауһар (Қуаныш) екі келінінің енесі, бес немересінің мейірімді әжесі болып отыр. Тұңғыш немереміз Қанат — Америка университеттерінің бірінде студент, одан кейінгі немерелеріміз — Шынар мен Айсұлтан мектептің үздік оқушылары, әрі музыка академиясының дарынды шәкірттері. Азат — физика-математика мектебінің оқушысы. Ең кенже немереміз — Диана балалар бақшасына барады.

Келіндеріміз Фатима мен Самал бейне бір біздің қос қанатымыз іспеттес, үй шаруасының бәрін солар атқарады. Әйтеуір тағдыр бізге мейірім мен ізеттен жаралған осындай сүйкімді келіндер сыйлаған екен.

Иә, жақсы келін туған қызыңнан кем болмайтыны рас. Алайда осы қарапайым қағиданың дұрыстығына қартайған шағымда ғана көзім жетті. Дәлірек айтсам, Фатима келінім өзінің бізге деген ыстық ықыласымен, ізеттілігімен, инабаттылығымен көзімді жеткізді. Егер тәңір пендесін жарылқағысы келсе, оған, ең алдымен, жақсы келін беретін шығар деген ойға келдім. Менің келінім — менің бақытым. Соған шүкірлік етем.

«Үміт үзгім келмейді» хикаят-монологының тағы бір жарқын жанды қаһарманы Нұрлыбек қайғылы қазаға ұшырады. Ал, оның сүйікті жұбайы Алма өзінің жалғыз ұлы

Ғалымның балаларын, яғни немерелерін тәрбиелеп отырған әже, құрметті демалыстағы зейнеткер. Ал, Ғалым — елімізге есімі мәлім бизнес қайраткері.

Ақылбек пен Мейіркүл болса, сонау алыста қалған ауыр жылдардан бастап, дәл күні бүгінге дейін тату-тәтті, бақытты ғұмыр кешіп келе жатқан зейнеткер жандар. Балалары ер жетіп, азамат болған.

Ал, өмірдегі өз қателігін кеш түсінген Раушан жүйке науқасына шалдығып, үйінде асылып өлді.

Оқырман қауым!

Ойда жоқта аяқ-қолымнан бірдей айрылып, қатыгез тағдыр мені аурухана төсегіне тастай етіп байлап тастаған күні тура отыз бес жасқа толған едім. Ал, осы хикаяттың соңғы сөзін, яғни эпилогын жетпістің жетегіне ілінген қария кезімде жазып отырмын. Ондағы мақсатым осы хикаят қаһармандарының отыз бес жылдан кейінгі тағдырымен сіздерді қысқаша таныстыру еді.

Міне, хикаят қаһармандарының кейінгі тағдырлары енді сіздерге мәлім болды.

Сөйтіп, мен бұдан отыз бес жыл бұрын басталған «Үміт үзгім келмейді» деп аталатын хикаят-монологыма бүгін соңғы нүктесін қойып отырмын.

Тағдыр маған ақыреттен ауыр, қияметтен қиын ғұмыр бере отырып, жаныма жалау болатындай көптеген көркем туындылар, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі бойынша оқулықтар, түркология ғылымын арқау еткен ғылыми еңбектер жазуыма уақыт берген екен.

Мен өз тағдырыма, өмірлік серігім Қуанышқа, ұлдарым Мұхит пен Қайратқа, немерелеріме, айналамдағы адал жандардың бәріне мейлінше ризамын. Демек, мен бақытты жанмын. Біздер бақытты адамдармыз. Ұрпақтарымызға да Алланың нұры жауып, егеменді еліміздің бақытты азаматтары болсын. Әумин!

ҰЛЫМА ХАТ

1

Ұлым менің!

Маған жазған хатыңды оқып, төбем көкке жеткендей болды. Балалық шағыңдағы қызықты қылықтарың есіме түсті. Әйтеуір бір сәтке жаным жадырап қалды.

Сонымен бірге, кезінде қияметтен қиын болған, алты батпан азапқа батқан қасіретті күндерім көзіме елестеп кетті. Зілдей ауыр ойлар әп-сәтте жігерімді құм етті.

Иә, құлыным! Мен отыз бес жасымда аяқ-қолымнан бірдей айрылып, мешел болып қалғанымда сен небәрі екі жаста едің ғой. Соның өзінде, азапты күндеріміздің кейбір сәттерін жадында сақтап қалыпсың. Мүмкін, ұмытпағаның да жөн шығар. Сол жылы төбемізден жай соққандай болып, үй-ішімізбен бәріміз есеңгіреп қалдық емес пе? Әйтсе де, есімізді тез жиып алдық. Ең бастысы — тау күйіп, тас жанып жатса да ешкімнен көмек сұрамадық. Ешкімге жалынбадық, жалбарынбадық. Өзімізше тіршілік еттік. Мұның бәрін мен «Үміт үзгім келмейді» деп аталатын хикаят-монологымда жаздым. Ондағы мақсатым — адамға бір рет қана берілетін мына ғажайып өмірдің қадір-қасиетін бүгінгі жастар терең түсіне білсе екен деген ой ғой.

Құлыным менің! Мына өмірдің мен көре алмай қалған қызықтарын енді сен көрсең, мен бара алмай қалған той-думандарға сен барсаң, мен айта алмай қалған әсем әндерді сен айтсаң, мен түспеген бәйгілерге сен түссең, мен тартпаған көкпарды сен тартсаң, мен шықпаған асқар шыңдарға сен шықсаң, ұлтымызға мен жасай алмаған жақсылықтарды сен жасасаң, мен жүзе алмай қалған өмір мұхитында сен жүзсең, — екі дүниеде де арманым болмас еді.

Ал, әзірше сенің әлемдегі ең беделді деген жоғары оқу орындарының бірінде білім алып жүргенінді мақтаныш етемін. Сенің ақыл-парасатыңа сенем. Ұлтымыздың дарынды екенін таныта алатынына иланам.

Осы орайда өз ойымды көне заман данышпаны Әсхилдің мынадай пікірі арқылы жеткізгім келеді. Ғұлама бір сөзінде: «Көп білген кісі кемеңгер емес, білгені елге көп пайда келтірген кісі кемеңгер», — деген екен. ✓

Міне, осы бір ұлағатты пікірге терең бойлап, оны ұдайы жадында ұстағаның жөн болар еді. Демек, елден алыс жерде оқи жүріп, өз еліңнің қамын бір сәтке де жадыңнан шығармағаның жөн. Сен еліміздің мәртебесін арттыра түсу үшін оқып жүргенінді еш уақытта да ұмытпа демекпін. Әйтеуір жат жерде жүріп, өз еліңді ұятқа қалдыра көрме, құлыным.

Ұлым менің! Өзіңді қатты сағындым. Қашан өзіңді көретін күн туғанша төзімім тозып кете ме екен деп қорқамын. Сен шет елге оқуға кеткелі бері ішімде қазандай қайнап жатқан ой-толғаныстарын өзіңе хат жазу арқылы сыртқа шығаруды жөн көрдім. Бұл хаттарда жалғыз менің ғана емес, сонымен бірге, шет елдерде оқып жүрген балаларын сабыр суы сарқыла күтіп отырған көптеген ата-аналардың да ой-тебіреністері бар шығар деп ойлаймын.

Сен маған жазған бір хатыңда өзіңді ұлтымыздың сан ғасырлық рухани тарихы, қазақтың ата-тек шежіресін таратып айту үрдісі, т.б. қатты қызықтыратыны туралы жазған едің. Енді сенің сол сұрақтарыңа өз білгенімше жауап беріп көрейін.

Еліміздің егемендік алуы — әрбір қазақтың өміріндегі ең басты, ең негізгі оқиға дер едім. Иә, сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздік алу бақыты бүгінгі ұрпаққа бұйырған екен. Бұдан он үш ғасырдай бұрын Түркі қағанатын құрып, аспан түстес көк байрағын желбіреткен батыр бабаларымыздың рухы қайта тірілгендей болды ғой. Тарихта «көк түркілер» деп аталып, кезінде құдіретті Күнге ғана табынған сол данышпан бабалардың көк байрағы қазақ жерінде қайта аспанға көтерілді. Ежелгі түркі тілінің бір тармағы саналатын қазақ тілі — мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды. Бір кезде қазақты халық ретінде менсінбей, төбемізден қарап келген елдер, енді бүгін елшілерін жіберіп, қалайда жақындаса түсуге әрекет жасауда. Әрине, мұның бәрі қуанышты жәйт. Алайда, егемендіктің киелі қасиетін толық түсіну

үшін қазақ елінің ресми тарихын ғана емес, *рухани тарихын* да жақсы білу керек.

Міне, мен саған өз хатымда «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының рухани тарихынан өз білгенімше сыр шертпекпін. Ал, тұтас бір халықтың сан ғасырлық тарихынан хабардар болу үшін әрбір адам өз отбасының «шағын тарихын, яғни ата-тек шежіресін» білуі шарт.

Сонымен, ұлым, сен өз ата-тегіңді жақсы білесің бе? Оны білу не үшін қажет дейсің ғой. ~~Жеті~~ Жеті атасын білмеген жетесіз» деген ұғымның түпкі мәнісі неде? Бұл сұрақтарға бірден жауап беру жеңіл-желпі іс емес. Өйткені бұдан небәрі он шақты жыл бұрын, яғни кеңестік заманда ата-текті сұрастыру айып саналатын. Өзінің шыққан ата-тегін айтқан адамды — рушыл, ұлтшыл, кейде тіпті нәсілшіл деп сынайтын. Отарлық саясаттың негізгі мақсаты — күллі қазақтың ата-тегін мүлдем ұмыттырып жіберу еді. Дәлірек айтсақ, халықты өз шежіресін, тарихын, шыққан тегін білмейтін мәңгүрт етіп жіберу болатын. Ал, біздің ата-бабаларымыз өздерінің шыққан тегін, арғы түбін, яғни ата-тегін жіпке тізгендей етіп баяндайтын шежіре-тарихын әкеден балаға асыл мұра ретінде қалдырып, сан ғасырлар бойы осы игі дәстүрді жалғастырып келді. Өйткені ата-текті білу — руға жіктелу, тайпаға бөліну емес, керісінше, қандас, тумалас, құдандалы адамдардың басын қосу арқылы бүкіл қазақты ынтымаққа шақыру, біріктіру болып табылады.

Сондай-ақ, ата-текті жетік білу — ата тұқымының тазалығын, яғни рулас адамдардың өзара қыз алыспайтын ежелден келе жатқан дәстүрлі салтын әрқашанда сақтау қажеттігін көрсетеді. Өйткені жеті атаға жетпей қыз алысуға болмайтынын қазақ қауымы ерте заманда-ақ жақсы білген. Иә, «жеті атасын білмеген жетесіз» деген қанатты сөздің түп-төркіні мәңгүрттіктен хабар беріп тұрған жоқ па? Жалпы, қазақ жұрты ата-текке (генаға) ерекше мән беріп отырған. Ежелден-ақ қазақ қауымында ел басқаруға, қол бастауға, елшілік істерге, әділ билік айтуға, т.б. аса жауапты қызметтерге ата-бабасы сан рет халық сынынан мүдірмей өткен, игі істерімен елге танымал болған текті адамдарды ғана тағайындап келгені тарихтан жақсы мәлім. Ата-текке қазақтың қаншалықты зор мән-мағына беріп келгенін Майқы бидің толғау тектес болып келетін төмендегі нақыл сөздерінен аңғару қиын емес:

Тұлпардан тұлпар туады,
Сұңқардан сұңқар туады,
Асылдан асыл туады,
Жалқаудан масыл туады,
Масылдан мал бақпас туады,
Тілазардан қылжақбас туады...

Қазақ арасында «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген қанатты сөз сақталған. Бұл сөз осы Майқы би Төбейұлы туралы айтылған. Әрине, «жақсы» әкеден «жаман» бала яки «жаман» әкеден «жақсы» бала туылатын сәттер де өмірде аз емес. Қазақ даналары бұл мәселені де ерте заманда-ақ әбден ойластырып, мықтап шешіп қойған сияқты. Мәселен, қазақ тарихындағы аса ірі тұлғалардың бірі Абылай ханның кеңесшісі, жыраулық өнердің атасы Бұқар жырау:

Таудан аққан тас бұлақ,
Тасыса құяр теңізге...
Жаманнан жақсы туса да,
Жақсыдан жаман туса да,
Тартпай қоймас негізге, —

деп толғайды.

Иә, құлыным, бұл жыр жолдары ұлы жыраудың үшқыр қиялынан емес, талай-талай ұрпақтың сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туған заңды тұжырым екенін пайымдап, түсініп алғаның жөн шығар.

Ұлым! Міне, сен қазақтың «ата-тек» жайындағы пәлсапалық ұғымынан біршама хабардар болдың. Менің ойымша, әрбір адам өз отбасының ата-тек шежіресін үйрену ісін, ең алдымен, өз әкесі туралы деректерден бастауы керек сияқты.

Бүгін мен саған өз әкем туралы, яғни сенің атаң жайында қысқаша әңгімелеп бермекпін.

Ұлым менің!

Теңіз жағалауынан алыста жүзіп жүрген кемелер тұманды күндері адасып кетпеуі үшін порттағы биік бағаналар басына күндіз-түні өшпей, жарқырап жанып тұратын үлкен шамшырақтар іліп қояды.

Құлыным! Мені асырып айтып отыр деп ойлап қалма. Менің өз әкем өзіме сол шамшырақтар секілді көрінеді. Тұйыққа тірілген сәттерде мен: «Осындай кезде әкем не

істер еді?» — деп өзіме-өзім сауал қоямын. Сол сұраққа әкемнің тұрғысынан жауап іздеп табуға өзімше әрекет жасаймын.

Менің әкем қол бастаған батыр да, сөз бастаған шешен де емес еді. Қарапайым бағбан болатын. «Қарапайым» деймін-ау, әкемнің бағбандық өнерін күллі Оңтүстік өңірі әлі күнге аңыз етіп айтады.

Әкем марқұм орта бойлы, мығым денелі, қапсағай, жалпақ жауырынды, ат жақты, кең маңдайлы, қастары қою біткен, бадана көз, қара кісі еді. Қап-қара сақалы өзіне жарасып тұратын.

Тегінде, адам бойындағы жақсы қасиеттердің бәрі де мейірімділіктен бастау алса керек. Әкем туралы ойлағанда ұдайы осындай тұжырымға келем.

Кешегі сұрапыл соғыстан әкем қос балдаққа сүйеніп оралды. Әкемнің балдаққа сүйеніп, кетпен шауып жатқаны әлі күнге көз алдымда тұр. Бұған бала кезде жете мән бермеген екем. Соның бәрін мен кештеу түсініп, әкемнің жойқын қайсарлығына қайран қалдым.

Айналасын биік көк теректер тізбегі қоршаған шағын үйіміздің алды көктем шығысымен-ақ қызыл-жасыл хош иісті гүлдерге оранып, түрлі-түсті кілемдей құлпырып кететін. Әкем алуан түрлі гүлдерді өсіруге құштар еді. Көздің жауын алатын аппақ, қып-қызыл, сап-сары, көгілдір гүлдердің небір түрлері құдды өзара сұлулық жарысына түскендей қаз-қатар бой түзеп, жайқалып тұратын. Әкем таңертең елең-аланда тұрып, ең алдымен, гүлдерді аралап, арам шөптерін отап шығатын да, сосын гүл жиектеріне қарай сыздатып арықтан су ағызып қоятын. Сосын кетпенін иығына салып алып, өзі өсірген гүл жазираға бір сәт сүйсіне қарап тұратын да, сәлден кейін кілт бұрылып колхоз егістігіне қарай жүріп кететін.

Мен әкемнің сұлулыққа соншалықты құштар жан болғанын есейген шағымда ғана түсіндім. Мұндай құштарлық тек жаны мөлдір жандарға ғана тән қасиет шығар деп ойлаймын.

Біздің ауыл шетінде ажырық, жантақ, жүзген басып, егістікке жарамсыз болып жатқан екі-үш гектардай қырқа жер бар еді. Майданнан оралған бойда әкем сол жерді колхоздан сұрап алды. Өзіне емес, колхозға мәуелі бау-бақша екті. Бәрін балдаққа сүйеніп жүріп, жалғыз өзі істеді.

Неше түрлі жүзім, өрік, шабдалы, көксұлтан, алма, алмұрт, инжир, анар сияқты жеміс ағаштар көшетін көрші отырған өзбек ауылындағы тамыр-таныстарынан әкелетін. Кейінірек әкемнің өзі ағаш көшеттерін өсіріп шығаратын үлкен питомник жасап алды.

Бірнеше гектар жерді алып жатқан осы бір колхоз бау-бақшасының қожасы да, бағбаны да, қарауылы да әкемнің жалғыз өзі еді. Әкемнен рұхсат сұрамай колхоз бастығының өзі де жеміс бағына кірмейтін. Бұл өзі жазылмаған, бірақ жұрттың бәрі іштей мойындаған заң іспеттес дәстүр еді.

Ерте көктем шығысымен-ақ әкем қыс бойы көміліп жатқан жүзім бұтақтарын ашып, оны ағаштан иіп жасалған арнайы белдеулерге асып қоятын. Бұл өте күрделі, нәзік жұмыс. Қысымен жер астында жатқан жүзім бұтақтары кейде топырақ астында жатып-ақ бармақтай-бармақтай бүртік шығарып қалады. Оны абайсызда жұлып түсіруге болмайды. Әкем топырақ астында көзге көрінбей жатқан адам саусақтары секілді жүзім бұтақтарының қай тұста, қалай жатқанын алақанымен сипалап білетін. Сол себепті көктемдегі жүзім ашу ісіне өзінен басқа тірі пендені жолатпайтын. Мұндайда әкем жүзімнің әр бұтағын қолымен сипалап, «Ә, оянып қалдың ба, жарайды, сен де жарық дүниеге шыға ғой», — деп өзінен-өзі күбірлеп сөйлеп жүретін.

Әкем үш гектардай жерді алып жатқан жеміс бағындағы алма, өрік, шабдалы, тағы басқа мыңдаған түп ағаштардың әрбіреуінің қай жерде, қалай тұрғанын, неше жаста екенін, өткен жылы неше бұтағы кесілгенін, қанша жеміс бергенін, биыл қайсысына күтім қажеттігін жатқа білетін. Сол себепті ол бақты аралап жүрмей-ақ өзі көздеген жеміс ағашын бірден тауып, оның артық бұтақтарын кесіп, құрт түскен жапырақтарына дәрі сеуіп жүретін.

Нағыз мереке, той-думан біздің жақта күзде болады. Бұл кезде жеміс-жидек, қауын-қарбыз пісіп, шағын ауыл береке-молшылық дастарханына айналады. Әрбір үйдің алдында тау-тау боп үйіліп жатқан қауын-қарбыздарды, тал шыбықтардан өріп жасалған үлкен-үлкен себеттер толы жүзім, алма, анарларды көресіз. Пәлегінде сап-сары боп пісіп жатқан дәу-дәу қауындарды тіліп-тіліп, үй төбесіндегі ши үстіне жайып тастайды. Бес-алты күн бойы әбден күнге қақталған қауын тілімдерін шірелі күйінде

жинап алып, бейне бір қыздың бұрымындай етіп өріп қояды. Мұндай қауын қақ қыста жесең бал татиды.

Шілде айында өрік пен шабдалы уылжып тұрған кезде, қазанда жүзім мен алма піскенде де әкем бүкіл ауыл адамдарын бауға шақырып, әрқайсысының үйіндегі адам санына қарай пәлен түп жеміс ағаштарын «мынау сенікі, анау сенікі» деп бөліп-бөліп беретін. Әрбір отбасы өзіне тиесілі ағаш басындағы жемістерін бала-шағасымен жабылып жүріп лезде жинап алатын. Колхоз берген арбаларға жәшік-жәшік өрік, шабдалы, алма, тағы басқа жемістерін тиеп алған ауыл адамдары әкеме алғыстарын айтып, құдды тойдан қайтып бара жатқандай мәз-мейрам боп тарайтын.

Менің әкем алғанына емес, біреуге бергеніне қуанатын адам еді. Ал, күзгі жеміс жинау кезеңі — әкемнің өміріндегі ең бақытты күндері болатын. Мәуе төккен күзгі ағаштар түбінде асығыс-үсігіс жеміс жинап жатқан балаларға мейірлене ұзақ қарап, іштей елжіреп, нұрланып, рухтанып, тіпті көрер көзге кәдімгідей жасарып кететін еді. Маған әкем өзінің бүкіл өмірін, күш-қуатын, қабілетін осы минуттар үшін, яғни адамдардың өзіне риза болған қуанышты жүздерін көру үшін жұмсап жүргендей боп көрінетін.

Бүгін ойлап қарасам, әкем марқұм өзі үшін емес, өзгелер үшін өмір сүрген екен. Соғыстан кейінгі жылдары ауылда ер адамдар саусақпен санарлықтай ғана еді. Мүмкін, содан шығар, әйтеуір ауылда біреудің пеші яки тандыры бұзылып қалса да, есік-терезесі қирап немесе құдығынан су шықпай жатса да әкемді шақырып әкететін. Өз үйіміздегі қыруар шаруалар басымыздан асып жатса да әкем көмек сұрап келгендерге «жоқ» демейтін. Түн ортасы болса да орнынан тұратын да, әлгі жәрдем сұрап келген адамға ілесіп, үн-түнсіз үйден шығып кете беретін. Мұндайда әкемнің қабақ шытқанын көрген емеспін, сірә. Ең бастысы — әкем өз еңбегі үшін әлгі адамдардан көк тиын алмайтын. «Еңбегіңіз ғой, алығыз» деп қоймайтын кісілерге қатты ренжіп, кейде кейіп тастайтын. Әкемнің осы мінезін жақсы білетін ауылдастары мұндайда: «Бізден қайтпаса, құдайдан қайтсын» дегеннен басқа сөз айтпайтын. Әкем осы бір ауыз сөздің өзіне қатты риза болып қалатын.

Бір жолы әкем үйге өте кеш келді. Күйеуі соғыстан қайтпай, жесір қалған бір көп балалы әйел бар еді. Сол үйдің шатырын жөндепті. Дәл осы күні көрші ауылда

тұрған ағам мен жеңгем қонаққа келген еді. Ағам сол жолы әкемізге зіл тастап сөйледі:

— Өз шатырымыздан су сорғалап тұрғанда өзгенің шатырын жамап-жасқап жүргеніңіз қалай? — деді. Әкем оған ренжіген жоқ. Қайта қарқылдап бір күліп алды да, ағамның әлгі сұрағына сұрақпен жауап берді:

— Әрқайсымыз тек өзіміз үшін ғана тырбанып бақсақ, онда анау өзі үшін жайылып жүрген малдан қандай айыр-мамыз болмақ?

Ағам түксиген күйінде үн-түнсіз тұрып қалды. Жеңгем «өзіне де сол керек» дегендей маған күлімсірей қарады.

Қазір ойлап қарасам, әкем өз отбасына ғана емес, бүкіл бір ауылға «Мейірімділік» деп аталатын пәннен мықтап дәріс беріп кеткен екен. Құдайға шүкір, бүгінгі қиын-қыстау кезеңнің өзінде ауылдастарым бір-біріне қарасып, жең ұшынан жалғасып келеді. Қартайып қалған көршісінің тозығы жеткен шатырын жөндеп, сынған терезесін салып беретін қайырымды жігіттер ауылда әлі де бар екен.

Ұлым менің!

Әкемнің маған берген тәрбиесін мен саған толық бере алмаған шығармын. Кейде ол кісі маған бала бүркітті баулап жүрген саятшы секілді көрінетін. Мені қасынан тастамайтын. Жеміс ағаштарының жас көшеттерін отырғызып жатса да, қырға шығып шөп шапса да, арық қазып, көпір салып жатса да ұдайы мен әкемнің жанында жүретінмін. Әрине, қызықтау үшін емес. Әкемнің қалай кетпен шауып, қалай орақ орып, қалай балға соғып жатқанын көріп өстім.

Бертін келе әкем маған аса жауапты істерді сеніп тапсырып, өзі басқа шаруалармен айналысып кететін болды. Мұндай кезде «бір нәрсені дұрыс істемей, бүлдіріп аламын ба?» деп іштей қатты қорқушы едім. Талай рет бүлдіріп те қойдым. Бірақ әкем іштей қанша ренжіп тұрса да ашуға тізгін бермейтін. «Өзің бүлдірдің — өзің жөнде» дейтін де кетіп қалатын.

Кейде әкем күні бойы кетпен шауып әбден шаршап, жеміс ағаш көлеңкесінде шалқасынан аспанға қарап жатқан сәттерінде бүркіт, қаршыға, қырғи, ителгі хақында қызықты аңыз-хикаялар айтатын. Солардың бірі әлі есімде.

— Бүркіт көп өмір сүреді, — деп бастады әңгімесін әкем. Бірақ ол өзінің ұзақ өмірінде ұяда жатқан әр балапанын

небәрі бір рет қана ұшырып үйретеді. Енді ғана темір қанат болып келе жатқан балапанын бүркіт тістеп алған күйінде көз жетпес биік аспан тұңғиығына самғап ұшып шығады да, кенет аузындағы балапанын төмен қарата лақтырып жібереді. Әлі бір рет те қанат жазып, ұшып көрмеген өз балапанын аямайды екен-ау деп қаласың. Бірақ қас-қағым сәтте әлсіз қанаттарын ашуға шамасы келмей, жерге қарай құлдырап бара жатқан балапаны соңынан ана бүркіт құйындай ағып келеді. Егер балапан жерге жақындағанша қанатын аша алмаса, онда ана бүркіт шүйіліп кеп оны қағып алады да, қайтадан биік шың басындағы өз ұясына апарып қояды. Бірақ ана қыран шексіз аспан әлемінде өз күш-қуатымен бірден самғап кете алмаған темір қанат балапанына қайта мойын бұрып қарамайды екен.

Енді өлгі балапан өзінің жер бауырлап жүретін жылан емес, аспан әлемінде құйындап ұшатын қыран екенін тек өз қайратымен, ерік-жігерімен ғана дәлелдей алады. Егер оған рухы жетпей қалса, онда қайырымсыз қанаттарына қарғыс айтып, үн-түнсіз мына жарық дүниемен мәңгілікке қоштасады екен, — деп бітірді әңгімесін әкем.

Иә, қыран құстар хақындағы бұл аңызды әкем маған текке айтып отырмағанын ішім бірден сезді. Бұнда бір гөп бар деп түйдім. Ақыры әкемнің астарлап меңзеген ойын ұқтым. Ол маған: «Өмір сүргің келсе — өз бетіңмен тіршілік етуді қазірден бастап үйрен. Өмір аспанында өз қанатымен ұша алатын қыран екенінді балапан кезінде көрсет. Мен сені сақалың шыққанша сүйрей бермеймін. Жетелеген ит ауға жарамайды. Өз әрекетінді өзін жаса», — деп отыр.

Міне, содан бері арада талай жылдар өтті. Мен қыран боп өз күшіммен көкке самғап шықтым ба, жоқ па? Оны басқалар айта жатар. Бірақ мәңгі-бақи аспанға ұша алмай, темір қанат күйімде қалып қоймау үшін барымды салып, жан аямай әрекет жасап келе жатқаным даусыз. Ешкім ешқашан қолтығымнан демеген емес. Өз биігіме өзім ұшып шықтым. Саған да соны тілер едім, ұлым.

Ал, бүгінгі «жаңа қазақтардың» өз ұлдары мен қыздарына жөн-жосықсыз жасап жүрген «қамқорлықтарын» көргенімде әкемнің қыран құстар жөніндегі хикаясы есіме түседі. Әлдеқашан-ақ сақал-мұрты сапсиып шықса да әлі «темір қанат балапан» атанып, әке-шешесінің қолтығынан шыға алмай, рухани мүгедек боп қалған жастармен

кездескенімде көңілім су сепкендей бірден басылып қалады. Өйткені бүгінгі «жаңа қазақтар» өз балапандарын биік аспан әлеміне шығарып, өмір сынағына салмақ түгілі, әлгі сары ауыз шөжелерінің әлсіз қанаттарын өз қолдарымен қиып тастап жүр. Мүмкін, олар өз ұрпағына қамқорлық емес, қастандық жасап жүргенін өздері де зерделей алмайтын шығар.

Ұлым менің!

Осы айтқандарымның бәрін мықтап ойланып, тереңнен пайымдауыңды қалар едім. Өйткені әкемнің маған айтқан ақылын мен саған айтқым келіп тұрады.

Сау-саламат бол, құлыным.

2

Ұлым менің!

Әкем өзінің бағбан екенін, бау-бақша өсіруге құштар екенін үйге келген-кеткен адамдарға мақтанышпен айтып отыратын. Тіпті қай жеміс ағашының қандай сорттарын қалай будандастырып шығарғанын да жасырмай әңгімелеп беретін. Жалпы, бау-бақша жайында сөз қозғаған адамды ұнатып қалатын. Кейде ол адамның кісілік мәртебесін де осы бау-бақшаға көзқарасы тұрғысынан бағалайтын.

Бір қызығы — әкем өзінің Бұхара шаһарындағы Көкелташ медресесін бітіргенін, жоғары дәрежелі діни білімі бар екенін көп айта бермейтін. Әйтсе де, оның ғұламалығын ауылдастары жақсы білсе керек, үлкен-кішінің бәрі әкем марқұмды «Қазірет» деп құрмет тұтатын. Әкем Шығыс елдерінің қадым заман тарихынан, әдебиетінен, салт-сана­сынан хабары мол кісі еді.

Қыс күндері, яғни бау-бақша жұмыстарынан аздап қолы босаған кезде үй ішіндегі пешке от жаққызып қойып, ұзақ түндерде кітаптан бас алмай қызықты қисса-хикаяттар оқитын. Оны тыңдауға «қисса құмар» ауылдастарымыз түгел жиналатын. Сарғайып кеткен қағаздарға араб әрпімен көшірілген мұндай қолжазба дастандар біздің үйде көп еді. Әкем марқұм оларды үлкен-үлкен екі сандыққа құнттап салып қойып жүретін. Қағазы өбден тозып кеткен кейбір қиссаларды өзі ерінбей араб жазуымен көшіріп қоятын.

Менің әкемнен қисса-хикаят тыңдаған қариялар ауылда қазір де аз емес. Күн сайын қайта-қайта оқылған қызықты дастандардың тұтас тарауларын жатқа айтып отыра-

тын көне көз жандар да бар. Олар сонау қырқыншы-елуінші жылдары әкемнен естіп-білгендерін күні бүгінге дейін өз балалары мен немерелеріне хикаялап беріп жүр. Кейбіреулері тіпті сол тарихи дастандарды әкемнің өзі жазғандай етіп айтады екен.

Арада талай жылдар өтсе де әкемнің көзілдірік киіп алып, сығырайған майшам жарығында қисса оқып отырғаны әлі көз алдымда тұр. Ол кісі қиссаны зор шабытпен, құлаққа жағымды мақамға салып, мәнерлеп оқитын. Қисса оқиғаларының мазмұнына сәйкес даусы бірде күңіреніп, кейде шаттанып немесе қанды шайқас кезіндегідей қатуланып шығатын.

Тарихи жырларды оқи отырып, әкем дастандағы жер, су, қамал аттарына өзінше түсінік бере кететін. Тіпті кейбір батырдың не үшін ажалға бас тіккенін немесе қалың қолы бола тұрып неге шегінгенін тыңдаушысына түсіндіріп беруші еді.

Бір жолы ол Тұран мен Иран арасындағы соғыс туралы жазылған көне дастанды оқыды. Мұнда Қауыншы қамалын парсылардан қорғаған түркілер жайында сөз болады. Ал, біз тұратын ауылдан небәрі он-он бес шақырым жерде Қауыншы деп аталатын шаһар бар. Оны кеңес дәуірінде атын өзгертіп «Жаңа жол» деп атап кеткен.

Міне, осы дастанды оқи отырып, әкем бұдан жиырма бес ғасыр бұрын осы Қауыншы деген жерде Тұран елінің даңқты қамал-қаласы болғанын, Иран мен Тұран арасындағы қырық жылдық соғыста осы қала тұрғындарының жауға қарсы теңдесі жоқ ерлік көрсеткенін өз тұрғысынан түсіндіріп беретін.

Бір жолы Қауыншы қамалына жау тарапынан қатты қатер төніпті. Сол сәтте Тұранның ұлы қолбасшысы өз әскеріне мынадай жарлық беріпті: «Бәрің түгел қырылып қалсаңдар да қамал ішіндегі ғалымдарды, шайырларды, күйшілерді Ханбалық қамалына аман-есен жеткізіндер. Бір ғалым, бір шайыр, бір күйші үшін он мың нөкер қан төксе де қарсы емеспін. Бір ақынды жау қолына бергеннен гөрі бәріміздің қан майданда қаза тапқанымыз артық. Ақынын қорғай алмаған халықтың да, қамалдың да, әскердің де маған керегі жоқ», — деп өз ойын шорт кесіпті.

Тұран елінің ұлы әміршісі дәл сол жолы неге сонша жан түршігерліктей тым қатыгез, рақымсыз бұйрық берді? Бала

кезімнен мазалап келе жатқан осы бір қиын сауалдың жауабын қартайған шағымда ғана іздеп тапқандай болдым. Саған соны әңгімелеп берейін. Мүмкін, өзіңе ой салар.

Иә, Тұран елінің ұлы қолбасшысы ел басына қатерлі күн туғанда, сын сағатта мемлекеттің ең қымбат қазынасы не екенін бірден ұқты. Өзі тірі тұрғанда ажырап қалуға болмайтын киелі қаруы — қырық жыл бойы қырылса да жауға берілмей келе жатқан қайсар халықтың биік рухы. Сол құдіретті рухты жасап, қайрап жауға қарсы бағыттап отыратын жандар — ғалымдар, шайырлар, күйшілер еді. Тұран өміршісі сол ұлттық рухтан айрылып қалу — түркі жұртының жер бетінен біржола жойылып кетуіне әкеліп соғатынын жан-тәнімен толық сезінді. Түркі елінің жалауын жерге түсіріп, Иран туының астында да аман-есен жүре беруге болар еді. Соншама халықтың қанын мойынға алу өміршіге де жеңіл емес. Бірақ ата дұшпан алдында аруақтың рухын таптап, сауғалап қалған бас пен аман қалған жанның кімге керегі бар?!

Әрине, бақташы айдаған малдай топырлап тірі жүре беруге болады. Бірақ енді ол халық емес, басқаша аталады. Айқындап айтсақ, аруақты аттап кеткен, ата-бабалар рухын жаудан қорғай алмаған, өз ұрпағын құлдыққа берген халықты қадым замандардан бері тобыр деп атайды. Мұндай тобыр намыс, жігер, мейірім дегенді білмейді. Олар тек қайырымсыз қара күштің иелері ғана. Мұндай тобыр жау қолындағы сұрапыл, дүлей күшке айналады. «Күш әкесін танымайды» деген қатыгез қағиданы басшылыққа алған қара жүректер енді өлгі өз рухынан айрылып қалған миғұла тобырды өз еліне де, өзге жұртқа да қарсы айдап сала беруіне болады. Рухсыз тобыр осылайша қатерлі қаруға айналады.

Иә, түптеп келгенде, бұрын-соңды тарихта орын алған сұрапыл соғыстардың бәрі жер үшін де емес, байлық үшін де емес, саяси билік үшін де емес, адамдардың ішкі жандүниесі, ақыл-парасаты, рухы үшін болған ғой. Сол күрес күні бүгінге дейін тынымсыз жалғасып келеді. Бірақ әр жерде әр түрлі аталады. Қалай аталған күнде де бөрінің мақсаты, түпкі мүддесі біреу-ақ. Мақсаты — өзгелердің рухын жойып, өз ұлтының рухани билігін орнату. Ол үшін алдымен жаулап алған халықтың тілін, ділін, дінін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, тағы басқа арғы ата-бабаларынан

келе жатқан қасиетті дәстүрлерін жойып жіберу керек. Сонда ғана айдауда жүретін, айтқанға көнетін, өз ұлтының өткен тарихына ойланбай лағынет айтатын, момақан, рухсыз ұрпақ өсіп жетіледі.

Міне, ұлым, бүгінгі ұрпақ үшін тәуелсіздіктің қадір-қасиеті осында жатса керек. Менің ендігі бар арманым — сендер, жастар еліміздің егемендігін қалай да сақтап қалу қажеттігін бүкіл жан-тәндеріңмен, алпыс екі тамырларыңмен терең сезінсеңдер екен. Тәуелсіздікті сақтап қалу — киелі ата-бабалар рухын сақтап қалу екенін бір сәтке де ұмытпауларың керек. Бұл жолда қажет болса байырғы батыр бабаларымыз сияқты жан пида ете білсеңдер де артық емес.

Ұлым менің!

Мен өз әкемнен қалған асыл мұраларды, әкемнің қолынан жазылған тарихи дастандарды, ғажайып қиссаларды, көне кітаптарды сақтап қала алмадым. Саған мұра етуге рухым жетпеді-ау деймін. Заман солай еді.

Иә, балам. Бөріміз жабылып заманды кінәлаймыз. Оған күшіміз жетеді. Бірақ сенің алдында өзімді ақтап алуға дәрменсіз секілдімін. Ал, өз әкесінің алдында қасиетті парызын өтей алмаған адам өз баласына әсиет айтуға моральдік құқы бар ма?

Міне, осы тұрғыдан ойлағанда сан ғасырлар бойы ұрпақтар арасында жалғасып келе жатқан дәстүрлі байланыстың бір буыны шіріп, үзіліп қалған сияқты. Бұл буын — аталар мұрасын немерелеріне жеткізе алмай қалған қасіретті буын еді. Олар өзге халықтарды «ұлы» санап, өз ұлтын тобыр деп білді. Өзге тілдерге тәңірдей табынып, ана тілінде сөйлеуге ұялып келді. Иә, ана тілінен ұялды. Демек, мына жарық дүниеге өзін әкелген анасының ұлы болуға намыстанды. «Дала данышпандары» аталған қазақ ақын-жырауларының емес, өзгелердің ақынсымақтары шығарған, рухы бізге жат өлеңдерді жаттап өстік. Соларды неғұрлым көп мақтап-мадақтасақ, біз соғұрлым ақылды саналдық. Өзіміздің ата-тек шежіремізді емес, өзгелердің жалған тарихын танып-білу зерделіліктің өлшеміне айналды. Бұл — көз жұмып қарауға болмайтын шындық, кесел, дерт. Сол дерт әкеден балаға ауысып, жалғаса бермеуі үшін ащы шындықты айтуға мәжбүрміз. Ауруын жасырған ажалынан бұрын өледі ғой.

Рас, кейбіреулер кешегі сұрқия заманнан туған дертті бүркеп қалғысы келеді. Соның салдарынан қазіргі кейбір «жаңа қазақтар» бүгін рухсыздық науқасымен сырқаттанып жүр. Олар өз тарихын білгісі келмейді. Өз ата-бабаларының ерлігін мақтаныш етпейді. Өз анасының тілін ұнатпайды. Өз ақындарының өлеңін оқымайды. Өз сазгерлерінің күйін тыңдамайды. Өз ұлтының өнеріне тамсанбайды. Олар өзгелерге табынып үйренген. Әлі де табына бергісі, жалына бергісі, жалбарына бергісі келіп тұрады.

Арамызда солай жаралған жандар да аз емес. Қазақта бұрыннан келе жатқан «жарымжан» деген сөз де бар. Солай қалыптасқан ұғым-түсінік те бар. Демек, мұндай «жарты адамдар» бұрын да болған ғой. Бір қазақ ақыны байырғы «жарымжан» сөзін бүгінгі ұрпаққа түсінікті болу үшін «жарты адам» деп алыпты. Тауып айтқан. Бүгінгі күнді біліп айтқан. Мұның өзі қазақшадан қазақшаға тәржіма жасалған аса дарынды аударма дер едім.

Әрине, қазақта «жарымжан» деп кемтар, мүгедек, дімкәс адамды айтатынын білемін. Ал, бүгін енді осындай пайымдаулар заман талаптарына орай өзінің қолдану өрісін кеңітіп, «жарты адам» деген сөз тіркесі арқылы ақыл-парасаттың кемтарлығын, сана-сезімнің мүгедектігін білдіретін ұғымға айналып кетті.

Құдайға шүкір, мұндай жарты адамдар бүгінгі жастар арасында көп емес.

Ұлым менің!

Адам қартайған кезінде жастық шағын еске түсірудің өзінен-ақ ләззат алады екен. Мектепте оқып жүрген кезімде ауылдың басқа да көптеген балалары сияқты мен де белдескеннің белін сындыратын палуан болуды армандадым. Тек армандаумен ғана шектеліп қалғаным жоқ. Орта мектепті бітіріп, қалаға оқуға кеткенге дейін күн сайын бірнеше сағат бойы штанг көтерумен айналысып жүрдім. Менің ауыр темір доңғалақтарын қайта-қайта жоғары көтеріп, өуре-сарсаңға түсіп жатқанымды көрген сайын әкем күлімсіреп:

— Балам, білек күшіне жүрек күші тең болсын, — дейтін.

Әкемнің бұл сөзін ол кезде зерделеген емеспін. Шынымды айтсам, оған назар да аударған жоқ едім. Әкемнің не айтқанын бертін келе, есейген шағымда ғана пайымдай

алдым. «Жүрек күші» деген терең пәлсапалық ұғым екен. Ол туралы әр заманның даналары кезінде алуан түрлі пікірлер айтып кеткен. Соның бәрінің тоғысатын бір ғана түйіні бар. Сонда әлгі «жүрек күші» дегеніміз қоғамдағы адамдардың бір-біріне деген ыстық ықыласы, мөлдір мейірімі, қасиетті қайырымдылығы болып шығады. Әкемнің «білек күші мен жүрек күші тең болсын» деуінің сыры неде екенін де ұқтым. Кейде адамдар дүлей қара күштің пайдалы жағын ғана ойлаумен шектеліп қалады. Егер тізгін беріп қойса, адам бойындағы дүлей күш ақыл-парасатқа бас көтертпей тастайды. Зерделі адамдар қара күш пен парасат арасындағы тепе-теңдікті зор шеберлікпен сақтап отырған. Олар адамды адам дәрежесіне көтерген ақыл-парасатты ешқашанда дойыз мінезді қара күшке жығып берген емес.

Мен спортты жоққа шығарғым келмейді. Ол аса қажетті нәрсе. Тек сол арқылы ғана адам денесі жетіле түседі. Денсаулығы жақсы болады. Мұның бәрі дәлелдеп жатуды қажет етпейтін шындық. Бірақ біз кейде сол спорт атаулыны сылтау етіп, қара күштің жетегінде кетіп қалып жүрміз. Мұндайда күштілік пен ептілік адамзаттың болашақта шығатын жалғыз шыңы сияқты көрініп қалады. Ал, адам бойындағы ең киелі қасиет — биік парасат көлеңкеде қалып қояды.

Ал, бүгінгі «жаңа қазақтар» осы білек күші мен жүрек күші арасындағы тепе-теңдік заңдылығын ескере бермейтін секілді. Олар ғылымда жаңалықтар ашып, өнерде тың туындылар жасап жатқан дарын иелеріне емес, көбіне дерлік қара күш иелеріне тағзым етіп тұрады. Әсіресе, спорттың адам жанын азаптайтын аяусыз түрлеріне құштар. Қарсыласын аяусыз ұрып, соғып, тепкілеп, жан тәсілімге келтіріп жатқан спортшыға қарата: «Өлтір, өлтір, өлтір!» — деп айғай салады. Спортшының жеңісін емес, қарсыласын қинап өлтіргенін көргісі келіп тұрады. Содан жанына ләззат алады.

Бірақ сол өмір бәсекесіне түсетіндердің бәрі бірдей жүрек күшіне сенетіндер емес. Олар үшін әділдік, мейірімділік, қайырымдылық ұғымдары тек теориялық дәрежеде ғана қабылданады. Ондай жандар қарсыласы басым түсіп бара жатса әділдіктен гөрі қара күшке, қара ниетке, қара пиғылға арқа сүйеуге әзір тұрады. Ал, қара күш пен ептілікке жеке адамдар ғана емес, бүкіл қоғам иек артып кетсе ше? Менің ойымша, адам бойындағы қара

күшті адамгершілік ұғымдардан бөліп алып, дербес күйінде мадақтай беруге болмайды. Біз сөз етіп отырған қара күш адамгершілік қасиеттермен қатар тұрғанда ғана мәртебесі биіктеп, адамға жарасты болып көрінеді.

Иә, білек күші мен жүрек күшінің терезесі тең болып тұруына не жетсін! Соны ұмытпа, балам.

Өзіңнен хат күтем. Аман-есен бол, ұлым.

3

Ұлым менің!

Бұрын ауылға барғанымда жастық шағыма куәгер болған өзендер мен көлдерді көріп, қыраттар мен төбелерге шығып едәуір мерейленіп, жасарып қалушы едім. Ал, бұл жолы бәрі мүлдем басқаша болды. Сол өзендер мен көлдердің суы сарқыла бастаған сияқты боп көрінеді маған.

Әсіресе, әкем екеуіміз отырғызған жаңғақ ағаштарын, көше бойындағы көк теректер мен қарағайларды көргенімде, көңілім су сепкендей басылып қалды. Бұдан небәрі отызқырық жыл бұрын сапта тұрған жауынгерлердей қаз-қатар тізіліп, тіп-тік тұрған ағаштардың кейбіреулері қурап, бұтақтары сиреп, тіпті біразы түбінен шірі бастапты. Бір кезде өзім отырғызған көшеттер енді бүгін өмірмен қоштасқалы тұрған сияқты. Олар менің қартайып қалғанымды дәлелдеп көрсеткісі келетін секілді. Кезінде әкем екеуіміз отырғызған осы биік теректерде де, алма, өрік, шабдалы, алмұрт ағаштарында да әкемнің алақанының ыстық табы, мейірім-жылуы бар сияқты. Мен өзім солай сезінем.

Әкемнің дүниеден өткеніне де көп жыл болды. Бұл қасіретке де бойым үйреніп қалған сияқты. Бірақ әкем отырғызып кеткен жеміс ағаштарын енді біраз жылдан кейін ешқашанда қайтып көрмеймін дегенге бойым да, ойым да үйрене қоймайтын шығар, сірә.

Түбінде әкемнің өзінен айрылғанымнан гөрі маған әкем отырғызған бау-бақшамен, әкем салған аласа үймен біржола қоштасу қиын болатын шығар. Өйткені әкемнің бау-бақшасы жайнап тұрғанын көріп, марқұмның өзі де осы маңайда жүргендей сезінуші едім. Сол бақты аралап жүрген сәттерімде ағаш жапырақтары сыбдырлап, құлағыма әкемнің сөлемін жеткізіп жатқандай болатын. Мынау бау-бақша маған әкемнің өзірше жауға берілмей тұрған соңғы қамалы секілді көрінді. «Уақыт» деп аталатын қаты-

гез жау әскері сол қамалға жан-жағынан шабуыл жасап жатқандай әсер етті. Ондай жауға тойтарыс бермек түгілі, оған тосқауыл қоюдың өзі мүмкін емес. Аяулы әкемнің соңғы қамалы қолдан кетіп бара жатқан секілді. Бұл өмір шындығына іштей иланғым келмей тұр. Өйткені осы ащы шындыққа сену — әкемнің өлгенін біржола мойындап, әкеммен бірге өткізген күндердің таңғажайып елестерін аяусыз қолмен мәңгілікке өшіріп тастағандай болар еді.

Адам қашанда өзін-өзі алдауға шебер ғой. Әкемнің жайнап тұрған бау-бақшасын жылда көріп, әр жолы ауылдан әкеммен қауышқандай боп қайтушы едім. Ауылда әкемнің жақсылығын көрген, ықыласына бөленген, батасын алған адамдар аз емес. Маған солардың бәрі қымбат. Кезінде әкемнің қолын алып, сонымен бір дастархан басында отырғаны үшін бәріне іштей ризалығымды білдіргім келіп тұрады. «Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін» деген қанатты сөздің терең мән-мағынасын енді ғана түсіндім-ау деймін.

Өзің білесің, әкем қайтыс болған соң араға бір жыл салмай-ақ аяулы анам да өмірден өтті. «Түсімде мені әкең өзіне шақырып жүр», — деп жиі айтатын. Әкем қайтыс болған соң анам бірер айдың ішінде-ақ бірден қартайып, сұңғақ бойы едәуір шөгіп кеткендей еді. Бір нүктеге ұзақ қарап, мелшиген күйінде отыра беретін әдет шығарды. Бұрын әкемнің тірі кезінде қызыл жүзі алаулап, отты көздері айналасына мейірім-нұрын шашып тұратын. Ал, әкемнен кейін жесір қалған анамның ішкі шамшырағы бірте-бірте сөніп бара жатты.

Ұлым менің!

Сонау ауылдан «Анаңыз өмірден өтті» деген хабар келгенде мен жұлын-омыртқама аса күрделі нейро-хирургиялық операция жасатып, төсекте шала-жансар боп жатыр едім. Екі аяғым бірдей жансызданып, сал болып, екі қолымның саусақтары дірілдеп әрең қимылдайтын. Өмірден әлі дөмем болса да, қозғалуға дәрменім жоқ еді.

«Анама қалай да баруым керек, соңғы рет көруім керек, қабіріне өз қолыммен топырақ тастап, перзенттік парызымды өтеуім керек» деген ойлар мені бірден билеп-төстеп алды. Ал, «үш жылдан бері төсектен бір тұрмай жатып, жастықтан басыңды бір рет те көтермеген күйде қаладан мыңдаған шақырым жердегі ауылға қалай бара-

сың?» деген қатыгез сауалға жауап та іздеген жоқпын. Алыстағы ауыл түгілі, мені дәл мына күйімде осы қала ішіндегі ауруханаға «жедел жәрдем» машинасымен жеткізудің өзі қияметтен қиын еді. Алайда, қазақта өлікті көп түнетпейді. Міне, сол үшін мен анама дәл бүгін жетуім керек деген тас түйін шешімге келдім.

Иә, анам арманда кетті. Бұл өмірдегі бір арманы — менің ауыр науқастан айығып, өз аяғыммен жер басып жүргенімді көру еді. Көрмей кетті. Анам қайтыс болған соң жеті жылдан кейін ғана мен қос балдаққа сүйеніп өзім жүретін дәрежеге жеттім.

Сөздің реті келіп тұрғанда мен саған анам қайтыс болған күнгі бір оқиғаны қысқаша айтып берейін. Анам ауылда қайтыс болғанын айттым ғой. Ал, ауылымыз Оңтүстік Қазақстан облысының алыстағы, ең түкпірдегі бұрынғы Келес (қазіргі Сарыағаш) ауданында еді. Алматы қаласынан мың шақырым жердегі Келеске бару мен сияқты омыртқасы кесіліп, кеудесіне темір карсет киіп жатқан ауыр науқас адам үшін қиялға сыймайтын арман болатын.

Ал, егер бармай қалсам, өзімді-өзім ешқашан кешіре алмайтынымды сезіндім. «Жолда өлсем анамнан жаным артық емес шығар» деп іштей тас түйін болып бекініп алдым. Дәрігерлер мен жора-жолдастардың қыруар қарсылығы да мені тоқтата алған жоқ. Ақыры мені шалқамнан жатқан күйімде «жедел жәрдем» машинасының зембіліне салып алып әуежайға жеткізді. Сондағы бес-алты ұшқыш жігіт пен бір топ жолаушылар мені зембілде жатқан күйімде аса зор сақтықпен ұшақ ішіне көтеріп шығарды.

Не керек, сондағы жол азабы маған көр азабынан кем болған жоқ. Ақыры өлдім-талдым дегенде ауылға да жеттікау. Анам марқұм табытта жатыр екен. Бетін жауып қойыпты. Туыстарым маған арнайы бөлме дайындап, төсек салдыртыпты. Алайда, мені ол бөлмеге емес, анамның жанына жатқызуды өтіндім. Ақыры ауыл қариялары келісіп, мені зембілде жатқан күйімде анамның табытына жақын апарып қойды. Содан анамды жерлеуге әкеткенше қасында болдым.

Иә, бала кезімде осылайша анамның жанында жатуды ұнатушы едім. Ал, қазір біріміз — табытта, біріміз — табыт секілді етіп жасалған ағаш зембілде жатырмыз. Арадағы бар айырмашылық: мен — сөйлеймін, анам — үнсіз ұйықтап жатқан сияқты.

Сол жолы мен анаммен емес, өмірімнің оралмас тұтас бір кезеңімен қоштасқандай болып қайттым. Тағдырмен егескендей күйге түстім. Енді анам үшін де, өзім үшін де өмір сүргім келді. Өмір үшін, тіршілік үшін, бала-шағаны асырау үшін іштей тістеніп алып, қасірет кітабын жазуға кірістім. Менің «Үміт үзгім келмейді» деген хикаят-монологым осылайша өмірге келген еді.

Ұлым менің!

Бүгін мен сонау алыста қалған күндерді, аяулы анамды еске алып отырмын.

Бір күні анамның үйде жалғыз қалып өзімен-өзі сөйлесіп, күбірлеп отырғанын көргенімде жүрегім әлденеден шым ете қалғандай болды. Үйге кіре берісте кілт тоқтап, анамның не айтып жатқанына құлақ түрдім. Ол әкемнің тозығы жеткен шапанын тізесіне қойып, жыртық жерлерін жамап-жасқап, тігіп отыр екен. Даусы мұңлы емес, әкемнің тірі кезіндегідей ширақ шығады.

— Шапаныңның қолтығы сөгіліп кетіпті ғой, — деді анам әкемнің төрде ілулі тұрған суретіне қарап. Ештеңе етпейді, сен жұмысыңнан келгенше тігіп қоям, — деп мені байқамаған күйінде сөзін ұштай түсті. Бұл шапанды екеуіміз қосылған жылы базардан сатып алғанымыз әлі есімде. Ауылдан алыстағы жайлауда жүріп тұңғышымды босаңғаным да, оны сенің осы шапаныңа орап алып, түн ортасында ауылға келгеніміз көз алдымда тұр. Тұңғыш ұлымызды ораған осы шапан біздер үшін киелі болды. Пендешілікпен араздасып қалған сәттерімізде мен дереу осы шапанды жамылып алушы едім. Соны көріп, сен де райыңнан тез қайтатынсың.

Сұрапыл соғыс басталып, сен қанды майданға аттанып кеткеніңде де осы шапан менің жан серігім болды. Иә, осы шапаннан сенің иісіңді ғана емес, сондай-ақ жан-жүрегіңнің жылуын да сезінем. Бұл шапан екеуіміздің ыстық-суық күндеріміздің куәгері іспеттес.

Сенің тұңғыш немерең үйленейін деп жүр. Солардың тойында екеуіміз әкесінің кіндік қаны тамған сенің осы шапаныңды немеремізге сыйға тартайық. Өйткені бұл шапан бізге таусылмас бақыт әкелді. Сонау аласапыран жылдардың өзінде де біз бақытты ғұмыр кештік. Шынында да, құдайдың өзі қосқан ерлі-зайыптылар болдық. Атымызға кір келтірмейтін ұрпақ өсірдік. Құдайға шүкір, сенімен өткізген өміріме екі дүниеде де ризамын.

Иә, анамның оңаша бөлмеде отырып, әкемнің рухымен сырласқанын бір сәтке де жадымнан шығарған емеспін. Содан бері талай күндер, айлар, жылдар өтті. Әлі есімде, анам осылайша әкемнің аруағымен сөйлескеннен кейін өзінен-өзі рухтанып, жүзі жадырап, балаларына мейірлене сөйлейтін.

Анамның сол кездегі осы бір сиқырлы сырын бүгін зират басында тұрып толық сезінгендей едім. Мен де бүгін бір кезде әкемнің рухымен оқтын-оқтын сөйлесіп жүретін анам секілді күйге түстім. Талай жылдар бойы арқалап келген бойымдағы, ойымдағы зілдей қасіретті сезімдерден анамның рухы құтқарар деп келдім. Анама мұңымды шаққалы келдім. Анама есеп бергелі келдім. Өз өмірімде, өз ауылымда, өз елімде болып жатқан жақсылы-жаманды өзгерістерді айтқалы келдім. Тірілер тыңдамай қойған ішкі запыран-шерімді шығарғалы келдім. Ал, ендеше бүгінде пайғамбар жасына келген ұлыңды тыңда, киелі Аруақ-ана!

— Сен бізбен мәңгілікке қоштасқалы бері де арада ширек ғасыр уақыт өтіпті. Содан бері шағын ауылдың табиғаты да, адамдары да, әкімдері де талай рет өзгеріске ұшырады. Бір кезде құдайын да, дінін де, тілін де, тіпті өзінің қазақ екенін де ұмытып бара жатқан туған-туысқандарымның беті бері қараған сияқты. Бұл күллі қазақ еліне бұйырған тәуелсіздіктің сыйы екенін түсінем. Бүгінгі өз ұрпағыңның азаттық мұхитында еркін жүзіп жүргенін көре алмай кеткеніңе іштей өкінем.

Бір кезде өзің армандап айтатын қазақтың ежелгі салт-санасы, әдет-ғұрпы ауылға қайта оралып келді. Жыл сайын ерте көктемде бүкіл ауыл Келес өзені бойындағы жазықтарға киіз үйлерін тігіп, наурыз мерекесін тойлайды. Айт күндері адамдар біріне-бірі қонаққа барып, мәре-сәре болып қалады. Ресми мереке күндері Сұрымсайда аламан ат жарысы, бәйге, көкпар болып жатады. Қалай болған күнде де жетпіс жыл бойы езіліп келген ел еңсесі көтеріліп қалғанына шүкіршілік етеміз.

Рас, еліміз егемендік алғаннан кейін өтпелі кезеңнің бірқатар қиындықтарын да бастан өткізіп жатырмыз. Адамның жақсысы мен жаманы, асылы мен масылы, адалы мен арамы, сенімдісі мен опасызы қашанда ел басына күн туғанда сарапқа түседі ғой. Қазір мен өз жерлестерімнің кейбір қылықтары үшін өзге жұрттан ұялам. Солар үшін

күйінем. Кейбіреулерінің бүгінгі тіршілігін көргенінде өрі жаның ашиды, өрі қаның қайнайды.

Құнарлы жері, шалқар көлі, асау өзендері, шүйгін шөпті жайлауы бар қасиетті ата қонысты тастап, қалаға көшіп жатқан бауырларымды көргенімде бар дауысыммен айғай сап, еңіреп жылағым келеді. Ал, олардың қалаға барып, көше сыпырып жүргенін көргенімде қан құсқандай боламын. Сәл ғана тер төксең болғаны-ақ үйіп-төгіп жеміс-жидек беретін ата жұрттың құтты жерін тастап, қалада өркімге бір телміріп жүрген бейшара жандар менің ауылдастарым екеніне жүрек құрғыр сенгісі келмейді. Олар маған бейне бір өз анасын айдалаға тастап кеткен сатқындар секілді көрінеді. Әрине, ауыл адамдарының бәрі сондай деп айту күнә болар еді. Бірен-саран десек те қашан да жамандық көзге тез шалынады ғой. Әйтпесе осы ауылдың қаймағын бұзбай, қадір-қасиетін қашырмай-ақ жақсылы-жаманды тіршілік етіп жатқандар аз емес. Ата-баба дәстүрін болашақ ұрпаққа жеткізетін солар екеніне сенемін.

Дегенмен, мынау қиын-қыстау заманда халқымыздың ең асыл қазынасы — сан ғасырлар бойы сақталып келген ата-баба дәстүрін аяққа таптап жүрген тексіз жандарды көргенде төбе шашым тік тұрады. Дәл осы ауылдың өзінде көшеде мас боп жүретін жастар көбейіп барады. Үлкенді сыйлау ата дәстүріміз емес пе еді? Ақсақалын тыңдамайтын тіл-азарлар қайдан шыққан? Қайнағасының бетінен алып жатқан келіндер қайдан келген? Көп жыл отасқан күйеуін тастап, көрші отырған бизнесменге бір күнде тоқал бола қалатын әйелдер қалай пайда болған? Кешегі сұрапыл соғыс кезінде жарты нанды бөлісіп жеп жүрген ағайындар бүгін ел аман, жұрт тынышта қалайша қайырымсыз боп кетті? Неліктен тасбауыр жандар көбейіп барады?

Міне, анашым, осы сауалдарға жауап іздеп өзіңе келіп тұрмын. Өйткені сен бүгінгіден мың есе ауыр, қиын-қыстау күндердің сынағынан сүрінбей өткен едің.

Соғыс жылдары жеті-сегіз жастағы бала едім. Әйтсе де, сол дауылды күндердің үрейлі көріністері көз алдымнан кетер емес. Осы шағын ауылдағы ер кісілердің бәрі майданға аттанып кетті. Сол кезде дәл осы ауыл әйелдері бұрын құлақ естіп, көз көрмеген қыруар жұмыстарды қабақ шытпай атқарып жүргенін жақсы білем. Күздің қара суығында тракторға отырып, сүдігер жыртқандар да, көктем

шыға мақта шитін еккендер де, жаз бойы етектерін түріп алып қоза суарғандар да, шілденің шыжыған аптабында бүкшендеп мақта тергендер де ауыл әйелдері емес пе еді?

Колхоз жұмысынан түн ортасында үйге шаршап келіп, түн ұзаққа төрт баланың киімін жуып, тамағын пісіріп бәйек болып жүргенінді қалай ұмытам. Сарғайып таң атқанша көз ілмей келі түйіп, қол диірмен тартып, жүгері ұнынан тандырға зағара нан пісіріп, сиыр сауып жатқаныңды жадымнан қалай шығармақпын. Сондай қияметқайым күндері де сендер осы ауылды тастап кеткен жоқсыңдар ғой. Ел басына түскен таудай тауқыметті бөрің бірлесіп көтердіңдер емес пе? Жау жағадан алғанда осы шағын ауылдың қасиетті, құнарлы топырағынан жиналған «ақ алтынды» да, бидай мен жүгеріні де, жеміс-жидекті де күні-түні майданға жіберіп жаттыңдар ғой. Соның өзінде, үйімізде қап-қап бидай, жүгері, күріш үйіліп тұратын. Жеміс-жидектен таршылық көрген емеспіз, сірә.

Сонда қалай, сан ғасырлар бойы талай ұрпақты асырап келген қайырымды жеріміз бүгін сараң болып қалды ма? Әлде ауыл адамдары өздерінің маңдай теріне сараңдық жасап жүр ме? Бұл сауалға жалқаулар жауап бергісі келмейді.

Кейбір туыстарымның үй іргесіндегі бау-бақша егуге арналған жерінің өзі де игерілмей сарғайып, оны жабайы шөптер қаулап кетіпті. Себебін сұрасаңыз «су жоқ» дейді. Оның себебі ауылға су келетін арықтар да көп жыл бойы тазаланбай, көміліп қалған. Тепсе темір үзетін жігіттер ауылдың арығын емес, қаланың көшелерін тазалап жүр. Кетпен орнына бүгін сыпыртқы ұстапты олар. Соғыс жылдары ауыл әйелдері бірігіп, күні-түні кетпенмен канал қазып жатқаны, бұрын су бармаған қыратқа мақта егіп өсіргені әлі көз алдымда. Сол кездегі күш-жігер бүгінде қайда кеткен? Аналары атқарған абыройлы істерді балалары қалай жалғастыра алмады. Әлде олар бойындағы күш-қуатынан емес, жүрегіндегі ар-намысынан айрылып қалды ма? Аналарының алдындағы намыс оты неге оларды қамшыламайды? Ауыл бұзақыларын жөнге салып, төркініне өкпелеп кеткен келіндерін қайта қосып, араздасып қалған ағайынды татуластырып жүретін кешегі дана қарттар бүгін қайда? Ата дәстүрін ұмытып, теріс жолға түсіп кеткендерге кім жөн сілтемек?

Иә, анашым, бүгін саған қояр сауалым көп болып тұр. Аруақты ел едік ғой. Шынымен-ақ, тауымыз шағылып, меселіміз қайтып қалғаны ма? Жоқ! Тәуелсіздік жолында таудай тауқыметті де көтеріп, кез келген қиындыққа төтеп береріміз хақ. Мына ауылдың мен сырласқан адал жанды азаматтарының бәрі солай ойлайды. Соны көңіліме демеу етем, жаныма медет тұтам. Бүкіл ауылдың анасы болған жан едің ғой. Сенің киелі аруағың мені де, барша ұрпақтарыңды да, ауыл-аймағыңды да ұдайы желеп-жебеп жүрсін, әумин!

Сол күні зират басынан ауылға кеш оралдым. Әйтсе де, бойымда зіл-батпан болып жүрген ауыр ойлардан сергіп қайттым. Бейне бір анам маған мейір төгіп: «Бәрі жақсы болады, жасыма, балам» деп басымнан сипағандай болды. Сол күннен бастап, өзіме де, өзгелерге де сенімім артты. Көңілдегі күдігім сейілді. Мерейленіп қалдым. Айналамдағы адамдар да көзіме жылы жүзді жандар болып көріне бастады. Жалпы, бүкіл әлем жақсарып бара жатты. Мұның бәрі Аруақ-ананың киесі деп түсіндім.

Аман-есен кездесейік.

4

Ұлым менің!

Көрілік — тұсау, кедейлік — бұғау болып тұрған осы бір қиын-қыстау кезеңде ауруханада жатып емделудің өзі де адамға ауыр соғады екен. Ауылдан ауырып қайттым. Ал, палатадағы қарт науқастар көрілік пен өлімнен басқа өңгіме айтпайтын сияқты. Тіпті ауруханаға көңіл сұрап келгендердің өздері де денсаулықтың жай-жапсарын бүгешігесіне дейін қазымырлап сұрап, адамды қыл мойынға тақай түседі.

Тегінде, қарт адам мен науқас кісіден оның жасы мен денсаулығын езбелеп сұрай берудің өзі барып тұрған әдепсіздік деп білемін. Тіпті дәрігерлердің өздері де науқас кісіге мұндай сауалдарды жаудыра бермейді. Ал, қарт адам мен науқас кісіге әлгіндей тергеу жүргізе берудің өзі онсыз да жүйкесі тозып отырған сорлыға «тағы қанша уақыт тірі жүре аласың» дегендей болып естіледі екен. Адам жанын тереңнен пайымдайтын зиялы кісілер қарттар мен науқас адамдарды көргенде олардың көрілігін де,

ауруын да аңғармағандай мінез көрсетеді. Оларға іштей жаны ашып тұрғандығын байқатпайды. Терезесі тең адаммен сөйлесіп тұрғандай болады. Қайдағы-жайдағы күлкілі әңгімелерді айтып, әлгі науқас адамның көңіліне көлеңке түсіріп жүрген қалың бұлттарды бір сәтке болса да сергітіп кетеді.

Біз әдетте қарттық пен ажалды бір-бірінен айрылмайтын егіз балалардай көріп, екеуін қоса-қабат сөз етіп үйренгенбіз ғой. Ажал — адамның жасына байланысты емес, ол тағдырға, жазмышқа байланысты. Өлім ешқашан адамның жасын сұрап келген емес. Ал, мына ауруханада жүрген қарттардың кейбіреулері «бүгін өлем, ертең өлем» деп күні бұрын бақытсыз боп жүрген жандар.

Менің ойымша, ажалды күтіп, күні бұрын өзін бақытсыз санаудан ауыр қасірет жоқ. «Ажалдың өзінен гөрі, оны қашан келеді деп күтіп отыру үрейлі», — депті ғой көне заман данышпаны Сенека. Ажал құрығынан қашып құтылу мүмкін емес. Соны біле тұрып, кейде біз түбінде бір келетін өлімнен зөре-құтымыз қалмай қорқамыз. Көбінесе біз қарттыққа байланысты келетін көріптік өмірдің азабын ұлғайтып айтуға құштармыз. Науқас адамды қинайтын нәрсе құдайдан келген дерт емес, адамның өзі ойлап шығарған осындай кеселді ойлар болса керек.

Біздің палатада бірге жатқан «білгіш» бір кісі менің науқасым туралы өзім білмейтін, тіпті дәрігер айтпаған көп жәйттерді маған тәптіштеп «түсіндіріп берді». Егер соның айтқаны рас болса, бір жұмадан кейін менің науқасым бұдан да ушыға түседі. Сосын аяқ-қолымның тамырлары білеуленіп, ісіп кетеді. Оған ешқандай дәрі көмектеспейді. Бас-аяғы небәрі бес-алты айға жетпей аяғым да, қолым да жансызданады. Қысқасын айтқанда, маған ажалдың ауылы алыс емес.

Әлгі кісі маған сондай диагноз қойып, өзі біраз рахаттанып қалғандай сыңай байқатты. Менің науқасым сенікінен гөрі жеңіл дегенді аңғартқысы келді. Сол арқылы ол іштей мені жеңіп шыққан болды. Осындай «жеңімпаздар» ауруханада жиі ұшырайды екен. Олар палаталарды аралап, өздерінен науқасы ауыр жандарды іздеп жүреді. Ал, тауып алса, көдімгідей қуанып, мерейленіп қалады. Өзіне қарағанда жағдайы қиын боп тұрған адамды көріп, тағдырына шүкіршілік етеді.

Мұндай адамдар дәрі-дәрмекпен емес, басқа біреудің қасіретін көріп қана сауығады екен. Талай мәрте соған көзім жетті. Сол себепті соңғы кезде ішкімге сыр бермейтін болып алдым. Палатада қалжындап, әзіл айтып жатуға әрекет жасаймын. Бұл — қорғаныс әдісі дер едім. Көңіл-күйіңнің жоғары екенін сезсе болғаны-ақ, әлгіндей мысық тілеулестер басынуын қояды. Қайта көздері жәудіреп, сенің өзіңнен жәрдем күткендей боп тұрады. Сөйтіп, аурухананың ішінде де сырт көзге шалына бермейтін рухани күрес астыртын жүріп жатады.

Менің ойымша, адам өзінің рухын ешкімге жеңдірмеу керек. Адамдар арасында жиі болатын астыртын психологиялық арпалыста рухы түсіп қалған адамның өмірі де ұзаққа бармайды. Оған талай рет көзім жетті.

Ұлым менің!

Бір қызығы — қартайғанымды жаным емес, тәнім ғана сезетін сияқты. Шынында да табиғат заңдылығы бойынша, адамның рухы емес, денесі ғана қартаяды екен. Ал, уақыт-мезгілі жеткенде өзіме жетпіс жылдай қызмет еткен денем тоза бастапты деп несіне сарыуайымға салынам. Бұл табиғи құбылыс қой. Ал, жаным жас тұрғанда өмірдің қызығы да таусылмайды. Тағдырдың оғы ажалды адамға ғана тиеді. Алдажалда талқаным таусылған болса, өлімнен қашып абыройсыз болудың қажеті бар ма?! Қадым заманның бір данышпаны: «Ажалдан қашпау керек. Ал, өмірмен ерлікпен қоштаса білу қажет», — депті ғой. Сол себепті мен әлі келмей жатқан өлімді ойлап, күні бұрын қасірет шеккім келмейді.

Ұлым менің!

Әрине, мен күн санап қартайып келем. Әйтсе де, қартайдым екен деп несіне өкінемін. Ғұмыр бойы құдайдан: «аман-есен қарттыққа жеткізе гөр» деп тілеп келген жоқпыз ба?!

Қазақ қауымы қашан да қарттарды қадірлей білген. Ақсақалдарын ардақтай алған. Қарияларының ұзақ жылғы өмірлік тәжірибелерін ұтымды пайдаланып отырған. Бүкіл бір ауылдың, уәлаяттың, тіпті тұтас елдің тағдырын ақсақалдар мәслихаты арқылы шешіп отырған. Бұған қазақтың көне тарихы куә деуге болады.

Бұдан он екі ғасыр бұрын, сонау Көк түркілер заманында ұлы Түркі қағанатына табғаштар тарапынан қатты қатер төнген еді. Сонда Түркі империясын айдаһардай аузын ашқан жебір жаудан сақтап қалған білектің күші

мен найзаның ұшы ғана емес, сонымен бірге, дана қарттардың ақыл-парасаты да болғаны тарихтан жақсы мәлім. Білге қағанның ақылгөй-кеңесшісі қарт Тоныкөктің білек күшімен емес, жүрек күшімен, биік ақыл-парасатпен атқарған істерін күллі түркі әулеті он үш ғасыр бойы жыр етіп айтып келеді.

Түркі қағанатының қауіпсіздігіне жаулары қатер төндірген сәтте Тоныкөк бүкіл түркі халқын ішкі ынтымақ-бірлікке шақырып, үндеу тастайды.

Ұлым менің!

Тағдыр өзі құт-береке бергісі келген елге данышпан-даналарын қосып береді екен. Кезінде Түркі қағанатының басына түскен тауқымет араға тура мың жыл салып барып, Қазақ хандығының тарихында қайталанды. Он сегізінші ғасырда Қазақ хандығы, бір жағынан, сыртқы жаудың қыспағында қалып, екінші жағынан, қазақ қауымы іштей ыдырай бастаған еді. Дәл осындай көріністі кезінде Түркі қағанаты да басынан кешірген болатын. Дала данышпандары аталған қазақ жыраулары сол ежелгі түркілердің қайғылы қателігінен дәріс ала білді. Мәселен, Бұқар жырау кезінде Абылай ханға ақыл-кеңес беріп отырды. Бұқар жырау күллі қазақ қауымын ынтымақ-бірлікке үндеді. Сыртқы жауға қарсы бірлескен күреске шақырды. Тоныкөк сияқты Бұқар жырау да өзінің пәлсапалық ой-толғаныстарын халыққа астарлап айту арқылы жеткізіп отырды:

Бұл жалғанда бір жаман —
Ағайынның аласы.

Міне, балам, көрдің бе?

Қазақ елінің бүгінгі ішкі бірлігі — ең қымбат қазынамыз. Осыны ұмытпа.

Көріскенше күн жақсы, ұлым.

5

Ұлым менің!

Мен өзім рухы жоғары, жаны таза адамдарды, ең алдымен сөйлеп тұрған сөзінен аңғарам. Шешендіктің өзі терең ақыл-парасаттың сыртқы көрінісі болып табылады. Сөзге ағып тұрған шебер, тілге жүйрік шешенді тыңдай бергің келеді. Ал, сенің болашақтағы қызметің көпшілік алдына жиі-жиі шығып сөйлеуді талап етеді.

Мен бұған дейінгі хаттарымда саған білімнің мол болсын дегенді көп айтып келдім. Әрине, білім адамның көңіл көкжиегін кеңіте түседі. Әрбір істі тереңнен танып-біліп атқаруға жол ашады. Мұның бәрін теріске шығармаймын.

Алайда, білімнің қаншалықты мол болса да, оны айтып жеткізе алмасаң, онда пәлен жыл оқып, білгеніңнің бәрі зая кетеді. Қонаққа барғанда адамды, ең алдымен, ақылына қарай емес, киімінің сәнділігіне қарай қабылдайды деген сөз бар ғой. Дәл сол сияқты қарапайым тыңдаушы сенің не айтып тұрғаныңа емес, қалай айтып тұрғаныңа көбірек назар аударады. Тіпті ресми мәжілістердің өзінде де шешеннің сөзі мазмұнына қарай емес, айтылу шеберлігіне қарай бағаланады.

Сен өз хатыңда лекция оқитын кейбір ғалымдардың шынайы ғұлама екенін, бірақ сөйлегенде міңгірлеп, өз ойын тыңдаушыларына жөнді жеткізе алмайтынын айтыпсың. Өмірде ондайлар болады.

Мен ғылымды меңгеру бір бөлек, ал сол білгенінді басқаларға жеткізу екінші бөлек іс дер едім. Мұны адамдар қадым замандарда-ақ байқаған. Көне грек елінде шешендіктен дәріс беретін арнайы мектептер болған. Есімдері әлемге мәжһүр Демосфен, Цицерон, Анаксагор сияқты шешендер сол мектептерден дәріс алған. Әйтсе де, олар мектептен алған сабағымен шектеліп қалмаған. Шебер, әдемі, жағымды дауыспен сөйлеуге өз беттерінше күні-түні жаттығатын болған. Мәселен, Демосфен дауылды күндері теңіз жағасына барып, айғайлап сөйлеп үйренеді екен. Ондағы ойы — мыңдаған тыңдаушысы улап-шулап кетсе де, тоқтамай сөйлей беруге машықтану болған.

Ағылшынның белгілі шешені Честерфилд өз баласына жазған бір хатында осы айтылған жәйттерге тоқтала келіп, ұлына: «Ақынды құдайдың өзі ақын етіп жаратады, ал шешен болу адамның өз әрекетіне байланысты болып келеді», — деген екен. Шынында да, солай. Шешендік — адамда бірте-бірте қалыптасатын дарын.

Мен саған қадым замандағы грек шешендері туралы өзің сұраған соң айтып отырмын ғой. Әйтпесе қазақ шешендері тіл шеберлігінде алдына жан салмаған. «Өнер алды — қызыл тіл» деп білген. Ең бастысы — қазақ қауымында өзін-өзі сыйлайтын әрбір адам жеңілгенде сөзге тоқтай білген. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, мұндай сөтте атынан түсіп, қарсыласына тізгінін ұстатқан.

Ал, енді шешендік өнердің тарихына келсек, онда саған айтатын бірқатар жәйттер бар. Грек шешендері шешендік өнерге көбінесе дерлік абстракті тұрғыдан қараған. Екі шешен бір-біріне қарама-қарсы отырып алып, қарапайым халықтың ұғымына түсініксіз пәлсапалық категориялар жайында пікір таластырған. Осындай айтыстың нәтижесінде шындыққа жетеміз деп ойлаған.

Ал, қазақ қауымындағы тілге жүйрік шешендердің атқаратын қоғамдық қызметі күнделікті өмірдің өз талаптарынан туындап отырған. Басқаша айтсақ, қазақ шешендері өздерінің рухани күшін, шешендік дарынын абстракті құбылыстарды айқындау үшін емес, қарапайым халықтың күнделікті тұрмысынан туындап жататын дау-дамайларды шешу үшін, жергілікті жерлерде әділдік орнату үшін, жаман істерге жол бермеу үшін жұмсаған.

Сол себепті әдетте ел басқару ісіне сөзге ағып тұрған шебер, тілге жүйрік шешендер ғана сайланып отырған. Бұлар — билер. Ел ішіндегі айтыс-тартысқа, дау-дамайға, ұрыс-жанжалға төрелік айтып, аса күрделі түйіндерді бір ауыз сөзбен шешіп жіберетіндер де осы билер болған. Қазақ қауымында шешендік өнерді осындай билердің іс-өрекетімен байланысты түрде алып сөз ету дәстүрге айналған. Демек, қазақ үшін шешендік өнер мен елде билік жүргізу — бір-бірінен бөлінбейтін егіз ұғымдар.

Өкінішке орай, кейде біз сөзге ағып тұрған шешен жандардың қадіріне жетпей жүрміз. Менің түсінігімше, жастарға рухани, гуманитарлық пәндерден лекция оқитын ғалымдар шынайы шешен болуы тиіс. Даусы зорға шығатын, дикциясы жоқ, міңгірлеп, күбірлеп көпшілікке лекция оқып тұрған біреулерді көргенімде аза бойым қаза болады.

Жуырда бір үйде қонақта болдым. Төрде кең маңдайлы, жылы жүзді, көңіл-күйі көл-көсір, әрбір сөзін екшеп сөйлейтін, шынайы шешен адам отыр екен. Дастархан басында отырған сол кісіден бәрімізге шұғылалы шапағат тарап жатқандай сезіндім. Әрбір сөзі адамның көңіліне нұр құйып жатқандай естіліп тұрды.

Бәрімізді жан жылылығына бөлеп отырған осы бір көріністі есік жақтан баса-көктеп кірген бір содырлау жігіт бұзып жібергендей болды. Ол ай-шайға қарамай, бірден төрге шығып, әлгі мен шешен деп отырған адамның қасына қонжия кетті. Сөйтсем жаңағы әлем-жөлем киініп,

белдігіне ұялы телефон қыстырып алған алаөкпе жігіт осындағы «жаңа қазақтардың» бірі екен.

Жеті атасынан бері түк көрмей, енді аз күнде байып кеткен адамның мінезі де өзгешелеу болады екен. Ол өзінің бет-бейнесі, қимыл-әрекеті арқылы бір ернімен көк тіреп, бір ернімен жер тіреп тұрғанын аңғартқандай еді. Балақтағы бит басқа шықты деген осы шығар. Кеңестік заманда мектепте де оқи алмай шығып кеткен, көрінген бұтаның түбінен шөлмек жинап жүрген осы бір есерсоқ бала жігіттің төрде отырған үлкен ғұламамен, шынайы шешенмен терезесін тең санағаны сондағы отырған жұрттың көңіл-күйін нілдей бұзды.

Маған әлгі жалғыз жігіт әлемдегі барша қазақтың мөп-мөлдір рухани әлеміне түкіріп жібергендей көрінді. Бір ақынның тілімен айтқанда, «басымен емес, қарнымен ойланатын» осындай «жаңа қазақтар» ұлтымыздың ең нәзік буындарын — рухани дүниесін лайлап тастағысы келеді. Өйткені олар өздерінің руханият шыңына қалықтап ұшып шығатын қыран емес, жер бауырлап жүретін жылан ғана екенін іштей жақсы сезінеді.

Мен сол «жаңа қазаққа» қарап отырып, кезінде Бөлтірік шешенмен теңескісі келген бір надан байдың қылығын есіме түсірдім. Мыңғырып жатқан қисапсыз малының буына өзінен-өзі мас болып жүрген әлгі бай жұртты баса-көктеп, төрдегі Бөлтірік шешеннің қасына отырған екен. Сонда Бөлтірік шешен әлгі байдың жүзіне күлімсірей қарап:

«Арғымақ атта жал болмас, жабы келіп жалыменен теңесер. Ақиық ерде мал болмас, жаман келіп малыменен теңесер. Мен арғымақ болғанда, сен бір жабы емес пе едің, жалыңмен теңесіп тұрсың-ау. Мен ақиық ер болғанда, сен бір жаман ез емес пе едің. Малыңмен теңесіп тұрсың-ау. Жабы арғымақ бола ма, жал біткенмен. Жаман жақсы бола ма, мал біткенмен», — депті.

Міне, шешендік өнердің құдіретін көрдің бе? Шешеннің бір-екі ауыз сөзі қаншама көп нәрсені аңғартып тұр.

Қазақ шешендері бұлтартпайтын дәлелді пікірлерімен, ажарлы теңеулерімен, қанатты сөздерімен тыңдаушы қауымның жан-жүрегін бірден билеп алатын болған. Ал, кеңестік дәуірде қазақ шешендерінің асыл мұрасын «билер сөзі», яғни «қанаушы таптың сөзі» деп, жастардан жасырып келді. Тәуелсіздіктің арқасында ғана сол жоғалт-

қан қазынамызды қайта таптық. Тілге жүйрік қазақ билерінің шешендік сөздері баспасөзде жарық көре бастады. Солардың бірі — ежелгі мұраларды зерттеуші ғұлама Нысанбек Төреқұлдың «Билер сөзі — ақылдың көзі» деген кітабы деуге болады. Мен саған қазақ шешендері сөздерінен келтірілген мысалдарды осы еңбектен алып отырмын. Мүмкін, сен де оны зейін қойып оқып шығарсың. Қазір жоғары оқу орындарында шешендік сөз өнерінен дәріс беріп жүргендердің басым көпшілігі өздері екі сөздің басын қосып сөйлей алмайтындар.

Ертеде қазақ қауымында шешендік өнерге бейімі бар балаларды елге белгілі шешендерге қосып, оларды елдегі даудамайларды шешуге қатыстыру арқылы жастайынан баулитын болған. Мұндай балалар ел ішіндегі ақ пен қараны, асыл мен масылды, жасық пен жақсыны ертерек танып, оларды бір-бірінен тез ажырата білген. Олар ойға жүйрік, тілге шебер болуға балалық кезден-ақ әзірлене бастаған. Билер өздері тәрбиелеп жүрген бала-шәкірттерін сынап көру үшін кейде оларды алыстағы ағайындарына, танымал шешендерге жіберіп отырған. Мәселен, кезінде Ақтайлақ деген он жасар баланы ауылы үш күндік жердегі атақты Шымыр биге жіберген екен. Сонда Шымыр би өзі алғаш рет көріп тұрған баланы сынау үшін оған мынадай сұрақтар қойыпты:

— Арзан не, қымбат не? Алыс не, жақын не? Жаман не, жақсы не? Қатты не, тәтті не? — депті. Сонда Ақтайлақ бала:

— Арзаныңыз — өтірік, қымбатыңыз — шындық. Алысыңыз — ұрмақ..., жақыныңыз — өлім. Жаманыңыз — қиянат, жақсыңыз — адалдық... Қаттыңыз — жоқшылық, тәттіңіз — бала. Бала үшін отқа да, суға да түсесің, — деп жауап беріпті. Ақтайлақ баланың бұл жауабына риза болған Шымыр би оған ақ батасын берген екен. Ал, Ақтайлақ қазақтың көркем сөз тарихында өзіндік орны бар, белгілі шешен екені мәлім.

Міне, аңғардың ба? Мұнда тарлан шешен жас баланың сөз жүйріктігінен гөрі ой жүйріктігіне көбірек назар аударып отыр. Шымыр би шешендік өнердің түп-қазығы ақыл-парасатта жатқанын меңзеп отыр.

Ұлым менің!

Сен оқып жүрген кітаптарда шешендік өнердің қадір-қасиетін, қоғамдық міндетін, көркемдік дәрежесін бізден гөрі

басқаша бағыт-бағдарда түсіндіреді. Оны білем. Соның өзінде, Еуропа елдерінде де, Қыпшақ даласында да шешендік өнердің түп-қазығы адамның биік рухында, ақыл-парасатында жатқанын жақсы түсінген. Қазақ шешендерінің өзіндік ерекшеліктерін тереңнен тани білгенің жөн. Ол үшін соңғы кезде жарық көре бастаған шешендер сөзін қазақ тілінде көп оқып, елге келгенде ауылдағы көпті көрген, тілге жүйрік ақсақалдармен жиі-жиі әңгімелесіп тұру керек.

Шынайы сөз шеберлері бұрыннан мәлім, қарапайым ой-пікірлердің өзін тыңдаушысына астарлап, ажарлап, әшекейлеп жеткізіп отырады. Қазақ шешендерінің суырып салма мінезін, тапқырлық қасиетін аңғарту үшін Бөлтірік шешеннің сөздерінен тағы бір-екі мысал келтірейін.

Бөлтірік өзінің үстіндегі киіміне онша мән бермей, қалай болса солай киініп жүре беретін адам екен. Атақты шешеннің бұл мінезін жөнді білмейтін бір кісі оған:

— Бөлтеке, жеңіңіз жалбырап тұр, жағаңыз кірлеп, түймелеріңіз түсіп қалыпты. Бұл қалай, әйеліңіз жоқ па еді? — депті. Сонда Бөлтірік:

— Иә, менде әйел жоқ, тек балаларымның шешесі ғана бар, — деп жауап беріпті.

Дәл осы Бөлтіріктің ауылында баласы да, қызы да жоқ бір қу бас кісі тұрыпты. Бір күні сол адам Бөлтірікті мұқатпақ болып:

— Бөлтеке, асығып киінгенсіз бе? Киімдеріңіздің бірі ұзын, бірі қысқа болып тұр ғой. Бұл қалай? — депті. Сонда Бөлтірік:

— Иә, солай. Ұл өскен соң ұл киінді, қыз өскен соң қыз киінді. Енді олармен жарысайын ба? Ұзын болса — ұлымдікі, қысқа болса өз қызымдікі. Ұл-қызым жоқ болса, бір басыма киім табылмас па еді? — деп, әлгі адамның ұрпақсыз, қу бас екенін аңғартыпты.

Қазақта қызыл сөзде ешкімге дес бермеген Бөлтірік шешеннен басқа да Жанғұтты, Қылышбай, Тойымбай, Бәйдібек сияқты көптеген аты шулы шешендер болған. Олар қазақ қауымының тарихында өзіндік із қалдырған қайраткерлер саналады.

Қазақ қауымында аса маңызды қоғамдық роль атқарған шешендер мен шешендік өнердің қиындығын, ел алдындағы жауапкершілігін сөз зергерлері саналатын ақын-

жыраулар да жақсы түсініп, оларды жоғары бағалап отырған. Бұқар жыраудың бір толғауында төмендегідей жыр жолдары бар:

Ел бастау қиын емес,
Қонатын жерден қол табылады.
Қол бастау қиын емес,
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ.

Ұлым менің!

Сен бөтен елде, жат жерде оқып жүрсің. Саған сол өркениетті елдің адамдары сын көзімен қарайтын болады. Олар біздің ежелгі тарихымызды, салт-санамызды, шешендік өнерімізді жете білмейді. Олар үшін біз бір кездегі Кеңес одағының мешеу қалған халықтарының біріміз. Сол себепті сен егемендік алған еліміздің мәртебесін қолыңнан келгенше биікке көтеріп, ата-бабамыздың рухын аспандатып жүруге міндеттісің. Сен қолыңа тиген әрбір мүмкіндікті ұтымды пайдалана отырып, сол халықтың өз тілінде қазақтың аса бай ауыз әдебиеті, ұлттық өнері, шешендері жайында зор мақтанышпен айта жүруің керек. Тек қазақ халқында бар айтыс өнерінің өзін жыр ғып жеткізуге болады ғой. Әрине, бүкіл елді мұндай нәрселерге бірден иландыра қою мүмкін емес. Бірақ үлкен көлдің өзі де ұсақ тамшылардан құралады ғой. Оның үстіне, сол елдің зиялы ғұламаларымен пікірталастыру арқылы сен өзіңнің білімінді арттырып, шешендік өнерінді жетілдіре түсесің. Адам білімді тек кітаптан ғана емес, көпті көрген ғұламалармен әңгімелесу арқылы да жинай алатынын өткен хаттарымның бірінде айтқан едім. Шынайы ғалымдар білімсіз жандармен пікірталастырып жатпайтынын ескергенің жөн.

Зиялы жандармен әңгімелесудің өзіне ұқыпты түрде дайындалуың керек. Оларға байсалды сауал қоя білудің өзі де жеңіл-желпі іс емес. Кейбір адамдар мағынасыз сұрақтары арқылы-ақ өздерінің саяз екенін аңғартып қояды. Ондайларға егжей-тегжейлі жауап беріп жатқын келмейді. Мұндайда мен парасатты адамды жақсы мергенге ұқсатамын. Оның әрбір оғы мұлт кетпей, дөңгелектің қақ ортасына, яғни адамның жан-жүрегіне дәл тиіп жатады. Мұндай сауалдарға жауап берудің өзі рахат. Бар білгенінді ақтарып, көсіліп сөйлейсің.

Ұлым менің!

Мен бұл хатымда саған шешендік өнер жайында біраз жәйттерді айттым. Әрине, шешендік жайында сенің өз бетіңмен оқып-білгендерің де аз емес шығар. Дегенмен, әрбір осындай мәселеге өз ұлтыңның тұрғысынан қарап, бағалап, үйренгенің жөн. Рас, біз басқалардан артық емеспіз. Бірақ ешкімнен кем де емес екенімізді мықтап жадында сақтауың керек. Сонда ғана сен ата-баба рухын төмендетпей, жоғары ұстап жүрген боласың.

Сау бол. Хат күтем.

6

Ұлым менің!

Сен өз хатыңда достарым көп деп жазыпсың. Оған, әрине, мен де қуаныштымын. Бірақ шынайы достар өмірде көп бола бермейді. Сенің досым деп жүрген адамдарыңның көбі әлі өмір сынынан өтпеген, қиын-қыстау сәтте сенімен бірге болмаған, тіпті достықтың не үшін қажеттігін жөнді түсінбейтін жандар екеніне күмәнім жоқ. Бірақ оған сен кінәлі емессің. Құдай сені жаманшылықтан сақтасын. Әлгілердің қайсысы дос, қайсысы қас екенін басыңа бақытсыздық түссе ғана білесің.

Ал, қазір менің достарым тым аз. Санап шығуға бір қолдың саусақтары да жетіп артады. Мұның екі түрлі себебі бар. Біріншіден, кейбіреулері о дүниелік болып кетті. Екіншіден, жастық шақта топырласып бірге жүрген достардың біразы менің басыма қара бұлт төнген сәттерде қашып кетіп отырды. Дозақ отын өзіммен бірге кешіп өткен нағыз достарым көп емес. Дәл осы арада мен саған достыққа келгенде олардың санына қарап емес, сапасына қарап бағалау керек дер едім. Нағыз дос сенің басыңа түскен қасіретті бөлісіп алып, қайғыңды екі есе азайтады да, ал қуанышыңды екі есе көбейтіп жібереді. Оның үстіне, шынайы дос сенің кемшіліктеріңді кешіріп, осалдығыңды байқамайды. Достықтың басты шарты — теңдік. Мұнда құл да, қожа да болмауы керек.

«Ешкіммен достаспайтын адам не — жабайы аң немесе құдай», — депті бір данышпан. Қазақта «Жалғыздық тек құдайға ғана жарасады» деген сөз де бар ғой. Жалғыздық жайында сан ғасырлар бойы айтылып келе жатқан мақал-мәтелдер аз емес. Мәселен, «Жалғыздың үні шықпас,

жаяудың шаңы шықпас», «Жалғыз ағаш орман болмас, жалғыз кірпіш қорған болмас», «Жалғыз жаңқа жанбайды, жалғыздың ісі оңбайды» деген мақалдардың қай-қайсысы болса да жалғыздық адам табиғатына жат екендігін дәлелдей түседі.

Сонымен, адам неге ұдайы біреумен достасқысы келіп тұрады деген орынды сауал туады. Ұлы философ Бэконның пікірі бойынша, шынайы достық екі жағдайда қажет екен. Біріншіден, адам өз бойындағы зиянды заттарды организмнен сыртқа шығарып жіберу үшін алуан түрлі дәрі-дәрмектер ішеді. Ал, адамның жан-жүрегіне жиналып қалған зіл-батпан қасірет-қайғысын ол тек сенімді достарымен сырласу арқылы ғана сыртқа шығарып, көптен бері арқалап жүрген ауыр жүгінен жеңілдей алады екен.

Міне, сол үшін сенімді дос қатардағы қарапайым адамдарға ғана емес, бүкіл бір елдің тізгінін ұстап тұрған әміршілерге де, корольдерге де, императорларға да сенімді достар өте-мөте қажет. Өйткені адам бойындағы қуаныш, қайғы, күдік сезімдерін сыртқа шығарып жіберудің дос пен сырласудан басқа тәсілі де, дәрісі де, мүмкіндігі де жоқ. Мұндай дәріні әлі ешкім іздеп тапқан емес.

Әрбір адамның ішкі жан-дүниесі, биік рухы сенімді достықты ауадай қажет етіп тұрады. Мәселен, кезінде дүниені дүрліктірген атақты император Юлий Цезарьдің өзі де дос іздеуге мәжбүр болып, Децим Брут деген қарапайым бір шаруа адамын патша сарайына шақырып, онымен күнде сырласып отырған екен. Әлгі адамның біртіндеп әміршінің ішкі құпияларына қанығып, сеніміне кіріп алғаны сондай, кейінірек ешкімге белгісіз сол бейшара жаннан әлемдегі ең күшті әскер — Рим легионының ұлы қолбасшысы Юлий Цезарьдің өзі де қатты қорқыпты. Патша тіпті өлерінде өз байлығының жартысын өз жиеніне, ал қалғанын әлгі досы Брутқа мұра етіп қалдыруға мәжбүр болған.

Данышпан Цезарь мұндай достықтың қымбатқа түсетінін түсінген. Сонымен бірге, ұлы император ешбір доссыз өмір сүру қиын екендігін де білген.

Әйтеуір әрбір адамның мұңын шағатын, қуанышын бөлісетін кемінде бір шынайы досы болуы керектігі хақ. Бұл сөзіме көне тарихтан көптеген мысалдар келтіруіме болар еді. Сол біз айтып отырған Цезарьдің туған-туысқандары да, әйелі де, балалары да, немерелері де, жиендері

де болды. Алайда олардың бірде-бірі Цезарьға дос бола алмады. Патша өзінің балалық шағын бірге өткізген досын, әлгі Брутты құлдар арасынан іздетіп таптыруға мәжбүр болған. Өйткені ұлы империяны басқарып отырған адамның қыруар қуанышы да, шексіз қасіреті де бір адамның бойына сыймайтындай боп кетіп еді. Ал, Цезарь патша сарайындағы лауазымға тағзым етіп жүрген жағымпаздарға емес, балалық шағында өзімен бірге Рим көшелерінде жүгіріп ойнап жүрген Брутқа сенді. Балалық шақтағы досының тақыр кедейлігіне де, білімсіз екендігіне де, ақыл-парасатына да қарамады. Өйткені достық сенімі еш нәрсемен санаспайды. Достықтың үйреншікті ақыл-ойға, сана-сезімге үйлесе бермейтін өзіндік ішкі заңдылықтары бар. «Достың қолы ғана жүрекке қадалған тікенді алып тастай алады», — депті Гельвеций. Мен саған достықтың жүрек сырларын ақтаруға қажетті, яғни сезімге қатысты жақтарын ғана айттым.

Қадым заман данышпаны Фемистокл бір жолғы сапарында парсы елінің патшасына: «Ашып айтқан пікір — жайып қойған парсы кілемі іспеттес, барлық гүлдері мен нақыштары жайнап тұрады. Ал, жасырып қойған сыр — орап қойған кілем секілді көзге құбыжық болып көрінеді», — депті. Ақыл- парасаттың адам басында тұншығып, сыртқа шыға алмай қиналып, бірте-бірте іріп-шіріп жатқанынан гөрі оны әйтеуір бір жанға тіпті көшедегі тастан жасалған ескерткішке болса да айтқаның жөн екен. Қадым заман даналары солай дейді.

Ал, күнделікті күйбең тіршілікке келетін болсақ, онда сенімді доссыз өмір сүрудің өзі де қиын ғой. Әрбір жауапты істі алдымен досыңмен кеңесіп алып, сосын ғана оған сенімді түрде кірісіп кеткенге не жетсін. Сенімді дос әрбір істің жауапкершілігін де сенімен тең бөліседі ғой. Шынайы дос саған ақыл-кеңес берумен шектеліп қалмайды. Ол сенің ақыл-кеңесінді де жерге тастамайды.

Егер сен өз досыңа ол жөніндегі пікіріңді ашықтан-ашық айта алмасаң, ол да саған кемшілігіңді бетіңе басып көрсете алмаса, онда әлгі досыңның сенімді дос екеніне күдігім бар. Ол саған жалған дос. Ал, жалған дос — жаудан да жаман. Өйткені жаудан сақтанып жүресің. Ал, жалған досқа өзін алданып қалуың ықтимал. Шығыс энциклопедиясы саналатын «Кабус-намені» бұдан мың жыл

бұрын жазған ғұлама Кабус Унсури өзінің бір досына жазған хатында: «Жүз ақылды дұшпаның саған жасай амай жүрген жауыздығын бір ғана ақымақ досың істей алатынына иманыңдай илана бер», — депті. Сондықтан дос тандауға ерекше сақтықпен қарағаның жөн.

Тегінде, кездейсоқ адамдармен достасудың өзі жақсылыққа апармайды. Бірақ біздің осы қарапайым қағиданы ескере бермейтін сәттеріміз де болады. Осыған орай, бүгін сонау он алтыншы ғасырда өмір сүрген атақты Шалкиіз жыраудың бір толғауы есіме түсіп отыр:

✓
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас, тозбас мүлік етер.
Бір жаманмен дос болсаң,
Жүміле ғаламға күлкі етер.

Ұлым менің!

Адамдар сенің қандай екенінді қасыңда жүрген достарыңа қарап бағалайды. Өз беделінен әлдеқашан айрылып, енді сенің мәртебең арқылы жұртқа жақсы көрінгісі келіп жүргендерден іргенді аулақ салғаның дұрыс. Соның өзінде, өзіңе жау арттырып алудың керегі жоқ. Олардың қатарынан сыпайылықпен шыға білуің қажет-ақ. Біреумен достасу кезінде де өз пайданды да жадыңнан шығармауың керек. Жоқ! Мен ақшаны айтып отырғаным жоқ. Досыңның ақыл-парасаты сенен жоғары болса болсын, бірақ төмен болмасын. Әйтпесе аз күнде-ақ ой-өрісің шегіншектеп, төмен қарай құлдырап кетесің. Ал, ақылды достан көп нәрсені үйренесің. Шынайы достықтың қадір-қасиетін түсінесің. Өз күш-қуатыңа, рухани байлығыңа сенімің арта түседі. Басқа біреулерге жақсылық жасап тұрғың келеді.

Сені білмедім, мен өзім достарымның ортасында отырғанда бір түрлі рухтанып, ақындарша шабыттанып, мейірленіп рухани жағынан күшейіп кетемін. Шаршағаным да, шалдыққаным да, бойымдағы жан күйзелісі де бейне бір қолмен алып тастағандай әп-сәтте ұмыт болады.

Мен сондай сиқырлы сәттерде адамдарға жақсылық жасағым келіп, кеше ғана біреуді ұрысқаным үшін өзімнен-өзім ұялып, табанда одан кешірім сұрағым келіп тұрады. Көптен бері көңіліме көлеңке түсіріп, шешімін таппай келе жатқан небір күрделі мәселелердің кілті өзінен-өзі дереу табыла кетеді. Түнеріп тұрған аспан бірден ашылып, айна-

ла төңірек жап-жарық боп қалғандай сезінем. Жақсылар мен жайсаңдардың өмір жолында ұшырасып қалып, достасып кетуінің өзі қандай зор ғанибет! Қаны жағынан емес, жаны жағынан жақындасып ақыры достасып кету тек рухы бай адамдардың ғана қолынан келетін іс. Ізгі ниетті адамдар бірін-бірі алыстан көріп тұратын сияқты.

Бір ғажабы — дос адамдардың ерік-жігері, талғамы, пікірі әрқашанда үндесіп жатады. Тіпті белгілі бір құбылыс жайындағы пікірлері сәйкеспей қалса да, олар бір-біріне ренжімейді. Сен де дәл мен сияқты ойлануың керек деп бірін-бірі зорламайды. Өйткені шынайы достық рух пен қалтқысыз сенімге ғана негізделеді.

Менің де сенімді достарым бар екенін сен жақсы білесің. Өмірімнің қиын-қыстау сәттерінде олар маған көп көмектесті. Алайда солардың бірде-бірі ешқашан да өз жақсылықтарын міндет еткен емес. Шынайы достықтың сыр-сипаты да міне, осында жатыр.

Ұлым менің!

Егер төңір біреуді жарылқаймын десе, оған алдымен жақсы дос тауып беретін шығар. Өйткені өзін жақсы достары қоршаған адам ғана өмір жолында белгілі бір белестерге көтеріле алады. Қанша жақсы болса да қара жерге егілген бау-бақшаның өзі жылына бір рет қана өнім береді ғой. Ал, достықтың жемісі күн сайын, сағат сайын, минут сайын өсіп, пісіп, жетіліп тұрады.

Әрине, кемшіліксіз дос болмайды. Ешбір кемшілігі жоқ адаммен достасам деген кісі түбінде жалғыз қалады. Ал, жалғыздықтың не екенін мен жоғарыда айттым.

Бұрын-соңды өткен данышпандар достық тақырыбына ерекше мән беріп, ол туралы теңіздей терең, таудай биік, бұлақ суындай мөлдір, ғажайып ой-пікірлер айтып кеткен. Соларды оқып-біліп, күнделікті өмірде пайдаланып отыру әрбір зиялы адам үшін парыз. Мұндай даналық тұжырымдар ойдан шығарылған емес. Адамдардың сан ғасырлар бойы жүріп өткен тарихи жолынан туындаған рухани қазыналары деуге болады. Соларды толық меңгеріп алмай тұрып алға қарай қадам басудың өзі әбестік болар еді.

Сен өз хатыңда «жақсы жігіттермен достастым», — деп жазыпсың. Бұл жалпылама сөз, үстірт пікір сияқты көрінді маған. Жақсы болса несімен жақсы, саған олар қандай іс-әрекетімен, мінез-құлқымен ұнап қалды деген сауалдар-

дың жауабы жоқ. Ең бастысы — сен оларды өзін жақсы білесің бе? Әке-шешелері кімдер? Саған бұрын жазған хаттарымда текті адамдар, зиялы жандар жайында өз пікірімді білдіргенмін. Біреумен достасқан кезінде ата-тек жайында қазақта қалыптасқан ой-пікірлерді ұдайы ескеріп отырғаның жөн. Өйткені достарыңның ата-тегін білу арқылы сен олардың қандай ортада өскенін, нені жақсы көріп, нені жек көретінін, рухани даму-дәрежесі қандай екенін күні бұрын пайымдап алуыңа болады. Сол үшін қазақ қауымы ата-тек сұрастыруға ерекше мән беріп отырған. Өзін зиялы санайтын әрбір қазақ ата-тек сұрастырмай тұрып, ешкіммен байсалды келісім-шартқа бармаған. Шындап келгенде, адамның ата-тегі оған берілетін кепілдік құжаты іспеттес болған. Сол себепті достарыңның әке-шешесі қандай адамдар екенін біліп жүрудің артықтығы жоқ.

Сен өз хатыңда менің қалай дос таңдағанымды сұрапсың. Балалық шағын соғыс жылдарына тастап кеткен біздің ұрпақтың жөні бөлек қой. Біз бірден есейіп кеткен сияқтымыз. Мұны мақтанып айтып отырғаным жоқ. Қайта күйініп жазып отырмын.

Менің құрдастарым балғын балалықтың базарын қызықтамай, бірден ересектер қатарына қосылған жандар. Дәлірек айтсақ, өмірдің қызықты бір белесіне аялдамай, қым-қиғаш күреске толы кезеңіне кірісіп кеткендер.

Мен өзім әке-шешемнің қамқорлығында болып, соғыстан кейінгі жылдары еш нәрседен қиындық көрмей, ауқатты отбасында ер жеттім. Алайда, соғыс жылдары жоғалтып алған балалық шағым ұдайы маған жетіспей тұратынын әлі күнге, күн сайын сезініп жүрем. Осы тұрғыдан алғанда, өзімнің балаларымның да, немерелерімнің де өміріне, тіпті өзім сатып әперген солардың ойыншығына да бір түрлі қызығып, қызғанып қарайтын сияқтымын.

Бір қызығы — ойыншық сататын дүкендерге барсам болғаны-ақ, ойыншық алғым келеді де тұрады. Рас, сырт көзге күлкі болмау үшін мен оны алғашында балаларыма деп, бертін келе немерелеріме деп сатып алып жүрдім. Әрине, соларға апарып беретінім де рас. Алайда, шындап келгенде, соның бәрін өзімнің ішкі жан-дүниеме жетіспей тұрған балалық дәуренінің балғын сезімін белгілі бір дәрежеде толықтыру үшін алып тұрғанымды түсінем. Әрбір тірі пенде өзінің балауса шағында, жігіттік дәуренінде,

қартайған кезінде алуға тиісті рухани азығын қалай да дер кезінде алып отыруы қажет сияқты. Өйткені адам табиғатын алдауға болмайды. Жастық шағында жіберген әрбір кемшілігің қартайғанда алдыңнан «мен мұңдалап» шыға келеді.

Міне, балам, енді ғана сенің жоғарыдағы сауалыңа тікелей жауап беруге болады. Сендер сияқты біз «анау жақсы, мынау жаман» деп дос таңдап жатуға мұршамыз келген жоқ. Колхоздың егіс даласында бірге кетпен шауып, бірге соқа айдап, бірге зембіл көтеріп жүрген балалар бір үйдің адамдарындай болып кеттік. Бір нанды бөлісіп жемесек, көңіліміз көншімейтін. Біреуіміздің әкемізден хат келсе, өз әкемізден хабар жеткендей бәріміз қуанатынбыз. Бір үйге «қара хат» келсе, бүкіл ауыл жоқтайтын.

Қиындықты бастарынан бірге өткізген адамдар бір-біріне қол ұшын бергісі келіп тұрады. Соның өзінде, мен өзім сол кезде ауылдың барлық балаларымен бірдей нағыз дос болып кеттім деп айта алмаймын. Сонша баланың ішінен бес-алты бала бөлініп, басқалардан бөлек жерге барып ойнайтынбыз. Неге екенін әлі күнге дейін білмеймін, әйтеуір осы қара сирақ балалар көзіме ыстық көрінетін. Біреуіміз сәл көрінбей қалсақ бәріміз жабылып іздейтінбіз.

Міне, сол бес-алты бала жарты ғасыр бойы жұбын жазбай, қол ұстасып келеді. Әрине, олар бүгін қауға сақал қариялар. Бірақ бір-біріне қыңыр мінезді тентек балалар сияқты көрінеді. Бірін-бірі кекетіп-мұқатуы да, әзілдеп-қалжыңдауы да, тіпті аяқ астынан сәл нәрсеге бұртиып өкпелеп қалуы да балалық кезден елес беріп тұрады. Мәселен, мен өзім сол достарымның маған не айтайын деп тұрғанын айтқызбай-ақ аңғарам. Біз бір-бірімізден сыр жасыра алмаймыз. Түймедей нәрсені бір-бірімізден бүгіп қалу мүмкін емес. Алда-жалда ойымдағы бір нәрсені соларға айтпай қалсам, күні ұзаққа өзімнен-өзім қиналып, ауыр қылмыс жасап қойған адамдай сезінем.

«Біз ғұмыр бойы топ жазбай келеміз» деген сөзді тікелей мағынасында емес, ауыспалы мағынасында айтып отырмын. Әйтпесе тағдыр бізді әлдеқашан-ақ жұмыр жердің бетіне тарыдай шашып жіберген еді. Біріміз — Азияда, екіншіміз — Еуропада, ал үшіншіміз — Америкада дегендей тіршілік етіп келеміз. Алайда, арамыздағы достық қарым-қатынасымыз, мейірім ықыласымыз, өзара көме-

гіміз бір сәтке де үзілген емес. Шіркін, көңіл жақын болса, жердің алыстығы түк емес екен ғой.

Бұл шындыққа да өмір көзімді жеткізді. Талай жылдар бойы бірге қызмет істеп келе жатқан кейбір жарқын жанды таныстарыммен қанша әрекет жасасам да достаса алмай-ақ қойдым. Сырттай қарағанда солармен қоян-қолтық араласып, сырлас, мұңдас боп кетуге барлық жағдай туып тұрған сияқты көрінеді. Ал, жеме-жемге келгенде сыпайы сыйластықтан әрі аса алмай қаламыз. Арамызда көзге көріне бермейтін бір сиқырлы бөгет тұрған сияқты.

Жуырда мен бір кітапты оқып бітірдім. Аты да қызық. «Мен неге соншалықты данышпанмын» деп аталады. Мақтаншақ адамның сөзі сияқты естіледі. Ал, шындығында мүлдем олай емес. Адам басына түскен таудай тауқымет, шамадан тыс ауыр қайғы-қасірет кейде кез-келген жанды еріксіз данышпан етіп жібереді екен. Автор өз басынан өткен қиындықтарды оқырманға баяндай келіп, осындай түйін жасайды. Ол тіпті өзінің ертерек ақылды болып кеткеніне қатты өкінеді. Өйткені жастық шақтың бірін түсініп, бірін түсінбей жүріп, «жастықтың мастығымен» ғана көруге болатын өмір қызықтары да аз емес. Жоқ! Мен сырт көзге дөрекі көрінетін жастардың кейбір қылықтарын сөз етейін деп отырғаным жоқ.

Бұл арада мен жастық шақта ғана адамның ішкі әлемінде, рухани дүниесінде болатын ләззатқа толы құбылыстар хақында айтып отырмын. Шіркін, жастық шақ қиял мен арманнан қанат жасап руханият шыңына шарықтап шығатын шабытты кезең ғой. Дәл осындай асыл армандардың арқасында ғана күллі әлемді тамсандыратын небір жаңалықтар ашылып жатады. Сол себепті адам ғұмырының осы бір қанатты дәуренін қиып тастаудың өзі бір балаға емес, бүкіл қоғамға жасалған қиянат дер едім.

Бұның бәрін неге айтып отырғанымды білесің бе? Әдетте біз әрбір қиындық адамның жанын жасқап, рухын түсіріп тастайды деп ойлаймыз. Ал, шындап келгенде сол сұрапыл соғыстың тауқыметтері біздің жан-жүрегімізді қайрап, рухымызды ұштай түскен сияқты.

Рас, біз тіпті соғыстан кейінгі жылдардың өзінде де тамаққа бірде тойып, бірде тоймай жүрдік. Тіпті студент кезімізде де жөнді киім кимеген екенбіз. Қыздармен кездесуге баратын жігіттер біреудің жейдесін, екіншінің шал-

барын, ал, үшінші біреудің галстугын сұрап жүретін. Соның өзінде, біздің ұрпақ ақшаға, дүние-мүлікке, түрлі жиһаздарға күйіп-жанып қызыққан емес. Ең бастысы — байлықты, материалдық игіліктерді армандаған емес.

Біздің бар арман-мақсатымыз — рухани игіліктер еді. Қолға түскен жақсы кітапты кезекке тұрып оқитынбыз. Нан сатып алуға жетер-жетпес бір айлық стипендияны бір концерттің билетіне жұмсайтынбыз. Қолымдағы жалғыз сағатымды сатып, курстас достарыма киноға билет әкелгенім әлі есімде. Бір досым ауылынан әке-шешесі жіберген бес килограмм күрішті сатып, бөрімізді парк ішіндегі би алаңына кіргізіп жібергенін күні бүгінге дейін айтып жүреміз. Өйткені дәл сол күні би алаңында қыздармен вальс әуеніне билеп жүрген екі досым өздерінің болашақ жарларын тапқан еді.

Иә, қатыгез заман біздің ұрпақты мейірімсіз ете алған жоқ. Менің замандастарымның көпшілігі дерлік, ал достарымның бәрі де әлі күнге өз қамынан гөрі өзгелердің қамын ойлап жүретін жандар. Олар сондай рухани ортада өсті. Солай ер жетті. Ғұмыр бойы солай болып қалды.

Мен өзім замандастарым мен достарымның «отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын», өздері тірі тұрғанда өзгермейтін, болаттай шыңдалған рухани өлемін мақтаныш етемін. Ұрпақтарыма айтып отырамын. Бүгін ойлап қарасам, сол достарымның әрқайсысы жазылмай қалған бір-бір дастан екен ғой. Мүмкін, болашақта өмірге келетін ұлы ақындар аға ұрпақтың рухани беріктігіне арналған дастандар жазатын да шығар. «Мүмкін» деп отырғанымның сыры бар. Бүгінгі кейбір «жас қазақтардың» жан салып жүрген дүние-қоңыз тірлігін, көңілге қонбайтын пендешілігін көргенімде бірден тауым шағылып қалады. Бұлардың өрімдей келіншектері балауса баланы емес, есектей иттерді жетелеп жүреді. Өздері Құрманғазының күйлерін емес, Батыстың рок музыкаларын тыңдайды. Достарының қадір-қасиетін шетелдік машиналарының маркасына қарай бағалайды. Ана тілінде сөйлеуге намыстананады.

Ұлым менің!

Мен саған бүгін әр нәрсені бір айтып отырған адам болып көрінуім де ықтимал. Ал, шындығында, мен бір ғана тақырып төңірегінде әңгіме қозғадым. Балалық шақтары соғыс жылдарына тұспа-тұс келген өз замандаста-

рымның өсіп-жетілген рухани ортасы қандай болғанын сенің көз алдыңа елестеткім келді.

Осыған орай, саған тағы бір хикая айтып бергім келіп отыр. Соғыстан кейінгі жылдары қолаң-көршілер бір үйге жиналып алып суық күздің ұзақ түндерінде таң сарғайып атқанша мақтаның көсегін аршитын бір салт бар еді. Сен білмейтін шығарсың. Бұл жәйтті мақталы ауылда өскен жандар жақсы біледі. Мақтаның негізгі өнімін жазда жинап алады. Алайда, қозапаядағы кеш гүлдеген қауыз-көсектер ашылмай, жұмыр күйінде қалып қояды. Диқандар оны теріп алып, арнайы комбайнға салады да, мақтаны қауашағынан тазалап алады. Мұндай көсек аршитын комбайндар бұрын болмайтын. Біздің балалық кезімізде осындай мақта көсектерін әр үйге арбамен тасып, тау-тау етіп үйіп тастаушы еді. Адамдар бала-шағасымен жабылып түні бойы көсек аршитын.

Міне, осындай көсек аршу кештерінде маған ересектер түні ұзаққа қисса кітаптарын оқытып қоятын. Сығырайған майшамның өлімсіреген жарығында малдас құрып отырып алып, бас алмай қисса-хикаяттарды бірінен кейін бірін оқи беретінмін. Екі-үш күннен кейін олар әлгі қиссаларды маған қайта оқытып, бірінші рет естіп отырғандай-ақ ұйып тыңдай беруші еді. Қиссалардағы белгілі бір оқиға желісі аяқталып, екіншісіне көшер кезде мені сәл тоқтатып қойып, өздері қиссаның әлгі тұстарын талқылап алатын. Қиссадағы қаһармандардың белгілі бір іс-әрекеттерін әрқайсысы өзінше бағалап, бір-біріне мүлдем қарама-қайшы пікірлер айтып жататын.

Мұндай кезде жас жеңгелерімнің қолдары — көсекте, құлақтары — менде, көңілдері — майданнан қайтпай қалған ағаларымда болушы еді. Қаһармандық дастандардың батырлары шайқаста мерт болғанын оқып жатқанымда кейбіреулері көздеріне еріксіз жас алатын. Ал, қисса қаһармандары жекпе-жек шайқаста қарсыласын жеңіп шықса, көсек аршып отырған тыңдаушыларым масайрап, көдімгідей мерейленіп қалатын.

Сондай сәттерде анам марқұм көсек аршып отырған орнынан тұрып барып, өшіп қалған самауырынға от салушы еді. Сәлден кейін бәріміз жауды өзіміз жеңіп шыққандай-ақ мәре-сәре боп анамның жайған дастарханынан шай ішетінбіз. Әйтеуір, шай үстінде жұрттың бәрі көңілденіп кетуші еді. Жаңа ғана тыңдаған қызықты қиссалар-

дың хикаяларын өз өмірлеріне байланыстырып сөз ететін. Ара-арасында араб әрпімен жазылған қазақша қиссаларды мүдірмей оқитын мені де мақтап қоюшы еді. Мұндайда мен дереу төрде отырған әкеме қарайтынмын. Ал, әкем масайрап, мәз боп қалатын. Өйткені ол маған алты жасымнан-ақ араб жазуының қабат-қабат болып келетін небір қиын емшелерін мықтап үйретіп қойған еді.

Ер жеткен шағымда да әкемнен үйренген осы дәрісім маған көп көмегін тигізді. Әйтсе де, бұл өз алдына бөлек өңгіме. Оны тағы бірде сөз етерміз. Ал, әзірше соғыстан кейінгі жылдары өзіммен бірге мектепте оқыған, колхозда ересек адамдармен бірге жұмыс істеген, балалықтың базарын қызықтамай, бірден есейіп кеткен достарым көз алдымда тұр. Бүгін соларды сағынам. Жастық шағымды сағынам. Туған жерімді сағынам. Ең бастысы — жастық шағым өткен кезеңнің рухани кеңістігін сағынам.

Ұлым менің!

Мен өз хатымды достық жайындағы хикаядан бастаған едім ғой. Сол достық жырымен аяқтағым келіп отыр. Атақты ағылшын данышпаны Бэкон достықтың қадір-қасиетін бәрімізден жақсы түсінген болса керек. Ол өзінің бір сөзінде: «Әрбір адам өз баласымен тек әкесі ретінде ғана сөйлесе алады. Ал, әйелімен тек күйеуі ретінде ғана әңгімелесуі мүмкін. Сенімді достың жөні мүлдем бөлек қой. Оған бәрін айтуға болады», — депті. Достық жайында бұдан артық не айтам саған, құлыным.

Көріскенше күн жақсы болсын.

7

Ұлым менің!

Сен өз хатыңда: «Бақытты болу үшін бай болу шарт па?» деп сұраған екенсің. Мұның өзі бір-екі сөзбен жауап бере салатын жеңіл-желпі сауал емес. Мен оны тіпті пәлсапалық сұрақ дер едім. Адамзат баласы бұл сұраққа қадым замандарда-ақ жауап іздей бастаған екен. Содан бері бақыт пен байлықтың байланысына арналған том-том трактаттар жазылыпты. Соның өзінде, кейбіреулер бұл екі түрлі құбылыстың арасын күні бүгінге дейін жөнді ажырата алмай келеді.

Өрине, адам әрқашанда бақытты болуға ұмтылады. Бірақ бақытқа ұмтылу — байлыққа ұмтылу емес. Өйткені

тек өзінің ғана дәулетті болуын армандайтын адам ешқашанда бақытты бола алмайды. Өзі бай болуды қалаған адам өзгелердің де дәулетті болуын ойлап жүргені жөн. Атақты француз жазушысы Мольер айтқандай-ақ «бақытсыз адамды көріп тұрып, бақытты болу мүмкін емес». Ал, бізде арзан несиенің арқасында аяқ-астынан бай бола қалған кешегі кедейлер қаланың қоқсық тастайтын жәшіктерінен нан іздеп жүргендерді көріп қалса, іштей мерейленіп, бейшараға кекете қарап тұрады.

Мен осындай шала піскен мырзалардың бірін білемін. Ол өзінің туыстарын, таныстарын оқтын-оқтын үйіне «қонаққа» шақырып тұрады. Дәлірек айтсақ, қонаққа да емес, үйіне де емес, ауласына шақырады. Ал, әлгінің үш қабатты, отыз бөлмелі жеке меншік үйі атты адамның қолы жетпейтіндей биік бетон қабырғалармен қоршап қойылған.

Дарбазасында қарулы қарауыл тұр. Арыстандай айбарлы төбеттер азу тістерін ақситып, бейтаныс адам көріне қалса, бас салуға әзір. Әлгі мен айтып отырған бай жігіт «қонақтарын» үйіне емес, айналасы ат шаптырым осы аулаға жинайды екен.

Бір сәт ауланың қақ ортасына айналып тұратын биік кресло қойылды. Аяқтарына дейін алтын жалатып, қымбат былғарымен қапталған креслоға әлгі жігіт өзі қонжиып отырып алды. Ал, «қонақтар» оның айналасын қоршап, иіліп, тағым етіп, жалбарынған күйлерінде кезекпе-кезек өздерінің мұңын айтып, жылап тұр. Әлгі «мырза» жігіт жақын адамдарының жәрдем сұрап, жылап тұрғандарын көргенде кәдімгідей масайрап, еңсесі көтеріліп, рахаттанып қалады екен. Ол креслоның арқасына басын тіреген күйінде көзін жұмып, мүлгіп, бейне бір ерте көктемде күннің шуағына жылынып отырған адамдай ләззаттана түсті. Бұл ләззаттың әсерін арттыра түсу үшін қасында қасапшының итіндей жалаңдап тұрған көмекшісіне көзін қысты. Ол жүгіріп барып қоймадан қапқа салынған ауыр жүкті ырсылдап зорға көтеріп келді. Келді де қаптың аузын ашып жіберіп, әбден иістеніп кеткен қойдың етін аула ішінде өрі-бері арсылдап жүгіріп жүрген тайдай-тайдай төбеттерге қарай лақтырып-лақтырып жіберді. Ал, иттер асықпай, аяқтарын маңғаздана басып барып етті иіскелеп көрді де, жемей кетіп қалды. Өйткені оларға еттен де дәмді, қымбат тағамдарды иттерге тағам сататын арнайы дүкендер-

ден әкеп беріп жүр. Итке арнап дайындалған мұндай тағамдарды дүкендерде аса қымбат тұратын әшекейлі қораптарға салып қояды екен. Мына аулада сондай қораптар тау-тау боп үйіліп жатыр.

Ең қызығы, әрі ең қайғылысы — әлгі иттер жемей кеткен еттерге «мырза» жігіттің қонақтары жаппай бас салып, қым-қиғаш таласады екен. Мен етке таласып жатқан иттерді бұрын көп көргем. Ал, етке таласып, бір-бірімен ырылдасып жатқан пенделерді сол жолы тұңғыш рет көріп, креслода отырған «мырза» жігітті өз қолыммен тұншықтырып өлтіргім келді. Бір қойдың үлкен жамбасын екеуі екі жағынан ұстап алып тартқыласып жатқан екі шалға қарап отырған «мырза» жігіттің қуанышында шек жоқ еді. Ол кешегі кедейлігі үшін әлдекімдерден өш алғандай болып отыр.

Біреулердің қасіретінен ләззат алатын осындай зұлымды көргеніме өкіндім. Өзім де өмірден түңіліп кеткендей болдым. Күні бүгінге дейін сол жиіркенішті көрініс көз алдымнан кетпейді.

Міне, ұлым, көрдің бе? Бақыт пен байлықтың шынайы мәні ақыл-парасатта жатыр ғой. Әлгі «мырза» да өзін бақытты санайды. Оның бақыты — өзгелердің қасіретін көруде жатыр. Өзінің үстемдігін көрсетуде жатыр. Өзгелердің өзіне жалынуында жатыр. Құдайға шүкір, әзірше мұндай «мырзалар» көп емес.

Ал, бақыт пен байлықтың таразысын тең ұстай білетін зиялы жандар өзінен гөрі өзгелердің қамын көбірек ойлайды. Дәл осындай жағдайда «Кең пейілдің ішінде кен жатады, тар пейілдің ішінде тас жатады» деген қанатты сөз ойға оралады. Өмірде әрқашанда кең пейілді адамдар ұтады ғой. Меніңше, тек өзгелерге бақыт, қуаныш сыйлайтын адам ғана шынайы бақытқа ие бола алады.

Адам табиғатының өзі онша көп нәрсені талап етпейді. Бірақ ашкөз жандар адам жаратылысына тән осындай қарапайым заңдылықтармен санаса бермейді. Сол арқылы қанағат сезімін жоғалтып алады. Дүние-мүлікті, әйтеуір көбірек қамтып, көбірек жинап қалуға жан салады. Бір данышпан бай адамды әскердің қару-жарағын тиеген арбаның үстіндегі арбакешке ұқсатады. Артыңнан жау қуып келе жатқанда қару-жарақ артқан арбаны тастап кетуге де болмайды. Жолдан шықсаң, арба аударылып кетеді. Мұндай да әлгі арбакеш ой-шұқырға қарамай, төтесінен

желіп бара жатқан салт атты жауынгерге қызығып қарайды. Өйткені артық жүгі жоқ жауынгер атының басын кілт бұрып, жауға қарсы шабамын десе де, күші басым қарсыласынан бой тасалап, қалың орманға кіріп кетемін десе де өз ықтияры өзінде.

Менің не айтайын деп тұрғанымды аңғарған шығарсың. Өзіне артық дүние жинамайтын кедей адам әлгі салт атты жауынгерге ұқсас болып келеді. Ол еш нәрседен қорықпайды. Қалай қарап жүремін, қалай қарап тұрамын десе де ықтияры өзінде.

Жалпы еркіндіктің не екенін тек еркін адам ғана сезінеді. Мен саған адамға жалпы материалдық игіліктер керек емес деп отырғаным жоқ. Керек. Тек ынсап-қанағат қағидасын ұмытпау керек. Ал, қанағат дегеніміз адамның өз еркімен кедей болуы деген сөз. Мен саған тақыр кедейлік туралы айтып отырғаным жоқ. Төрт мүшесі түгел адамның ішетін асы, киетін киімі болуы тиіс. Оған дауым жоқ. Мен шамадан тыс, адамның табиғи қажетінен артық байлық туралы айтып отырмын.

Біреулер әбден байып алсам, бейқам, уайымсыз жүрер едім деп ойлайды. Есінде болсын адамның байлығы артқан сайын оның қайғы-уайымы да еселеп үдей түседі. Бай адамды ішінде дүние-жиһазы сыймай тұрған үлкен қойманың қарауылы деуге болар еді. Өйткені сонша мол дүниені өз игілігіне жаратуға әлгі «қарауылдың» ғұмыры жетпейді. Сол себепті ол дүние-мүлікті өзіме емес, балаларыма жинап жатырмын деп ар алдында ақталмақ болады. Бірақ онысынан түк шықпайды. Мен саған әкесінің байлығынан бақыт емес, қасірет көрген бір бала жігіт туралы бұрын жазған хаттарымда айтқан едім. Сен соны ұмытпа.

Ұлым менің!

Бүгін мен саған «жаңа қазақтар» туралы көп айттым. Әрі сол бай жігіттердің іс-әрекетіндегі, мінез-құлқындағы көлеңкелі тұстарына көбірек тоқталдым. Бұған қарап, сен бізде өркениетті елдердегі секілді өресі биік бизнес адамдары жоқ екен деп ойлап қалма. Әдетте жаман нәрсе көзге тезірек шалынады ғой. Әйтпесе жоғары білімді, терең парасатты, адамгершілігі мол, бірнеше шет тілдерін меңгерген, иманжүзді бизнесмен жігіттер бізде де аз емес. Мен соларды көргенімде қайырымды халқымыз, берекелі еліміз,

құнарлы жеріміз, көл-көсір көңіліміз бар екеніне иманымдай иланып, іштей шүкіршілік етемін.

Жақында мен осындай жаны жайдары «жаңа қазақтардың» бірімен жақынырақ таныстым. Адамның биік төбеге шықса көзі ашылып, жақсымен сөйлессе көңілі ашылып қалады ғой. Сол жігітпен танысқалы бері мен де бір түрлі мерейленіп, көңілімнің көкжиегі кеңіп қалғандай болды.

Мен онымен кездейсоқ таныстым. Аурухана ауласында серуендеп жүр едім. Бір сәт науқасы аса ауыр аурулар жататын реанимация бөлімінен бір жас әйел дауыстап жылап шықты. Ауыр науқастардың бірі дүние салған шығар деп ойладым. Есік алдындағы жеңіл машинасына енді отырайын деп жатқан бір жас қазақ жігіті машина есігін қайта жапты да, тез жүріп маған келді:

— Не боп қалды, ақсақал?

— Білмедім. Шамасы, анау жылап тұрған әйелдің жақын адамы үзілген-ау, — дедім.

Екеуіміз әлгі әйелдің қасына барып, не болғанын сұрастырдық. Сөйтсек, оның сегіз жасар қызы әл үстінде жатыр екен. Бір-екі сағат ішінде оған операция жасамаса, баланың өміріне қатер төніп тұр депті дәрігерлер. Ал, мұндай аса күрделі операция өте қымбат тұрады екен. Қыздың анасы ақшасы жоғын айтып еңіреп тұр.

Жаңағы жігіт екеуіміз де аяқ астынан не істерімізді білмей апалақтап қалдық. Жас жігіт менен гөрі есін тезірек жинады. Қалтасынан ұялы телефонын шығарды да, біреуге қоңырау соқты.

— Амансыз ба? Мен Жәнібек Айдарұлымын ғой. Бүгін қоймадан жүз мың теңгеге тауар алуым керек еді. Соны кейінге қалдырсаңыз. Құжаттар сіздің кеңседе жатыр. Кейін өзім тағы да хабарласам, — деді.

Соны айтты да, әлгі жігіт белдігіне байлап қойылған былғары әмияннан бір уыс ақша шығарды:

— Мінекейіңіз, алыңыз. Жүз мың теңге. Дәрігерлер операцияны қазір бастасын, өтінемін, — деді.

Бірақ жылап тұрған әйел ат-тонын ала қашты. Ақша беріп тұрған жігітке ризалықпен емес, үрейлене, күдіктене қарады. Өмірінде ешкімнен жақсылық көрмеген бейшара болса керек. Ақыры жігіт науқас қыздың анасын ақша алуға көндіре алмайтынына көзі жетті. Бір сәт ол маған көзін қысты да, дереу ауруханаға кіріп кетті.

Арада жарты сағат өтпей-ақ Жәнібек күлімсіреп қасымызға келді. Қолында тілдей қағаз. Онда: «нейрохирургиялық операция үшін жүз мың теңге төленді» деп жазылыпты. Арадағы ауыр тыныштықты Жәнібек бұзды:

— Ақшасын төледім. Міне, квитанция. Операция басталып та кетті. Дәрігерлер бәрі жақсы болады деп жатыр.

Бағанадан бері булығып, даусын қатты шығармауға әрекет жасап, өзінен-өзі тұншыға өксіген әйел Жәнібекті қапсыра құшақтап, барынша еңіреп жылап жіберді:

— Ойбай-ау, онша ақшаны өмір-бақи тауып бере алмаймын ғой. Күйеуім жоқ. Әке-шешем қарт зейнеткерлер. Енді қайда барам, қайдан табам, не істеймін, жарандар?!

— Қойыңыз. Жыламаңыз. Мына жұрттан ұят болады. Одан гөрі құдайдан операцияның сәтті аяқталуын тілеңіз. Ал, ақшаны қайтаруға асықпаңыз. Қызыңыз аман қалып, бәрі жақсы болса, он жылдан кейін күйеуге ұзатпайсыз ба? Сонда қыздың қалың малын мен аламын, — деді.

Бағанадан бері еңіреп, егіліп, бүгіліп тұрған әйел оқыстан күліп жібергенін өзі де байқамай қалса керек:

— Иә, қарағым, өркенің өссін. Құдай ондай күнге жеткізсе, қалың малы сенікі. Қызыма өкіл әке боламын десең де ықтиярың, — деді.

Не керек, сол күннен бастап Жәнібек екеуіміз ағалы-інілі туыстардай боп кеттік.

Жақсы адамда жаттық жоқ қой. «Жақсының жаны жаннат» деп тегін айтпаса керек. Сол бір елгезек жігітпен бәгімелескім келеді де тұрады.

Біздер аз күнде-ақ бір-бірімізді көптен бері білетін адамдардай жақындасып кеттік. Мен оны жақсы мағынадағы «жаңа қазақтардың» шынайы үлгісі дер едім. Кеңестік заманда Мәскеуде оқыпты. Техника ғылымдарының докторы. Бұл салада ашқан жаңалықтары да аз емес. Қазірдің өзінде ол үлкен бизнесті ғылыми-зерттеу істерімен қосақабат алып жүр. Әйтсе де, мені ерекше тандандырған жәйт — Жәнібектің бизнесі де емес, ғылымы да емес, тіпті табан астында көрсеткен мырзалығы да емес еді.

Жәнібектің адами тұлғасын мен бір той үстінде тұңғыш рет көргендей болдым. Үстіндегі ақ жейденің жеңдерін білегіне дейін түріп тастап, орындықта сәл шалқая отырған күйінде қолындағы домбырасын безек қақтырып, Құрманғазы күйлерін бірінен соң бірін күйқылжыта жөнелгенде

мен өзімді біресе Сарыарқада, біресе Алатауда тұрғандай сезіндім. Көп жылдар бойы Мәскеуде тұрып, қызмет істеген жігіттің ұлттық өнерімізді ұмытпай өзімен бірге ала жүргеніне ішімнен дән риза болдым. Ғұмыр бойы қазақ қауымының қақ ортасында жүріп-ақ домбыраны қалай ұстау керектігін білмейтін жігіттердің талайын көрдім. Анасынан о баста шынайы қазақ боп туылған жандар қай жерге барса да қазақ боп қалады екен-ау деген ой келді маған.

Сәл үзілістен кейін Жәнібек домбырасын қайта қолға алып, Қазтуған, Жиембет, Шалкиіз, Бұқар жырау толғауларын бірінен соң бірін термелей айта жөнелгенде отырған жұрт ду қол соғып, мәре-сәре боп қалды. Егер өзі қаласа, өнер саласында да биікке шарықтап шыға алатын қабілеті бар екен-ау деп ойладым. Енді өмірде сегіз қырлы, бір сырлы жігіттердің болатынына шүбәм қалған жоқ.

Дегенмен, Жәнібекті тағы бір қырынан кейінірек танығандай болдым. Ол қазақтың сан ғасырлық мәдениет, әдебиет және өнер тарихын да жетік біледі екен. Қазақ шежіресін жазуға деректер жинап жүргенін көрдім.

Иә, сырт көзге қарапайым ғана болып көрінетін осы бір жігіттің рухани әлемі мейлінше бай екенін мен кейінірек білдім. Жәнібекте материалдық байлық пен рухани байлық өзара әдемі үйлесіп жатқанын аңғардым.

Әдетте, біз ақшаға жомарттық жасаған жандарды ғана қайырымды деп түсінеміз ғой. Тегінде, шынайы қайырымдылық адамның рухани дүниесі арқылы көрініп жатады. Мұндай адамдардың қолы ғана емес, ішкі жан-дүниесі де барынша ашық-жарқын болады. Қазақта «Жақсы келді дегенше, жарық келді десейші, жақсылықтың ұрығын алып келді десейші» дейтін қанатты сөз де бар. Шынында да, Жәнібек өзі барған ортаға мейірімділік дөнегін шашып жүрген сияқты.

Ұлым менің!

Жалпы, мейірімділік жайын сөз еткенде, ең алдымен, аяулы анамның жарқын бейнесі көз алдыма келе қалады. Тегінде, қайырымдылық, бауырмалдық, жомарттық сезімдері адамға туа бітетін қасиет қой деп ойлаймын.

Өзімнің балалық шағымды, марқұм анамды ойласам-ақ, сонау бір сұрапыл жылдары біздің шағын ауылға алыс өлкелерден қарашай, түрік, авар, поляк және неміс отбасыларының қоныс аударып келгені есіме түседі.

Бәрі де дәл бүгінгідей көз алдымда тұр. Сол жылы қыс қатты болды. Қаңтар айы еді. Бір күні колхоз кеңсесінің алды адамдарға толып, аяқ астынан у-шу боп кетті. Бір топ бала жүгіріп, жетіп бардық. Он шақты арба үстінде бейтаныс адамдар қыбыр етпей отыр. Іштерінде өзіміздей балалар көп екен. Колхоз төрағасы өзі шақыртқан адамдарға қарата сөйлеп, бірдемені ынты-шынтымен түсіндіріп жатыр. Бір кезде әкем көштің орталау тұсында тұрған арбаға барып, жегілген аттарды тізгінінен ұстады да, жетелей жөнелді. Арбаның артынан біз де жүгірдік. Әкем әлгі арбадағы он шақты адамды үйге алып келді. Қоныс аударған қарашайлар екен. Он бір баласы бар.

Біздің ортасында дәлізі бар шағын екі бөлмелі қоржын үйіміз болатын. Өзіміз әрең сыйып отырғанбыз. Сол күні әкем мен анам жабылып жүріп, бір бөлме мен ортадағы ділізді әлгі қарашай отбасына босатып берді.

Анам болса, бейне бір жақын туыстары көшіп келгендей-ақ қуанып жүр. Нағыз ашаршылық жылдары ғой. Әрбір отбасы үйіндегі бір-екі қап жүгерісіне сеніп, шықпа жаным, шықпа деп отыр. Біздің үйде әйтеуір картоп, сәбіз, кептірілген өрік пен қауын қағы біраз бар еді. Тіпті үйдегі бір сиырдың сүтіне ауыз ашып отырған алты баланы айтпағанның өзінде, кейбір көршілеріміздің бесіктегі сәбилеріне де анам күн сайын сүт апарып беретін.

Міне, енді соның бәріне ойда жоқта тағы он бір бала қосылды. Әкем не болар екен дегендей анамның жүзіне қарады. Анам абыржыған жоқ.

— Қазан аузы жоғары деген ғой. Бір мәнісі болар. Тәңірдің берген ризығын жер. Бұларды да құдай пенде қылып жаратқан ғой, — деді.

Сол күннен бастап анам күні-түні көшіп келген көршілеріміздің балаларымен әуре болып кетті. Оларға тамақ пісіріп беретін де, шомылдыратын да, шаштарын алып, киімдерін жамайтын да менің анам еді. Бұлардың әке-шешесі таң атпай жатып, елең-алаңда колхоз жұмысына кетіп қалатын. Содан түн ортасында ғана үйге оралушы еді.

Енді бүгін ойлап қарасам, анамның сол қарашай балаларына жасаған қамқорлығы шексіз болған екен ғой. Бөтен адамның баласы үшін соншалықты бәйек болып, өз жанын отқа да, суға да салу тек аналардың қолынан келетін шығар. Сол кездегі анамның күні бойы тыным таппай ошаққа от

жағып, тандырға нан пісіріп, самауырынға шай қайнатып, сүт пісіріп, күбі пісіп жүргені әлі күнге көз алдымда тұр.

Ұлым менің!

Менің әкем өз анасын мақтап отыр деп ойлайтын шығарсың. Иә, сенің мейірімді әжең, шынында да, мақтаныш етерліктей жан еді. Алайда, мен саған тек өз анам туралы ғана айтып отырғаным жоқ. Мен өз анамды сөз ету арқылы сонау қиын-қыстау кездегі барлық тауқыметті өз мойындарымен көтерген қазақ ауылындағы қаһарман аналар хақында әңгіме қозғап отырмын. Сол кездегі аналардың ерлігі әлі күнге тарихтан да, әдебиеттен де, өнерден де өзінің толық көрінісін тапқан жоқ. Біз солардың ерлік бейнесін жасау арқылы бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуіміз керек.

Менің ойымша, әрбір жас жігіт яки бойжеткен қыз өздерінің әкелері мен аналары, аталары мен әжелері басып өткен өмір жолын жақсы білуге міндетті. Солар басып өткен өмір белестері ауыр болды ма, жеңіл болды ма, бәрібір білуі тиіс. Бүгінгі ұрпақ солардың жақсысынан үйреніп, жаманынан жиренуі қажет-ақ.

Егер мен әкем мен анамның өз балаларына ғана емес, өзгелерге де жасаған қамқорлықтарын көрмей өскенімде, онда өз ұлдарыма да, басқаларға да осыншалықты ыстық ықылас, шынайы мейірім көрсете алмас едім. Қазіргі кейбір ата-аналар өз ұлдары мен қыздарына дұрыс ақыл айтып, жақсы кеңес беріп жатады. Бірақ өздері мүлдем басқаша қағида бойынша өмір сүреді. Ал, жас бала ешқашан ата-ананың айтқанын емес, істегенін істейді. Оларға құлақпен естігеннен гөрі көзбен көрген көбірек әсер етеді.

Иә, анам жайындағы ой-толғаныстарым таусылар емес. Жан-жүрегіме мейірім-нұрын құйған анам жайында айта бергім, айта бергім келеді. Қысқа хатта бәрін әңгімелеп шығу мүмкін емес. Әйтеуір анам жайында айтқаным сенің мейірімді жан боп өсуіңе септігін тигізер деп ойлаймын.

Ұлым менің!

Мен саған кедейлік жайында да, байлық туралы да өз білгенімше біраз пікір айттым ғой. Әйтсе де, сен сол айтқандарымның ішінде, әсіресе, адамның ішкі жан-дүниесі, рухани байлығы жайындағы ой-толғаныстарыма көбірек назар аударсаң екен. Өйткені рухани жағынан шындалған адам ғана өзі үшін де, елі үшін де шексіз мол игілікті істер тындыра алады.

Мен сені рухани жағынан аса бай адам болса екен деп армандаймын. Ал, дүние-қоңыз бірде жетіп, бірде жетпей жатады ғой. Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз деген емес пе. Дүниеқұмарлық мінез — ешқашан адамды жақсылыққа қарай жетелеген емес. Қалай болған күнде де сен тоқпын деп тасыма, жоқпын деп жасыма, балам. Әкем марқұм маған осы бір қанатты сөзді көп айтатын.

Ең бастысы — адамның пейілі кең болуы керек. Пейілін тарылып тұрса, онда саған мына дүниенің кеңдігінен не пайда? Бағанадан бері саған айтып отырған ой-пікірімнің бәрі қазақтың «Тарылмай тұрсаң көңіл әдемі, тарықпай жүрсең өмір әдемі» деген бір мақалына сыйып кететін сияқты. Шіркін, тарылмай тұрып, тарықпай жүруге не жетсін. Күнделікті атқаратын барлық іс-әрекетің осы қарапайым қағиданы жүзеге асыруға бағытталуы тиіс. Менің саған байлық пен кедейлік, қанағат пен мейірімділік жайында айтқан ой-пікірлерімнің бәрі осыған келіп саяды. Соны ұмытпағаның жөн, құлыным. Сау-саламат бол. Өзіңнен хат күтем.

8

Ұлым менің!

Сен өз хатыңда бақыт туралы, бақытты және бақытсыз жандар жайында көсіліп-ақ жазған екенсің. Қызығып оқыдым. Бақыт хақында өз пікірің бар екен. Соған қуандым. Өмірдің аса күрделі пәлсапалық ұғым-түсініктерінің мән-жайын тереңдеп пайымдағаныңа шүкіршілік еттім.

Алайда, бақыт хақындағы кейбір ой-пікірлерің маған сәл үстірттеу көрінді. Өйткені сенің бақытты деп тамсанып отырған кейбір адамдарың құдайдың қарғысына ұшыраған нағыз бақытсыз жандар екенін мен жақсы білемін. Мен олардың «артистік» өмірін сен сияқты сырттай тамашалап қана қойған жоқпын. Мен ол адамдардың шынайы тұрмыс-тіршілігімен аралас-құралас болдым. Кеше ғана қоқыс тастайтын жәшіктерден шөлмек жинап жүрген жандардың «мерседеске» қалай ие болғанын өте-мөте жақсы білетін адаммын.

Міне, сол бүгінгі кейбір «жаңа қазақтар» өздерінің кешегі күй-жайын, мүшкіл халін тез ұмытып кетті. Олар тіпті өздеріне көмектескен мемлекеттің жақсылығын да бүгін мойындағысы келмейді. Анасынан бай-бизнесмен

болып туылған адамның рөлін ойнағысы келеді. Әйтеуір олар сырт көзге бастарына бақыт құсы қонған жандар болып көрінуге барынша әрекет жасаудан жалықпайды. Шынында да, олар өмір сахнасындағы аса дарынды артист екеніне мен өзім күдіктенбеймін.

Ұлым менің! Қайта сенің «бақытсыз» деп бағалаған кейбір адамдарың шынайы бақытты жандар. Олардың ар-ождандары молдір. Олар адамның да, құдайдың да алдында өздерінің жан тазалығын, ар тазалығын дәлелдей алатын адал адамдар. Ешкімнің ала жібін аттаған емес. Әйтсе де, олардың да өзіндік «кемшіліктері» бар. Олар күрес үшін жаралған адамдар емес. Момын жандар. Мынадай шаруа тындырдым деп көкірек қақпайды. Тіпті кейде өзінің моралдік құқығын да қорғай алмайды. Ақ көйлекке кір жұққыш келеді. Әдетте адал жандар жалалы болып жүреді. Менің соларға жаным ашиды.

Енді сенің Қортықбек атты бақытты адамың туралы сөз қозғайық. Сен оның «бақытты ғұмырын» сырттай тамашалап, әбден тамсанған екенсің. Ал, мен кеңестік дәуірде Қортықбекпен ұзақ жылдар бойы қызметтес болдым. Нарық заманы он жылдың өзінде-ақ талай ұғым-түсініктердің мән-мағынасын өзгертіп жіберді ғой. Біреуге қайырымдылық көрсету — қашаннан-ақ жақсы адамның бойындағы табиғи, үйреншікті қасиет саналып келген. Бүгінгі таңда кішкентай қайырымдылық жасаған адамдарды ерекше киелі қасиеті бар күдіретті жандар етіп көрсетуге әрекет жасайды. Бүгін болар-болмас шығын шығарып, жеті атасынан бері бүкіл елді бағып келе жатқан Атымтай жомарт атану қиын емес. Қайырымдылық — атақ шығарудың дөрекі құралына айналып кетпесе жақсы болар еді. Бұл арқылы мен саған біреуге жақсылық жасасаң оны міндет қылма деген пікірді айтпақпын. Басқаға жасаған жақсылығыңнан өзің ләззат алатын бол, балам. Мен сенің сондай адам болуыңды қалар едім.

Дегенмен, сен жер-көкке сыйғызбаған Қортықбекке қайта оралайық. Бұдан он шақты жылдар бұрынғы оның аты «Қортық» еді. Нарық заманы келіп, өзі әбден байып алғалы бері түп-төркіні үстемдік пен байлықты білдіретін «бек» деген тарихи сөзді есіміне қосып алыпты.

Ұлым менің! Біреуді келбетіне қарап кемсіту дұрыс емес шығар. Адамды құдай жаратады ғой. Әйтсе де, кейде жара-

тылыстың өзі адамның ішкі жан дүниесі мен сыртқы тұрқын сәйкес етіп жіберетініне қайран қалам. Иә, жаратқанның өзі жаны ашымай, Қортықбекке бір қарыс ғана аласа бой беріп, іркілдеп тұрған торсықтай қарнын қыпқысқа, шидей екі аяққа артып қойыпты. Әйтеуір мен өзім Қортықбекпен кездескен сайын табақтай бетіндегі сығырайған қанды көздерін аша алмай, қатты қиналып тұрған Шыңғысханды мультфильмнен көргендей сезімде болам.

Қортықбек осы мекемеге алғаш бастық болып келгенде оған ең қиын іс — өзі сияқты мыртық денелі, аса қысқа бойлы, қортық көмекші тауып алу еді. Бұрынғы бастықтан қалған орта бойлы көмекшілердің бәрі Қортықбектің төбесінен төне қарап тұратын. Орта бойлы көмекшілердің жанында Қортықбек жеті-сегіз жасар баладай жерге жабысып қалатын. Мұның өзі Қортықбекті іштей қатты қорлап, ол өзінен-өзі құдайға налып, бұлқан-талқан болып жүретін. Ақыры бір күні Қортықбек өзі секілді ергежейлі қортық адамды тапты. Сол күні-ақ оны өзіне көмекші етіп алды. Егіз қозыдай ұқсас екі қортықтың дөңгеленіп қатар кетіп бара жатқанын көрген сайын қарындарымен жер тіреп бара жатқан шошқаның екі торайы көз алдыма еріксіз елестейді.

Қазақта «құдай — шебер» деген сөз бар. Осы сөздің шынайы мән-мағынасын өз басым қартайған шағымда ғана түсінгендей болдым. Дәлірек айтсақ, құдайдың шынайы шебер екеніне Қортықбектің бойы бір қарыс көмекшісі Торсықбектің түр-түсін көргеннен кейін ғана көзім жетті. Сыртқы ұқсастықты қойшы. Ондайлар бола беретін шығар. Бұл орайда мәселе басқада болып тұр.

Қортықбек пен Торсықбек екеуі екі түрлі психикалық науқаспен ауырады екен. Ең қызығы — бірінің бойындағы науқас екіншісі үшін таптырмайтын дәрі. Басқаша айтсақ, бұл екі адам кездесіп қалса-ақ болғаны, бірінің бойындағы табиғи қасиет өзінен-өзі екіншісін автоматты түрде емдей береді екен.

Қортықбек — садизм науқасына шалдыққан. Мұндай аурулар басқа біреудің жанын неғұрлым көбірек қинаса, өзі соғұрлым рахаттанып, мерейленіп, күшейіп, тіпті біраз уақытқа сауығып қалады.

Әдетте садизмге шалдыққан адамдар өте-мөте кекшіл болады. Жасында қорлықты көп көрген жандар кекшіл болатынын қазақ қауымы ерте кезден-ақ жақсы білген.

Сол себепті олар жас балаға қорлық көрсетпеуге, ұрып-соқпауға барынша әрекет жасап отырған. Бала жасында қорлық пен зорлықты көп көрсе, өсе келе өзі де өзгелерге жамандық істеуге құштар болады деп ойлаған. Сол себепті қазақтар балаларын ұрыс-керіс болып жатқан жерден аулақ ұстаған.

Ал, Қортықбектің ес жиып, етек жапқалы бері көргені — маскүнем әке-шешесінің күнделікті ұрыс-керісі, айқай-шуы, төбелес-тартысы болды. Ол өмірдің өзі қолдан келгенше басқаларға жамандық жасаудан тұратын дозақ деп түсінді. Күштінің әлсізді қорлауы деп ұғынды. Әлсіздің күштіге жалбарынуы деп пайымдады. Өзіне берілген аздық-көпті билікті өзгелерден кек қайтару үшін тағдырдың тапсырған қамшысындай қабылдады. Сол себепті қолынан келсе кез келген адамды қорлау, зорлау, мұқату әдетке емес, ауруға айналды. Бірте-бірте ол өзінің ең жақын адамдарын, туысқандарын тіпті бала-шағасын қорлау арқылы өмірден ләззат алатын садист болып қалды.

Ал, Қортықбектің көмекшісі — Торсықбек медицинада мздахедство деп аталатын науқаспен ауырады екен. Мұндай психикалық дертке шалдыққан әрбір адам өзін басқа біреудің қорлауын, ұрсуын, ар-ожданын аяққа басуын, кейде тіпті ұрып-соғуын іштей қалап, тілеп тұрады. Торсықбек өзінен-өзі көрінгенге құлдық ұрып, жәмпендеп, жағымпазданып бәйек болып жүреді. Қортықбекке керегі де дәл осындай құлдық мінездегі көмекші. Борсықты таяқпен ұрған сайын семіріп, жүні құлпыра түседі екен. Ал, Торсықбек болса, қожасы қорлаған сайын рахаттанып, екі көзі нұр шашып, еңсесі көтеріліп, тынысы кеңіп, бойының құрышы қанып, кәдімгідей мерейленіп қалады.

Кейбір күндері Қортықбек жанын салып Торсықбекті қанша қорласа да, бойындағы ыза-кек титтей де тарқамай қояды. Мұндайда Қортықбектің денесінің ыстығы артып, ыза-кекке булығып, демігіп, бас көтере алмай, төсек тартып қалады. Науқасы мендеп кетпеуі үшін ішетін тағы бір дәрісі бар. Қортықбек енді соңғы амалға көшеді. Ол теледидар алдына отыра қалып, видеомагнитофон арқылы «психикалық күрес кассетасын» көреді. Бірін-бірі тамағынан тұншықтырып, қинап, азаптап, тепкілеп, жан азабына салып жатқан үрейлі кадрларды көрген сәтте Қортықбектің жүзіне жан бітіп, нұрлана бастайды.

Әлдекімнен өшін алғандай ентігін басады. Біршама тынығып қалады. Әйтсе де, ол экрандағы үрейлі көріністер біткен бойда-ақ, қайтадан жан далбасаға түсіп, құты қаша бастайды. Тынысы тарылып бара жатқандай болады.

Тірідей қолға түскен жемтіктің сорғалап тұрған қып-қызыл қаны ғана Қортықбектің көңілін көншітіп, жанын жай таптырады. Мекемеге бастық болып келген кезде қызметкерлерді кабинетіне жеке-жеке шақырып алып, әрқайсысының жанын малдың сүйегіндей ұзақ кеміріп, рахаттанатын. Өзінің ар-ожданын қорлатып қоюға жаны төзбеген намысы бар қызметкерлер бірден арыз беріп, жұмыстан кетіп қалды. Тіпті мекеме айдың аманында кадр жетпей, жабылуға айналды. Мұны сезген Қортықбек жаңа айла-шарғы іздестіре бастады. Ақыры оны тапты да. Біріншіден, қызметке енді өзінің туыстарын, таныстарын жинап алды. Иә, туыстар мен таныстар қашанда ұрыскеріске төзімді келеді. Екіншіден, өзінің айтқанына көнбейтін, айдауына жүрмейтін қызметкерлердің де «нәзік жерін» тауып, оларды да қамшының астына алды. Қортықбек сырттай қарағанда, өзіне бағынбайтын қыңыр мінезді қызметкерлерге көмектескен адам болып көріне білді. Әділдік іздеген асау мінезді қызметкерлердің де «кілтін» тапты. Бірінің баласын оқуға орналастыруға көмектессе, екіншісінің немересіне балалар бақшасынан орын тауып берді, үшіншісіне — банктен жеңіл несие алуға жәрдемдесті. Сол арқылы оларды жіпсіз байлап қойып, күн сайын, апталап, айлап, жылдап азаптай беруге мүмкіндік алды. Қортықбек «өз жемтігін» көптің көзінше қорлауды ұнатады. Ол адам жанының ең нәзік қылдарында зор шабытпен ойнауды жетік меңгерген. Кәдімгі скрипкада ойнап тұрған аса дарынды артист секілді шабыттанып, бір сәтке өзін-өзі ұмытып, құлшынып, аласұрып кетеді. Жәбірлеп тұрған адамы жанын қоярға жер таппай, көзінен жасы сорғалай жөнелген сәтте Қортықбек құдды скрипка таяқшасын бір сілтеп жіберген дирижерге ұқсап, сұқ саусағы шошиған қолын жоғары көтереді. Мұнысы: қаныңа қандым, бүгінге жетеді, — дегені.

Дегенмен, Қортықбектің шынайы рахаттанып, жан ләззатына бөленетін, құмардан шығатын жері кеңсе емес, өз үйі. Иә, солай, өз үйі. Бұрынғы әйелдерінің туыстары мен өзінің туыстарын «қонаққа шақырып», олардың жа-

нын жейтін күндері де аз емес. Мұндайда Қортықбектің үйіне көбінесе дерлік кемпір-шалдар жиналады. Алдымен ол «қонақтарына» кәдімгідей дастархан жайып, тамақ бергізеді. Содан кейін ғана Қортықбектің «жұмысы» басталады. «Менің жақсылығымды сендер ешқашан түсінбейсіңдер» немесе «Мен болмасам бәрің аштан өлер едіңдер» деген тақырыпта «лекция» басталады. Қортықбектің «лекциясынан» кейін дастарханнан дәм татқан әрбір кемпір яки шал таяқтарына сүйеніп, қалт-құлт еткен күйінде «қожайынға» қарап: «бізді қорғай гөр, қолдай гөр» деп, көздеріне жас алып, жалбарына бастайды. Мұндай аянышты көрініске қарап тұруға онша-мұнша адамның төзімі жетпейді, дәті шыдамайды. Ал, Қортықбектің бұл жарық дүниеден алатын бар ләззаты осы кемсендеген қарттардың көз жасында жатқан сияқты. Ол осы ақыреттей ауыр минуттардың бір секундын да жоғалтып алғысы келмей, өзіне телміре қарап тұрған мүгедек қарттың жан жалбарынышын бейне бір тәтті сусындай құшырлана, құмарта, рахаттана сіміріп жатыр.

Соның өзінде, Қортықбекке жалына қойғысы келмейтін «қыңыр жандар» да аз емес. Олар Қортықбектің сұсты жүзіне менсінбей қарап, сырттай кекетіп отырады. Ондайларға табанда күш көрсетуге Қортықбек дәрменсіз. Сол себепті өтірік күлімсіреді де қояды. Бірақ Қортықбек кекшіл жан дедік қой, кекшіл адам еш нәрсені ұмытпайды. Тек кек қайтарудың сәтті сағатын ғана күтеді. Ежелгі Рим ақыны Ювенал кекшілдікті мысқылдап ғажайып жырлар жазған. «Кек алу дегеніміз ұсақ та, пасық жанның қойын толмас қуанышы ғой. Бірде-бір кекшіл кісі бақытты болмақ емес», — деп жазыпты ол.

Кекшілдік пен қатыгездік ағайынды адамдардай бір-біріне жақын тұрған ұғымдар ғой. Көне заманның данышпаны Сенека «қатыгездік әрқашанда дәрменсіздіктен туады» депті. Мен айтып отырған Қортықбек пен Торсықбектер өтпелі кезеңді ұтымды пайдаланып, қыруар байлық жинап алса да, өздерінің дәрменсіздігін жақсы сезінеді. Түрлі айла-шарғымен иеленіп алған ғылыми атақ-дәрежесінің өзіне сәйкес еместігін, өзінің шынайы ғылымға ешқандай қатысы жоқ екендігін іштей мойындайды. Иә, олар дәрменсіз жандар. Сол себепті ондайлар көл-көсір байлықты да, мансап пен атақ-дәрежені де сол дәрменсіздігін жасыру

үшін қолданғысы келеді. Мұндайлар өзгелердің қайғы-қасіретінен ләззат алады. Кедейлер мен байлар әрқашанда болған. Алдағы уақытта да бола бермек. Біреу іскер, біреу жалқау. Мен бұл жайды түсінем. Ал, саған айтып отырғаным өзгенің қайғысына қуанбау керек демекшімін. Өмір жарысында өзің озып шығу үшін өзгелерді қулату шарт емес. Өз жолыңмен жүргенің жөн. Өйткені әрбір адам мына жалған дүниеге бақытты болу үшін келген. Бақыт пен бақытсыздықтың арасы айтарлықтай қашық емес. Бір-біріне иық тіресіп жақын тұр. Сол себепті оларды бір-бірімен шатастырып алу да қиын емес. Ең бастысы — бақытты адам өзінің бақытты екенін сағат сайын, күн сайын ұдайы сезініп отыруы тиіс. Өзің сезбеген бақыттың саған керегі жоқ, балам. Сол себепті бір данышпан «Бақытты болу бір бөлек, оны сезіне білу екінші бөлек» депті ғой.

Иә, талайдың жанын да, қанын да сорып жүрген Қортықбек пен Торсықбектер де өздерін бақытты санайды. Құдай сондай «бақыттан» сақтасын. Ішіне «нақақ көзден жас тамған кеседен» ішкен тамақ адам бойына ас болып сіңбейтінін, у болып тарайтынын ұмытпағаның жөн. Бақыт жайында бұдан да көбірек, бұдан да тереңірек айтуға болар еді. Алайда, сен өзің көне заман даналарының кітаптарын оқып жүр екенсің. Сол себепті бақыт пен бақытсыздық жайын даналардан үйреніп, өзіңнің ой-елегіңнен өткізіп, күнделікті тұрмыс-тіршілік аясында сынап, тексеріп, көріп жүргенің жөн. Біреулер үшін бала-шағасын аш қалдырмай, күнделікті тіршілік бесігін тербетіп отыру бақыт болса, екіншілер үшін бүкіл әлемге үстемдік жүргізу бақыт екенін де ұмытпағаның жөн шығар.

Қайталап айтам: Сен өз хатыңда Қортықбектің бай болғанын, бастық болғанын, «академик» болғанын жыр етіп жазыпсың. Алайда, оның қалай бай болғанын, қалай бастық болғанын, қалай «академик» болғанын айтпапсың. Ал, менің саған айтарым — сол Қортықбектің шіріген байлығы да, сатып алған атақ-дәрежесі де, қолдан жасалған мансабы да емес. Мен саған аспанмен тілдескен Алатаудың сонау шынар-шыңына қалықтап ұшып қыран да шығатынын, жер бауырлап жылан да шығатынын айтпаппын. Әрқашан да қыран мен жыланды ажырата білгенің жөн, ұлым. Әрине, мен сенің өз биігіңе жылан емес, қыран болып қалықтап ұшып жеткеніңді қалар едім.

Сен өз хатыңда жалған емес, шынайы бақытты пәлсапалық тұрғыдан терең түсінетініңді дәлелдеп-ақ жазып-сың. Алайда, шынайы бақыт сырт көзге бадырайып көрініп тұрмайды. Ол адамның ішкі жан дүниесінде жасырынып жатқан аса күрделі құбылыс. Сол себепті сырты бүтін, іші түгін жандарды бір-бірінен ажырата білгенің жөн.

Ұлым менің!

Менің жанымды жегідей жеп, күні-түні толғандырып жүрген тағы бір жөйт бар. Саған сол туралы айтпақпын. Біліп жүргенің жөн шығар. Мен қазақ халқының ұлттық дәстүрі, салт-санасы, әдет-ғұрпы жайында сөз етпекпін. Әсіресе, ұлттық дәстүр мәселесі өзімді көбірек ойландырып жүр. Өйткені көне тарихтың куәсіндей болып, бүгінгі күнге қадым замандардан жеткен ұлттық дәстүріміз соңғы кезде көрінгеннің қолында ойыншық болып, еріккеннің ермегіне айналып барады. Ал, шындап келгенде, дәстүр дегеніміз бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ұдайы ауысып отыратын, тарихи тұрғыдан әбден қалыптасқан іс-әрекеттердің рухани негізі ғой. Иә, әрбір ұрпақ өзінен бұрын ғұмыр кешкен ата-бабалар жасаған рухани мұраны игеріп, оны жаңа қоғамдық-тарихи жағдайға сәйкес жетілдіріп отыратыны да рас. Алайда, кейбір «жетілдірушілер» сан ғасырлар бойы сақталып келген ұлттық дәстүріміздің күре тамырына балта шапқысы келеді. Кейбір «жаңа қазақтардың» ұлттық дәстүрге жасаған қиянатын көргенде денең түршігеді. Ең жаманы — олар өздерінің тарихты білмейтіндігін, ұлттық дәстүріміз бен салт-санамыздың табиғатын түсінбейтіндігін мойындағысы келмейді. Ойына келген оспадарсыздықтың бәрін «ата-бабалар үрдісі» деп жаһанға жар салады. Бұл сөзіме бір ғана дәлел келтірейін. Жуырда бір жас бизнесмен жігіттің отыз жастар шамасындағы әйелі марқұм болды. Өлгі жігіт алыс-жақыннан бес жүздей адам шақырып, әйелінің құрметіне ас берді. Марқұмның жетісін де, қырқын да, жылын да көл-көсір көңілді той сияқты етіп өткізді. Бұл күндері жылаған адам болған жоқ. Қайта ән салғандар, билегендер, анекдот айтып қарқылдап күлгендер көбірек болды. Бизнесмен жігіт «марқұм әйелімнен аяйтыным жоқ» деп, адамдарға қолма-қол будақ-будақ ақша таратып, ақсақалдарға зерлі шапан жауып жатты. Мұның бәрін ол «ата-бабамыздан қалған ұлттық үрдіс» деп түсіндіруге әрекет жасай бастады.

Менің жаныма ең қатты батқаны — әлгі марқұм болған әйелді өз үйінің есігінен шығарып бара жатқанда да, оны қара жердің қойнына тапсырып жатқанда да тірі пенде дауыс шығарып, көзіне жас алып жылаған жоқ. Маған жылауға тыйым салынған сияқты боп көрінді. Басқалар түгілі, анасын жоқтап жылауға марқұмның бойжеткен қызы мен ержеткен ұлының да батылы бармады. Иә, олар ала көзімен атып тұрған әкесінен қорықты. Сол жердегі «зиялылардың» сөзімен айтқанда «әдептілік» сақтады. Мола басында сөз сөйлеген бір «философ» мәдениетті халықтар мұндай шараны тіпті көңілді өткізеді деген пікірді ортаға тастады. Адам баласы өзінің жақынын қай заманда қайғырмай, қара жердің қойнына тапсырғанын түсінбей тұрғандар да болды.

Сонда қалай, адам өлгенде жоқтап жылау нарық заманының талаптарына сәйкес келмей қалғаны ма? Ал, адамды осылайша үнсіз көміп қойып, зират басында ұялы телефон арқылы ертеңгі сауда-саттықты сөз ету дәстүр болғаны ма? Зират басында іштей күңіреніп тұрдым. Әлдекімдерге күйініп тұрдым. Іштей зарлап тұрдым. Бірақ жыламадым. Өйткені жыламайтындардан жиіркендім. Соларға қарап өзімнен-өзім түңілдім. Алайда үйге келгенде өзімді-өзім ұстай алмадым. Өкіріп жыладым. Өксіп жыладым. Өксігімді баса алмай жыладым. Жоқ! Қарапайым адамдық дәстүрді сақтамай жерленген бизнесмен жігіттің әйелі үшін ғана емес, ұлтымыздың біртіндеп зиратқа көміліп жатқан киелі дәстүрлері үшін жыладым. Бүгінгі байлардың сайқы-мазағына айналған салт-санамыз, әдет-ғұрпымыз, киелі үрдісіміз үшін жыладым. Жоқтау айту арқылы жастарға өмірлік ғибрат беріп келген дана қарттарымыздың ғасырлар бойы жалғастырып келген асыл дәстүрлерінен айрылып бара жатқанымызға жыладым. Көп жыладым. Қала берді өзім үшін жыладым. Ертең өмірмен мәңгілікке қоштасқанда, араққа тойып алған бір топ арсыздар ұялы телефонмен анекдот айтып тұрып жерлей ме деп жыладым. Сол күннен бері мен іштей жылап жүрген сияқтымын. Ұлттық қадір-қасиетінен айрылған жандардың мына қара жерді басып жүруге правосы жоқ сияқты көрінеді маған.

Ұлым менің! Мен жайында теріс ойлай көрме. Әкен ұлтшыл емес, тіпті ұлтжанды да емес шығар. Әйтсе де,

әрбір ұлттың тек өзіне ғана тән, мына жұмыр жердің бетінде осындай бір ұлт, халық бар екенін дәлелдейтін ерекшеліктер, өрнектер, бояулар болуы тиіс. Әрбір халық өзінің ерекшелігін ардақтап, мақтаныш ете білуі керек.

Туғанда дүние есегін ашады олең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең, —

деп ұлы Абай бекер айтпаған ғой. Міне, мен саған адамның қара жерге кірердегі соңғы сәтін айтып отырмын. Дана әжелеріміз жер қойнына тапсырылып жатқан бабаларын көрсетіп тұрып, балаларына көңілден мәңгі-бақи өшпейтін өсиет айтқан ғой. Жоқтаудың философиялық мән-мағынасын бүгінгі қазақтарға емес, басқа ұлт өкілдеріне түсіндіру керек қой деп ойлаушы едім. Әкемді жоқтап зар жылаған анамның күңіренген даусы әлі күнге дейін құлағымда тұр. Әкемнің бұл өмірде атқарған ізгі істерін анамның жоқтауынан түсінгендей болдым. Әкемнің өз ауылымыз, өз үйіміз үшін данышпан, батыр, мейірбанды болғанын жан жүрегіммен сезіндім. Әкемдей адам болуды балалық жүрегім қалаған сияқты болды. Әкем көзіме Ала-таудай биік, қол жетпес тұлға боп көрінді. Біреудің ала жібін аттамаған, ғұмыр бойы айналасындағы адамдарға жақсылық жасап келген, анамды өмір бойы сүйіп өткен, төрт бала тәрбиелеп өсірген әкемнің бейнесін мен күні бүгінге дейін анамның жоқтап айтқан өлеңдері арқылы көз алдыма келтірем.

Ал, бүгінгі қала тұрғындары қаза болғанда оны кейде көршілері де білмей қалады. Дауыс шығарып, айқайлап жылау «надандық» екен. «Өркениетті елдерде айғайламайды» дейтін данышпандар да шықты. Зират басында маңғазданып, сабырлылық сақтап, әдепті көрініп, қағазға қарап сөйлейтіндер де шықты. Бұрын әкелеріміз мұндайда: «Жылап ал, көңілді босатып ал, қасіретті ішінде сақтап арқалап өкетпе, запыраныңды құсып қал», — дейтін. Ал, кешегі мен көрген зират басындағылар марқұмның балаларына: «Жылама, көзіңнің жасын көрсетпе, ұят болады, дертің ішінде болсын», — деп жатыр. Анасы өлгенде жыламаған әлгі балалар өсе келе нағыз тасбауыр болатын шығар деп ойладымы. Солай болатынына иманымдай сенем. Өйткені мына жарық дүниеде анадан артық не бар?! Біз сонда балаларымызды еш нәрсеге жаны ашымайтын, ана-

сы өлсе де қасқиып қарап тұра беретін безбұйрек етіп өсіруіміз керек пе? Ондай баланың кімге керекті бар?

Ұлым менің! Әкем қайдағы-жайдағыны айтып кетті деп ойлайтын шығарсың. Егер біреу өлгенде артында қалған ұрпағы оған күйініп жыламаса, онда әлгі марқұмның тірі кезінде қандай адам болғаны, оның қайтыс болғаны немесе тірі жүргені мына жұртқа бірдей көрінгені ме? Бала кезімдегі бір оқиға есіме түсіп отыр. Біздің ауылда жалғыз басты бір қария бар еді. Әйтеуір мен көргенде әйелі де, бала-шағалары да жоқ болатын. Тек есігінің алдында жалғыз иті ғана жататын. Сол қария дүниеден өткенде бүкіл ауыл күңіреніп, жылап-сықтап жерледі. Марқұмның иесіз қалған иті үш күн бойы зират басына барып, қайта-қайта, құдды қасқыр секілді ұзақ үн шығарып ұлып жүрді. Сол ит көршілерінің берген тамағын ішпей, көп ұзамай өзі де өліп қалды. Бүгін ойлап қарасам, сана-сезімі әлі иттің дәрежесіне жете алмай жүрген адамдар да бар екен ғой.

Адам қартайғанда ойшыл болады. Көріліктің өзі көп нәрсеге ой жүгіртуге мәжбүр етеді. Бабаларымыз қарттарды ерекше құрметтеген ғой. Мұнда көп мән бар. Көрінген қарттың данышпан болуы шарт емес. Бірақ әрбір қарттың өмірлік тәжірибесі бар ғой. Соны да ойлана жүр, балам.

Көріскенше күн жақсы!

9

Ұлым менің!

Мен саған әрбір мәселе бойынша өзіндік пікірің болсын дегенді жиі айтам ғой. Соған бүгін қайта оралғым келіп отыр. Өйткені өзіндік көзқарасы жоқ адам — қоғам үшін аса қауіпті адам. Оны кез-келген жаққа қарай жетелеп әкете беруге болады.

Алайда, осы орайда сені бір нәрседен сақтандырғым келеді. Әдетте өзіндік көзқарастағы адам өзгелерге қыңырлау, дөрекілеу, төкаппарлау болып көрінеді. Өзіндік пікір айту — дөрекілік көрсету емес. Өзіндік көзқарасы бар әрбір адамға алдымен биязы мінез қажет. Әдетте адамдар сенің жасап жатқан қайырымдылық істеріңнен гөрі сыпайы мінезіңді жоғары бағалайды. Мәселен, қадым заман данышпаны Катон аса қайырымды, адамдарға көп жақсылық жасаған, жомарт адам болған екен. Бірақ өзгелерге суықтау қарайтын, көлденең келген көк аттыға иіле бермей-

тін, бірбеткей, мінезі қаталдау кісі болған. Ал, атақты Цезарьдің мінезі керісінше екен. Ол биязы, өзі көрінгенмен шүйіркелесе кететін, сөйлескен адамын іштартып тұратын, жылы жүзді жан болған. Бірақ Цезарь сараң, ешкімге еш нәрсе бергісі келмей тұратын, қолынан келетін жақсылықтың өзін қимайтын адам болғаны тарихтан жақсы мәлім. Соған қарамастан бүкіл Рим халқы аса қайырымды Катонды емес, биязы мінезді Цезарьді әулие санап, патша етіп сайлаған, төбелеріне көтерген.

Міне, балам, биязы мінез кейбір кемшіліктерінді де жуыпшайып кетеді. Өзіндік көзқараста болып, өз пікіріңмен өмір сүргенің дұрыс. Бірақ соның бәрін кішіпейілділік, сыпайылық арқылы іске асырып отыру қажет.

Тегінде, адамдарды бір-бірімен жақындастырып жіберетін нәрсе ақыл-парасат емес, мінез-құлық ұқсастығы болып табылады. Адам мінезін сөз еткенде француз қаламгері В.Гюгоның мына сөзі еріксіз еске түседі. «Әрбір адамның үш мінезі бар: басқалардың оған телитін, оның өзіне-өзі телитін және ақырында, шын мәнінде өзінде бар мінезі». Демек, әрбір адам өзінің мінезі қандай екенін өзі жақсы біле бермейді. Сол себепті өзің туралы айтылған өзгелердің пікірімен де санасып жүргенің жөн.

Мен өзім адам мінезін өзгертуге болмайды дегендерге қосылмаймын. Мінезді құдай бермейді. Ол күнделікті тіршілікте, тынымсыз күресте қалыптасады. Шынығады. Жетіле түседі. Кезінде неміс ақыны И.Гете: «Талант тыныштықта пісіп-жетіледі, мінез өмір дауылдарында шыңдалады», — депті ғой. Қалай болған күнде де жақсы мінез — ғұмыр бойы таусылмайтын жан азығың екені даусыз. Соны ұмытпа, балам.

Ұлым менің!

Сен өз хатыңда жақсы және жаман мінез-құлықтардың сыр-сипатын сұраған екенсің. Әрине, жақсы мінез де, жаман мінез де өзінен-өзі бірден қалыптаса қалмаса керек. Мінез-құлық дегеніміздің өзі адам бойындағы жағымды және жағымсыз қасиеттерден туындап жатады ғой. Біз әдетте балаларды тәрбиелеу барысында адамның асыл қасиеттерін ардақтап, жақсылық жайында көбірек айтуға әрекет жасаймыз. Адамгершілік, ерлік, кішіпейілділік, шыншылдық, әділдік, ұяттылық жайында айта-айта балаларды мезі қыламыз.

Ал, адамның жағымсыз қасиеттері жайында сөз қозғап жатуды онша ұнатпаймыз. Әдетте адамның жаман қасиеттерін атап айтумен ғана шектеліп, «ондай болма» деп ескертіп қоямыз. Менің ойымша, адамның асыл қасиеттерінен гөрі жағымсыз жақтары жайында көбірек әңгіме жасау керек. Балаға жағымсыз қасиеттердің ішкі табиғатын тереңірек түсіндірген жөн. Мұндай түсіндіру пәлсапа сабағынан оқылатын лекцияға ұқсап кетуі де ықтимал. Несі бар. «Ақыл — жастан, асыл — тастан» демей ме? Жамандықтың сыр-сипатын түсіндіру арқылы ғана жастарды одан жирендіруге болады. Сондықтан адамның жағымсыз қасиеттері жайында өкениң балаға сыр айтқаны артық бола қоймас. Өйткені өмір жолында алуан түрлі адамдарды кездестіресің ғой. Сол себепті адамның ұнамсыз қасиеттері туралы өзіндік пікірің болғаны дұрыс қой деп ойлаймын.

Бір қызығы — адам баласы сонау замандардан бері-ақ күншілдік, бойкүйездік, менмендік, төкаппарлық, екіжүзділік, қатыгездік, суайттық, қорқақтық сияқты адам бойындағы жиіркенішті құбылыстармен аяусыз күрес жүргізіп келген екен. Сол күрес сан ғасырлар бойы бір сәтке де саябырсыған емес. Бүгін де күн тәртібінен түскен жоқ. Ғалымдар әлі күнге дейін адамзатқа тән сол жиіркенішті құбылыстардың табиғатын, сыр-сипатын тынымсыз зерттеумен келеді.

Мен бүгін саған солардың кейбіреулері жайында білгенімді әңгімелеп бермекпін.

Адамға тән құмарлық қасиеттердің ішіндегі ең жаманы — күншілдік болса керек. Түсіндірме сөздікте күншілдік туралы: «іші тарлық, көре алмаушылық, бақастық», — деген анықтама берілген. Иә, әдетте іші тар, қызғаншақ, біреудің жақсылығын көре алмайтын, адамгершілігінен гөрі пендешілігі басым жандарды күншіл дейміз ғой.

Бұдан бес жүз жылдай бұрын ғұмыр кешкен ағылшын философы Ф.Бэкон: «Күншілдік — алдымен биік тау шыңдарына түсетін күн сәулесі іспеттес» деген екен. Шынында да, күншілдің көзі, алдымен, лауазымы биік адамдарға, талантымен талайды тандандырған түрлі өнер иелеріне, оңай жерден олжа тауып, бірден байып кеткен жандарға түседі. Күншілдік — жаратылысы жағынан арбау, сиқырлау, дуалау сияқты құбылыс. Бұл жәйтті ертеден-ақ биік лауазымды адамдар жақсы білген. Сол себепті

өзіне көз тиіп қалады деп қорыққан әміршілер, корольдер, императорлар өз көмекшілерінің бірін өзінен де жақсы киіндіріп алып, жиналған жұрттың назарын көбінесе дерлік соған аударып отырған.

Күншілдік жеке адамдар арасындағы ұрыс-керіске ғана емес, сонымен бірге, мемлекеттер арасындағы дау-жанжалдарға да себепші болып отырған. Шығыс халықтары арасында «Егер азап шеккің келмесе, онда күншіл болма» деген қанатты сөз бар. Әдетте ішкі жан дүниесі бай емес, рухы төмен жандар біреудің жақсылығын көре алмайтын, күншіл болып келеді. Жалпы, адам баласы екі қайнардың бірінен нәр алып, сусындап отырады екен. Рухы жоғары адамдар өзінің ішкі жан дүниесінің сарқылмас, мөлдір бұлақтарынан сусындайды. Ал, рухсыз адам басқа біреулердің бақытсыздығына қуанып, соны күндеу арқылы нәрленіп, өзін-өзі іштей демеп отырады. Демек, біреудің басына түскен бақытсыздық күншіл адамдар үшін рухани азық болып табылады. Өзінің өмірдегі сәтсіздігі үшін әлгі адамнан кек қайтарғандай болып қалады. Егер абайлап қарасаң, қазалы күндері күншіл жандар бойын тік ұстап, әдеттегіден гөрі батылдау сөйлеп, өзінше іштей мерейленіп жүреді.

Әдетте, күншілдер жақын туыстар арасынан көбірек шығады. Өйткені кеше ғана өзімен бірге жүрген туысының бүгін дәрежесі биіктеп, атағы артып, сол арқылы өзінен алшақтап бара жатқанын іші тар пенделер онша ұната қоймайды. Оны қызғаныш сезімі билеп алады. Сол арада күншілдік оты тұтанып кетеді. Сөйтіп ол өзінің жақын туысын табанда қалай жек көріп кеткенін өзі де аңғармай қалады. Енді ол өз туысына бұрынғыдай жақсылық емес, жамандық жасаудың жолдарын қарастыра бастайды. Өз туысын дәлелсіз кінәлап, жазғырады, түймедей кемшілігін түйедей етіп көрсетуге әрекет жасайды. Бұл айтып отырғанымның бәрі өз бойында ешқандай рухы жоқ, іші тар, қызғаншақ, бақас, яғни күншіл адамдар туралы екенін ұмытпа, балам. Әйтсе де, қадым заман данышпаны Эсхилдің «Ешкім күндемейтін адамның өмірі қызығарлық емес» деген сөзін де ескеріп жүргенің жөн.

Адам ешкімді күндемейтінін білесің ғой. Өйткені ақылды жан әрқашан да қолда бар азғантай дүниесін қанағат тұтады. Қанағат сезімі арқылы бақытты өмір сүреді. Ал, ақымақ пендеде қанағат-ынсап болмайды. Дүниенің бар

байлығын жинап алса да айналасындағы адамдарды күндеп, күні-түні іштей азап шегіп, тірі кезінде-ақ дозаққа түсіп жүреді.

Адам бойындағы сырт көзге тез түсетін жағымсыз қасиеттердің бірі — тәкаппарлық, менмендік, мақтаншақтық, атақ құмарлық дер едім. Бұлардың бәрі бірінен-бірі туындап, өзара іштей үйлесіп, үндесіп жататын көп қырлы құбылыстар. Қазақ қауымында өркөкірек, менмен, паң адамды тәкаппар дейді. Тәкаппарлық — адамның өзі туралы тым жоғары пікірі мен өзгелер жайында тым төмен пікірі салдарынан туындайды. Сол себепті өзін-өзі асыра бағалайтын адамды тәкаппар, мақтаншақ дейміз.

Дәл осы арада саған мақтаншақтық пен мақтаныш ете білудің арасында жер мен көктей айырмашылық бар екенін ескерте кеткім келеді. Әрбір адам өзінің елін, туған жерін, ұлтының әдет-ғұрпы мен салт-санасын, халқының бай тарихын мақтаныш ете білуге міндетті. Мұның өзі сол адамның патриоттық сезімі жоғары екенін дәлелдей түсетін нақты дерек болып табылады. Ал, М.Әуезов айтқандай-ақ тумай жатып толдым деу, толмай жатып болдым деу нағыз мақтаншақ адамға тән мінез. Әдетте мақтаншақтық адамды атақ құмарлыққа қарай жетелеп отырады. Ал, атақ құмарлық пен ақымақтық — ағайынды адамдар секілді бірін-бірі қолдап, бірін-бірі іздеп жүреді. Өзіне-өзі масаттанып, өзіне-өзі ғашық болып жүрген жандарды көпшілік ұнатпайды. Сол себепті тәкаппар, атақ құмар, менмен жандар бірте-бірте жұрттан оқшауланып қалады. Менің ойымша, тәкаппарлық мінез шайқас алдында тұрған ұлы қолбасшыларға, ақылына көркі сай аса сұлу бойжеткендерге ғана жарасатын сияқты.

Жоғары лауазымды адамдар үшін ең қауіпті нәрсе — айналасында жүрген жағымпаз жандар дер едім. Өз бастығының әр адымын аңдып жүріп, реті келген сәтте оның абыройын айрандай төгетіндер де, жақсының қадір-қасиетін кетіретіндер де, достарын сыртынан сатып кететіндер де, осылар, жағымпаздар. Бұған бүкіл адамзат тарихынан көптеген қызықты мысалдар келтіруге болар еді. Адамның лауазымы артқан сайын жағымпаздары да көбейіп, әрі олар бұрынғысынан гөрі әккіліне түседі. Бастығына жағыну үшін жалбақтайтын, қошеметшіл, жарамсақ, жағымпаздар қай заманда да болған. Бұл — өмір заңы болса керек. Әйтсе

де, әлгі жоғары лауазымды адам неғұрлым ақылды болса, төңірегіндегі жарамсақтары да солғұрлым аз болады. Бірақ болады. Өйткені әрбір ұлы адамды қолпаштап, демеп, көтермелеп тұратын осындай бір күш қажет сияқты. Бүкіл адамзат тарихы осы пікірді растай түседі.

Сау-саламат бол, құлыным.

10

Құлыным менің!

Осы жолғы хатымды аздап ашу үстінде жазып отырмын. Артық айтсам, айып етпе. Жоқ. Саған ренжіп отырғаным жоқ, балам. Бүгін өзім сияқты кейбір қарттарға қыжыным келіп отыр. Саған осындай жайсыз жәйтті айттып, көңіл-күйінді бұзбай-ақ қояйын деп едім. Болмады. Әрі ойлап, бері ойлап, неде болса жанымды жай таптырмай жүрген ой-толғаныстарын саған жеткізуді жөн көрдім.

Біздің үйдің жанындағы шағын паркті білесің ғой. Сенің балалық шағың сонда өтті емес пе!? Біздер, яғни осы маңайда тұратын бір топ қарттар күннің көзі көріне бастаған көктем келісімен-ақ күзгі суық түскенше сол паркке жиналып, ертелі-кеш әңгіме-дүкен құрамыз. Өткен-кеткеннің бәрін қозғаймыз. Тіпті өмірден әлдеқашан өтіп кеткендерге де маза бермей, өлтіре сынап жатамыз. Мұның бәрі маған үйреншікті жәйт еді.

Жуырда осындай бір әңгіме кезінде төбемнен жай түскендей болды. Есеңгіреп қалсам керек. Көпке дейін өзіме-өзім келе алмай үнсіз отыра беріппін. Ол қандай оқиға дейсің ғой. Айтайын. Жасы алпыстан асып қалған бір қазақ кемпір бәрімізге қарата:

— Менің қызым ағылшын жігітіне тұрмысқа шықты. Кеше ресторанда маған анасы деп көбірек ішкізіп жіберсе керек, басым ауырып отыр, — деді.

Қайдағы-жайдағы бір танымайтын кемпірдің қызы ағылшын жігітке әйел боп кетті екен деп ренжіген жоқпын. Әлгі кемпірдің сол құлаққа түрпідей тиетін сөзді зор мақтанышпен айтқанына шыдай алмадым. Сол кемпір маған қызын ағылшынға күйеуге беруді өмір-бақи армандап келген адам сияқты боп көрінді. Қазақтың жігіттері түкке тұрғысыз жандар деп тұрған секілді. Өзің білесің, мен ұлтшыл емеспін. Оның үстіне, қазақтың қыздары қай ұлтқа күйеуге шықпаған немесе қазақтың жігіттері қан-

дай ұлттың қызына үйленбеген? Бәрін кезінде көргенбіз. Білгенбіз. Бастан өткізгенбіз. Бізге бәрі де түсінікті, үйреншікті, дағды болып қалған.

Алайда, саған айтайын деп отырғаным ол емес, балам. Әлгі кемпір қызының ағылшынға тұрмысқа шыққанын құдды алпыс жылғы арманы енді орындалғандай етіп айтты. Қария адамның бойында бір түйір ұлттық намыстың жоқтығына күйіндім. Менің неге сонша бұлқан-талқан болғанымды түсіну үшін әлгі кемпірдің ыңырана шыққан даусын естуің керек еді.

Менің әжем баяғыда өзінің басынан өткен қызықты оқиғаларды ертегі сияқты етіп хикаялап беретін. Мұндайда әжем өзінің әңгімесін: «Мына көзім не көрмеген, мына құлағым не естімеген», — деп бастаушы еді. Сол сөздің шынайы мәнағынасын енді ғана түсінгендей болдым, балам.

Шынымды айтсам, әлгі кемпірдің «қуанышты хабарын» сол жерде-ақ ұмытып кетуге болар еді. Маған ең қатты батқаны — ағылшынға қайын ене болған кемпірді паркте өзімізбен бірге қыдырып жүрген шал-кемпірдің бәрі бірінен кейін бірі жәмпендеп құттықтап жатты. Бір шал тіпті табанда қолын жайып жіберіп, жас жұбайларға сыртынан бата берген болды. Қазақтың қасиетті бата сөздерін қорлап, ластап, қоқсық жинайтын жәшікке тастап жатқандай көрінді маған.

Дәл сол сәтте мен күллі қазақ қауымы жиналып, бір қазақ қызының ағылшынға тұрмысқа шыққанын тойлап жатқандай сезімде болдым. Өзімді-өзім қайда қоярымды білмей аласұрдым. Мына парк маған тарлық етті. Күнде жанымда жүрген аса құрметті қариялар көзіме құбыжық боп көрінді. Олар күліп тұрған жоқ. Сиреп қалған тістері аксиып, ыржалақтап жатқан сияқты. Өзіме белгісіз әлденеден үрейлендім. Қорықтым. Жынданған шығармын деп ойладым. Дереву үйге қайттым. Жолда келе жатып: «Ей, қазақтың қариялары, ұлттық намыстарың қайда кеткен?!» деп жан ұшыра айғайлағым келді. Айғайлай алмадым. Мені кім есітеді дейсің? Таяққа сүйеніп жүрген қартты қаланың мына қараңғы көшесінде кім тындасын? Қайта мас екен деп қамап қоюы да мүмкін ғой. Абырой болғанда үйге аман-есен жеттім. Бірақ үйде де жаным жай таппады. Қайта маған тамақ пісіріп жатқан анаңды орынсыз ұрсып, қатты ренжітіп алдым. Сол күні басқа да көп адам-

дармен ұрсысып қалдым. Көп адамға жек көрінішті болдым. Тіпті, өзіме-өзім жек көрінішті болдым.

Егер адам үш күн бойы тапжылмай қазылған терең моланың ішінде жатып алса, оған да үйреніп қалады екен. Қазақта сондай бір көсем сөз бар. Соның дұрыстығына көзім жетіп келеді. Ағылшын күйеу баласына қуанған бір қазақ кемпірге өкпелеп жүргенімде, талай кемпірдің «мың бір түннен» де қызықты хикаяларын тыңдадым. Біреуі — француздан туған немерелерін сағынып, Парижге кетіп бара жатыр екен. Әуежайда кездестік. Қызына да, күйеу баласына да дұғай-дұғай сәлем айттым. Сөйтіп жүргенімде Канадада испан қызына үйленген баласына баруға дайындалып жүрген шал мен кемпірді де көрдім. Ақыры мұның бәріне бойым үйреніп, әжептеуір «интернационалист» болып қалған едім.

Жақында бір бизнесмен қазақтың үйінде қонақта болып, түн ортасында тағы да жыным қозып, әбден бүлініп, дел-сал боп үйге әрең жеттім. Бұл көргенімнің түр-тұрпаты да, мән-мағынасы да бұрынғылардан гөрі үрейлі, тіпті жиіркенішті еді. Сол үйге кіріп барғанымда үй иесі маған жылы жүзді, ақ пейілді, сері жігіт көрінді. Тек қазақ жігіттерінде ғана осындай кең пейілділік, қонақ жайлылық болады. Мен соны сезінгендей едім. Мені төрге отырғызды. Алдыма бас қойды. Қол жайып, құран оқыдық. Ас іштік. Әңгімеге көштік. Әлгі жігіттің әп-әдемі келіншегі бар екен. Жүзінен ауылдағы қазақ қыздарына тән инаттылықты көрдім. Аяғы ауырлап қалған екен. Бізбен қысқа әңгімелесті де, өз бөлмесіне кіріп кетті. Бәрі әдемі. Бәрі дұрыс. Бәрі өз жөнімен болып жатқан сияқты еді.

Кенет әлгі бизнесмен жігіттің айтқан бір ауыз сөзі үй ішін бомба түскендей етті. Мен ғана емес, келген қонақтардың бәрі де сең соққан балықтай, ауыздарын ашып аңырайып қалды. Сонда үй иесі қонақтарына қарап:

— Әйелім жүкті, құдай бұйыртса, екі-үш айда босанып қалуы ықтимал. Біздің елімізде жағдай ауыр ғой. Медицина жоқ десе де болады. Сол себепті ертең әйелімді Америкаға әкетіп бара жатырмын. Сол жақта босансын. Босанып келген соң той жасап, өздеріңізді тағы да қонаққа шақырамыз, — деді. Бөлме ішінде әп-сәтте ауыр тыныштық орнады. Қонақтар бір-біріне қарады. Бір-бірінен мына сөзге жауап күткен сияқты. Ешкім әдептен аспады. Қонақ-

тардың ешқайсысы тіл қатқан жоқ. Бейнебір сол минутта сөйлеуге тыйым салынғандай еді.

Сонда қалай, балам? Әлемдік ғылым мен мәдениет тарихын жасауда алдына жан салмаған Әбу Наср әл-Фараби туылған, кемеңгер хан Абылай мен ұлы жырау Бұқар дүниеге келген, күллі адамзаттың мақтанышы болған Абай мен Шоканның кіндік қаны тамған, ақиық ақындар Мағжан мен Мұқағали өмірге келген, Бауыржан Момышұлы мен Талғат Бигелдиновтың Отаны болған, қазақтың тұңғыш ғарышкерлері Тоқтар мен Талғаттың елі атанған, айта берсек, қазақ елінің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев туылған киелі жерімізді, қасиетті елімізді, сүйікті Отанымызды әлгі «жаңа қазақтың» қомсынғаны ма!? Өзі туып-өскен жерден жиіренгені ме? Бизнесмен жігіттің өзі осы жердің дәм-тұзын жеп, ауасын жұтып, топырағында аунап өскен жоқ па? Жеті атасы туылған жерде тағы бір бала өмірге келсе болмас па еді? Әлде жеті атасының әруағын аттаудан қорықпағаны ма? Мен табан астында бұл сауалдарға жауап таппадым. Мүмкін, мына өмірде мен түсінбейтін құбылыстар бар шығар деп ойладым. Өзімді-өзім солай жұбаттым. Сол оймен үйге қайттым. Сол жолы ұзақ түнге көз ілмей шықтым.

Ертеңіне кітап сөрелерінде тұрған кемеңгер ойшылдардың еңбектерін ақтара бастадым. Туған жер деген не, Отан деген не, ұлттық намыс деген не деген сияқты сауалдарға жауап іздедім. Алдымен қолыма түскені орыстың ұлы қаламгері Лев Толстойдың кітабы болды. Ол: «Отан — халықтың өткені, бүгіні және келешегі, өзіндік мәдениеті, ана тілі, мінез-құлқы», — деп жазыпты. Ал, атақты ағылшын ақыны Джордж Байрон туған елінің қадіріне жетпей жүрген куыскеуделерді өлтіре сынаған екен. Ол өзінің бір хатында: «Өз елінің қадіріне жетпеген адам ешкімнің де, еш нәрсенің де қадіріне жетпейді», — депті. Менің ойымша, елдің қадірін, өз ұлтының қадір-қасиетін, Отанының мәртебесін Бауыржан Момышұлынан артық бағалай білген қаламгер жоқ.

Ұлым менің! Мен сенің Бауыржан ағаң жазған кітаптарды мұқият оқып, әрбір сөзін зерделеп шығуынды қалар едім. Ал, әзірше Баукеңнің өз ұлты, туған жері, Отаны жайындағы бірер сөзін айта кетейін. Бұл ұлағатты сөздердің ұдайы жадында жүргені жөн. Мәселен, ол: «Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу — сатқындықтың белгісі. Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жүгініп қызмет

еткін. Отан үшін отқа түс — күймейсің. Опасызда Отан жоқ. Елсіз ер болмайды, жұртсыз жігіт болмайды», — дейді. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болар еді. Бәрі бір хатқа сыймайды ғой. Соның өзінде, маған көп сұрақтар көлденең тұрған сияқты көрінді. Солардың ішінде, жанымды жегідей жегені үш қана сауал еді. Олар: Мен кімін? Біз кіміз? Ата-тегіміз кімдер? Бұл сұрақтарға өзімше жауап берген болдым. Жауабы: Мен қазақтың. Біз қазақ дейтін халықпыз. Байырғы ата-тегіміз көшпенділер болған. Осыған орай, тағы да бір сұрақтың төбесі жылт етіп көрініп қалды. Сонда қалай, бізден басқа халықтар көшіп-қонбаған ба? Тас дәуірінен бірден өркениетті елге айналған ба? Жалпы көшпенділік дегеніміз не? Көшпенділік жаман құбылыс па? Әлде өзіндік өркениеттің көрінісі ме?

Кешегі кеңестік дәуірде «қазақтар — көшпенді ел болған, надан болған, тіпті өзі баққан малымен аралас-құралас жүрген жабайылар болған» деген пікір санамызға сіңіп кетті ғой. Сіндіріп, сендіріп жіберді емес пе? Бұл не үшін, кім үшін қажет болды екен?

Міне, мен сол күннен бастап осы сауалдарға жауап іздедім. Ата-бабаларымыздың көне тарихын кейінгі ұрпаққа соншалықты жаман етіп көрсетуінің себептерін іздестірдім. Қазақтың ұлттық ар-намысына барынша нұқсан келтіруге жан салған шет елдік ғалымдардың зерттеу сымақтарын, ежелгі ата-бабасын жамандап диссертация жазған қазақ «ғұламаларының» еңбектерін оқыдым. Ата-бабасының өткендегі тарихын ластап, бүгін академик болып жүрген тарихшы сымақтармен әңгімелестім. Көп нәрсеге көзім жетті. Біраз жәйтті ұқтым. Көбін көңіліммен сездім. Жүрегіммен пайымдадым. Ақыры бір ғана түйінге келдім. Бүгінгі жастарға патриоттық, ұлттық, имандылық тәрбиесін беру үшін оларға ежелгі ата-бабаларының ерлік тарихын, қайғылы тарихын, жеңімпаз тарихын үйрету керек екен. Бұрын әрбір қазақтың отбасында жеті атасының шежіресі айтылып келген ғой. Сол шежіре-тарихтан алған дәріс арқылы қазақтан талай батырлар, ақындар, жыраулар, көсемдер мен шешендер, ел билеген хандар әлемдік тарих сахнасына шыққан жоқ па? Бұрынғысын білмеген адамның ертеңгі көкжиегі де күңгірт қой. Ондайлар сан ғасырлар бойы осы ұланғайыр қазақ даласын жаудан қорғау үшін туған жерімізде қаншама қан төгілгенін, қаншама қыршын өз ғұмырын өлімге қиға-

нын, туған жердің топырағын қазақ батырлары кие тұтып, тұмар ішіне салып жүргенін қайдан білсін?!

Демек, қазақ елінің сан ғасырлық көне тарихы бар. Өзіндік өркениеті болған. Алыс-жақын елдермен қарым-қатынас жасаған. Сөйтіп, әлемдік мәдениет пен әдебиетке, ғылымға өзіндік үлес қосқан. Қазақ елінің тарихы жеті атамен шектеліп қалмайды. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқыны» атты кітабында жақсы айтқан: «Біздің кіндігіміз жеті атамызбен ғана жалғасып жатқан жоқ, одан да арғы Үнді мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен жалғасып жатыр. Арийлер деген атпен ұлы мәдениеттер жасап, ұлы мемлекеттер құру үшін бір кезде Үндістанға қарай бет алған тайпалар тап сол андронов мәдениетінің иелері еді. Қазақстанның сақ тайпалары андронов мәдениетін жасаушы халықтың «Авестада» айтылатын арий, тур, дах және дайлардың тікелей ұрпақтары болып табылады».

Батыс пен Шығыстың бірқатар тарихшылары осы пікірдің растығын дәлелдейтін аса құнды ғылыми еңбектер жазды. Сол арқылы олар ежелгі қазақ даласының көне тарихын күңгірт етіп көрсеткісі келгендерге өлтіре соққы берді. Біз өз тарихымызды өзіміз енді ғана танып келе жатқан халықпыз. Еліміз егемендік алғалы бері осындай бақытқа ие болдық. Алайда, жоғарыда айтқан кейбір «жаңа қазақтар» өз ата-бабасын өздері жамандап, әлі күнге ескі сүрлеумен келеді ғой. Әрине, ондайлар көп емес, бірақ бар ғой. Ал, бүгінгі жастардың тарихи танымын арттыра түсу — ғалымдардың басты міндеті болса керек. Әсіресе, бүгінгі ұрпақтың рухани тарихымызды жетік білгені жөн болар еді.

Ұлым менің! Жоғарыда айтқан жәйттердің бәрін түйіндей келіп, саған хат арқылы халқымыздың көне тарихының әліппесінен қысқаша дәріс беруді жөн көрдім. Ендігі хаттарымның бәрі қазақ жерінің ежелгі тарихынан берілген шағын мәліметтер деп білерсің.

Ал, енді бүгін менің саған жазайын деп отырғаным әдетте айтылып жүрген ресми тарих емес. Оны ата-бабаларымыздың рухани тарихы деп айтар едім. Әдеби жөдігерліктер — рухани тарихымыз ғой. Көне заман адамдарының ішкі жан дүниесін, наным-сенімін, дүниетанымын тек осындай жөдігерліктер арқылы ғана танып-білуге болады. Мен ұзақ

жылдар бойы қазақ әдебиетінің түп-төркінін, қайнар бастауларын зерттеп келдім ғой. Сол арқылы сақтар мен ғұндардың рухани тарихына қатысты бірқатар жаңа деректер таптым. Біз бұрын қазақ әдебиетінің бастауларын сөз еткенде Түрік қағанаты тұсында өмірге келген «Күлтегін», «Тоныкөк» және «Білге қаған» жырларын айтушы едік. Сөйтсек, қазақ әдебиеті тарихының бастаулары сонау біздің заманымыздан сан ғасырлар бұрынғы сақтар мен ғұндар дәуірінде жатыр екен. Мұның бәрі жаңадан табылған «Алып Ер Тонға», «Шу батыр», «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандарында жырланған. Рас, бұл қаһармандық дастандар бізге толық күйінде емес, шағын үзінділері арқылы, ал кейбіреулері сюжеті бойынша ғана жеткен. Соның өзінде, саған айтып отырған дастандар ежелгі ата-бабаларымыздың рухани өмірін жан-жақты бейнелейтін асыл мұралар болып табылады.

Міне, мен саған осы дастандар, қадым замандардан жеткен әдеби мұралар арқылы сыр шертпекшімін. Демек, сен менің бұл жазғандарымды әдебиетші ғалымның көне тарихқа көзқарасы деп білерсің. Алайда, ұлы тарихшы Лев Гумилевтың айтуы бойынша, тарихқа көзқарастың өзі үш түрлі деңгейде болуы мүмкін. Белгілі бір тарихи оқиғаға қыран самғап ұшатын аса биік аспаннан да немесе үйдің жанындағы төбе басынан да яки тышқанның ініне кіріп алып, сол жерден қарауға да болады екен. Нағыз тарихшы солардың бәрін ескеріп отыратын сияқты.

Сонымен, қазақтың сан ғасырлық рухани тарихын келесі хаттарымда сөз еткенім жөн болар.

Сау-саламат бол.

11

Ұлым менің!

Мен өткен жолғы хатымда саған сақтар мен ғұндар туралы хикаялап беруге уәде берген едім. Осы хатымда сол уәдемді орындамақпын. Мен үшін ежелгі сақтар мен ғұндар абстракті ұғым емес, олар дәл бүгін біз өмір сүріп жүрген қазақ жерінде болған. Сақтар мен ғұндардың дастандарында қазіргі кейбір өзендер мен көлдердің, таулар мен қыраттардың байырғы аттары айтылады. Қазіргі сөзбен айтсақ, сақтар Сырдарияны, Еділ мен Жайықты, Арал теңізін, Қазығұрт тауын жақсы білген. Қазығұрт тауы бұдан мыңдаған жылдар бұрын да осылай аталған. Ол туралы әр түрлі аңыз-әфсаналар бар.

Ежелгі түркілер бөріні, яғни қасқырды төтем тұтқанын, арлан қасқырдың суретін өздерінің жауынгерлік жалауларына алтын жіппен кестелеп салып қоятынын саған айтып едім ғой. Жалпы ежелгі түркілер өздерін Ашина (асыл текті бөрі) тайпасынан тарағанбыз деп есептейді. Аңыз бойынша, ана-қасқыр мен еркек-қасқыр ешқашан тірі жәндікті өлтірмейміз деп шарт жасасқан екен. Сол шартты аналық-қасқыр бұзыпты. Сол үшін оны еркек-қасқыр қатты жазалапты. Содан бері арлан қасқырды «әділ қасқыр» деп атап кетіпті. «Әділ» сөзі көне түркі тілінде — «қазы», ал «қасқыр» сөзі — «гурт» деп аталады. Содан осы қасқыр мекен еткен тау Қазығұрт аталып кетіпті.

Бүкіл әлемді топан су басып кеткені туралы аңыз дүние жүзінің барлық халықтары арасында кеңінен тараған. Солардың ішіндегі ең көнесі ежелгі шумерлер айтатын аңыз болса керек. Бұл аңызды біздің заманымызға дейінгі үшінші ғасырда өмір сүрген Вавилон тарихшысы Берос жазып алған екен. Көне грек тарихшыларының жазбалары арқылы әлемді топан су басқаны туралы аңыз біздің заманымызға жетіпті.

Алайда, осы аңызды әлемнің түрлі халықтары түрліше етіп айтады. Бір аңыз бойынша, әлемді топан су басқанда, Нұх пайғамбар өз кемесіне барлық жануарлар мен жәндіктерді жұптап жайғастырып алып, Синай тауына келіп тоқтапты. Екіншісінде — Арарат тауына, үшіншісінде — Қазығұрт тауының басына келіп тоқтаған екен. Дүниені топан су басып кеткен сәтте Нұх пайғамбар төңірден адамдар мен жәндіктерді сақтап қалуды тілепті. Сол кездегі әлемдегі ең биік таулар Нұх пайғамбардың кемесі бізге келіп тоқтайды деп үміттеніпті. Ал, өзгелерден онша биік емес, Қазығұрт тауы Нұх пайғамбардың кемесі маған тоқтайды деп армандамаған да екен. Бұл таудың өзгелер сияқты төкаппар еместігін ескеріп, көктегі төңір Қазығұрт тауының басына тоқтайсың деп Нұх пайғамбарға жарлық беріпті. Бұған қатты ашуланған әлемнің ең биік төкаппар таулары Қазығұртты жазаламақ болыпты. Алайда, сол сәтте осы маңайдағы Әлімтау, Қызылсеңгір, Бағаналы, Мансар, Қаңырақ және Ордабасы сияқты таулар бірігіп, Қазығұрт тауына көмектескен екен.

Сонымен, Нұх пайғамбардың кемесі бүкіл әлемдік топан суларының толқынымен Қазығұрт тауының шыңына тоқтапты. Топан суы қайтқан сәттен бастап адамдар,

жөндіктер әлгі кемеден жерге түсіп, осы өңірді мекендей бастапты. Бүгінгі қазақ қауымы арасында:

✓ Басында Қазығұрттың кеме қалған,
Болмаса ол өулие, неге қалған, —

деген жыр жолдары сақталған.

Ақын Мағжан Жұмабаев ежелгі ата-бабаларымыз мекен еткен Жейхун, Сейхун бойын, Алтай, Тарбағатай өңірін бір өлеңінде суреттей келіп:

✓ Қазығұрт қасиетті тау болмаса,
Топанда Нұх кемесі тоқтар қалай? —

деген түйін жасайды.

Иә, ұлым, біздің ежелгі ата-бабаларымыз осы әсем Қазығұрттың төңірегінде көшіп-қонып жүрген. Қазығұрт ежелгі түркілердің құтты мекені, саяси ордасы, ресми мәслихаттар өткізетін жері болған. Бұл туралы бізге көненің көзіндей болып оғыздар дәуірінен жеткен «Қорқыт ата кітабында» жақсы айтылған.

Бұл жолғы хатымда мен саған көшпенді халықтар туралы қысқаша тарихи мәлімет бермекпін. Жалпы, тарих ғылымында күні бүгінге дейін көшпенділерге толық ғылыми анықтама берілген емес. Өйткені күні кешеге дейін көшпенді тіршілікті тек жамандаумен келдік. Біз өзіміз тарих кітабынан көшпенділер туралы: «ұланғайыр далада қалай болса солай көшіп-қонып, жолындағы гүлденген қалаларды, жайқалған егістіктерді, құлпырған бау-бақшаларды күйретіп, ат аяғымен жаншып, өртеп, құртып жүрген халықтар» деген сөздерді оқитынбыз. Өкінішке орай, мұндай пікір қазір де бар. Бұл әбден санамызға сіңіп кеткен ұғым-түсінік. Ал, шындап келгенде, көшпенділер қалай болса солай емес, күні бұрын әбден зерттеп алынған маршруттар бойынша жайлаудан — жайлауға, бұлақтан — бұлаққа, өрістен — өріске жүйелі түрде қоныс аударып отырған. Соның өзінде, олар жыл мезгілдерін, ауа райын, әрбір айдың өзіндік ерекшеліктерін, аспан денелерінің қозғалысын есептеп, ескере білген.

Көшпенділерді надан етіп көрсеткісі келген империялық ғалымдар олардың өзіндік жазуы да, өнері де болмаған деп соқты. Мұндай тұжырым отаршылдық саясатын тереңдетіп жүргізу үшін әбден қажет еді.

Патша үкіметінің тарихшылары көшпенді халықтар — сақтарды жабайы адам ретінде бейнелеуге жан салып бақты. Жалпы олар «көшпенділік» деген ұғымның өзіне теріс мән-мағына беріп жіберді. Басқаны былай қойғанда, тіпті орыс тіліндегі түсіндірме сөздіктердің өзінде көшпенділікке мейлінше теріс анықтамалар беріліп келді. Мәселен, Владимир Дальдің сөздігіне назар аударайық. Мұнда көшпенділерді «қаңғыбас» (бродяги), ал «киіз үйді» (цыганский шатерь), «көшті» (стадо, толпа) деп түсіндіреді.

Мен саған В.Дальдің «цыганский шатерь» деп отырған киіз үйі туралы бірер сөз айта кетпекпін. Өйткені киіз үй қазақтарды сан ғасырлар бойы ыстықтан да, суықтан да сақтап келген, көшіп-қонуға қолайлы әрі эстетикалық жағынан мейлінше көркем екенін ерекше атап айтқым келеді. Жуырда қолыма сонау сақтар дәуірінде өмір сүрген бір қытай ақынының өлеңдер жинағы түсті. Қытай елінің патша сарайында тұрған осы ақын кезінде патшаға еріп жүріп Батыс пен Шығыстың талай әміршілерінің төбесі көкке тірелген зәулім сарайларында болған екен. Сол ақын сақтар мемлекетінің Шу өлкесіне келгенде алты қанат киіз үйді көріп, қатты таңданыпты. Сол жолы ол «Көк орда» («Голубая юрта») деп аталатын өлеңін жазыпты. Кезінде көк түріктер көк Тәңірісіне табынғаны, көк жалау ұстағаны, көк бөріні төтем тұтқаны саған мәлім. Олар киіз үйлерін де көк түсті киіздермен орап қоятын болған. Сен сол ақынның киіз үй туралы жазған жыр жолдарына назар аударшы:

✓ Мың қаралы қойдың жүні кетті ғой,
Екі жүздей жүзік ала кепті ғой.
Керегесін үйеңкіден қашаған
Не де болса, бір керемет жасаған.
...Көк ордаға қызығады монах та,
Қызықпайтын жан бола ма жаннатқа.
Қонағымды осы жерден баптаймын,
Көк орданы үл-қызыма сақтаймын.
Төрелерің сарайларын сырлайды,
Бірақ менің көк ордамда тұрмайды.
Көк сарайға өрнек салып тастаған,
Көк ордамды өлсем — айырбастаман.*

*Л.Н. Гумилев. Көне түріктер. (ауд. Ә.Жұмабаев, П.Бейсенов) — А., 1994, 70-бет.

Ақынның суреттеп отырғаны қарапайым сақ шаруасының киіз үйі екен. Сонда сен бүкіл Шу өлкесінің «тәңір-құты» (өміршісі) болған Шу батырдың ордасы қандай болғанын көз алдыңа елестете аласың ба? «Көк орданы» жырлаған ақын өмір шындығынан алыстап кетпегені анық. Мұны дәлелдейтін жазба деректер бар.

Иә, көшпенділік дәстүрі тұтас бір халықты түрлі аласапыран замандарда біржола жойылып кетуден сақтап қалды деуге болады. Бұл пікірді дәлелдейтін тарихи деректер көп. Ал, көшіп-қону дегеніміз қазақтар үшін жылдың белгілі бір мезгілдерінде ғана болатын, әрі өте салтанатты жағдайда жүргізілетін сейіл іспеттес көңілді көрініс болған. Бірнеше күнге созылатын көшіп-қону кезінде көрші ауылдың қыздары мен жігіттері бір-бірімен танысып, ақындары өзара айтысып, ақсақалдары әңгіме-дүкен құрған. Мұндай кезде қыздар ең жақсы киімдерін киген. Жігіттер өздерінің ең жүйрік арғымақтарына мінген. Жүк артқан түйелердің өзі қалы кілемдермен безендірілген.

Абылай ханның кеңесшісі данышпан Бұқар жыраудың мына бір жыр жолдарын оқып көрші:

Қатар-қатар нар тіркеп,
Қалы кілем жаптырып,
Қыздарына қызыл-ала тон кигізіп,
Қырмызыға малдырып,
Көшке жорға мінеді.
Жүрін-сауын жол үстіне салдырып,
Бәйбішелер келеді қош алдында...

Демек, төрт түлігі түгел қазақ қауымы үшін көшіп-қону, яғни өрістен өріске жүйелі түрде қоныс аударып отыру — дәстүрлі тіршіліктің әдеттегі, үйреншікті, бір қалыпты көрінісі саналған.

Ал, патшалық Ресейдің «ғылыми» басылымдары көшпенді халықтардың өмірін өз оқырмандарына адам шошырлықтай етіп жеткізіп отырған. Соның салдарынан Батыс елдерінде көшпенді халықтардың өзіндік мәдениеті, сан ғасырлық тарихы, көркем өнері мүлдем болмаған деген пікір қалыптасқан еді.

Соңғы жылдары Алтай таулары өңірі мен Қара теңіз жағалауларында, Азов ойпатында, Сырдария мен Амудария және Еділ, Дон, Іле өзендері жағалауларында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, аса құнды тарихи

деректер табылды. Бұл тарихи архетип-экспонаттар бір кезде Ұлы Далада көшіп-қонып жүрген сақтар мен ғұндардың әлемде теңдесі жоқ жоғары мәдениеті болғанын ғылыми негізде дәлелдеп берді.

Бұл өзі ұзақ әңгіме. Ол туралы келесі хатымда жазармын. Сау-саламат бол.

12

Ұлым менің! Өткен жолғы хатымда мен саған көшпенділер туралы жазған едім. Енді сол әңгімені жалғастыра түсейік.

Иә, бүгінгі таңда сақтар және ғұндар — қадым замандарда өзіндік жазуы, өнері, мәдениеті, түрлі кәсібі болған, металл қорыту мен өңдеуді тұңғыш қолға алған халықтар екенін бүкіл әлем тарихшылары мүлтіксіз мойындады. Енді әлгі көшпенділерді өркениетті халық деп мойындағысы келмейтіндер басқаша қулық-сұмдыққа көшті. Олар: скифтер (сақтар), ғұндар — ежелгі түркілерге ешқандай қатысы жоқ тайпалар екен дегенді ойлап шығарды. Олардың айтуы бойынша, біздің заманымызға дейінгі дәуірде қазіргі қазақ жерінде өмір сүрген, өз ерлігімен дүниені дүр сілкіндірген, сол заман үшін аса биік өркениетке жеткен көшпенділер қысқа уақыт ішінде белгісіз бір жаққа қоныс аударып, лезде ғайып болып кетіпті. Ал, ежелгі түркілер кенеттен пайда болып, солардың орнын басып қалыпты. Әрине, мұндай пікір сын көтермейді. Әйтеуір олар қалайда түркі тектес халықтардың арғы-бергі тарихын бұрмалап, қаралап көрсетуге құштар-ақ.

Біздің заманымыздан бұрын жазылған алғашқы кітаптардың бірі — «Авестада» ежелгі түркілерді — «Тур» десе, көне грек ғұламалары — «Скиф», «Шах-намеде» — «Тұран тұрғындары», қытай шежірелерінде — «Тукиу», ал парсыларда — «Сах», «Массакх», «Сахстан» деп атаған.

Тарихи шындықты айтудан тайсалмайтын ғалымдар да бар. Атақты археолог С.И.Руденко өзінің ғылыми зерттеулерінде Алтай өңірінде тұрған скифтер ежелгі түркілердің арғы ата-тегі екенін дәлелдеп шықты. Скифтер (сақтар), ғұндар — ежелгі түркілер екенін бұдан үш жүз жыл бұрын белгілі орыс тарихшысы Андрей Лызлов жанжақты дәлелдеген еді. Алайда, түркі халықтарының арғы ата-тегі өзіндік биік өркениеті бар сақтар мен ғұндар деген

пікір Ресей патшасы Бірінші Петрге ұнамай қалды. Ол өзі түгел отарлап алғысы келіп отырған көшпелі халықтардың сан ғасырлық тарихымен санасқысы келмеді. Ол шындықты айтқан әлгі тарихшы ғалымды қудалап, ғылыми еңбектерін өртеткізіп жіберді. «Ондай шындықтың бізге керекі жоқ!» — деді патша. Бұдан кейінгі ғасырларда өмір сүрген орыс патшаларының бәрі де ондай тарихи шындықты білгісі келмеді. Көргісі келмеді. Естігісі келмеді.

Алайда, тарихи шындықты айтуды өзінің азаматтық борышы санайтын орыс ғалымдары да бар еді. Солардың бірі — осы заманның аса көрнекті тарихшысы Л.Н.Гумилев. Ол ежелгі түркілер мен қазіргі түркі тектес халықтардың сан ғасырлық тарихын ұзақ жылдар бойы қажымай, талмай зерттеу арқылы түркі тілдес халықтардың шынайы тарихын бүкіл әлемге паш етті. Кезінде түркілер мекендеген Ұлы Дала ежелгі өркениеттің ошағы — Тұран елі болғандығын жан-жақты дәлелдеп шықты. Оның «Көне түркілер», «Көне Русь және Ұлы Дала», «Ғұндар», т.б. еңбектерін әлемнің ең беделді ғұламалары жоғары бағалады. Бұл кітаптарда Батыс пен Шығыстың зиялылары сүйсініп, тамсанып оқыды. Шындап келгенде, Л.Н.Гумилев тарих ғылымында тың соқпақтар ашып, ғылыми ерлік жасады.

Ұлым менің! Тек ғалым болумен ғана шектеліп қалмай, азамат бола білген қандай жақсы. Саған да соны тілер едім. Қарапайым орыс ғалымы сан ғасырлар бойы қатып қалған мұз пікірді ерітіп, тарих ғылымында төңкеріс жасады. Басқа ғылым салалары бойынша да күн сайын әйтеуір бір жаңалық ашылып жатады ғой. Алайда, қоғамдық ғылым саласындағы жаңалықтар бірден көзге түседі. Неге дейсің ғой? Өйткені мұндай жаңалықтар әрбір адамның ішкі жан дүниесіне, ұлттық сезіміне, азаматтық ақыл-парасатына бірден әсер етеді. Әрине, мен ежелгі түркі бабаларымыз біреулерден артық болған екен дегім келмейді. Менің мақсатым — бабаларымыз ешкімнен кем болған емес, олармен терезесі тең тұрған дегенді айтпақпын. Маған соның өзі де жетеді.

Сақтар мекендеген ұланғайыр даланы ежелден «Тұран елі» немесе «Тұран мемлекеті» деп атаған. «Тұран» сөзін түрлі тарихи кезеңдерде ғалымдар түрліше түсіндіріп келген. Кейбіреулер оны «Түр» сөзі арқылы, яғни «сөзінде тұратын адам, тәртіпті жауынгер» деген сөзден таратады. Сібірден

сонау Шығыс Еуропаға дейінгі ұланғайыр даланы мекен еткен көшпенді тайпалардың уәдеге беріктігі, сөзінде тұратындығы жайында сол қадым замандардың өзінде-ақ түрлі аңыз-әңгімелер көп тараған екен. Бұл туралы үнділердің ежелгі дастандарында да сан рет қайталанып айтылады.

Сондай-ақ «тұран» сөзі — мықты, берік, күшті деген де мағына берген. Тұран мемлекетінің күш-қуатын, беріктігін аңғартса керек. Кейбір ғалымдар осындай пікірді ұстанып келеді. Қалай болған күнде де «тұран» және «түркі» сөздері кең-байтақ сақтар даласын мекен еткен көшпенді рулар мен тайпалардың бірлестігін, одақтастығын білдірген. Ал, бертін келе Тұран елі «Түркістан» атанып кеткені де тарихтан жақсы мәлім. Бұл туралы ақын Мағжан Жұмабаев:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер өткен.

Ежелден жер емес ол қарапайым,
Білесің тарихты ашсаң Тұран жайын.
Тұранға қасиетті құмар болған
Ертеде Кей-Қысрау мен Зұлқарнайын, —

деп жазады.

Ұлым менің!

Тұран елі жайында саған талай-талай тарихи деректер, қызықты хикаялар айтар едім. Әйтсе де, бәріне уақыт жетпейді. Саған бір ғана тарихи дерек туралы айтпақпын. Біздің заманымыздан бұрынғы дәуірлерде сақтар мен парсылар арасында сан рет қанды шайқастар болған. Бір жолғы осындай соғыста парсылар патшасы Дарий I сақтар әскерін жеңіп, көсемін қолға түсірген екен. Парсы патшасы өзінің бұл жеңісін мәрмәр тасқа жазып қалдырыпты. Бұл — қазіргі ғылымда «Бехистун жазуы» деп аталады. Ақын Олжас Сүлейменов осы жәдігерліктегі бұрын «Скунха сақ» деп оқылып келген сөз тіркесін мүлдем жаңаша — «Скун — хасак» деп оқыды. Демек, скундардың (тұрандықтардың) көсемі — «хасак» (қазақ) деген мағына беріп тұр. «Қазақ» сөзі ежелден-ақ «хасак», «кайсақ», «казсак» деп айтылып келеді. Ежелгі сақтардан тарайтын көптеген тайпалардың бірі — қазақтар болған деген пікірді бірқатар ғұламалар көптен бері айтып жүр. Әйтеуір біздің арғы ата-бабаларымыз сақтардан тарай-

тыны даусыз. «Сак» және «қазақ» сөздерінің арасындағы байланысты зерттеп жүрген тіл мамандары да бар.

Ал, әзірше сенің назарыңды Қытайдың біздің заманымызға дейінгі дәуірде өмір сүрген Бань-Гу есімді ғұлама-сының «Патшалық кітабы» атты еңбегіне аудармақпын. Мұнда Тұран жерінде тіршілік еткен сақтар, ғұндар, массагеттер, исседондар туралы аса қызықты деректер берілген. Бұлардың бәрі бір ата-тектен тарайтын туысқан халықтар екені айтылған. Бізге сонау көне дәуірден жеткен осы бір кітапта ежелгі түркілердің қоныстанған мекендері туралы көптеген нақты деректер берілген. Қытай тарихшысының жазуы бойынша, ежелгі түркілер, яғни біздің арғы ата-бабаларымыз қазіргі Орта Азия, Қазақстан жерін ғана емес, Қара теңіз жағалауын да өздеріне қоныс еткен. Қара теңіз жағалауындағы әлемге әйгілі мәдени жәдігерліктерді кім жасаған деген сауал соңғы кезге дейін тарихшыларды қатты толғандырып келген. Бүгін сол сауалдың жауабы табылған сияқты. Енді саған Қара теңіз жағалауында тіршілік еткен ежелгі түркілер жайында әңгімелеп берейін.

Қара теңіз жағалауын ең алғаш рет мекен еткен халықтар «кемерліктер» ал, орысша «киммерицы» деп аталып келген. Бірақ бұл халықтың қазіргі қандай ұлт екенін тарихшылар жөндеп айқындай алмаған болатын. Бұл құпияның сырын ашуға ежелгі гректің эпик ақыны Гомер көмектесті. Ақын өзінің «Одиссея» атты эпикалық дастанында Қара теңіздің жағалауын мекендеген кемерліктер туралы айтады. Ал, көне түркі тілінде (қазіргі қазақ тілінде де) «кемер» сөзі су арнасының биік жағалауы, теңіз жиегі деген ұғымды білдіреді. Кемерліктер Қара теңіз бен Азов теңізінің аралығында бұдан үш мың жылдай бұрын, яғни біздің заманымызға дейінгі екінші және үшінші ғасырларда көшіп-қонып жүрген.

Сөйтіп, қадым замандарда Қара теңіз жағалауында өмір сүрген ежелгі кемерлік ата-бабаларымыз туралы Гомер өзінің «Одиссея» атты дастанында былай дейді:

Біз ақыры мұхит жағалауларына жеттік,
Онда кемерліктер тұрады екен.
Бұл өлкеде мәңгілік тұман, суық-ызғар,
Қара бұлттар қаптап алған екен.
Мұндағы адамдардың жүздері
Гелиос сияқты жерге нұр шашып тұрады екен.

Иә, Гомер ақын Қара теңіздің күн шұғылалы Эллада жағында, яғни күні ыстық болып келетін жағалауында тұрған. Ал, Қара теңіздің кемерліктер тұратын солтүстік жағы оған суық боп көрінген.

Бір қызығы — ақын Гомер өзінің «Илиада» атты шығармасында да Қара теңіздің солтүстік жағында тұратын, көбінесе жылқы ұстап, төрт түлік мал бағатын халықтар туралы айтады. Әсіресе, жылқының сүтін көп ішетінін ескертеді. Мұның өзі ақын айтып отырған кемерліктер ежелгі түркілер екенін тағы да дәлелдей түседі.

Ұлым менің! Есімі әлемге мәшһүр Гомердің «Одиссея» мен «Илиадасын» мен мектепте жүрген шағымда-ақ оқыған едім. Бірақ ұлы Гомер дәл біздің ата-тегіміз — кемерліктер жайында жазғанын білмеппін. Көне грек ақынының біздің ата-бабаларымыз жайында жазуының өзі зор мақтаныш емес пе?! Демек, кемерлік түркілер сол ежелгі дәуірде-ақ өздерінің ізгі істерімен, ерлігімен, адамгершілік қасиеттерімен бүкіл әлемге мәшһүр болған.

Жалпы, ежелгі грек тарихшылары, ғалымдары, жазушылары кең далада көшіп жүрген, мал бағумен айналысатын сақтар мен ғұндар туралы көп деректер жазып қалдырған. Мәселен, ежелгі грек географы әрі тарихшысы Страбон өзінің он жеті кітаптан тұратын «География» деп аталатын еңбегінде ұланғайыр сақтар даласын, яғни Тұран елін мекен еткен көшпелі халықтар туралы айта келіп: «Олар киіз үйлерде тұрады. Мал бағады. Жайлаудан жайлауға көшіп жүреді. Негізінен жылқының сүтін ішеді, ірімшік және ет жейді. Қаһарлы қыс кезінде де киіз үйлерде тұра береді», — деп жазады. Страбон көшпенділер мекендеген жерлерді — тауларды, көлдерді, жазықтарды, ормандар мен тоғайларды суреттеп көрсеткен. Сақ жерінде Яксарт (Сырдария), Оксус (Өксу-Амудария) сияқты өзендер болған. Сақтар Яксарт өзенін Сілес, Сіле, Сілеті деп те атаған екен.

Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі туралы тарих ғылымының атасы саналатын Геродот та бірқатар жәйттерді жазып кетіпті. Геродоттың айтуы бойынша, тарих ғылымында ең алғаш рет аты аталған түрік — Тарғытай патша екен. Ол біздің жыл санауымыздан бір мың бес жүз жыл бұрын өмір сүрген. Геродот өзінің тоғыз кітаптан тұратын «Тарих» деп аталатын еңбегінде Тарғытайдың үш баласы — Липоксай, Арпоксай және Колаксай туралы айтады. Бұл үшеуі ежелгі

түркілердің үш тайпасының арғы ата-тегі саналады екен. Гректер бұл тайпалардың бәрін скифтер деп атап кетіпті.

Геродот жазып қалдырған аңыздардың бірінде Геракл кемерліктерге келіп, сондағы бір сұлу қызға үйленіпті. Одан үш ұл бала туылыпты. Солардың бірі кемерліктерді сыртқы жаудан қорғап қалған екен.

Көне аңыз-әфсаналардың өзінен көптеген тарихи жәйттерді аңғаруға болады. Мәселен, ежелгі түркілердің әскері біздің заманымыздан бұрынғы 623 жылдар шамасында аз күннің ішінде бүкіл Ассирия—Вавилионды, Месопатомия мен Сирияны, Палестинаны күйрете жеңіп, Мысыр елінің шекарасына жетіп барғаны, фараон бірінші Псаметтик көп тарту-таралғы беріп, олардан әрең құтылғаны көне тарихтан жақсы мәлім. Ежелгі түркілердің алыстағы Ассирияға не үшін шабуыл жасағаны тарихшыларға әлі күнге беймәлім.

Ұлым менің! Тарихта құпиясы ашылмаған құбылыстар көп. Кейде соның бәрін білгім келіп тұрады. Әйтеуір біздің арғы ата-бабаларымыз — сақтар мен ғұндар, яғни ежелгі түркілер жайында әлемдегі ең атақты ғұламалардың зор ілтипатпен, ыстық ықыласпен, жылы лебіз білдіре отырып жазғанын көңілге медеу тұтамын. Көне тарихтың түрлі кезеңдерінде өмір сүрген Геродот, Страбон, Ктезий, Полиэн, Харес Митилинский сияқты ғұламалар ежелгі түркілердің соғыс өнеріне шеберлігі, сертке беріктігі, адамгершілігі, кішіпейілділігі, қонақ жайлығы, төзімділігі жайында зор сүйіспеншілікпен жазған. Тіпті орта ғасырда өмір сүрген Табарий, Масуди, Исфакхани, Беруни сияқты ғұламалар да ежелгі түркілердің ізгілікті істерін зор мақтанышпен ауызға алады. Соларды оқып отырып, бойымды мақтаныш сезімі кернейді.

Сақтардың биік мәдениетін дәлелдейтін археологиялық деректер мол. Олардың «Алтын обасынан» (Оңтүстік Қазақстан), Айбас-Дарасы (Орталық Қазақстан) және Берел (Шығыс Қазақстан), Есік (Алматы облысы) қорымдарынан табылған зергерлік өнердің ғажайып үлгілері, әшекей-сәндік үшін қолданылатын алтыннан жасалған заттары, түрлі ою-өрнектермен бедерленіп, теріден жасалған бұйымдары, аттың ер-тұрман әбзелдері кезінде бұл өңірлерде мейлінше жоғары мәдениет болғандығын айқын дәлелдейді.

Сондай-ақ сақтар сонау көне заманның өзінде-ақ металл қорыту мен өңдеу құралдары техникасын, соның ішінде, алтыннан жасалатын өте нәзік зергерлік, тұрмыстық бұйымдарды, алтынды ерітіп құю арқылы және алтынды горельф, барельф түрінде дайындау, силуэт, ою-өрнек салу, гравировка тәсілдерін жетік меңгергені мәлім.

Иә, сақтардың аса биік мәдениеті болғандығы күдік тудырмайды. Алайда, олардың мәдени тарихын зерттеу әлі күнге дейін шындап қолға алынған жоқ. Ал, өнерлі бабаларымыздың асыл мұрасын танып-білу егеменді еліміздің өркениеті үшін аса қажет екені даусыз.

Сау-саламат бол.

13

Ұлым менің!

Бұл хатымда мен саған сақтар мәдениетінің шынайы айғағы болып табылатын «Алтын адам» туралы жазбақпын.

Сақтар мәдениетін сөз еткенде, Алматы маңындағы Есік өзенінің сол жақ жағалауынан 1970 жылы табылған алтын киімді сақ жауынгерінің зираты ерекше назар аударады. Мұнда он жеті-он сегіз жастар шамасындағы сақ көсемі патшаға лайықты бүкіл сән-салтанатпен, алтыннан жасалған киімдерімен жерленген екен. Зират ашылмай, жақсы сақталғандықтан сақ көсемінің киімдері мен бойына асынған қару-жарақтары бізге сол күйінде жеткен деуге болады. Сақ патшасы үстіне жібек көйлек, былғары қамзол, қызыл күдеріден тігілген шалбар, ұзын қонышты етік киген күйінде шалқасынан жатыр. «Есік» көсемінің киген қамзолына бұғы мен бұлан басы төрізді фантастикалық бейнедегі әдемі, сәнді алтын түйреуіштер қадалған. Басына ұзын шошақ бөрік киген. Кезінде сақтарды басқа тайпалар «шошақ бөріктілер» деп те атаған ғой. Жауынгер-патша мойнына жолбарыс басының бейнесі салынған алқа таққан. Патшаның оң қолындағы саусақтарында екі алтын жүзік бар. Солардың бірінде басына патша тәжін киіп, қырынан тұрған адамның бейнесі салынған екен. Адам бейнесінің салынуы сақтар өнерінде өте-мөте сирек кездесетін құбылыс.

Көк Тәңірісіне қарап, шалқасынан түсіп жатқан сақ көсемінің оң жағында ұшы алтындалған символикалық аса таяқ пен алтын лентамен оралған ғажайып қамшы жатыр. Ал, оң жағында салт атты сақ жауынгерінің негізгі

қаруы — алмас қылыш бар. Сол жағына болат қанжар асынған. Біздің заманымызға дейінгі бесінші ғасырда жасалған осы қарулардың безендірілуіне бүгінгі шеберлердің өзі тамсанып, таңырқап қарайтынын да ұмытпағаның жөн.

«Есік» көсемінің қамзолына үш жапырақты өсімдіктер мен жолбарыстың бас бейнесі салынған алтын әшекейлер тігіліп қойылған. Мұндай әшекейлер жұқа алтын пластинкасынан ойылып жасалған да, қамзолға құрақ сияқты етіп жапсырылған. Көсем киімдерінің ішінде ерекше назар аударатыны бас киімі деуге болады. Бас киім қанатты аттар мен мүйізді аттар, арқар, барыс, жолбарыс бейнелері салынған әшекейлі пластинкалармен көмкеріліп қойылған.

Болат қанжардың қынына жанталаса арпалысып жатқан бұлан мен жылқының бейнесі салыныпты. Қанжардың сабы екі басты жыртқыш құсқа ұқсатып алтыннан жасалған. Қанжарға жайран, арқар, жылан, қасқыр, таутеке, барыс, т.б. аң бейнелері алтын пластинкалар арқылы салынған. Бұл бейнелердің әрқайсысы көлемі жағынан өте кішкентай болғандықтан оны жасаудың өзі де қиын екені түсінікті. Мәселен, солардың кейбіреуін қазіргі шеберлер микроскоппен қарап ғана жасай алады. Тырнақтай ғана арыстанның көзін, құлағын, ернін, тісін, тіпті жоғарғы ернінің үстіндегі мұртын айнытпай жасаудың өзі қандай шеберлікті қажет етеді десейші. Мұның бәрі ғылым тілінде «хайуанттар стилі» деп аталатын өнер түрінің Жетісу жерінде мейлінше жоғары дәрежеде дамығандығын дәлелдейді. Сақ көсемінің қамзолы мен бас киімін, етігін төрт мыңнан астам көркемдік дәрежесі аса жоғары алтын әшекейлер безендіріп тұр. Бұл сәнді алтын түйреуіштерге салынған сан түрлі хайуанаттар мен өсімдіктердің суреті өзара үйлесіп, бірін-бірі толықтыра түскен. Мұндай композициялар белгілі бір сюжетке, мифтік мотивке құрылған. Бұл тұрғыдан, әсіресе, көсемнің бас киімі ерекше назар аударады. Бұл бас киім биік таудың ұшар шыңы сияқты етіп тігілген. Сол тауға лайықты пейзаж берілген. Онда түрлі хайуанаттар мен өсімдіктер, ағаштар бейнеленген. Бас киімде бейнеленген қос қанатты барыстың бейнесі ерекше назар аударады. Күш-қайраты бойына сыймай, өз жемтігіне қарай атылайын деп тұрған ашулы барыс бейнесі мейлінше сәтті салынған. Ол алдыңғы екі аяғын көтеріп, өз жауын қыруар зор күшпен

ұрып-жығуға әзір тұрған сияқты. Ал, алмас қанжарға салынған жолбарыс тырнағымен жер тырнап, оқты көзімен әлденеге алара қарап, ашу-ызаға булығып, өзін-өзі зорға ұстап тұр. Сақ көсемінің қамзолы мен етігінің өзінде осындай ғажайып хайуанаттар мен өсімдіктер бейнесі салынған екі мың төрт жүз он бір әшекей-түйреуіштер бар екен. Иә, «Есік» көсемі біздің заманымызға дейінгі бесінші және алтыншы ғасырларда-ақ сақтардың металл өңдеу, алтыннан зергерлік және тұрмыстық бұйымдар жасау, сурет салу өнерінің жоғары болғандығын нақты деректер негізінде дәлелдейді.

«Есік» көсемінің бас киімінде бейнеленген хайуанаттар мен өсімдіктер сақтардың мифологиялық наным-сеніміне сәйкес орналастырылған деуге болады. Сақтар бүкіл әлемді үш деңгейге бөліп қараған. Солардың ең төменгісі — мұхиттар мен жер асты әлемі саналған. Сол себепті көсем бас киімінің төменгі жағында суда өмір сүретін жәндіктер көбірек орын алған. Жер бетінде тіршілік ететін сан қилы хайуанаттар да әлемнің орта белдеуінен көрініс тапқан. Мифтік ұғым бойынша, әлемнің ең жоғарғы сатысы — аспан, яғни ғарыш саналады. Сақтар жер мен ғарыштың арасында тығыз табиғи байланыс бар деп пайымдаған. Ал, ғарыштағы фантастикалық бейнедегі құстар Тәңірге жақын жүрген періштелер болып шығады. Сақтардың мифтік түсінігі бойынша, жер астындағы, су бетіндегі, жер үстіндегі және ғарыштағы жан-жануарлардың бәрін Тәңір өзара үйлестіріп, бір-бірімен байланыстырып, белгілі бір гармонияға келтіре отырып жаратқан. Әрбір тіршілік иесінің өлімі осы сәйкестікті бұзу деп қаралған. Ал, сақ көсемінің қаза болуы да осындай гармонияның бұзылып, белгілі бір тарихи дәуірдің аяқталу шегі деп танылған. Сонымен бірге, көсемнің өлімі жаңадан басталатын әлем гармониясының алғашқы баспалдағы деп есептелген.

Сондай-ақ, сақтар өздері киетін киімдер мен қолданып тұрмыстық заттардың, тіпті жорыққа мінетін сәйгүліктердің де түр-түсіне ерекше назар аударып отырған. Күн түстес болып келетін алтын ерекше жоғары бағаланған. «Есік» көсемінің киімдерінде алтын мен қызыл бояулар басым болып келеді. Жалпы, сақтарда сары және қызыл түске боялған заттар патшаларға лайықты деп саналған. Қызыл және сары түс күннің лаулап тұрған ыс-

тығын білдіреді. Ал, күміс суықтықты аңғартады деп ойлаған. Тибет ламалары бүгінгі күнге дейін дәл осындай пікірде екені ерекше назар аударады. Бір қызығы — сақтар мен ғұндардың атты әскерінің батыс жағына ылғи ақ түсті ат мінген жауынгерлерін, шығысына сұр түсті ат мінгендерін, солтүстігіне — қаракер аттыларды, оңтүстігіне — жирен атты нөкерлерін қоятын болған. Күн түстес, от секілді алаулап тұратын жирен түсті аттарға тек әміршілер мен әскери қолбасшылар ғана мінген екен. Ал, алтындай жалтыраған сары түс сақтар үшін адамның қоғамдағы мәртебесін, билік дәрежесін аңғартып отырған.

«Есік» қорымынан табылған бұйымдардың ішінде ғылым үшін аса маңыздысы күміс тостағанға жазылған таңба-өріптер деуге болады. Тостағанның сыртқы жағына ойылған жиырма алты таңба-өріптер екі жол етіп жазылған екен. Үстіңгі жолда тоғыз таңба-өріптер, ал астыңғы жолда он жеті таңба-өріптер бар. Бұл сақтардың әлемдік ғылымға әлі күнге дейін белгісіз болып отырған жазулары, өріптері. «Есік» қорымынан табылған бұл жазба жәдігерліктер біздің заманымыздан бұрынғы бесінші-алтыншы ғасырларда сақтардың өзіндік жазу-сызулары болғанын дәлелдей түседі. Бір қызығы — күміс тостағандағы таңбалар (өріптер) көне түркі сына жазулары таңбаларына өте ұқсас болып келеді. Демек, сақтардың өзіндік көне әліпбилік таңбалары болғандығы дау тудырмайды. Түйіндеп айтсақ, бұдан екі мың бес жүз жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың өзіндік таңбалары, жазулары, өріптері болғандығын, сақтардың жаза білгендігін ғалымдар дәлелдеп отыр.

Рас, соңғы кезге дейін осы бір тарихи шындықты мойындағысы келмейтін «саясатшы-ғұламалар» да болғанын мен саған жоғарыда айттым. Олар бұл бұйымдардың бәрін сақтар емес, басқа жақтан келген тайпалар жасаған деген пікірді қайталаумен өуре еді. Әйтсе де соңғы кезде ондай тарихшылар да шындыққа қарай бір қадым бетбұрыс жасады.

Ұлым менің! Менің осы жазғандарымның бәрін мұқият оқып, терең зерделеп жүргенің жөн. Мен сенің ата-тегіміздің тарих-шежіресін жетік білетін азамат болып өскенінді қалар едім.

Әзірше хош, сау-саламат бол. Өзіңнен хат күтем.

Ұлым менің!

Өткен жолғы хатымда Тұран елін сыртқы жаудан қорғап қалған батыр бабаларымыз туралы әңгімелеймін деп уәде берген едім. Мені, әсіресе, Тұран елінің патшасы, сақтар әскерінің қолбасшысы, ержүрек батыры, көреген көсемі Алып Ер Тоңға жайындағы дастан қатты қызықтырады. Иә, сақтардың шежіресін аңыздар мен тарихи деректер негізінде баяндайтын «Алып Ер Тоңға» деп аталатын дастан бар. Өкінішке орай, бізге бұл дастанның жекелеген үзінділері ғана жеткен. Әйтсе де, сол үзінді түрінде сақталып келген жыр жолдарының өзінен-ақ сақтар туралы көп жәйтті аңғаруға болады.

Дастанның басты қаһарманы — Алып Ер Тоңға. Мұндағы «алып» сөзі ежелгі сақтар дәуірінде қолбасшы батырларға берілетін ресми титул мағынасын білдірген. Сондай-ақ «Алып» сөзі — ер, батыр, қаһарман деген мағына берген.

Кезінде Тұран мен Иран елдері арасында болған соғыс кездерінде Алып Ер Тоңға сан рет Тұран әскерін басқарып, талай мәрте ғажайып жеңістерге жеткен. Бұл жайында Фирдоуси өзінің «Шах-намесінде» кеңінен толғайды. Тұран елінің батыры Алып Ер Тоңғаны ұлы шайыр өз дастанында Афрасиаб деп атаған. «Афрасиаб» сөзі — көне парсы тілінде «дүлей, дауылды күш» деген ұғымды білдіреді екен. Алып Ер Тоңға — тарихи тұлға, ежелгі түрік жұртының әміршісі, Тұран мен Иран арасындағы соғыста сақтар әскерінің қолбасшысы болған.

Кезінде сақ елін билеген әміршілердің есімдері ежелгі Ассирия мен парсы елінен табылған көне жәдігерліктерде жазылып қалған екен. Міне, осындай есімі тарихи жазбаларда ғана емес, сонымен бірге, көркем әдебиеттерде де бейнеленген ежелгі түркі елі патшаларының бірі — Алып Ер Тоңға деуге болады.

Ал, Алып Ер Тоңға біздің заманымыздан бұрынғы жетінші ғасырда өмір сүрген. Ол жүз мыңдаған әскерді бастап сан рет өз елін Иран шапқыншылығынан қорғап қалған. Тарихи деректерге қарағанда, Алып Ер Тоңға, әсіресе, Иран шаһы Кей-Құсрау тұсында көп соғыстар жүргізген. Осындай шайқастардың бірінде Алып Ер Тоңға кездейсоқ жаудың қолына түсіп қайтыс болады.

Ежелгі Тұран мемлекетінің негізін қалаған осы сақ балаларымыз екенін біле жүргенің жөн.

Дәл осы арада мен саған «тұран» сөзінің қайдан шыққаны туралы тағы да бір аңыз-әңгіме айта кетпекпін. Тұран елінің алғашқы патшасының аты Тур болған екен. Ал, Алып Ер Тоңға сол Турдың шөбересі болып келеді. Таратып айтсақ былай боп шығады: Афрасиабтың әкесі — Пишен (Бешен), Пишен — Дад Нишиннің баласы, Дад Нишин — Турдың баласы. Ал, Тур болса — Афридунның баласы.

Ежелгі Самарқан қаласы «Афрасиаб» деп аталған. Өйткені оны Тұран елінің патшасы Алып Ер Тоңға салдырған. Сондай-ақ Баласағұн, Рамитан (Бұқара), Шаш (Ташкент) шаһарларын да Алып Ер Тоңға салдырған деген деректер бар. Қазіргі Өзбекстан, Кавказ және Кіші Азия (Бактрия), Ауғанстан жерлерінде Тұран елі өміршісінің есімімен аталатын елді мекендер көп кездеседі. Алып Ер Тоңғаның есімімен байланысты айтылатын қалашықтардың бірі — Қазойын. Кезінде бұл жерде Құм деген қамал болған. Міне, осы Құм қамалының айналасындағы қалың тоғай мен мөлдір көлдердің арасында Алып Ер Тоңғаның қызы Қаз-Фарангиз аңшылық жасап, серуен құрады екен. Осы маңайдан Алып Ер Тоңға өзі демалатын Мары шаһарын салдырған. Қазіргі Янкент қаласының маңайында Дизроин деген қираған қамалдың орны бар. Дәл осы жерде Қаз-Фарангиздің күйеуі Сияуыш батыр өлтірілгені мәлім. Бұл туралы он бірінші ғасырда өмір сүрген Махмұт Қашқари өзінің «Түркі сөздерінің жинағы» атты кітабында мәлімет береді. Ежелгі түркілердің әдет-ғұрпын сақтайтын кейбір адамдар күні бүгінге дейін Қаз-Фарангиз бен Сияуыштың қаза болған жеріне барып, Тұран елі үшін қанды шайқастарда қайтыс болғандардың өруағына бағыштап дұға оқиды. Мал сойып, құрбандық шалады.

Алып Ер Тоңға қан майданда қаза болғанда бүкіл Тұран елі аза тұтып, қатты қайғырғаны, жұрттың бәрі күңіреніп кеткені «Алып Ер Тоңға» дастанында кеңінен бейнеленген. Алып Ер Тоңғаны жоқтап, Тұран елінің шайырлары — жыр, күйшілері — күй шығарғаны дастанда жырланған. Тұран елінің өміршісі қайтыс болғанда айтылған «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» деп аталатын өлең де сақталып қалған. Бұл жоқтау — ежелгі түркі поэзиясындағы ең алғашқы өлең үлгілерінің бірі болып табылады.

Ұлым менің! Мен өзім сонау қадым замандардан бүгінгі күнге көненің көзіндей боп жеткен асыл мұраларға ерекше ілтипатпен қараймын. Бұдан көп ғасырлар бұрын айтылған өлеңге де, жазылған әріпке де, салынған суретке де іштей табынғым келіп тұрады. Біздің заманымыздан бұрынғы жетінші ғасырда айтылған жоқтау жырын төңірдің өзі жіберген хаттай қадірлеймін. Әрбір сөзіне мән беремін. Әрине, мен бұл жоқтауды маман ретінде түпнұсқадан, яғни көне түркі тіліндегі «Алып Ер Тоңға» дастанының бізге жеткен үзінділерінен оқыдым. «Алып Ер Тоңға» дастанының басты қаһарманын жоқтайтын жырдың түрколог ғалымдармен бірлесе отырып жасалған, түпнұсқаға мейлінше жақын, ғылыми жағынан да, көркемдік тұрғысынан да ежелгі түркі поэзиясының табиғатына сәйкес келетін ғажайып қазақша аудармасы бар. Оны жасаған аса дарынды ақын қызымыз Фариза Оңғарсынова. Сен енді осы көне заман поэзиясының үлгісі саналатын «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» деп аталатын жыр жолдарынан шағын ғана үзінді оқып көрші:

Шенгелін ажал салды ма,
Алып Ер Тоңғаны алды ма?
Сұм дүние артта қалды ма...
Қайғылы жүрек жыртылды-ау.

Сұм ажал бүгін жылатты,
Құрығын салып құлатты.
Бектердің бегін сұлатты.
Қыршын да ғұмыр қырқылды-ау.

Ажал жұтып ағаны,
Жауыз жайлап барады.
Жаксының өшіп жанары,
Дүние азып барады.

Қазақтың батырлық жырларында да «Алып Ер Тоңға» дастанындағы сияқты батыр қаза болғанда бүкіл ел болып күңіреніп қайғырады. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Тоқтарбай, Аналық және Күртқа айтатын жоқтауларда Қобыланды батырдың қазақ елін жаудан қорғауда атқарған ерлік істері айтылады. Бұл сияқты жоқтау-жырларда қаза болған батырды адамдар ғана емес, сонымен бірге, батырдың көзін көрген сол елдің табиғаты да, яғни өзендері мен көлдері де, таулары мен ормандары да жоқтайды.

Қазақ қауымында жоқтау айту дәстүрі соңғы кезге дейін сақталып келген. Мәселен, қазақтың белгілі батыры Исатай Тайманов қайтыс болғанда Махамбет ақын оған арнап жоқтау айтқан:

...Тайманның ұлы Исатай,
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді,
Исатайды өлтіріп,
Қырсықта шалған біздің ел.

Ұлым менің! Ата-бабаларымыз адамды көзі тірісінде ғана емес, қайтыс болған соң да қадірлегенін, яғни әруақты сыйлағанын мен өзім осындай өлең жырлардан білем. Мен саған жазған хаттарымның бірінде тірі пенде көзінен бір тамшы да жас шығармай, тіпті қызы мен баласы да жыламай қара жердің қойнауына тапсырылған бір «жаңа қазақтың» қайтыс болған әйелі туралы айтқан едім ғой. Ал, бабаларымыз батыр емес, ақын емес, көсем емес, қатардағы қарапайым адамның өзін бүкіл ауыл болып, жұрт болып, ұлыс болып жоқтаған. Бұл жарық дүниемен тағы да бір пенде қоштасты деп жылаған. Тірі табиғаттағы тағы бір үйлесімділік, сәйкестік, гармония бұзылды деп санаған. Тіпті танымайтын адамның табытын қырық қадым жерге дейін көтерісіп баруды қасиетті парыз деп білген. Оған сыртынан дұға оқыған. Ал, бүгін анасы қайтыс болғанда жыламайтын балалар мен жылатпайтын «ақылды» ағаларды көргенде төбе шашым тік тұрады. Сол қайтыс болған адамға мен өзім де мейірімсіздік көрсеткендей боп тұрамын. Әлгі «жыламайтын тас бауырлар» үшін құдайдан кешірім сұрағым келеді.

Иә, балам, жоқтау айтпай жерлегендерді көрген сайын көз алдыма Алып Ер Тоңғаны жоқтап тұрған ежелгі сақ бабаларымыз бен әжелерімізді елестетем. Әйтсе де, «Алып Ер Тоңға» дастаны туралы әңгімемді жалғастыра түсейін. Осы дастанды толық күйінде оқыған Фирдоуси оны көп өзгертпей-ақ өзінің «Шах-наме» атты ерлік эпосында зор шеберлікпен пайдаланған. Әрине, Алып Ер Тоңға — Тұран елі үшін жағымды қаһарман, қолбасшы, патша. Ал, Иран жағы үшін ол нағыз жау, басқыншы, жауыз, тіпті жын-пері ретінде бейнеленгені мәлім. Соның өзінде, Фирдоуси Алып Ер Тоңғаның ерлігін зор шеберлікпен жырлаған.

Ұлым менің! Мен саған «Алып Ер Тоңға» дастанының қысқаша мазмұнын айтып берейін.

Түркілердің атамекені Тұранға көрші отырған Иран елінің әскері қайта-қайта шабуыл жасап, тыныштық бермейді. Тұран елінің сұлу қыздарын, асыл бұйымдарын, қонды малдарын күнде тартып әкетіп жатады. Диқандардың енді ғана жайқалып өсіп келе жатқан егіндерін, бау-бақшаларын парсы әскері таптап тастай береді. Сол заманда Тұран елінде арыстандай айбарлы, жолбарыстай жүректі, көк бөрідей тәкаппар Ер Тоңға деген батыр жігіт бар екен. Ер Тоңға елден көп нөкер жинап, парсы әскеріне қарсы шығады. Тұран мен Иран әскері Дехистан деген жерде кездеседі. Бұл жер екі биік таудың ортасындағы кең жазира дала болады. Екі жақтың әскері үш күн, үш түн дамылсыз шайқасады. Жап-жасыл дала әп-сәтте қып-қызыл қанға боялып кетеді. Адам өліктері тау-тау боп үйіліп қалады. Ақыры Тұран әскері жеңіп, Иран әскері ойсырап жеңіледі. Сол күннен бастап жұрт Ер Тоңғаны «алып» деп атай бастайды. Енді ол халық алдында Алып Ер Тоңға деп аталады да, Тұран патшасының тағына отырады.

Сол соғыста Тұран әскері Иран патшасын тұтқындап, аяқ-қолын шынжырлап әкетеді. Иран жағы өз патшасын тұтқыннан босату үшін тағы да соғыс ашады. Алайда, Иран шаһын тұрандықтар бір түнде балтамен шауып өлтіріп тастаған екен. Арада көп жылдар өтеді. Иран патшасының тағында талай патшалар ауысады. Алып Ер Тоңға солардың бәрімен де соғысады. Бәрін де жеңіп шығып отырады. Ақыры Иран патшасы Залдың жалғыз ұлы Рүстем қол бастайтын жасқа жетеді. Ол жер қайысқан қалың әскермен Тұран елінен кек қайтаруға аттанады. Алдынан көп әскермен Алып Ер Тоңға шығады. Қылыш, найза сартсұрт соғысып, болат қалқандардан от ұшқындайды. Садақтан тартылған жебелер жаңбырдай жауады. Жаралы жандардың құлындағы даусы шығып, дүние астан-кестен болып кетеді. Адам қаны дария болып ағады. Біресе Тұран жағы, біресе Иран жағы басым түсіп отырады. Екі жақ та әбден әлсіреп, ақыры шайқасты уақытша тоқтатуға мәжбүр болады.

Күндердің күнінде Иран тағына Кей-Қауыс отырады. Ол «түркі әскерінен жеңіліп қалдыңдар, қоян жүрек қорқақсыңдар» деп өзінің жалғыз баласы Сияуышты жөне

Рүстем батырды қатты ренжітеді. Көпшіліктің көзінше айтылған ауыр сөздерге қатты намыстанған Сияуыш әкесіне өкпелеп, Тұран еліне кетіп қалады. Ол Тұран елі билеушілерінің бірі Пиранның сұлу қызына үйленеді. Одан туылған балаға Кей-Құсрау деген ат қояды. Бір күні Иран жағы сол баланы ұрлап әкетіп, жігіт болған кезінде парсы еліне патша етеді. Арада көп жылдар өткен соң Кей-Құсрау мен Рүстем батыр бірігіп, Тұран еліне қайта шабуыл жасайды. Алып Ер Тоңға талай рет Рүстем батырмен жекпе-жекке шығып, екеуі ұдайы тең түсіп отырады.

Ұлым менің! Осы арада саған ескерте кететін бір жәйт бар. Ежелгі түркі әдебиетіне тән дәстүрлердің бірі батыр шешуші шайқасқа шығардың алдында қорқынышты түс көреді. Дастанда Алып Ер Тоңғаның (Афрасиабтың) түс көруіне арналған төмендегідей жыр жолдары бар:

Иран қолы қарақұрым қаптаған,
Жерімізді аямай-ақ таптаған.

Әр найзаға бір-бір басты іліпті,
Бір-бір басты қолтықтап та жүріпті.

Жарқ еткізіп алмас қылыш жаскады,
Қақ ортаманнан екі бөліп тастады.

Жаудың келе жатқанын түс көру арқылы жеткізу тәсілі қазақтың батырлық жырында да ұшырайды. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында қалмақ ханы Тайшық батыр да өз түсінен шошып оянады. Ол түсінде қалмақты қырғалы келе жатқан Алпамыс батырды көреді:

Мен бір бүгін түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Құрсаулы кара бура кеп,
Қарсы қарап шабынды,
Айдарлымды құл қылды,
Тұлымдымды түл қылды.

«Алып Ер Тоңға» дастанының мазмұны, идеясы, көркемдік тәсілдері бертін келе қазақтың батырлық жырларынан өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты. Мұның бәрі ежелгі сақтар біздің арғы ата-бабаларымыз екенін тағы да растай түседі. Соны ұмытпағаның жөн.

Батыр бабаларымыздың ерлік, ізгілік, қайырымдылық істерінен үйренуіміз керек. Алып Ер Тоңға бабамыз досы түгілі дұшпанын да алдамаған. Жақыны түгілі жауына да жамандық жасамаған. Әманда сені сол қасиетті бабаларымыздың рухы қолдап, жебеп жүрсін, балам. Әумин!

15

Ұлым менің!

«Мен қазақ қыздарына қайран қалам» деп басталатын өлеңді ыңылдап көп айтатын болып жүрмін. Шынында да, бір кездегі ержүрек бабалардан батыр ұлдар ғана емес, сонымен бірге, батыр қыздар да туылады екен-ау деген ой келеді маған. Өйткені мен ұлтымыздың бойындағы бүгінгі жақсылы-жаманды қасиеттердің бәрін байырғы бабаларымыздың іс-әрекеттерімен салыстырып көруді ұнатамын.

Көне тарихқа көз жүгірте отырып, қазақ қауымынан талай-талай батыр қыздардың шыққанына көз жеткіздім. Баяғы жоңғарлармен болған шайқасты айтпағанның өзінде, кешегі Ұлы Отан соғысы кезінде де ерлік көрсеткен қыздарымыз аз болған жоқ қой. Сол соғыста екі қыз Кеңестер Одағының Батыры атағын да алды. Екеуі де қазақ қыздары еді. Олар — Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова.

Қазақ елінің егемендігіне бастау болған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын айтсайшы. Сонда азаттық үшін алаңға шыққандардың басым көпшілігі қазақ қыздары болды ғой. Олар қолдарында қаруы бар солдаттардан жасқанған жоқ. Рас, оларды жендеттер ұрды, соқты, шашынан сүйреді, қорлады. Бірақ қыздар алған беттерінен қайтқан жоқ. Тайсалмады. Жасқанбады. Азаттық үшін «жан пид» деп шықты. Менің ойымша, мұндай жанкешті ерлікті сан ғасырлық ерлік тарихы бар, қаһармандық дәстүрі бар халықтың қыздары ғана жасай алады.

Ұлым менің! Бүгін мен саған қадым замандарда өмір сүрген ежелгі түркілердің осындай қаһарман қыздарының бірі туралы айтпақпын. Айтайын деп отырғаным аңыз емес, тарихи шындық. Бұл шындықты да ежелгі грек ғұламасы Геродоттың «Тарих» деп аталатын кітабынан оқып айтып отырмын. Демек, саған айтқанымның бәрі менің сөзім емес, «тарих атасының» жазбалары деп білерсің.

Біздің заманымызға дейінгі бес жүз отыз тоғызыншы жылы парсы елінің атақты Кир патшасы Вавилонды жаулап алды. Енді ол ұланғайыр даланы алып жатқан Тұран еліне көз сала бастады. Кир патша жер қайысқан қалың қол жинап, Аракс өзенінен өтті. Қазіргі Амударияны көне заманда Аракс деп те атаған.

Сақтардың патшасы Тұмар деген әйел екен. Ол күйеуі қайтыс болған соң сақтар тағына отырған. «Тұмар» сөзін Геродот көне грек тілінің фонетикалық нормасына сәйкес «Томирис» деп жазыпты. Мейлі. Бізде батыр әжемізді осылайша, яғни көне тарих жазбаларына сәйкес Томирис деп айта берейік.

Міне, әлгі парсы патшасы Кир «мен саған үйленем» деп Томириске елші жіберіпті. Бірақ Кирдің мақсаты үйлену емес, Тұран елін жаулап алу екенін Томирис бірден түсінеді. Мұны сезген Кир сақтарға қарсы соғысты бастап жібереді. Томирисің еліне жету үшін Кир патша Аракс өзеніне көпір салдырыпты. Кир көпір салдырып жатқан сәтте Томирис парсы патшасына елші жіберіп: «Көпір салып әуре болмай-ақ қой. Біз үш күндік жерге кейін шегініп кетейік. Сен осы елден алғың келген дүние-жиһазыңды әкете бер. Бізден алатын олжанды ал. Бірақ соғыс ашпа, қан төкпе», — депті. Алайда, Кир патша Томирисің сөзін тыңдамайды. Көпір салдырып өзеннен өтеді. Енді ол Томирисің алдау үшін бір төбенің басына соғыста жараланған әлсіз нөкерлерін қалдырып әрі сол араға көп адамға жететін арақ-шарап, тағам тастап кетеді. Осы нөкерлерді көрген сақтардың бір топ әскері оларға шабуыл жасайды. Тез жаулап алады. Парсыларды жеңдік деген оймен мәзмейрам болып, сақ әскерлері арақ-шарап ішіп жеңіл жеңістеріне мас болады. Сақтар әскерінің осы шағын тобын Томирисің баласы Спаргапис басқарған екен. Парсылардың алдауына түскен Спаргаписің өзі де мас болып қалады. Сол сәтті пайдаланып, Кир Тұран әскерінің үштен бірін қырып салады. Томирисің ұлын тұтқындап алады.

Томирис осындай ауыр сәттің өзінде де шынайы шыдамдылық көрсетеді. Ол Кир патшаға хат жолдайды: «Қан құмар Кир, жеңдім деп мақтанба. Сен емес, шарап жеңіп отыр ғой. Шарап ішкен адам әрқашанда жеңіледі. Сен оны жақсы білесің. Алайда бұл ер адамға лайықты іс емес.

Саған тағы да айтам: Сен есің барда еліңді тап. Біздің жерімізден кет. Әйтпесе Күн Төңірісінің атымен ант етемін, анау кеудеңдегі басыңды кесіп алып, адам қаны толған меске салам. Адам қанына қанбай жүр екенсің ғой. Мен сенің сол шөліңді қандырамын», — депті.

Алайда, Кир патша Томиристің сөзін тыңдамапты. Қайта бұрынғыдан да жаман өршелене түсіпті. Ал, Томиристің баласы Спаргапис мастығы айыққан соң парсы патшасына қарап: «Бір ғана өтінішім бар — қолымдағы шынжырды шеш», — депті. Қолын шешкен бойда-ақ Спаргапис өз жүрегіне қанжар салып, табанда қайтыс болыпты. Мұны естіген Томирис сақтар әскерін бастап, Кирдің қалың қолына шабуыл жасапты. Міне, осы шайқас туралы Геродот өз кітабында былай деп жазады: «Мен көрген шайқастардың ішіндегі ең сұрапылы, ең қатыгезі, ең адам көп өлгені осы шайқас болды. Олар бір-біріне өліспей беріспейтін жаулар еді. Нөкерлер ерекше қатыгездікпен, сұмдық өшпенділікпен жанталаса соғысты. Ұзақ соғысты. Ешкім тайсалмады. Тайсалғысы келмеді. Парсы әскерінің барлығы дерлік жер жастанды. Қара жерде адам өлігі қаптап жатты. Кирдің өзі де өлді. Сақтар (массагеттер) жеңіске жетті. Ал, Томирис сөзінде тұрды. Шарап құйылған үлкен бір месті босатып, оның ішін парсы әскерінің қанымен толтыруға жарлық берді. Томириске адам қаны толтырылған месті әкелді. Томирис сол сәтте өліп жатқан Кирдің басын қылышпен шауып алды да, Кирдің басын жоғары көтеріп тұрып сөйледі: «Сен менің өмірдегі тірегімді құлатып кеттің. Мәңгілікке жылатып кеттің. Адам қанына тоймай кеттің. Мә, қанқұмар басың өзің қалаған адам қанының ішінде жатсын», — деді. Соны айтты да, Томирис қолындағы Кирдің басын қан толы местің ішіне тастап жіберді.

Міне, содан бері үш мың жыл өтіпті. Иә, арада отыз ғасыр жатыр. Алайда туған елі, халқы, кіндік қаны тамған жері өзінің ержүрек қызын ұмытқан жоқ. Бүгінгі қазақтар арасында Тұмар есімді қыздар көп. Ежелгі ержүрек Тұмар елінің егемендігі үшін күресті. Еліміздің егемендігін нығайта түсу үшін жан аямай еңбек етіп жатқан қазақ қыздары мен әйелдерін көрген сайын есіме ежелгі сақтар мемлекетінің патшасы Томирис түседі. Елінің егемендігі үшін қан майданға тайсалмай, қалың қол бастап шыққан

ұлы Тұмарды бүгінгі қазақ қыздары өздеріне пір тұтса екен деп армандаймын. Тұмардың киелі есіміне тәуе етіп, мойындарына тұмар етіп тағып жүруін қалар едім. Сонда ғана олар туған елдің қадірін, ата-бабалардың қаны тамған топырақтың қасиетін, батыр Тұмардың бүгінге жеткен рухын толық сезінер еді.

Сау-саламат бол, ұлым.

16

Ұлым менің! Әдетте біз «қазақтың кең даласы» деген сөзді жиі айтамыз ғой. Кейде бұл сөздің терең мағынасына мән бермей айта саламыз. Айналамыздың бәрін халқы қарақұрттай қаптаған қуатты мемлекеттер қоршап тұрғанда, осыншама жерді қалай сақтап қалғанбыз деген ой келеді маған. Иә, жеріміз ұланғайыр. Құдайға шүкір. Әйтсе де, сол ұланғайыр жердің әр қадымы үшін қаншама қан төгілгенін, қаншама қыршын жан тапсырғанын, қаншама әйел жесір қалғанын, қаншама бала жетім қалғанын көбіне біз ойлана бермейміз. Ойланғымыз келмейді.

Маған сан ғасырлық тарихта аса маңызды бір ғана оқиға болған сияқты көрінеді. Сол жалғыз оқиғаны жүзеге асыру үшін ата-бабаларымыз үш мың жыл бойы үздіксіз қанды шайқас жүргізуге мәжбүр болыпты. Әрине, олардың тындырған істері қыруар екеніне дау жоқ. Әйтсе де, тарих беттеріне өшпестей боп жазылып қалғаны біреу-ақ, ол — ата-бабалардың ұлы мекенін бүгінгі ұрпақ үшін сақтап қалғаны. Дәл осы сөзімді дәлелдеу үшін мен саған көне тарихтан тағы бір әңгіме айтайын.

Бұдан бұрынғы хатымда айтқан Томирис кезінде жеңіске жетіп, ел ішіне тыныштық орнағандай болған еді. Бірақ араға көп уақыт салмай-ақ парсы әскері сақтар даласына қарай тағы да жорыққа шықты. Бұл жолы парсы патшасы Дарий бірінші жеті жүз мың әскер жинаған болатын. Көне тарих мұншалықты нөкері бар әскерді көрмеген екен. Парсы елінен Тұранға дейінгі ұшы-қиыры жоқ кең дала дүрлігіп кеткендей болды. Орман мен тоғайлар, өзендер мен көлдер өлденеден шошынғандай еді. Аңдар қашып, құстар ұшып кетіп жатты. Бүкіл дүние демін ішіне тартып тұрды. Бұрын-соңды болып көрмеген мұндай қалың қолмен Дарий бірінші Азияны ғана емес, бүкіл Еуропаны жаулап алғысы келді. Астығы мол Қара теңіз

жағалауын, Грецияны, қала берді бүкіл Еуропа елдерін аз күнде табанымның астына саламын деп мақтанды. Рас, парсы патшасының әскері көп еді. Қаруы мол еді. Күші жететін еді. Алайда, ол бір ғана нәрсені ескермеді. Елемеді. Дәлірек айтсақ, елегісі келмеді. Дарий күллі Еуропаны аяғының астына салу үшін алдымен сақтар мекендеген кең жазира даладан аман-есен өтуі керек болатын. Ол өлі осы ұшы-қиыры жоқ сахарадан өтпей жатып-ақ сонау алыстағы Еділ, Дон, Дунай өзендеріне салынатын көпірлердің жобасын жасап та қойған екен. Әйтсе де, сақтардың шағын әскері Дарий жоспарын іске асыртпай тастады. Сақтар әскері өздері жақсы білетін кең далада еркін маневр жасап, парсы әскерін айлар бойы арбап жүрді. Дарий қалың қолы сақтар әскерін қуып, қазіргі Атырау жеріне дейін барған. Тіпті сол жерде парсылар қамал сала бастаған. Әйтсе де, сақтар әскері парсыларды айналып өтіп, қайтадан Сыр бойына қарай ойысқан. Шөл далада айлар бойы адасып жүріп, Дарий көп нөкерінен де айрылған. Сондай күндердің бірінде сақтардың әміршісі парсы патшасы Дарийге сыйлық деп аузы құлыптаулы үлкен бір сандық жіберіпті. Дарий сандықты ашып қараса, ішінде бір құс, бір тышқан, бір бақа және садақтың бес жебесі бар екен. Дарий бұл сыйлықтың мәнісіне түсінбей, қасында тұрған кеңесшісі Гобрийден сұрапты. Сонда Гобрий:

— Егер сендер — парсылар, мына құс секілді аспанға ұшып кетпесеңдер немесе тышқан сияқты жерге кіріп кетпесеңдер яки құрбақа тәрізді балшыққа батып қалмасаңдар, онда сендер мына жебелерден өлесіңдер, осы жерде мәңгілікке қаласыңдар», — депті. Сол жолы Дарий сақтардан жеңіліп, өз еліне қайтып оралған екен. Бұл туралы Геродот өз «Тарихының» төртінші кітабында егжей-тегжейлі жазып қалдырған.

Бірақ бізге жауларымыз ешқашан тыным берген емес. Жығылған күреске тоймайды ғой. Көп ұзамай-ақ Дарий Тұран еліне қалың қол бастап қайта аттанды. Қайта шапқан жау жаман емес пе. Ел содан сескенді. Сақтардың әміршісі келе жатқан жауға не істерін білмей, дел-сал боп отырған сәтте патша сарайына алып денелі бір жігіт жүгіріп кірді.

✓ — Тақсыр! Өтініш айтуға келдім. Атым — Шырақ. Жылқышымын. Жау жақындап қалды. Туған жердің ой-

шұқырын жақсы білем. Егер рұқсат етсеңіз, Дарий бастаған қалың қолды қайтып шыға алмайтын шексіз құмда адастырып жіберемін. Ол үшін мына мені алдымен қылышпен кескілеп, бет-аузымды тілгілеп, жау келе жатқан жолға тастаңыздар. Әйтпесе олар маған сенбейді, — депті. Бірақ Шырақтың жалаңаш денесін, бет-аузын тілгілеп тастауға ешкімнің де қолы бармапты. Сонда Шырақ патшаның белбеуінде ілулі тұрған қанжарды жұлып алыпты да, өз денесін өзі аямай тілгілей бастапты. Сосын жүйрік атқа мініп алып, жау келе жатқан жаққа қарай құйындата жөнеліпті.

Алыстан келе жатқан жауды көріп, Шырақ айғай салыпты: «Ойбай, ойбай, көмектесіңдер! Төңірі жарылқасын. Маған жәрдемге келіңдер. Өлетін болдым ғой. Қайдасыңдар? Мені өз патшамыздың нөкерлері қан-жоса етіп кетті ғой. Мен оларға әлі көрсетем! Мен сендерді сақ патшасы әскерінің төбесінен түсірем. Парсыларға көмектесем. Мені қорлаған туысқаннан не пайда? Кешегі жау — бүгін дос, маған еріндер!»

Адасып жүрген парсылар ойда жоқта мұндай адамның табылғанына қуанып қалады. Енді Дарий бастаған парсының қалың қолы Шырақтың соңынан ереді. Шырақ өзіне әбден сенген Дарий патшаға қарап:

— Ұшы-қиыры жоқ мына кең даладағы құдықтардың бірде-бірінен су ішпендер. Аттарыңды да суармандар. Сендердің келе жатқандарыңды естіп, біздің патша «барлық құдықтарға у тасталсын» деп әмір берген. Сондай-ақ патша жарлығымен кең даланың шөбі өртеліп, тоғайынан түк қалмаған. Бұл өңірде осы елдің ордасына баратын жалғыз ғана жол қалған. Ол жолды мен ғана білемін. Басқа тірі пенде білмейді. Міне, мен сендерді сол жолмен бастап келемін. Менің соңымнан ере беріңдер! — депті.

Жылқышы Шырақтың соңынан ерген Дарийдің жүз мыңдаған әскері қалың құмды кешіп, жеті күн, жеті түн жүріпті. Әскері әбден шалдығып, көп нөкері шөлде өліпті. Сол кезде ғана Дарий өзінің алданғанын сезіпті. Ол әскер қолбасшысы Ранасбатқа сұстана қарапты. Ашу-ызаға булыққан қолбасшы қынабынан қылышын суырып алып, Шыраққа қарай ұмтылыпты. Сол сәтте Шырақ бүкіл дала еститіндей қатты дауыспен айғай салыпты:

— Міне, мен жеңдім! Біз жеңдік! Сақтар жеңді! Дарий! Сенің жүз мыңдаған әскеріңді мен бір өзім жеңіп шықтым. Халқым үшін ажалға бас тіктім. Мен өлсем туған жердің топырағында қаламын. Ал, сендер, енді туған жерлеріңді көрмейсіңдер де. Бұл құмның арасынан ешкім, ешбір адам ешқашан тірі шыққан емес. Су-сыз құм ішінде бәрің шөлдеп өлесіңдер. Қиналып өлесіңдер. Жат жерде өлесіңдер. Өлесіңдер! — депті. Парсы елінің әскери қолбасшысы Шырақтың жан ұшыра шыққан даусын одан әрі тыңдауға шыдамы жетпей, қолындағы қылышын сермеп қалыпты. Ержүрек Шырақ осылайша қаза тауыпты.

Иә, балам, айта берсек қазіргі қазақ жерін бір кезде жаулап алуға құмартқандар көп-ақ болған екен. Қайсыбірін айтасың. Әйтсе де, тағы бірін айта кетейін.

Александр Македонский (Ескендір) біздің заманымыздан бұрынғы үш жүз жиырма тоғызыншы жылы Тұран елін өзіне қаратып алғысы келеді. Ол өзінің үш жүз мың нөкері бар әскерімен сақтар даласына жорыққа шықты. Көшпенді сақтардың әміршісі (тәңірқұты) жақындап келе жатқан Ескендірге елші жіберіпті. Ержүрек елші әлемді қанға бөгеп келе жатқан Ескендірдің көзіне тік қарап тұрып:

Әй, Ескендір, қанды жорығыңды тоқтат. Бір кезде біз Кир мен Дарийдің қалың қолын да жеңгенбіз. Соны ескергенің жөн болар еді. Жеріміз ұланғайыр. Бірақ саған мұнда табан тірейтін орын жоқ, — депті.

Жер шарының жартысын жеп-жеңіл жаулап алған Ескендір сақтармен үш жыл бойы шайқасқаны тарихтан жақсы мәлім. Соның өзінде, ол ешқашан бұл өлкеге толық билік жүргізген емес. Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, бізге сол көшпенділер, сақтар дәуірінен шағын үзінді күйінде жеткен «Шу батыр» дастаны ерекше назар аударады.

Бізге қытай жазбалары арқылы жеткен мәліметтер бойынша, сақтар өз мемлекетінің ұланғайыр бір аймағын Шу өлкесі деп атаған екен. Міне, сол «Шу батыр» дастанында осы өңірдің көз тартатын ғажайып табиғат көріністері, баубақшалы егістік алқаптары, айдынында аққу құстар қиқу салған көлдері суреттеледі. Жас әмірші Шу батыр жаңадан салдырған Шу қала-қамалының сәулеті жайында айтылады. Сондай-ақ, дастанда биік-биік тау шатқалдары мен

кең жазық далада ойнақ салып жүрген сансыз көп бөкен, арқар, елік, таутеке, марал, барыс, арыстан сияқты аңдар көрініс тапқан:

Шу дариясы береке:
Қаз, үйрегі қаптаған,
Арқар, киік сусындап
Жағалауда ойнаған.
Аққу құстар қалықтап
Дегелектер ойнаған.
Қалың қамыс ішінде
Жолбарыс жатыр жол аңдып,
Таудың арғы бетінде,
Табғаш жатыр бізді аңдып.

Бұл дастанда Шу батыр — еңсегей бойлы, қақпақ жауырынды, өткір көзді, түсі суық, шашы ұзын, білектерінде бұлшық еттері ойнаған, сақал-мұрты енді ғана тебіндеп шығып келе жатқан жас жігіт ретінде бейнеленген. Ел әміршісі Шу батыр әрдайым, қысы-жазы көктем күніндей жайқалып тұратын өзінің ғажайып бау-бақшасы ішінен айналасы атшаптырым, аса үлкен хауыз (әуіз, бассейн) салдырады. Ол хауызда көптеген үйректер, қаздар, аққулар лек-легімен қысы-жазы жүзіп жүреді екен. Ал, Шу батыр ел басқару істерінен, қиян-кескі соғыстардан, аңшылықтан қолы босаған сәттерде осы хауызға келіп, ондағы құстарға қарап, терең ойларға шоматын болған. Шу батыр осы киелі құстардың қимыл-әрекетіне қарап отырып, өз елінің болашағын болжайтын болған. Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып, күні бұрын біледі. Алайда, жұртты дүрліктірмеу үшін өзінің болжамын ешкімге айтпайды. Ескендірдің әскері Ходжанд өзенінен өтті деген хабар келгенде ғана Шу батыр оған қарсы өзінің қырық нөкерін жұмсайды.

Талай қанды-қанды шайқастарды басынан өткізіп, әлемнің тең жартысын жаулап алған Ескендір сақтар жағынан майданға тек қырық жігіт шыққанын көріп, мұнда бір сыр бар екенін аңғарады. Сонда жиһангер патшаның ақылгөйі Аристотель: «Шу батыр халықты көп қырғысы келмей отыр. Мықты болсаң осы қырық батырмен шайқасып көр. Егер сен жеңсең, біз онда соғыспай-ақ бас иеміз» деген ойды меңзеп айтып тұр дейді. Намысы қоз-

ған Ескендір патша да Шу батырдың қырық батырына қарсы өзінің ең таңдаулы деген қырық нөкерін шығарыпты. Сол-ақ екен, кең жазира жазықта қым-қиғаш қанды майдан, шайқас басталып кетеді. Шайқас алдында жекпе-жекке шыққан Ескендірдің бір сарбазын Шу батырдың бір нөкері қас-қағымда қақ белінен қылышпен шауып тастайды. Сонда өлген батырдың кесіліп кеткен былғары белбеуінен бір уыс алтын жерге төгіліп қалады да, оған әлгі нөкердің қаны шашырап кетеді. Сонда Шу батыр жіберген нөкерлер: «Алтыны қан болды!» — деп қайта-қайта айғай салады. Содан сол соғыс болған жер «Алтынқан» деп аталып кетіпті. Ал, Ескендір патша өзінің ең таңдаулы қырық нөкерінің жеңілгенін мойындап, Шу батырмен бейбіт келісімге келіпті. Тіпті екеуі достасып, Шу батыр өз елін, халқын қырғын соғыстан аман алып қалыпты. Дастанда солай жырланған. Мұнда тарихи шындықтан гөрі аңызға көбірек орын берілген. Алайда, бұлтартпайтын бір шындық бар. Ол шындық — ежелгі ата-бабаларымыз туған жерін жаудан қорғап, туған халқының әрдайым аман-есен, бейбіт тіршілік етуін арман еткен. Армандап қана қойған жоқ. Күн сайын сол үшін күрескен. Жан аямай қан төккен. Мұның өзі ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын сан ғасырлық дәстүрге айналған.

Міне, ұлым, қазақ даласының қалайша кең болғаны, сол кеңдік үшін, азаттық үшін ата-бабаларымыздың қандай жанкешті істерге барғанын енді түсіне бастаған шығарсың. Жалпы, арғы ата-бабаларымыз кеңпейілді, жомарттық қасиеттерді жақсы көрген сияқты. Досынан да, дұшпанынан да еш нәрсесін аямаған. Бірақ ешқашан қасиетті жерімізге жомарттық жасамаған. Бір қарыс жер үшін жүз жыл шайқасуға дайын тұрған. Сол киелі жерді сақтау арқылы олар ана тілімізді, әдет-ғұрпымызды, салт-санамызды, дініміз бен ділімізді сақтап қалған. Бүгінгі күнге жеткізген. Сол үшін бабалар әруағына сыйынып жүрудің артықтығы жоқ деп білемін. Ендігі міндет — сан ғасырлар қойнауынан бізге жоғалмай жеткен сол асыл рухани мұраларды көзіміздің қарашығындай сақтап, өз ұрпақтарымызға жеткізуіміз керек.

Көріскенше күн жақсы, балам.

Ұлым менің!

Мен өткен жолғы хатымда сақтардың сан қырлы өнері туралы жазған едім. Ал, бұл жолы сол сақтардың тарихи жалғасы саналатын ғұндар туралы айтпақпын. Ғұндар ежелгі түркілердің арғы ата-тегі екенін білетін шығарсың. Ғұндар қазіргі Орта Азия мен Қазақстанды, Шығыс Еуропаны ерте кезде мекендеген түркі халықтарының ата-тегі, тайпалар одағы деуге болады. Ғұндар сан ғасырлар бойы талай-талай бірлестіктер, одақтар, мемлекеттер құрды. Алайда, солардың ішінде екеуі ғана көне тарих беттерінде өз ізін қалдырды. Алғашқысы Түмен патша құрған мемлекет еді. Әйтсе де, бұл мемлекет Мөде патша тұсында ғана нығайып, «Ғұндардың Шығыс империясы» деген тарихи атқа ие болды. Мөде өз мемлекетін барынша нығайтты. Мөде билік жүргізген кезде (біздің заманымыздан бұрынғы 209—176 жылдар) Қытай елі ғұндарға бағынып, ұдайы салық төлеп тұрды. Әлемге әйгілі Ұлы қытай қорғанын олар осы Мөде әскерінен қорғану үшін салдырған болатын. Жалпы, ұзындығы он мың ли (бір ли — бес жүз метр) болатын осы қорғанның құрылысын біздің заманымызға дейінгі үш жүз елу екінші жылы бастап екі жүз он үшінші жылы бітіріпті. Әйтсе де, Мөде туралы кейінірек тағы да айтармын. Қазірше саған ғұндардың екінші империясы — Батыс ғұн империясы немес көне тарихта Аттил (Еділ) елі деп аталатын мемлекет жайында әңгімелеп берейін.

Дәл осы арада ғұн атауы жайында бірер сөз айта кетейін. Ғұндарды әр елде, түрлі замандарда түрліше атап келген. Кім не айтса, соны айтсын. Өзіме «ғұн» деген сөз әрқашанда «Күн» боп естіледі. Өйткені сақтар мен ғұндардың Күнге табынғаны, Күнді тәңірі санағаны, Күнге тағзым еткені көне тарихтан жақсы мәлім ғой. Осы орайда, қазақтың аса көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Пайғамбар» деп аталатын өлеңі еске түседі:

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен — Күн ұлы, көзімде күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар.

Күншығыстан таң келеді — мен келем,
Көк күңіренеді, мен де көктей күңіренем.

Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!

Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар — Күн ұлы.

Ұлым менің! Сен мұның бәрін өлең-жыр, аңыз-әңгіме дейтін шығарсың. Солай-ақ болсын. Әйтсе де, Мағжанның ежелгі түркі тарихын жетік білген ғұлама-ақын болғанын ескергеніміз жөн. Ғұндар — басқа түркі халықтарынан гөрі қазақтарға жақын түр ғой деп ойлаймын. Өйткені ғұндардың рухани тіршілігі: әдет-ғұрпы, салт-санасы, наным-сенімі, көркемдік түсінігі көбінесе дерлік көшпелі қазақтардың тұрмыс-тіршілігін еске түсіреді.

Әлкей Марғұланның айтуы бойынша ғұндардың рухани тіршілігі ежелгі қазақ тайпаларының ойлауымен бірдей. Олар жаратылыстағы барлық көркем бейнелерді ардақтап, оған бас иген. Күнге табыну — ежелгі түріктер мен қыпшақтардың қайтыс болған адамның басына қоятын тас мүсіндерінде айқын бейнеленген.

Исламға дейінгі зороастризм діні бойынша, бүкіл жанды және жансыз табиғаттың иесі — Күн болып табылады. Жер бетіндегі тіршілік атаулы аспандағы мәңгілік Күнге тәуелді. Сол себепті ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар таңертең Күн көкжиектен көтеріліп, шығып келе жатқанда және кешкісін батып бара жатқанда оған сыйынып, құлшылық ететін болған. Күн-Төңірінің құрметіне жылқы малынан құрбандық шалып отырған. Мұндай әдет-ғұрыптардың бәрі зороастризм дінінің негізгі кітабы — «Авестада» айтылған.

Күнді мақтап-мадақтауға арналған мұндай өлеңде Күн шыққан сәтте әлемдегінің бәрі — жер де, су да, тау мен тас та — киелі болып кететіні, шынайы шындық пен асыл ақиқат салтанат құратыны айтылады. Ал, егер Күн көрінбей қалса-ақ, жер бетін жын-шайтандар қаптап кететіні, жақсылық атаулының жарығы өшетіні баяндалады:

Біз тұлпарлары қанатты,
Мәңгілік жарыққа —
Күнге сыйынамыз.
Күн жарық шашқанда,

Күн жылу шашқанда,
Жүз мындағандар
Күдіретті сезінеді.
Содан соң Мазданың
Сыйлаған жерінде
Жарық нұр салтанаты үшін,
Ақиқат салтанаты үшін,
Бақытын табады өркім,
Бақытын сыйлайды өркім.
Күн шыққанда,
Мазда сыйлаған
Жер де киелі күйде,
Су да киелі күйде,
Барлық ағын сулар да,
Барлық бастаулар да,
Тұйық тоспа сулар да,
Теніздердің суы да,
Әулиенің рухының
Барлық жаратқандары киелі.
Егер күн шықпаса,
Жер бетіндегінің бәрін
Жын атаулылар жояр еді.
Онда мынау дүниеде
Күдірет иелері, сірә,
Болмай-ақ та қояр еді.*

Енді мен саған Батыс ғұн империясы туралы қысқаша айта кетейін. Батыс ғұн империясы ғұндардың Еуропада құрған мемлекеті екені мәлім. Бұл мемлекеттің алғашқы іргетасы біздің заманымыздың екінші ғасырында Қыпшақ даласында, дәлірек айтсақ, Каспий теңізі жағалауында қаланған болатын. Міне, осы мемлекетті Баламыр басқарып тұрған кезде ғұндардың Батысқа қарай қоныс аударып, Днестрге дейінгі жерлердің бәрін жаулап алған. Сол арқылы ғұндарға бұл кезде Еділ мен Днестрге дейінгі жерлерді мекендеген тайпалар түгел бағынды. Көне тарихта ғұндардың Батысқа қарай жасаған осы жорығын «халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп те атайды. Бұл тарихи оқиғалардың бәрі «Аттила» дастанында жақсы жырланған. Әйтсе де, алдымен тарихи оқиғаларға тоқталып өтейін. Сол кездегі аса күдіретті Рим империясына герман тайпалары қысым көрсете бастаған еді. Ал, ғұндар 374 жылы герман тайпалары мен готтарды тас-талқан етіп,

*Екі мың жылдық дала жыры. — А., 2000.

Батыс Еуропаға кіріп барды. Баламырдың әскери жорықтарын баласы Жұлдыз жалғастыра түсті. Сөйтіп, ғұндар Еуропаның ортасында тұрған тағылық дәрежедегі тайпаларды (гот, саксон, бургун, вандал, алан, т.б.) Еуропаның солтүстігіне қарай, дәлірек айтсақ, Рим империясының шекарасынан алыс аймаққа ығыстырып жіберді. Сөйтіп, ғұндар Рим империясын тағылық тайпалардың талқандауынан сақтап қалды. Ал, Жұлдыз ханның баласы — Қаратон хан (410—415 жылдары ел басқарған) сосын Қаратонның баласы — Мұңжұқ хан (415—422 жылдары ел басқарған) сол кезде ешкімге бағынбай тұрған Византияның өзін ғұндарға салық төлеп тұруға мәжбүр етті. Ғұндарда билікті өкеден балаға беріп отыру дәстүрі мықтап сақталды. Ғұндар императоры Руа 434 жылы қайтыс болған соң, мемлекетті басқару ісін екі бірдей інісі қолға алды. Бірі — Еділ (Аттила), екіншісі — Бледа еді. Алайда, мемлекетті бірігіп басқару ұзаққа бармады. Еділ көп ұзамай Бледаны ел билігінен аластатып жіберді. Ал, Аттиланың ел билеген кезеңі тарихта «көшпелі ғұндар империясының алтын дәуірі» деп аталады. Бұл кезде ғұндар империясының шекарасы Еділден бастап Францияға дейінгі жерді түгел қамтыды. Ғұн нөкерлері Ламанышта тұратын болды. Бұл кезде Византия өзінің аса күшті көршісі ғұндардан қорқып, талай рет арадағы келісім-шартты бұзды. Олар ғұндар империясын іштей әлсірету мақсатымен түрлі астыртын әрекеттер жасауға кіріскен. Рим әміршілері Аттилаға наразы болып жүрген ғұндардың бектерін, қызметінен айрылып қалған, бұрын әскер басы болған адамдарды, кедейлене бастаған ханзадаларды құпия түрде өздеріне қонаққа шақырып, «егер Аттилаға қарсы шықсаңдар, біз сендердің ел билігін өз қолдарыңа алуға көмектесеміз» деп азғырған. Әйтсе де, бірде-бір ғұн өз елін сатпаған. Қайта олар Римде естіген сөздерін тікелей Аттилаға жеткізіп отырған.

Бір қызығы — бұл мәселе Рим сенатында қаралған. Сенаттың шешімі бойынша, Византия өзінің бұрынғы жаулары — кельт, гот, вандал, бургун тайпаларымен астыртын одақ жасап, екі жүз мың нөкері бар, жақсы қаруланған, қуатты әскер жасақтаған. Ал, Аттиланың бар әскері небәрі жүз мың адамнан тұратын. Бір-біріне қарсы шыққан екі жақтың әскері Каталаун жазығында кездеседі.

Ұлым менің! Мұның бәрін мен «Аттила» дастанының бізге жеткен сюжеті бойынша айтып отырмын. Иә, сондай дастан болған. Рас, ол бізге толық күйінде жетпеген. Көне жазбалар арқылы шағын-шағын үзінділері ғана сақталған. Әйтсе де, сол үзінділерінің өзінен-ақ көп нәрсені білуге болады.

«Аттила» дастаны — ғұндардың Еуропаға қоныс аударып, Еділ өзені мен Атлант мұхиты аралығында билік жүргізіп тұрған дәуірін жыр еткен туынды. Сол себепті бұл дастан кезінде ғұндардың атамекені болған ұланғайыр Қыпшақ даласында емес, сол көшпелі тайпалардың ерлік шайқастар жасаған жері Еуропа елдерінде жақсы мәлім еді. Міне, «Аттила» дастанында негізінен Каталаун шайқасы суреттелген. Рим әскерін кезінде есімі әлемге мәшһүр болған, даңқты қолбасшы Аэтиус бастап келеді. Ғұн әскерін шайқас алаңына Атиланың өзі бастап шығады.

Дастанда екі әскердің бір-біріне жақындап келе жатқан үрейлі сәті бейнеленген. Ұшы-қиыры жоқ әскер атының дүбірінен жер дірілдеп тұрғандай сезіледі. Сол кездегі соғыс дәстүрі бойынша, екі жақтың әскері арасында садақтың жебесі жетерліктей жер қалғанда екі әскер де кілт тоқтайды. Өйткені ортаға екі жақтың әскер басшылары шығып, жекпе-жек шайқаста күш сынасып көруі шарт еді.

Қолындағы ұзын сапты көк байрағын жанындағы серігіне беріп, ақбоз атқа мінген Аттила жалма-жан ортаға шықты да, қарсыласын күткен бойда, кірпік қақпай қалшыып тұрып қалды. Алайда, қарсы жақтан шайқас алаңына ешкім шыға қоймады. Жирен атқа мінген Рим әскерінің қолбасшысы Аэтиус ту ұстаған күйінде тырп етпей мелшиіп тұра берді.

Бір кезде Аттила күн күркірегендей зор дауыспен айғайлап:

— Ей! Аэтиус! Шық бері! Римді ұятқа қалдырма! — деді.

Алайда, Аэтиус қозғалмады. Оқты көзін Атилаға қадаған күйінде тұра берді. Бір сәт ол мойнын бұрмай, ат үстінде бойын тік ұстаған күйінде өз тілінде бірдеңе деп күбір ете қалды. Сол-ақ екен, үсті-басына түгел темір сауыт киген, қолында ұзын найзасы бар, қаракер атты жа-

уынгер Аттилаға қарай оқтай атылды. Көзді ашып-жұмғанша, әп-сәтте қанды шайқас басталып кетті. Темір қару-жарақтың сатыр-сұтыры, адамдардың жан ұшыра шыңғырған үрейлі даусы күні бойына бір сәтке де толастаған жоқ. Тек күн батып, қас қарайған кезде ғана екі жақтың әскері де өз шептеріне қарай шегініп, уақытша шайқасты тоқтатты. Шайқас алаңында қан судай ағып, адам өліктері тау-тау боп үйіліп жатты.

Ертеңіне күн шыққан бойда шайқас қайта басталуы керек еді. Алайда Рим әскері орнында болмай шықты. Түнде қашып кетіпті. Мұны көрген Аттила өз әскерін бастап, Римге қарай бағыт ұстады. Аттила әскері Рим қақпаларына жақын келген кезде бұлардың алдынан Рим папасының өзі бастаған бір топ діни адамдар шықты. Олар Аттилаға Рим сенатының шешімін әкеліп тапсырды. Византия сенаты бұл қаулысында: «Аттилаға түгел бағынамыз, айтқанын істейміз, қазынаның бар байлығын береміз, тек ол қасиетті қала Римді өртемесін, бұзбасын» — депті. Бұл өтінішті Аттила қабылдады. Алайда, қақпалары ашық тұрған қалаға Аттила кірген жоқ. Еш нәрсе алған жоқ. Қыруар қазынаға қараған да жоқ. Аттила бастаған қалың қол Рим қақпалары тұсынан үн-түнсіз өтіп, Батысқа қарай жүріп кетті.

Ұлым менің! Осы мен айтып отырған бабамыз Еділдің аты Еуропада латын тілінің нормаларына сәйкес «Аттила» болып кеткен сияқты. Еуропа халықтары кезінде ғұндардың әділдігіне, уәдеге беріктігіне, зорлық-зомбылық жасамайтындығына ерекше тәнті тұрған. Әділдік — ғұндардың басты ұраны болған. Сол себепті Еуропаның бірқатар эпикалық және лирикалық көркем шығармаларында Еділ патшаны «Әділ патша» деп атайды. Герман халқының «Вальтария» және «Нибелунгтер туралы жыр» деген эпостарында Әділ-Еділ аса құдіретті және қайырымды монарх ретінде суреттелген. Ал, «Атли туралы жыр» және «Атли толғауы» деп аталатын «Үлкен Эддадан» алынған өлеңдерде Аттила дау-дамайда әділ төрелік айтатын сот, би ретінде бейнеленеді. Сондай-ақ Исландия халық ауыз әдебиетінің үлгісі болып табылатын «Вельсунгтар туралы саға», Норвегия халық ауыз әдебиетінің үлгісі «Тидреке туралы саға» атты шығармаларда Еділ патша бургундардың королі Гуннармен күресіп, әділдік орнатады. Ат-

тила туралы «Гренландия сағасы» деп аталатын тағы бір ұзақ өлең бар. Бұлардың бәрінде де Аттила бойындағы ең басты қасиет әділдік екенін ерекше атап көрсетеді.

Иә, Еділ патшаның әділдігін қасиетті Рим қақпасын ашқан кезде де кірмегендігінен-ақ көруге болады. Әлемнің бар байлығын жинаған Рим шаһарын Аттила өз әскерлеріне тонатқан жоқ. Бұған кезінде бүкіл әлем таңданды. Бұл әділдіктің сыр-сипатын кейбір тарихшылар әлі күнге дейін түсінбей келеді. Өйткені ғұндар Еуропадан кеткен бойда-ақ герман көсемдері көне Римге басып кіріп, ондағы өркениеттің ғажайып үлгілерін тас-талқан етті. Саған тағы бір дәлел айта кетейін. 1911 жылы С-Петербургте «Әскери энциклопедия» жарық көрді. Осы ғылыми энциклопедияда: «Аттила бүкіл Еуропаны герман нәсілінің үстемдігінен сақтап қалды» деп жазылған.

Әйтсе де, Аттиланың ғұмырнамасына оралайық. Аңыз бойынша, Дунай бойындағы жорық кезінде Аттила аса сұлу Ильдико деген қызға үйленеді. Одан тараған Илек, Денгезек, Ирбек деген үш ұл баласы болады. Олар әкесі Аттила 452 жылы қайтыс болған соң ғұндар империясын басқарады.

Бір қызығы — ғұндар өздері жаулап алған елдерде қалып қоймаған. Аттила өлген соң араға жүз елу жылдай уақыт салып барып, олар өздерінің байырғы атамекеніне, яғни Қыпшақ даласына, Жетісу жеріне, Шу мен Сырдария бойына, Түрфан мен Бесбалыққа қайта қоныс аударған. Ержүрек ғұндар қайтадан Еділден бастап, Орхон өзені, Алтай, Саян тауларына дейінгі өлкелерді, Қыпшақ даласын өздеріне толық қайтарып алады. Қытай әскерін «Ұлы қорғанға» дейін тықсырып салады.

Бұл кезде болашақ Түрік мемлекетінің іргетасы біртіндеп, енді ғана қалана бастаған еді. Араға екі ғасырдай уақыт салып барып қана, дәлірек айтсақ, сегізінші ғасырда Түрік қағанаты тарих сахнасына шықты. Түрік халықтарының ресми тарихы осы кезден басталады.

Сонымен, ғұндар әлемдік өркениет тарихында өзіндік өшпес із қалдырды. Олардың ағаштан, қыштан, металдан, күмістен, алтыннан жасалған ыдыс-аяқтары мен түрлі бұйымдары қазір Еуропаның ең беделді деген музейлерінде тұр. Ғұндарда, әсіресе, зергерлік өнерінің ерекше дамығаны мәлім. Зергерлік өнерінің полихрома стилін алғаш

Еуропа еліне танытқан ғұндар болды. Ғұндардың қолынан жасалған небір ғажайып туындылар (барлығы 92 экспонат) қазір С-Петербург Эрмитажында сақтаулы тұр.

Ұлым менің! Кезінде бүкіл Еуропаны дүр сілкіндіріп, Ғұндар империясын құрған ұлы бабаларымыздың ерлігін қазақ ақын-жыраулары да ұмытқан емес. Сен бұл жәйтті онша біле бермейтін шығарсың. Реті келіп тұрғанда соны да айта кетейін.

Қазақтың жыр-терме айту өнерінде батыр бабалардың аруағына сыйынып, олардың рухынан күш-жігер, қажыр-қайрат, демеу сұрау дәстүрі айқын сезіліп тұрады. Бұл орайда, көне замандағы ата-бабаларымыздың мерейін үстем еткен Еділ батырдың ерлігі жайындағы мадақтау жырлары ерекше көзге түседі. Ертеректе белгілі бір батырдың ерлік істерін жырлау үшін алдымен «Батыстағы көп жұртты бір шыбықпен айдаған, Қасарысқан жауларын түгел тізе бүктірген» Еділ батырды көкке көтере мадақтап алу дәстүрі болған. Мәселен, Сабыр жырау қазақ батырлары жайындағы өзінің ұзақ бір жыр-толғауын төмендегідей кіріспе сөз айтумен бастайды:

Бабамыз батыр Еділ-ді,
Еділ кімнен жеңілді?
Көндірген екен ырқына
Сонау, төменгі жатқан көп елді.
Қарсыласқан талай батырлар
Ат артына теңелді.
Кезекті күні келгенде,
Мынау бес күндік дүниеден
Ол да өтіп жөнелді.

Еуропа елдерінде ғұндардың ұлы көсемі, император, дарынды қолбасшы Аттиланьң өмірін бейнелейтін бірқатар көркем туындылар, музыкалық шығармалар, ғылыми зерттеулер жазылды. Мәселен, француз драматургі Пьер Корнелль «Аттила» атты трагедиялық пьесса жазды. Неміс драматургі Вернер Цахариас «Аттила» деп аталтын романтикалық трагедиясын сахнаға қойды. Атақты итальян композиторы Джзуппе Верди өзінің атақты «Аттила» операсын 1846 жылы сахнаға шығарды. Бұл операда композитор Аттиланьң ғажайып бейнесін жасаған. «Аттила» операсына азаттық жолындағы күрес тақырыбы өзек болған. Операда Аттила бүкіл Италия халқын сан ғасырлық Рим

құлдығынан құтқарушы қаһарман ретінде көрінеді. Жалпы операда Аттила әлемдегі құлдық атаулының құрсауын үзген құдіретті күш, «Төңірдің қамшысы» ретінде көрсетілген. Француз тарихшысы Тьерри Амеди «Аттила және оның мұрагерлерінің тарихы» атты екі томдық ғылыми еңбек жазды. Ғұндар тарихына арналған бұл еңбек 1856 жылы Париж қаласында басылып шықты. Орыс жазушысы Евгений Замятин Аттила туралы «Төңір қамшысы» («Бичь божий») атты роман жазғаны мәлім. Түркия қаламгерлері ұлы бабамыздың сахналық бейнесін жасап, бірқатар драмалық шығармаларды өмірге әкелді. Мәселен, П.Сафа «Аттила», С.Бекзат «Атиланьң үйлену тойы», Н.Тәнжели «Аттила», т.б.

Есімі әлемге әйгілі суретші Рафаэль Санти өзінің атақты «Қасиетті Леон мен Атиланьң кездесуі» деген суретін салды.

Ұлым менің!

Міне, көрдің бе? Біздің қандай ғажайып тарихымыз бар. Қандай ғажайып ата-бабаларымыз болған. Біз солардың бірін білсек, бірін білмейміз ғой. Ал, Еуропа елдері ержүрек ғұндарды, әділ патша Атиланьң қадым замандарда-ақ мойындаған. Күні бүгінге дейін олар Аттила туралы опера, роман, драма жазады. Ұлы бабамыздың ғажайып суреттерін салады. Мүсіндерін жасайды. Ол туралы өлең-жыр шығарады. Біз соны мақтаныш ете білуіміз керек. Ал, мақтаныш ету үшін сол байырғы бабаларымыздан қалған рухани мұраларды игеруіміз қажет. Сонда ғана біз «бүгінгі қазақтар — ержүрек, әділ, өнерлі, адамгершілігі мол ежелгі ғұндардың ұрпағымыз» деп батыл түрде айта аламыз.

Хош, сау бол. Өзіңнен хат күтем.

18

Ұлым менің!

Мен өткен жолы саған Аттила туралы жазған едім ғой. Ал, бүгінгі хатымда сол Еділ патшаның арғы атасы Мөде туралы әңгіме қозғамақпын. Иә, кейбір тарихи оқиғаларды логикалық тұрғыдан дұрыс пайымдау үшін осындай тарихи шегіністер жасауға тура келеді. Әйтпесе Аттила ата-тек шежіресі жағынан Мөденің оныншы ұрпағы саналады. Сонымен, ежелгі түркілердің, яғни ғұндардың

дүниені дүр сілкіндірген алғашқы аса қуатты империясын құрған адам осы Мөде болған. Қытай жазбалары бойынша, Мөде билік жүргізген кезде ғұндардың шекарасы Тәңір тауынан (Тянь-Шянь) бастап Памирге дейін, солтүстік шығысында Байқал көлінен бастап оңтүстігінде Тибетке дейінгі ұланғайыр көз жетпес шексіз даланы қамтып жатқан.

Қытай патшаларының өзі Мөдені «ұлы император», «тәңірдің баласы» деп атайтын болған. Мөде біздің заманымыздан бұрынғы 209 жылы ғұндар империясының тағына отырған. Иә, Мөденің есімі ғұндардың әйгілі билеушісі, тәңірқұты ретінде көне тарихта жақсы сақталыпты. Барлық ежелгі шежірелерде Мөдені ғұндардың әскери-саяси қуатты мемлекетінің әміршісі ретінде мадақтайды. Қытай жағы бұл кезде ғұндарға ұдайы салық төлеп тұратын болған.

Ежелгі тарих жазбаларында Мөде ел билеген әмірші, қол бастаған батыр ретінде ғана емес, аса дарынды дипломат ретінде де бейнеленген. Оның көрші елдермен достық қарым-қатынаста болу жөніндегі ой-пікірлері бүгінгі күн үшін де маңызды деп білемін. Көрші елдермен қарым-қатынас жасау кезінде Мөде бабамыздың даналық сөздерін ескеріп отырғанымыз да жөн болар еді. Ал, Мөденің мұндай көрегендік көсем сөздері, даналық ой-пікірлері көбінесе дерлік бүгінгі күнге аңыз-әфсаналар арқылы жеткен.

Саған осындай аңыздардың бірін айтып берейін. Айтқанымды аңыз екен деп ескермей жүрме. Бұл жай әңгіме емес, тарихи негізі, саяси мәні бар аңыз.

Сөйтіп, Мөде таққа отырған алғашқы күндердің бірінде көрші отырған қытай елінің патшасы оған елші жіберіпті. Мөденің құстай ұшатын арғымақ аты бар екен. Қытай патшасы соны сұратыпты. Сонда Мөде өзінің сарай кеңесшілерін шақырып алып, «не істейміз?» деп ақыл сұрапты. Кеңесшілердің бәрі жабылып, бір ауыздан:

— Патшаның сәйгүлігін беруге болмайды. Егер берсек, онда патшамыздың беделі түседі, — деп ақыл айтыпты. Сонда Мөде:

— Жақсы көршімізге бір жылқыны қимаймыз ба? Берейік, — депті. Келген елшілер патшаның сәйгүлік-тұлпарын алып кетіпті.

Арада біраз жылдар өтіпті. Мөде сарайына тағы да қытай елшілері келіпті. Бұл жолы олар Мөденің ең сұлу әйелін қытай патшасына беруді сұрапты. Мөде тағы да кеңесшілерін шақырыпты. Сарай қызметкерлерінің бәрі бұған ашуланып, бұлқан-талқан болыпты. Мөде өз кеңесшілерінен «не істейміз?» деп ақыл сұрапты. Ал, кеңесшілері:

— Бұл не қылған басынғандық, бұл сіздің жеке басыңызды қорлау ғой. Әрине, әйеліңізді бермейміз. Бермек түгілі осылай қорлағаны үшін қытайға қарсы жорыққа шығып, құдайын ұмытып кеткендердің меселін басып қоюымыз керек, — депті. Сонда Мөде тұрып:

— Бүкіл қытай елінің патшасы сұранып тұр ғой. Патша сұранғанда бір әйелді қимаймыз ба?! Берейік, — депті. Ақыры қытай елшілері Мөденің ең сүйікті де, сұлу әйелін алып кеткен екен.

Арада көп уақыт өтпей-ақ қытай елшілері тағы да ғұндар патшасы Мөде сарайына келіпті. Ғұндар мен қытай елінің арасында жабайы шөп басып жатқан, егістікке жарамайтын, азғантай құмдақ жер бар екен. Қытай елшілері соны сұрай келіпті. Мөде бұл жолы да кеңесшілерін сарайға шақырып алыпты. Мөде өзінің ақылгөйлеріне қарап отырып:

— Ал, бауырларым, не істейміз? — депті.

Сонда Мөденің кейбір кеңесшілері қарқылдап күліп:

— Сора мен жантақ басып жатқан жаман жердің кімге керегі бар?! Бұл жерге не мал жаюға, не егін егуге болмайды. Түкке жарамсыз алақандай жер ғой. Берейік, — депті.

Бұл сөзді естігенде Мөде ашуға шыдамай, отырған орнынан қарғып тұрып кетіпті:

— Жерді қалай бермекпіз!? Ол жаман болса да жер ғой! Жер-ана ғой! Ол жерге бабаларымыздың кіндік қаны тамған. Киелі жерді сыйға тартуға қақымыз жоқ. Иә, менің тұлпарымды бердік. Бұл менің ғана намысыма тиетін жәйт еді. Әйелімді бердік. Бұл да менің қара басымның ісі болатын. Ал, жер дегеніміз мемлекеттік мәселе ғой. Жерді берсек, онда бүкіл елдің намысын қорлаймыз. Ешқашанда жер бермейміз. Қытайға қарсы соғысқа аттанамыз, — депті.

Ғұндардың Мөде басқарған қалың қолы сол жолы қытай еліне күйрете соққы берді. Тас-талқан етіп жеңді. Содан кейін талай жылдар бойы қытай бас көтере алмай

қалған екен. Бұл туралы қытай тарихының атасы саналатын ежелгі дәуір ғұламасы Сым Цянь өзінің «Тарихи шежірелер» атты еңбегінде егжей-тегжейлі жазып кеткен.

Ғұндардың Мөде құрған империясы үш жүз елу жыл бойы шайқалмай берік тұрды. Бұл кезде ғұндардың әлемдегі беделі, абырой-атағы арта түсті. Ғұндар көптеген елдермен дипломатиялық қарым-қатынаста болды.

Иә, император — Мөде, «тәңірден туған Мөде» көне заманда әлемге билік жүргізген Александр Македонский, Кир, Дарий, Алып Ер Тоңға, Юлий Цезарь сияқты ұлы қолбасшылармен, патшалармен тарих сахнасында қатар тұр.

Ұлым менің! Мен саған Мөде туралы тарихи негізі бар аңызды текке айтып отырғаным жоқ. Мұндағы мақсатым — сен туған жердің қадірін білсең екен деп отырмын. Жерді қадірлей білу үлкен парасаттылықты қажет етеді. Туған жерімізді көлденең келген көк атты меншіктеніп алып, ол жерге ойына келгенін жасап жатса, намысы бар қазақтың ызасы келмей ме? Менің әкем бағбан, диқан болған. Мүмкін, содан шығар, мен өзім жерді қорлау — ананы қорлаумен бірдей деп түсінем. Ежелгі дәуірлерде ата-бабаларымыз Жер-суға, аспандағы Күнге табынғандай тағзым еткен ғой. Соны ұмытпағанымыз жөн.

Сау-саламат бол.

19

Ұлым менің! Көне заманның көптеген тарихи шындықтары аңыз-әфсаналарда, ежелгі дастандарда сақталған. Мен саған сондай дастандардың бірі туралы айтпақпын. Бұл дастан бізге қадым замандардан толық күйінде емес, жеке-жеке үзінділері арқылы жеткен. Ол сол дәуірде жазылған қытай шежірелерінде сақталып қалған. Соның өзінде, осы дастаннан көп нәрсені білуге болады. Ұлы тарихшы Лев Гумилевтың өзі де осы дастаннан көп мәлімет алыпты.

Менің айтып отырғаным — «Көк бөрі» дастаны. «Көк бөрі» дастаны — ұлы Түрік қағанатын құрған «көк түріктердің» ежелгі ата-тегінің шығу тарихын, олардың халық ретінде қалыптасқанын түрлі аңыздар негізінде жыр еткен эпос. Бұл дастандағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан онша алыс емес екенін саған ескерте кеткім келеді. Өйткені көк түріктердің көне тарихын зерттеуші

ғалымдардың барлығы дерлік осы «Көк бөрі» дастанында айтылатын ғұндар тайпасына енетін Ашина руы жайындағы аңыздарға көбірек назар аударып отырған. Кейде тіпті осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алудың өзі қиын. Дегенмен, «Көк бөрі» дастанын дұрыс пайымдау үшін алдымен аңызға айналған тарихи шындықтың өзін айтып берейін.

Мөде ғұндар патшасының тағына отырысымен-ақ, табғаштарға (қытайларға) қарсы соғыс ашты. Саян-Алтай таулары өңірінен табғаштарды ығыстырып шығарды. Ғұндардың қуатты мемлекетін құрды. Міне, сол Мөде тұсында Алтай таулары өңіріне барып орналасқан ғұн тайпалары арасында бертін келе өзара келіспеушілік пайда болды. Соның салдарынан ғұндардың бір үлкен тобы Еуропаға қарай қоныс аударып кетті. Олар сонда ғұндардың қуатты мемлекетін құрды. Бертін келе Еуропадағы ғұндар империясы ыдырап, олардың көпшілігі Қыпшақ даласына қайта оралғанын бұрынғы хаттарымда айттым. Міне, осы Еуропадан, яғни Батыстан қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жеріне қайта оралып келген ғұндар — түркі халықтарының арғы ата-тегі саналады. Бұлар Орталық Азиядағы түрлі тайпалық одақтарды біріктіріп, кезінде дүниені дүр сілкіндірген Түрік қағанатын орнатқаны тарихтан мәлім.

«Көк бөрі» дастанында ғұндардың «Ашина» деп аталатын «бес жүз шаңырақ руы» туралы, түркі тайпалары осы Ашина тайпасынан тарағаны хақында, алғашқы Түрік мемлекетін басқарған көсемнің есімі де Ашина болғаны жайында хикая айтылады. «Ашина» сөзі — «асыл текті қасқыр, бөрі» деген мағына береді. Ал, ежелгі түркілер өздерін көк бөріден шыққанбыз деп түсінген. Түріктер үшін қасқыр төтем болған. Түріктердің жауынгерлік байрақтарына арлан бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынатын болғанын мен саған айтқанмын. Көк бөріні киелі аң, қасиетті төтем санау түркі тілдес халықтардың наным-сенімінде күні бүгінге дейін сақталып қалған.

Ұлым менің! Мен саған «Көк бөрі» дастанының қысқаша сюжетін баяндап берейін. Содан сен өзің көп нәрсені түсінерсің деп ойлаймын. Дастан бұдан екі мың жылдай бұрын өмірге келгенін. Сонымен, «Көк бөрі» дастанының сюжеттік желісі төмендегідей.

Қадым замандарда Алтай өңірінде бақытты өмір сүріп жатқан ғұн тайпасының бір руы ағайындарына өкпелеп, өте алыс өлкелерге — күнбатыс жаққа көшіп кетіпті. Олар барған жерлерінде үлкен-үлкен қалалар салып, мемлекет құрыпты. Тұрған жерлерін бау-бақшалы гүлстанға айналдырыпты. Көрші елдермен сауда-саттық жасапты. Ғұндар сол алыс өлкелерде өсіп-өніп, халқы көп болыпты. Көк темір қару асынған әскері де сансыз көп екен.

Күндердің күнінде ғұндардың көсемі Еділ (Аттила) батыр қайтыс болып бүкіл халық, барша сарбаздар жылап-сықтап жатқанда, бұлардың еліне қалың қол келіп, жау шауыпты. Күллі халықты қан-жоса етіп қырып тастапты. Тек тоғыз жасар бір ұл бала ғана тірі қалыпты. Қаладан шығып бара жатқан жау әскерінің бір нөкері қайтып келіп, әлгі тірі қалған баланың аяқ-қолын кесіп, өзін тоғайдағы саздаққа лақтырып тастайды. Қалың тоғай ішінде жортып жүрген бөрінің бір қаншығы саздақта қансырап жатқан баланы тауып алып, оны өз ініне апарып асырайды. Ақыры сол баладан бөрі буаз болады.

Міне, сол кезде баланың қолы мен аяғын кесіп тастаған жауыз сарбаз тоғайға қайта келіп, баланы қылышпен кескілеп, өлтіріп тастайды. Ал, буаз боп қалған қасқыр бұл өңірден мүлдем безіп кетеді де, алыстағы Алтай тауларына барып, сонда он бала табады. Олар бірте-бірте өсіп-өніп, тұтас бір тайпаға, ұлысқа, халыққа айналады. Бұларды «Ашина» әулеті, яғни «бөрі тектілер» деп атап кетіпті. Көк түріктер осы әулеттен өрбіп, өсіп тараған екен. Олар шетінен мықты, қайсар, батыр болғаны үшін көрші отырған тайпалар Ашина әулетін — «түрік-түкюлер» (түркіттер) деп атап кетіпті. Бұл сөз — күшті, мықты, ержүрек деген ұғымды білдіреді.

«Көк бөрі» дастанының сюжеттік желісіне енген тағы бір аңыз бар. Бұл аңыз бойынша да түркі халықтары өздерінің ата-тегін қасқыр, яғни бөрі санайтыны әңгіме болады. Бұл аңыздың қысқаша сюжеттік желісі төмендегідей.

Қадым замандарда «Шу» деп аталатын бір ел болыпты. Олардың көсемі аса қайырымды әрі асқан батыр Қапанпу деген кісі екен. Батырдың өзіне өте жақын әрі оған берілген он алты бауыры болыпты. Солардың біреуінің анасы бөрі екен. Бір күні елге жау шауып, жұрттың бөріні қырып салыпты. Тек әлгі анасы бөрі бала ғана бір қуысқа жасырынып тірі қалады. Ақыры ол ер жетіп үйленеді. Екі

әйелі болады. Әйелдерінің біреуі — қыз Тәңірісінің қызы, ал екіншісі — жаз Тәңірісінің қызы екен.

Арада талай күндер, айлар, жылдар өтеді. Екі әйелдің әрқайсысы екі-екіден ұл балалар табады. Солардың ең тұңғыш баласы ерекше күшті, қайсар, мықты болып өседі. Оған күші тең келетін бұл елде жігіт жоқ екен. Сол үшін оған халық «түрік», яғни күшті, ержүрек деп ат қойыпты. Бүкіл түркі халықтары сол Түріктің ұрпақтары екен.

Бір қызығы — көк бөріні киелі санап, оны төтем тұтыну қазақ қауымы арасында соңғы кезге дейін сақталып келгенін айтып едім ғой. Ал, мұның бір көрінісін қазақтың батырлық жырларынан аңғаруға болады. Мәселен, «Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін төмендегідей етіп сипаттайды:

Келген қалмақ жолықты
Тарғын сынды бөріге.
Қойға кірді бір бөрі,
Бөріктіре қырады,
Талай қалмақ құлады.

Сонымен, «Көк бөрі» дастаны — біздің жыл санауымызға дейінгі кезеңде өмір сүрген, бертін келе этностық тұрғыдан түркі тектес халықтарды қалыптастырған, Батыс ғұн тайпалары тарихынан көп мәлімет беретін, түрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды.

Иә, бүкіл бір тайпадан бір ғана бала тірі қалыпты. Содан тұтас бір халық өсіп-өрбіпті, жат жерге қоныс аударған ағайындар қасиетті ата-бабалар мекеніне қайта оралыпты. Аңыз осылай дейді. Әйтсе де, көне тарихта мұндай оқиғалар көп болған. Тарихи шындық пен ежелгі аңыздың арасы онша қашық емес. Мұндай құбылыстарды зерделеп, тереңнен толғап түсінгенің жөн шығар. Сонда ғана ата-бабалар тарихын жетік білетін боласың.

Сау-саламат бол!

20

Ұлым менің! Бүгінгі түркі халықтарының шығу тегін сөз ететін аңыз-әфсаналар көп. Осындай аңыздардың бірі «Ергенекон» деп аталатын дастанға негіз болған. Бұл аңыз басқалардан гөрі қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, өмір сүру дәстүріне жақын тұрған сияқты. Сол

себепті саған тарихи шындық пен аңызға бірдей негізделген осы дастан жайында айтып бермекпін.

«Ергенекон» дастаны — ғұндар мемлекеттік бірлестігі ыдырап, Көк түріктердің алғашқы мемлекеті — Түрік қағанаты құрылған кезеңге дейінгі аралықта 450 жыл ішінде болған сан қилы оқиғаларды қамтитын, түркі халықтарының генеологиясын аңыз-әфсаналар бойынша жыр еткен ежелгі түркі ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі. Енді дастанның қысқаша мазмұнын айтып өтейін.

Баяғы өткен заманда Көк түріктердің елін Иль деген хан басқарыпты. Бұл кезде түркі елі аса қуатты екен. Олардың жібесі жетпеген жер, әскері алмаған ел қалмапты. Түркілердің даңқы жер жарып, асқар таулардан асып тұрған заманда көрші отырған бір елдің әміршісі оларға зұлымдық ойлапты. Түркілерді алдап соқпақ болады. Тәңірдің өзі қолдап отыратын Көк түріктерге қарсы соғыс жариялайды. Көк түріктер әскері Тәңірге табынып алып, соғысқа аттаныпты. Олар жеңетініне сенімді еді. Қан майдан шайқас енді ғана қызып келе жатқан сәтте жау әскері дереу шегініп, қаша жөнеледі. Бұл олардың айла-тәсілі еді. Түркі әскері әділ соғысқа ғана дайын болатын. Алдап-арбауды білмейтін. Ал, жау жағы өздеріне қолайлы шатқалға жеткенде жалт бұрылып, түркілерге қарсы шабуылға шығады. Қапылыста жау қоршауында қалып қойған түркі әскері жеңіліп қалады. Айлакер жау түркілерді осылайша қырып-жойып, тірі қалғандарын тұтқындап әкетеді.

Қиян-кескі шайқаста Иль хан қаза табады. Балалары көп болатын. Қанды шайқаста бәрі де қаза болады. Тек кенже баласы Қаян ғана тірі қалады. Иль ханның Тоғуз деген жиені де соғыста аман қалып, жауға тұтқын болған екен. Сол Қаян мен Тоғуз бір күні өздерінің әйелдерімен бірге тұтқыннан қашып шығады. Бұлар қашып шығып, өздерінің баяғы ескі жұртына келеді. Қаян мен Тоғуз жайылып жүрген төрт түлік малды көреді. Олар төрт түлік малдың әрқайсысынан бір-бір жұптан алып, алыс жолға аттанады.

Қаян мен Тоғуздың ендігі арманы — артынан келген жау іздеп таба алмайтын, шөбі шүйгін, жайылымы бар, адамға жайлы жерұйық мекен табу еді. Бұлар талай күндер, айлар, жылдар бойы сарылып жер кезеді. Ешбір жер

ұнамайды. Бірі — шөпсіз, бірі — сусыз, бірі — күнсіз боп шыға береді.

Көк түріктер ақыры айналасын аса биік көгілдір таулар қоршаған, сарқырап ағып жатқан асау өзендері бар жерге тап болады. Сол үлкен дарияның бір жағы — жеміс ағаштары жайқалып тұрған бау-бақша, ал екінші жағы — шүйгін шөбінен түйе көрінбейтін кең жазира жайлау екен. Көздеріне жұмақтай көрінген осы жерді олар «Ергенекон» деп атап кетіпті. Мұнда «ергене» сөзі — көне түркі тілінде тау арасындағы «өткел», «шатқал» мағынасында, ал, «кон» сөзі — «қоныстану», яғни «қону» мағынасында қолданылған. Сонымен, «ергенекон» сөзі — «шатқалдағы қоныс» деген ұғымды білдіреді.

Ергенекон жері түркілерге құтты қоныс болыпты. Қаянның баласы Қаяттан тарағандар — Қаяттар, ал Тоғұздың баласы Түрілгеннен тарағандар — Түркештер деп аталып кетіпті. Бұл екі тайпадан тараған ұрпақтар өсіп-өніп, төрт жүз елу жыл ішінде тұтас бір халыққа айналыпты. Көк түріктердің малы да көбейіп, Ергенекон жеріне сыймай кетіпті.

Бір күні Ергенекон елінің әміршісі, кемеңгері, алып батыры Бөрте Шене (бөрі) қол астындағы халықты жинап алып, оларға қарата мынадай үндеу-сөз айтады:

— Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек ұландары! Менің айтар сөзімді тыңда, жақсылап ұғып ал! Біздің ата-бабаларымызға қадым замандардан бері осы Ергенекон жері құтты мекен болған. Содан бері көп жылдар өтті. Көк тәңірі бізді қолдап, өстік-өндік, көбейдік. Бұл үшін киелі Ергенекон жеріне бөріміз бас иіп, тағзым етейік. Әйтсе де, біздің ұлы бабалар зираты жатқан қасиетті атамекеніміз анау заңғар таулардың арғы жағында екенін ұмытпайық. Бір кезде бізге қорған болған анау асқар таулардың қоршауынан амалдап шығайық. Енді аттың басын ата жұртқа қарай бұрайық. Табғаштарды жерімізден қуып шығайық. Сөйтіп, кек қайтарайық, жер қайтарайық! — депті.

Бөрте Шененің бұл сөзін бүкіл халық қолдапты. Бөрі алыс сапарға әзірлік жасай бастапты. Көш орнынан қозғалыпты. Алайда, көш биік таулардан аса алмай, тоқтап қалыпты. Бүкіл ел тұйыққа тіреліпті. Сонда көпті көрген бір темірші-ұста барша халыққа отын жиғызып, өзі темір тау бөктеріне от жағыпты. Сол тауда бірнеше күн бойы

үзілмей от лаулап жанып тұрыпты. Алаулаған оттың түтіні аспанға жетіпті. Ақыры темір таудың бөктері еріп, арғы бетке өтетін үлкен үңгір пайда болыпты. Ұлы көш туған жеріне жетіпті. Бұдан төрт жүз елу жыл бұрын табғаштар тартып алған жерін Көк түріктер өздеріне қайтарыпты. Ұлан асыр той жасапты. «Түрік қағанаты» атты мемлекет құрыпты.

«Ергенекон» дастанындағы Бөрте Шен сияқты бүкіл елге қарата ұран тастау — елді ішкі бірлікке үндеу, сыртқы жауға қарсы күреске шақыру дәстүрі қазақтың батырлық жырларынан да өз жалғасын тапты. Мәселен, «Ер Қосай» жырында ноғайлы елінің батыры Ер Бөкше өз халқына қарата:

А, ноғайлым, ноғайлым,
Көкірексіңген, ноғайлым,
Көбеңсіңген, ноғайлым,
Қайрат қылып қан татпай, —

деп жауға қарсы күреске үндейді.

Бертін келе, Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген данышпан қарт Асан қайғы өзінің желмаясына мініп алып, халқына «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған жерұйық» іздейтіні мәлім. Көпті көрген кемеңгер жырау Жәнібек ханға:

Ей, хан, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқанымға конбейсің.
...Тіл алсаң, іздеп қоныс қор,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!? —

дейді.

Сөйтіп, «Ергенекон» дастанына өзек болған идея — халыққа құтты қоныс, жерұйық, бақытты өмір іздеу сарыны араға сан ғасырлар салып барып, Асан Қайғы жырау толғауларында қайталанады. «Ергенекон» дастанында да, Асан Қайғы толғауларында да жерұйыққа үш талап қойылады. Олар: малға қолайлы, шөбі шүйгін жер, жау әскері бара алмайтын қоныс, адамы жүзге келмей өлмейтін мекен. Түйіндеп айтсақ, «Ергенекон» дастаны ежелгі түркілердің шығу тегін, түрлі тайпалық одақтарға бірігуін, көне кәсібін, өмір сүру салтын аңыз-әфсаналар мен жекелеген тарихи деректер бойынша жыр еткен көркем туынды.

Ұлым менің! Бұл дастанда аңыз да бар, тарихи шындық та бар. Осы екі шындықтың қақ ортасынан ежелгі ата-бабаларымыздың өмір шындығын таба білу керек. Ол үшін мен айтып отырған дастандарды аса мұқият оқып, әрбір сөзіне мән беріп отырғаның жөн. Сөз құдіреті дегеніміз осы емес пе!? Бұдан сан ғасырлар бұрын болған оқиғаны бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отыр.

Ежелгі аңыз-әфсаналарды, көне шежірелерді, байырғы жыр-дастандарды оқи отырып, бір нәрсеге көзім жетті. Түркілерді әрқашанда Төңірдің өзі қолдап, қорғап, жебеп отырған. Иә, түркілерде көктегі құдіретті күш саналатын бір Төңірге табыну сенімі күшті болды. Олар мөлдір аспанға (Көкке), құдіретті Күнге, толған Айға табынып келді. Көшпенділер қашанда кең далада жүріп, аспандағы күнді бағыт-бағдар ұстанған. Күнді қасиетті, киелі санаған. Сақтар, ғұндар, қаңлылар, үйсіндер, қарлұқтар, түркештер бір ғана құдайға — Төңірге табынып келді. Олар ел басқарған қағандардың өзін де «аспаннан Төңірі жіберген адам» деп қабылдады. «Төңірқұт аспан мен жерден жаралған, ал оны күн мен ай таққа отырғызды, сол себепті оны төңірдің өзі жіберген адамы деп қабылдаймыз», — деді. Қытайдың «Хань династиясының кітабы» деп аталатын қадым заман шежіресінде түркі төңірқұттары туралы осылай жазылыпты. Түркі қағаны Білге қаған да: «Мені Төңірі қолдады, сол үшін таққа отырдым», — дейді. Бұл сөз Білге қағанға қойылған ескерткіш таста жазылып қалған екен. Демек, ежелгі түркілер мемлекетті басқару ісін төңіршілдік дініне, яғни халықтың сеніміне сүйене отырып жүргізген. Қағандар өз ордаларын құрған кезде қақпаларын ұдайы Күннің шығысына қарай орнататын болған. Қағанның оң жағында отыратын әскербасы — Батыстағы соғыс қимылдарын, ал қаған тағының сол жағында отыратын әскербасы — Шығыстағы соғыс қимылдарын жүргізіп отырған.

Қазақ қауымы арасында «Төңірі» жалғыз бір алланың сипат есімі ретінде орнығып қалды. Қазақтар төңірге қатысты атқарылған кейбір әдет-ғұрыптарды жақсы біледі. Ондай жора-салттар: төңірге құрбандық шалу, өруаққа арнап ас беру, т.б. Сондай-ақ, қазақ қауымы төңіршілдік мерекелерін де тойлайды. Наурыз, сабан той, соғым басы, қымызмұрындық, т.б. осындай мерекелер қатарына жата-

ды. Қазақтар төңірішдіктің рәміздік киелі құстары — аққу мен қарлығаш деп біледі. Оларды қадір-қасиет тұтып кие-леу үрдіске айналған.

Ашық аспан, күлімдеген күн қазақтар үшін қашанда құдайға тең қасиетті ұғым болып қалған. «Аспаның ашық болсын» деп бата береді қариялар. Көгілдір мөлдір аспанның тазалығы жастық шақ пен қайрат-күштің символы іспеттес. Иә, біз көк аспанға табынған сол ержүрек ежелгі көк түріктердің бүгінгі ұрпақтарымыз. Сол үшін еліміз егемендік алып, қолымыз тәуелсіздікке жеткенде, біз алдымен аспан түстес көк байрағымызды жоғары көтердік. Көк төңірісінің символындай көрінген жалауымызға әлемге нұр шашып тұрған құдіретті күннің суретін салдық. Сол арқылы өзіміздің ежелден еркіндік аңсаған қаһарман халықтың ұрпақтары екенімізді әлемге таныттық. Бейбіт өмірді сүйетінімізді білдірдік. Азаттық үшін арпалыса алатынымызды айттық. Сөйтіп, қазақ жеріне бұдан сан мыңдаған жылдар бұрын өздерінің егемендігі үшін, бейбіт тіршілік үшін күресіп келген ержүрек бабаларымыздың қасиетті көк байрағы қайта оралып келді. Ендігі мақсат — сол егемендіктің іргетасын нығайтып, халқымыздың атақ-абыройын арттыра беру болса керек.

Міне, балам, көне тарихты білудің не үшін қажет екенін енді түсіне бастаған шығарсың. Біз әруаққа сенеміз, содан күш-қуат аламыз. Олай болса, ержүрек бабаларымыз бізге қалдырған мына ұланғайыр өлкені алып жатқан елімізді, қасиетті жерімізді қадірлей, қастерлей білуіміз керек. Сонда ғана бұдан сан ғасырлар бұрын өмір сүрген бабалар әруағы бізге риза болады. «Өлі риза болмай, тірі байымайды» дегенді көп айтамыз ғой. Иә, әруақтарды риза етсек, еліміздің дәулеті де, сәулеті де, беделі де артады. Саған бұл айтып отырғаным саясат емес. Мораль емес. Бүгінгі күннің шынайы шындығы ғой. Соны зерделей біл, балам.

Көріскенше күн жақсы.

21

Ұлым менің!

Әлемдегі әрбір халықтың ұлттық мақтанышына айналған рухани жәдігерліктері болады. Мұндай жәдігерліктер тұтас бір халықтың рухани өмірінің қайнар-бастауларына айналады. Сол халықтың ана тілі де, әдебиеті де, сан са-

лалы көркем өнері де осындай жәдігерліктерден бастау алып, содан ғасырлар бойы дамылсыз сусындап жатады.

Адамзаттың сан ғасырлық тарихында мұндай рухани жәдігерліктер аз болмаған. Мәселен, күллі үнді халқы үшін қасиетті рухани мұра болып табылатын «Махабхарата» эпосын осындай жәдігерліктер қатарына жатқызуға болар еді. Алғашқы нұсқалары біздің заманымыздан бұрынғы дәуірлерде жазыла бастаған бұл ежелгі көркем туынды көлемді-көлемді он сегіз кітаптан тұрады. Ежелгі эпостың әрбір жыр жолына арналған ғылыми зерттеулер, тарихи дастандар, көркем суреттер бар.

Ал, иран халықтарының эпикалық аңыздары мен тарихи деректеріне негізделіп, бұдан мың жылдай бұрын жазылған Фирдоусидің «Шах-наме» эпопеясы да осындай рухани жәдігерліктердің бірі екені мәлім. Шығыс көркем сөз өнерінде «Шах-намеге» еліктеп немесе оның жеке тарауларының сюжеті бойынша жазылған ғажайып дастандар көп. Қазақ ақыны Т.Ізтілеуовтің «Рүстем — Дастаны» да осындай туындылардың бірі болып табылады.

Ал, орыс халқының ұлттық мақтанышына айналған осындай туындылардың бірі — «Игорь жорығы туралы жыр». Бұл жыр князь Игорь Святославичтің 1185 жылғы Қыпшақ даласына жасаған әскери жорығын баяндайды. Бас-аяғы бес жүз жол жырдан тұратын осы жәдігерлік жайында бес жүзден астам кандидаттық және докторлық диссертациялар жазылыпты. Бұл жырды орыс халқының тарихи, әдеби, жалпы рухани шежіресі деуге болады. Өкінішке орай, осы жәдігерлік әр патшаның тұсында қайта-қайта көшіріліп, қайта-қайта жазылып, қайта-қайта «түзетіліп» өзінің алғашқы шынайы шежірелік сипатынан біршама айрылып қалған.

Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ елінің ұлттық мақтанышына айнала бастаған осындай рухани жәдігерліктер бүгінгі күнге бір әрпі де өзгермей, сол алғашқы жазылған күйінде жеткен. Иә, бұл жәдігерліктің бір әрпі де өзгеріске ұшырамаған. Ұшырауы мүмкін де емес еді. Өйткені бұл дастандардың әрбір әрпі мәңгі-бақи өшпейтіндей етіп үлкен-үлкен құлпытастарға қашап жазылған. Бүгін мен саған сол тасқа қашап жазылған дастандар туралы айтпақпын. Олар Батыс түрік қағанатының абырой-даңқы артып тұрған сегізінші ғасырда жа-

зылған екен. Мен саған «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары туралы айтып отырмын. Бұл дастандар ата-бабаларымыз жұмыр жердің жартысына билік жүргізіп тұрған заманда өмірге келген. Оны жазған сол Түрік қағанатының қабырғалы бектерінің бірі, өз дәуірінің кемеңгер ойшылы, шешендік сөздің жүйрігі, ұлы ақын Йоллығтегін еді.

Бүкіл түркі елін азаттық пен егемендікке, ерлік пен бірлікке үндейтін бұл дастандар бұдан он үш ғасыр бұрын алғашқы түркі мемлекетінде болған сан қилы тарихи оқиғаларды бүгінгі күнге көркем тілмен жеткізіп отыр.

Дегенмен, қазақ елінің ұлттық мақтанышына айналған осы рухани жәдігерліктерді сөз етуден бұрын саған сол кездегі кейбір тарихи оқиғалар жөнінде қысқаша мәлімет бере кеткен жөн сияқты.

Ұлым менің!

Мен өткен жолғы хаттарымда саған сақтар мен ғұндар туралы жазған едім. Бұлардан кейін тарихи сахнаға көк Тәңірісіне ғана табынатын, ғылыми тілмен айтқанда «көк түріктер» шықты. Бұл «түрік» атауымен айтылатын алғашқы Түрік мемлекеті болатын. «Түрік» деген термин тұңғыш рет 542 жылы айтылады. «Түрік» этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтан немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдіріп келген. Бертін келе түрік сөзінің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни «патша» шыққан тайпаның символы болған. Ал, кейінірек сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері «түріктер» деп атап кеткен.

Иә, осы ұлы Түрік қағанатының шекарасы кезінде мейлінше ұлғайып, батысында Византиямен, түстікте Персиямен, шығысында Қытаймен шектеліп жатты. Л.Н.Гумилевтың сөзімен айтқанда, Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі бір дәрежеде бетбұрыс кезеңі болды.

Иә, кезінде түріктер әлемнің тең жартысына билік жүргізген құдіретті мемлекет құрды. Олардың алғашқы қағандарының бірі — Бумын қаған еді. Онымен әлемнің барлық елдері санасты, қарым-қатынас жасады, елшілер жіберіп отырды.

Алайда, Ұлы Түрік империясының ғұмыры ұзақ болған жоқ. Түрік аристократиясы жаулап алған өлкелерді әрқайсысы жеке-жеке бөліп алып, дербес басқаруға әрекет жасады. Осыдан саяси дағдарыс туып, билікке таласқан өзара қырқыс соғыстар басталып кетті. Ақыры Ұлы Түрік қағандығы бір-бірімен жауласқан екі қағандыққа бөлініп шыға келді. Бірі — Шығыс түрік қағанаты. Ал, екіншісі — Батыс түрік қағанаты.

Батыс түрік қағанатының негізін қалаған Бумын қағанның інісі Істемі қаған болды. Батыс түрік қағанаты — Жетісу мен Шығыс Түркістанды, Тянь-Шаньның батыс беткейімен Орта Азияны алып жатты. Бертін келе олар Еділ мен Жайық бойын өзіне қаратып алды. Білге қаған мен оның інісі Күлтегін осы кең-байтақ қағанаттың тәуелсіздігін Таң империясынан қорғау үшін аянбай күрескен жандар. Кезінде осы Батыс түрік қағанатын құраған түрлі тайпалар кейіннен қазақ халқының этникалық құрамына еніп кеткені тарихтан жақсы мәлім.

Ұлым менің! Мұның бәрін сен қайдан білесің деп ойлайтын шығарсың. Бұл жәйттің бәрі ғылымға көптен мәлім. Қалай мәлім дейсің ғой. Көк түріктер өздері туралы тасқа жазып қалдырған ғажайып дастандар бар екенін мен саған жоғарыда айттым. Иә, біздің ата-бабаларымыз өздерінің алғашқы жыр-дастандарын қағазға емес, үлкен-үлкен құлпытастарға қашап жазған екен. Бұлар — «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары (қазақшаға аударған М.Жолдасбеков). Бұл рухани жөдігерліктер өзінің идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді.

Сонау көне Түрік қағанаты дәуірінде, дәлірек айтсақ, сегізінші ғасырда әрбір әрпі құлпытасқа қашап жазылған, әрбір сөзі адамның жан-жүйесін еріксіз тебіrentетін, әрбір шумағы астарлап айтылған ой-толғаныстарына толы осы жыр-дастан бүгінгі оқырмандарына да өз өмірін жүргізеді — оған эстетикалық ләззат беріп, ой мен сезім өлеміне жетелейді. Қиыннан қиыстырып, айтар сөзін айшықтап, ажарлап, сан түрлі бояумен құбылтып жеткізген ежелгі заман ақынының шеберлігіне таңырқап, талантына тәнті боласың.

Міне, сондай ғажайып жыр-дастандарымызды күні бүгінге дейін неге білмей келдік деп ойлайтын шығарсың. Иә, білмей келдік. Білдірмей келді. Білгіміз келмеді. Әйтпесе осы дастандар жазылған құлпытастар он сегізінші ғасырда-ақ табылған еді. Оны сонау алыс Сібірдегі Енисей мен Орхон өзендері бойынан тапқан неміс ғалымы Д.Мессершмидт пен швед офицері И.Страленберг. Табуын тапты. Бірақ тас бетіндегі бұған дейін ғылымға белгісіз болған жазуларды ешкім оқи алмады. Өйткені бұл әріптер әлем халықтарының бірде-бір әрпіне ұқсамайтын сына-жазулар болып шықты. Әрине, бұрын-соңды тарихта белгісіз боп келген осы жазуды оқу алғашта қиын болды. Ол туралы әр түрлі болжамдар айтылып жатты. Бұл жазудың түп-тамыры ежелгі грек мәдениетіне қатысты деушілер де, оны ежелгі монғол жазуы, фин жазуы, скиф-славян жазуы деп жорамал айтушылар да осы жазудың сырын ғылыми негізде ашып бере алмады.

Ақыры 1893 жылғы қараша айының 25 жұлдызы күні Дания Ғылым Академиясының мәжілісінде профессор Вильгелм Томсен әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ол ежелгі түркі жазуын оқудың кілті табылғандығын хабарлады. Сондай-ақ, ғалым бұл жәдігерліктер түркі халықтарының тілінде жазылғанын да мәлімдеді. Ғалымның ең алдымен оқығаны — «тәңірі» және «түрік» деген сөздер екен.

Міне, балам, өзің көрдің ғой. Бізді күні кешеге дейін өзіндік жазуы болмаған жабайы халық деп келді емес пе? Сол «жабайылардың» жазған ғажайып дастандары кезінде бүкіл дүниені дүр сілкіндірген жоқ па? Мен саған сол тасқа қашап жазылған ерлік дастандары жайында айтпақпын. Бұл дастандарды — «көк түріктердің» өздері туралы жазған тарих-намесі деуге болады.

Алдымен мен саған «Күлтегін» ерлік дастаны туралы әңгімелеп берейін. Күлтегін кім дейсің ғой? Күлтегін — Батыс түрік қағанатының әскери қолбасшысы, сол дәуірдің белгілі қоғам қайраткері. Ол Елтеріс қағанның кенже ұлы болып келеді. Қапаған қаған 716 жылы соғыста қаза тапқаннан кейін бүкіл түрік әскерін басқарады. Ол өз ағасы Білгені қаған етіп тағайындайды.

«Күлтегін» жырында Түрік қағанатының әскери қолбасшысы, даңқты батыры Күлтегіннің он алты жастан

бастап, қырық жеті жасына дейін, яғни қайтыс болғанына дейінгі ерлік істері эпостық сарынмен жырланады. Күлтегін өзі тарихи тұлға болса да жырда бейне бір аңыз қаһарманындай ешқашан жеңілуді білмейтін батыр ретінде көрсетілген.

«Күлтегін» жыры тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының азаттық, тәуелсіздік, бақытты өмір жайындағы арман-қиялын жыр еткен батырлық эпосының алғашқы үлгілері болып табылады.

Күлтегінге арналған жыр Түрік қағанатының бүкіл әлемді аузына қаратқан айбарлы да, абыройлы дәуірін суреттеуден басталады. Мұнда исі түріктің басын қосып, қуатты мемлекет орнатқан Бумын қаған мен Істемі қаған барынша мадақталады:

Биікте көк Төңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім,
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.

Бұдан кейін жырда осы қағандардың түрік елін сыртқы және ішкі жаулардан құтқарғаны, ерлік істері баяндалады. Олар туралы:

Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен.
Бектері де, халқы да сенімді екен,
Сол үшін де елін сонша ұзақ билеген екен, —

дейді.

Өйтсе де, Бумын қаған мен Істемі қаған қайтыс болған соң Түрік қағанаты әлсірей бастайды. Өйткені:

Соңындағы інісі ағасындай болмады,
Ұлдары әкесіндей болмады.
Біліксіз қағандар отырған екен,
Жалтақ қағандар отырған екен.

Бұл кезде Түрік қағанатына көршісі қытай елінен зор қатер төніп тұрған болатын. Әскер күшімен түріктерді жеңе алмайтынына көзі жеткен табғаштар түрлі айла-шарғы жасауға көшкен еді. Қытай елінің ханзадалары мен саудагерлері «сыйға» әкелген тарту-таралғыларға, алтын

мен жібекке, табғаштың ару қыздарына өзара таласқан түрік бектері арасында астартын айқас басталды. Кейбіреулері түрік елі алдындағы парызын, ата-бабалар дәстүрін ұмытты. Елді біліксіз қағандар басқарды. Билік пен байлыққа таласқан мұндай күрес ұзақ жылдарға созылды.

Міне, мен айтып отырған жырда Түрік қағанаты ішінде осындай аласапыран күресті тоқтатып, сыртқы жауға қарсы шайқасқа шыққан Күлтегін батыр мейлінше мадақталады. «Күлтегін» жырында «іші — ассыз, сырты — тонсыз, бейшара халықты» қалайша дәулетті, бақытты еткені жырланады:

Өлімші халықты тірілттім,
Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым
Аз халықты көп қылдым.

Бұл үшін Күлтегін түркі елінің «төрт бұрыштағы» барлық жауларын жеңіп, елде тыныштық, бейбіт өмір орнатады. Күлтегін түркі халқын тәуелсіз етті, байлыққа кенелтті деген пікір айтылады. Жырдың басты идеясы — түркі халқын ауызбірлікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ата-баба жолын берік ұстауға шақыру болып табылады. Автор түркі халқы ата-баба дәстүрін берік ұстаған кездерінде ешкімге тәуелсіз, бақытты өмір сүргенін жырлай келіп, ол жолдан тайып, дұшпанына алданған сәттерінде:

Бек ұлдары — күл болды,
Пәк қыздары — күң болды, —

дегенін бұрынырақ жазған бір хатымда айтқан едім.

Күлтегін түрік елін қоршап тұрған жаудың бәрін жеңіп, ел ішінде тыныштық орнатты. Түрік елінің жерін ұлғайтты, жауларын өзіне бағындырды:

Бастыны еңкейтті,
Тізеліні бүктірді.

Түркі халқын сыртқы жаудан қорғау үшін «Түнде ұйықтамай, күндіз отырмай», тыным таппай жүрген Күлтегіннің қанды шайқастардағы ең жақын көмекшісі — мінген тұлпа-

ры боп көрінеді. «Ер қанаты — ат» екені Күлтегін жырында да айтылады. Қанды шайқастарда Күлтегін батыр өзінің жеңіске жетуінің бір себебі астындағы Азман тұлпары деп біледі.

Ал, қазақтың «Қобыланды батыр» жырында да елді сыртқы жаудан қорғаған қаһарманның жан серігі «Бір төбенің тозаңын бір төбеге қосып» бара жатқан тұлпар Тайбурылды да сүйсіне жырлайды.

Иә, бұдан он үш ғасыр бұрын өмір сүрген Күлтегін батыр кейінгі қазақ батырларына үлгі-өнеге болған ержүрек бабамыз деген пікірді айтпақпын. Дәлірек айтсақ, «Күлтегін» жыры өзінің идеялық мазмұны мен көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады.

Түрік қағанаты тарихында Тоныкөк тұлғасы ерекше орын алады. Ол Елтеріс қаған, Бөгі қаған, Қапаған қаған және Білге қағандарға кеңесші болған. Тоныкөк ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Өзі туралы ол: «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым» деп айтқаны шындық еді. Түрік қағанатына төрт жағынан жау қаптап келгенде, Тоныкөк ақыл-кеңесімен де, тапқыр сөзімен де, батырлық істерімен де қағандарға көмектесіп отырды:

Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Қызыл қанымды төктім,
Қара терімді ағыздым.

Бір қызығы — осы Елтеріс пен Білге қағандардың кеңесшісі болған Тоныкөктің тарихи бейнесі араға мың жыл салып барып, Абылай ханның кеңесшісі Бұқар жырау бейнесінде сол күйінде қайталанатын. Елтеріс қағанға әрі ақыл-кеңес беріп, әрі әскерін басқарып жүрген Тоныкөк сияқты Бұқар жырау да Абылай ханға ұдайы кеңес айтып отырады. Әрі хан жасақтарымен бірге жауға қарсы шайқасқа шығады.

Кемеңгер Тоныкөктің философиялық ой-пікірлері Бұқар жыраудың дидактикалық-шешендік сөз үлгісіндегі толғаулармен астасып жатады. Тоныкөк Түрік қағанатын сақтап қалу үшін ең алдымен елдің ішкі бірлігі қажет екендігін пернелеп, астарлап жеткізетінін бір хатымда жазған едім:

Жұқаны бүктеу — онай,
Жіңішкені үзу — онай.

Бұқар жырау да қазақ елінің ішкі бірлігі туралы өзінің ой-пікірін Абылай ханға астарлап айту арқылы жеткізіп отырған:

Биік тауға жарасар,
Ығынан тиген панасы.
Бұл жалғанда бір жаман,
Ағайынның аласы.

Бұл сияқты деректерді «Күлтегін» жырынан да, «Тоныкөк» жырынан да көптеп келтіруге болар еді. Ондағы мақсатым — түбі бір түркі халықтарының сонау ежелгі дәуірдегі наным-сенімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, елдік пен ерлік жайындағы ұғым түсініктері айтарлықтай өзгерістерге ұшырамай, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқандығын саған дәлелдеп көрсету еді.

Ұлым менің! Мен айтып отырған «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары тарихи тақырыпқа жазылған дастандар. Ал, Күлтегін мен Тоныкөк кезінде Батыс түрік қағанатын құрып, оны сыртқы жаулардан қорғау ісінде теңдесі жоқ ерлік көрсеткен тарихи тұлғалар. Соның өзінде, олар туралы жазылған жырлардан қазақтың батырлық эпосына тән шынайы белгілер айқын көрініп тұрады. Елдің қамын ойлаған ер жүрек батырға тән басты белгілер: батырдың текті ортадан шығуы, жастайынан халық қамын ойлауы, өзінің ерлік бейнесін елге ерте танытуы, нағыз батырға лайықты тұлпар таңдауы, елді сыртқы жаудан қорғау үшін сан рет қанды шайқасқа шығуы, әрі батырдың сол шайқастарда міндетті түрде жеңіске жетіп отыруы, сол арқылы халық құрметіне бөленуі сияқты болып келеді. Ал, бұл қасиеттердің бәрі Күлтегін батырдың бойынан табылады.

Ұлым менің! Бүгінгі қазақ қауымын, егеменді елімізді, жастар тәрбиесін, елдің егемендігін, ішкі және сыртқы жаулардан сақтау жайын сөз еткенде ежелгі батыр бабаларымызды үлгі-өнеге тұтпау мүмкін емес. Күлтегін сияқты батыр бабаларымыз ұланғайыр өлкені бізге мұра етіп қалдырды. Біз солар қалдырған қасиетті жерді, ата-мекенімізді, туған елімізді әрқашанда қорғай білуіміз керек.

Иә, еліміз егемендік алғалы бері сол ержүрек бабаларымыздың құрметіне қайта-қайта ас беріліп, олардың есімімен көшелер аталып, батыр бабаларымыз жайында өлең-жырлар айтыла бастады. Әрине, бұлардың бәрі құптарлық, қуантарлық іс. Солардың ішіндегі ең маңыздысы — бір кезде Ұлы Түрік империясының ордасы болған қазіргі Монғолия жеріндегі Орхон өзені бойынан табылған Күлтегін ескерткішінің көшірмесін егеменді еліміздің ордасы Астанаға әкеліп қою болды. Иә, Күлтегін жыры жазылған үлкен құлпытастың дәлме-дәл тастан жасалған көшірмесі Астана қаласындағы Лев Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеттің үлкен фойесіне әкеліп қойылды. Сөйтіп, әрбір қазақ өзінің бұдан он үш ғасыр бұрын өмір сүрген ержүрек бабасы, алғашқы Түрік мемлекетінің негізін қалаған қайраткер Күлтегін ескерткішіне тағзым етуге мүмкіндік алды. Бұл киелі ескерткіш бәрімізді еліміздің егемендігін нығайта түсуге, халқымыздың абырой-даңқын арттыра беруге, елдің ішкі бірлігін сақтауға, бабалардың қаны төгілген қасиетті жерімізді жаудан қорғай білуге шақырып тұрған сияқты.

Ұлым менің! Мен жоғарыда әрбір елдің ұлттық мақтанышына айналған жәдігерліктері болады дедім ғой. Бүгінгі қазақ қауымы үшін «Күлтегін» жыры дәл осындай киелі жәдігерлік дер едім. Бүгінгі рухани өміріміздің барлық бастаулары сол жырда жатқан сияқты көрінеді. Сен соны ақыл-парасатыңмен түсініп, жан жүрегіңмен терең сезінсең екен. Мен соны қалар едім.

Көріскенше күн жақсы. Өзіңнен хат-хабар күтем.

22

Ұлым менің!

Мен бүгін саған теңдесі жоқ, ғажайып жәдігерліктер туралы әңгімелемекпін. «Теңдесі жоқ» деген сөзді әдейі айтып отырмын. Шынында да, бұл жәдігерліктердің рухани тарихымызда теңдесі жоқ деуге болады. Өйткені олар тарихи деректерге де, ежелгі шежірелерге де, аңыз-әфсаналарға да негізделген көркем туындылар. Оны «Оғыз-наме», «Оғыз қаған» дастаны немесе «Оғыз қаған эпосы» кейде «Оғыз батыр туралы жыр» деп те атай береді.

Оғыз қаған немесе Оғыз хан туралы сан түрлі аңыздар түркі халықтарының арасында ерте кезден-ақ кең тара-

ған. Ежелгі аңыз-ертегілерде Оғыз — түркі халықтарының теңдесі жоқ алып батыры, әскери қолбасшысы, өз елінің қамқоршысы ретінде бейнеленеді. Оғыз батыр және оның көптеген ұрпақтары туралы ауызша айтылып жүрген алуан түрлі аңыз-әфсаналар бертін келе қағазға түсіріле бастайды.

Сонымен, «Оғыз батыр туралы жыр» — түркі тектес халықтардың ежелгі шежіресін генеологиялық аңыздар негізінде көркем тілмен баяндайтын эпостық туынды. Әрине, «Оғыз батыр туралы жыр» көркем қара сөз, яғни проза түрінде жазылған. Әйтсе де, оның өзіндік ерекшеліктері бар. Мұнда қара сөздің өзі белгілі бір ырғаққа, сөздің ішкі ұйқасына бағынатын сияқты. Мұны кезінде шежірешілер әуезді жүйеге салып, түрлі-түрлі мақаммен жыр сияқты етіп айтатын болған. Сол себепті оны «Оғыз батыр туралы жыр» деп те атайды.

Оғыз батыр жөніндегі жырды оқи отырып, кейде тарихи шындықтың өзі қалайша аңызға айналып кететінін көруге болады. Бұл жырдағы аңыздардың барлығы дерлік ежелгі оғыздардың шынайы тарихына негізделген. Дегенмен, «Оғыз батыр туралы жырдың» тарихи негіздерін дұрыс аңғару үшін оғыздар жайында саған бірер сөз айта кетейін. Оғыздар — ертедегі түркі тайпаларының бірі. Олар көбінесе дерлік Сырдарияның төменгі ағысы мен Қаратау бөктерін мекендеген. Ұзақ жылдар бойы көршілес тайпалармен соғысып, Арал теңізінің батысы мен Каспий теңізінің солтүстік жағалауын өздеріне қаратып алған. Кенгар-печенек тайпалар бірлестігіне қарсы IX—X ғасырларда жүргізілген осы соғыстардың оқиғалары «Оғыз батыр туралы жырдың» сюжеттік желісіне негіз болған.

Оныншы ғасырда оғыздардың саяси бірлестігі — Оғыз мемлекеті құрылды. Елдің астанасы Сырдың төменгі ағысындағы Жаңакент немесе Жаңа Гузия деп аталатын қала болды.

Міне, осы оғыздар 965 жылы Киев Русімен одақтасып алады да, екі жаққа бірдей қатер төндіріп тұрған қуатты Хазар қағандығына қарсы соғыс ашады. Ақыры хазарларды жеңіп, Каспий теңізінің солтүстік шығыс жағалауын да жаулап алады. Арада жиырма жыл өткен соң оғыздар орыс князьдарымен біріге отырып, Еділ мен Кама бойындағы бұлғарларды да тас-талқан етіп жеңіп шығады. Бұл

жеңістердің бәрі Оғыз мемлекетінің күш-қуатын, саяси беделін бұрынғыдан да арттыра түседі. Оғыздардың жау-жүрек ерлігі туралы алуан түрлі аңыздар тарайды.

Алайда, бұл кезде қыпшақтар мейлінше күшейіп кеткен еді. Қыпшақтардың қатты тегеуіріне төтеп бере алмаған оғыздар он бірінші ғасырдың орта шенінде Дешті Қыпшақтан Батысқа қарай ығысып кетеді. Бірақ олардың бәрі бірдей қоныс аударған жоқ еді. Қазіргі қазақ жерінде қалып қойған оғыздар бірте-бірте қыпшақ, қаңлы, қарлұқ, қоңырат, тағы басқа түркі тілдес тайпалармен араласып, солардың этникалық құрамына біржола сіңісіп кеткені мәлім.

Міне, мен осы жоғарыда айтқан тарихи оқиғалар «Оғыз қаған» эпосының сюжеттік желісіне негіз болған. Ал, енді саған Оғыз батыр жайындағы хикаяның қысқаша мазмұнын әңгімелеп берейін. Осы арада мен саған бір жәйтті мықтап ескерте айтқым келеді. «Оғыз қаған» эпосының сюжеті саған бейнебір жеңіл-желпі ертегі сияқты боп көрінуі мүмкін. Ал, шындығында, олай емес. «Оғыз қаған» эпосының қарапайым сюжетінде бүкіл түркі халқының ежелгі тарихы, дүниетанымы, наным-сенімі, салт-санасы, әдет-ғұрпы жатқан сияқты. Сонымен, осы қадым заман жәдігерлігінің қысқаша мазмұны төмендегідей боп келеді.

Күндердің бір күнінде Ай-қаған босанып, ғажайып бір көрікті ұл бала туыпты. Бала туылған соң қырық күннен кейін ат құлағында ойнап, орман-тоғайдан аң-құс аулапты. Далада осылайша аң аулап жүрген күндердің бірінде ол аса үлкен де үрейлі жалғыз мүйізді алып жыртқышты қылышпен шауып өлтіреді. Содан кейін ел-жұрты оны «батыр» деп таниды. Оған «Оғыз» деп ат қойыпты. «Оғыз» деген сөз көне түркі тілінде «уыз», «сүт» деген мағына береді. Сонда оғыз сөзі — уыздас, сүттес, емшектес, яғни жақын адамдар деген ұғымды білдіреді. Бертін келе бұл сөз оғыз тайпалық бірлестігін білдіретін мағынада қолданылған.

Сонымен, бір күні Оғыз батыр күдіретті Күнге қарай қос қолын созып жіберіп, Төңірге жалбарына бастайды. Сол-ақ екен, айнала төңірек бірден қап-қараңғы болып, аспаннан жарқ-жұрқ еткен көгілдір нұр-сәуле жерге түседі. Оғыз батыр барып қараса, әлгі көктен түскен нұр-сәуленің ішінде ай десе аузы бар, күн десе көзі бар бір сұлу қыз

отыр екен. Ол қыз күлсе — Тәңірдің өзі күлгендей, жыласа — Тәңірдің өзі жылағандай көрінеді екен. Иә, бұл қыз Оғыз батырға көктегі Тәңірдің өзі жіберген сыйлығы еді. Батыр оған үйленеді. Арада талай күн, талай ай өткен соң сол көктен түскен сұлу қыз үш ұл бала туады. Аспаннан Тәңірдің өзі жіберген соң Оғыз батыр балаларының бірінің атын — Күн, екіншісін — Ай, ал үшіншісін — Жұлдыз деп қояды.

Оғыз батырдың аңшылық өнері күн сайын арта түседі. Ол күнде орман-тоғай арасынан аң, құсты тау-тау етіп атып, бүкіл елін асырай бастайды. Сондай күндердің бірінде Оғыз батыр биік тау шатқалы ішінде өсіп тұрған жуан ағаштың қуысында отырған ғажайып бір көркем қызды көреді. Көркіне көз тоймайтын қыздың тістері — су маржанындай, шаштары — теңіз толқынындай екен. Оғыз батыр сол қызға ғашық болады. Үйленеді. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп, ақыры сол қыз үш ұл бала туады. Олардың аттарын Көк, Тау және Теңіз деп қояды.

Бір күні Оғыз батыр үлкен той жасап, ел-жұртына көктегі Тәңірінің жарлығын жеткізеді:

Мен сендерге болдым қаған,
Көк бөріміз болсын ұран! —

дейді.

Оғыз батыр қаған болып, әмірші тағына отырған соң бүкіл әлемге мынандай үндеу тастайды: «Дүниенің төрт бұрышы түгел маған бағынуы тиіс. Маған өз еркімен бағынсын. Салық төлеп тұратын болсын. Ал, бағынбағандар — жауымыз болады. Оларға қарсы қисапсыз көп әскер жіберіп соғысамыз, тас-талқан етеміз, құртамыз. Біздің ұранымыз, жолбасшымыз көк бөрі болсын!» — дейді қаған.

Оғыз қағанның осы жарлығын естіген Алтын қаған елінің әміршісі Оғыз қағанға дереу елші жіберіп, көптеген алтын мен күміс, қисапсыз қазына әкеліп береді. Бірақ қағандардың бөрі бірдей жақсы емес екен.

Алыстағы Үрім (Рим) елінің қағаны Оғыз қағанның жарлығына құлақ аспайды. Бағынғысы келмейді. Мұны естіген Оғыз қаған Үрімге қарсы соғысқа аттанады. Жолда әскер шаршап, тынығып жатқан кезде Оғыз батырдың шатырына көктен жарық нұр-сәуле түседі. Сол жарық сәуленің ішінен көкжал арлан қасқыр шыға келіп: «О,

Оғыз! Мен сенің әскеріңді адастырмай бастап жүрейін!» дейді. Оғыз батырдың қалың қолы көк бөрінің соңынан жүріп отырады. Арада бірнеше күн өтеді. Ақыры олар Итил (Еділ) өзеніне келіп жетеді. Сол кезде көкжал бөрі тоқтайды. Оғыз қағанның әскері де тоқтайды. Өзен бойында Үрім әскері мен Оғыз батыр әскері арасында қанды шайқас басталады. Екі жақтан да көп нөкер өледі. Итил өзені қып-қызыл қан болады. Көп күндік соғыстан кейін Оғыз қаған жеңіп, Үрім қағанның нөкерлері шегініп кетеді.

Жеңіс шаттығына бөленген Оғыз батыр әскери жорығын одан әрі жалғастыра береді. Бірақ Итил өзеніне жеткенде қалың қол өзеннен қалай өтерін білмей, бір сәт бөгеліп қалады. Нөкерлер арасында ақылы дариядай бір бек бар еді. Ол өзен бойындағы ағаштың бұтақтарын кесіп, ғажайып үлкен өтпелі-сал жасайды. Бүкіл әскер сол салмен өзеннен өтеді. Оған қатты қуанған Оғыз қаған әлгі шебер бекке қарап: «Әй, жігіт, сен осы жерге бек бол. Осы өңірдің бөрін саған сыйладым. Атың Қыпшақ болсын», — депті.

Оғыз батырдың әскері күн-түн демей алға қарай жүре береді. Ақыры айналасын түгел қалың қар басқан биік Мұзтауға келіп тіреледі. Не істерін білмей қалған Оғыз қаған көк Тәңірісіне жалбарынып көмек сұрайды. Сол сәтте бұларға үлкен бір көкжал бөрі жетіп келіп: «Әй, Оғыз, бұл жерден тез кетуің керек. Бұл жаман жер. Тау ішінен енді қайтарға жол таппайсың. Сенің әскеріңді мен өзім бастап жүрейін», — депті.

Көк бөрінің көмегімен Оғыз қаған көп қиыншылықтарды жеңіп шығады. Сол жолы алдынан үлкен бір алтын сарай кездеседі. Сарайдың қабырғалары биік, қақпалары темірден жасалған екен. Оғыз батыр әскерінің ішінде Темір деген бір шебер бар еді. Сол шебер әлгі қақпаға кілт жасап ашыпты. Аса зор тапқырлығы үшін Оғыз қаған оған «Калач» деп ат беріпті. Оғыз қағанның жеңілуді білмейтін қалың қолы күншығысты бетке ұстап, жорығын жалғастыра береді. Талай-талай таулардан асып, өзендерден өтіп, ормандарды аралап келе жатады. Ақыры Шүршіт еліне жетіпті. Бұл елдің жайлауы төрт түлік малға, қоймасы — алтынға, қамбасы — астыққа толы екен. Оғыз батыр әскерлері шүршіт нөкерлерімен талай күн, талай түн қанды шайқас жасайды. Ақыры Оғыз қаған жеңіп шығады.

Ұлан-асыр байлыққа — алтын мен күміске, мал мен мүлікке ие болып қалады. Оғыз батыр енді осыншама көп дүние-мүлікті елімізге қалай көтеріп әкетеміз деп қиналыпты. Сол сәтте нөкерлер арасынан бір шебер шығып, ғажайып арба жасапты. Оған қанша жүк артса да болады екен. Бұған қуанып кеткен Оғыз қаған әлгі шебердің арқасынан қағып мақтайды. Әскери олжадан көп үлес береді. «Сенің есімің «Қаңғалуғ», яғни Қаңлы (Арба) болсын», — дейді.

Оғыз қаған тұлпарының тұяғы тимеген жер, өзі билік жүргізбеген ел қалмапты. Биік шыңдарынан құс ұшып өте алмайтын асқар таулардан асып, Сынду (Индия), Таңғут (Тибет), Шағам (Сирия) елдеріне шабуыл жасап, бәрін өзіне қаратыпты. Бағындырыпты. Ұзақ жылдар бойы билепті.

Оғыз қағанның жанында жүрген ұлы Түрік деген бір данышпан қарт бар екен. Сол түс көріпті. Түсінде өте үлкен садақ көріпті. Сол садақ бейне бір кемпірқосақ сияқты аспанда жарқырап, бір ұшы күннің шығатын жеріне, ал екінші ұшы күннің бататын жеріне тиіп тұр екен. Сол садақтың жанында күмістен жасалған үш жебе жатыпты. Әлгі жебелердің өткір ұшы солтүстікке қарай бағытталған екен.

Ертеңіне ақсақал ұйқысынан оянған соң Оғыз қағанға барады. Түнде көрген түсін айтады: «Ей, Оғыз қаған! Сен әлемдегі ең қуатты, ең үлкен мемлекеттің әміршісі болуың керек. Бұл саған Тәңірдің жіберіп отырған тартуы деп біл. Еш нәрседен қаймықпа. Бұл жарық дүниеде сен қорқатындай күш жоқ», — депті.

Сол күні Оғыз қаған ұзақ ойланады. Көп толғанады. Ақыры ұлдарын шақыртып алады. Сосын балаларына қарап тұрып: «Ұлдарым менің! Мен қартайдым. Көзім көрмей, құлағым естімей, тізем дірілдеп қалды. Ендігі кезек сендердікі. Дәл бүгін Күн, Ай және Жұлдыз күншығысқа қарай аттансын. Ал, Көк, Тау және Теңіз — күнбатысқа қарай жолға шықсын», — дейді. Әкесінің сөзін екі етпей, алты бала да дереу аттанып кетеді.

Шығысқа қарай жүріп кеткен Күн, Ай және Жұлдыз арайлап атып келе жатқан танды, күлімдеген Күнді кең далада қарсы алады. Сапарлары сәтті болып, көп аң, құс атып, елге оралып келе жатады. Жолда олар үлкен алтын

садақ тауып алады. Оны әкелеріне әкеліп берді. Оғыз қаған алтын садақты теңдей үшке бөліп, үш баласына беріпті: «Ей, менің батыр ұлдарым! Сендер мына алтын садақтай берік болындар, үшеуің де тең болындар!» — дейді.

Оғыз қағанның Күнбатысқа кеткен ұлдары да көп аң, құс аулап, үйлеріне оралыпты. Жолдан тауып алған үш күміс жебені әкелеріне әкеліп береді. Сонда Оғыз қаған балаларына қарап: «Ей, менің кенже ұлдарым! Мына жебелерді өздерің алындар. Сендер дәл осы күміс жебелердей өткір болындар. Тура осы жебелердей жауларыңды жайрататын болындар!» — дейді.

Міне, содан кейін Оғыз қаған үлкен құрылтай шақырып, ел-жұртына, бектеріне қырық күн, қырық түн той жасайды. Қаған өзінің қазынасындағы бар байлығын, мал-мүлкін, ұланғайыр жерін, ел-жұртын балаларына бөліп береді. Сосын Оғыз қаған балаларына қарап, өзінің соңғы арнау сөзін, өсиетін айтады:

Ей, ұлдарым менің!

Мен басымнан көп қиындықтар өткіздім,

Найза сілтеп, көп оқ аттым,

Айғыр мініп, көп жорттым,

Дұшпандарымды жылаттым, достарымды күлдірдім,

Көк Төңірі алдындағы парызымды өтедім,

Ел-жұртымды сендерге табыс етем.

Оғыз қаған туралы жыр осылайша аяқталады. Ол ел-жұртын кейінгі ұрпаққа табыс етіп кетті. Содан бері талай ұрпақ ауысты. Түркі халқы өз басынан талай дүрбелең күндерді өткізді. Алайда ұлы бабамыздың өзінен кейінгі ұрпақтарға қарата айтқан сөзі ұмытыла қойған жоқ сияқты. Оған қазақ елінің егемендігін нығайта түсу үшін күн сайын күресіп жатқан жастардың игілікті істері дәлел болса керек.

Сау-саламат бол!

23

Ұлым менің!

Мен саған бұдан бұрынғы хатымда Оғыз қағанның үлкен той жасағанын айттым ғой. Той-жиынға оғыздар ерекше мән берген. Аса маңызды мәселелердің өзі осындай той үстінде шешіліп жататын болған. Той демекші сол оғыз-қыпшақ дәуіріндегі бабаларымыздың тойды қалай өткізетінін білесің бе? Бұл туралы да ғажайып жәдігерлік

жазылған екен. Бұл аңыз емес, ертегі емес, сонау сегізінші ғасырдан сақталып, жазылып қалған ғажайып бір жәдігерлік. Мұнда оғыздардың тойды қалай өткізетіні туралы айтылыпты. Саған сол көне түркі тілінде жазылған жәдігерліктен қысқаша үзінді оқып берейін: «Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша, Баяндыр хан жылына бір рет той жасап, оғыз бектерін қонаққа шақыратын еді. Бұл жолы да солай істеді. Тойға түйеден — бура, жылқыдан — айғыр, қойдан — қошқар сойылсын деп жарлық берді. Сол күні бір жерге ақ отаулар, екінші жерге қызыл отаулар, енді бір жерге қара отаулар тіктіріп қойды. Тойға жиналған бектерден ұл баласы барларын — ақ отауға, ұлы жоқ, бірақ қызы бар кісілерді — қызыл отауға, ал ұлы да жоқ, қызы да жоқ қонақтарды — қара отауға кіргізді. Қара отауға кірген қонақтарға қара қойдың етін беріп, қара киізге отырғызды. Не ұлы, не қызы жоқ жандарды Төңірінің өзі қарғаған, біз де солай етеміз», — деді Баяндыр хан.

Міне, балам, ата-бабаларымыз ұрпақ өсіруге қандай мән бергенін осыдан-ақ түсінуге болмай ма? Бүгін айдың аманында өз балаларын көшеге тастап кетіп жатқан безбүйрек әйелдерді көргенімде ойыма ұдайы осы Баяндыр ханның сөздері түседі. Бабалар өсиетін шынымен-ақ күндердің күнінде біржола ұмытып кетеміз бе деп қатты қорқамын.

Дегенмен, негізгі өңгімеге көшейін. Жаңа мен саған Қорқыт ата кітабынан үзінді оқып бердім. Сонымен, Қорқыт дегеніміз кім? Қорқыт — сегізінші ғасырда Сырдария бойында өмір сүрген өз дәуірінің ақылгөй-данышпаны, асқан күйші, атақты ақын, жаужүрек батыр, аңыз кейіпкері. Қорқыттың анасы — қыпшақ тайпасынан, әкесі — қарақожа оғыздарынан екені мәлім. Міне, сондықтан да Қорқыт қыпшақтар мен сол кезде Сыр бойын мекендеген оғыздар арасында екі жаққа бірдей ел ағасы атанған. Данышпан қарттың ұзақ жылдар бойы ел басқарған көсем болғанын, өз өмірінде үш хан тұсында уәзірлік қызмет атқарғанын дәлелдейтін тарихи деректер бар.

Қорқыт атаның теңдесі жоқ күйші-сазгер болғандығын халық жадында мың жыл бойы сақталған «Қорқыт ата күйі», «Қорқыт сарыны», тағы басқа музыкалық шығармалар дәлелдейді. Қазақ арасынан шыққан атақты

күйші-бақсылар, ақын-жыраулар өздеріне Қорқыт атаны пір-ұстаз тұтқан. Олар өздерінің өлең-жырларын бастар алдында алдымен Қорқыт атаның есімін ауызға алу шарт деп білген:

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,
Бата алған барлық бақсы асқан ата.
Таң қалып жұрттың бәрі тұрады екен,
Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда.

Ел аузындағы аңыздар бойынша Қорқыт ата өзінің жүйрік желмаясына мініп алып, халқына мәңгі-бақи өлмейтін ғұмыр іздеген. Ол өмір бойы өлімге қарсы күресуші, өлімді мойындағысы келмейтін қайсар жан ретінде халық жадында сақталған. Қорқыт ата кең байтақ Қыпшақ Даласын кезіп ажалға қарсы ем-дауа іздейді. Бұл туралы ақын Мағжан Жұмабаев:

Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар,
Кім білед, ажалға да ем бар шығар.
От-суы, топырағы қасиетті,
Кім білед, өлмейтұғын жер бар шығар.

Қалмады жер жүзінде бармаған жер,
Қорқыттың қанды жасы тамбаған жер.
Басса да қайда қадам сорлы Қорқыт,
Алдынан қарсы шығады қазылған қор, —

дейді.

Иә, Қорқыт ата өмірінің соңында «өлмейтұғын нәрсе жоқ екен» деген пікірге келеді. Енді Қорқыт ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді. Ұлы күйші, кемеңгер жырау өзі іздеген мәңгілік өмірді шынында да тапқан секілді. Қорқыт атаның жан тебіренерлік сиқырлы күйлері, ұлағатты ғибрат сөздері, әрбір жолы мақал-мәтелге айналып кеткен өлең-жырлары ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра, мәңгілік қазына ретінде ауысып, мың жылдан астам уақыттан бері өмір сүріп келе жатыр.

Қадым замандардан бері Сыр суының төменгі ағысында тұрған Жаңақент қаласы — ұзақ жылдар бойы оғыз мемлекетінің астанасы болған. «Су аяғы Қорқыт» деген қанатты сөз осыдан шыққан болса керек. Сөйтіп, тарихи болмысы ғылымға мәлім Қорқыт атаның туылып, өмірге келген, тіршілік еткен, өзінің күй-жырларын, нақыл-ғиб-

рат сөздерін шығарған, күллі адамзатқа мәңгілік өмір іздеген, ақырында дүние салған жері де осы Сырдарияның төменгі ағысы қазіргі Қызылорда облысына қарасты «Қармақшы» деп аталатын елді мекен. Ұлы адамның ескі қорымы (пантеоны) осы жерде тұр.

Қорқыт ата туралы сан қилы аңыз-әңгімелер қазақ арасында ерте кезден-ақ кеңінен тараған. Солардың бірі Қорқыттың туылуына байланысты. Аңыз бойынша анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Оны жылына бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт туылар алдында күллі әлемді үш күн, үш түн бойы көзге түртсе көргісіз қараңғылық басып тұрыпты. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұртты қатты қорқыныш сезімі билейді. Сыр бойы мен Қаратау өңірінің аспаны да қараңғы тартып, қаруытып кетіпті. Сондықтан бұл маңай «Қараспан» аталыпты. Аспанда күн жарқырап тұрған сәтте бірден бүкіл әлем қараңғы түнге айналып кеткен қорқынышты күні туылғаны үшін баланың атын «Қорқыт» деп қойған екен.

Қорқыт анасынан туылған бойда-ақ тілі шығып, сөйлеп кетіпті. Қорқыттың өмірге қалай келгені туралы ерте заман қобызшылары мен бақсы-жыраулары айтқан өлең-жырлар бар:

Қорқыт туар кезінде
Қараспанды су алған.
Қара жерді күл алған
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң өбден қуанған.

Иә, Қорқыт атаның даналық ойларын, ғибрат сөздерін, ұлағатты пікірлерін, оның бізге жазып қалдырған ұлы кітабынан білеміз. Ол кітап — «Қорқыт ата кітабы» деп аталады.

Иә, балам, өркениетті Еуропа елдерінде біздің бабамыз Қорқыт мұрасын зерттеу ертерек қолға алынған. Тіпті жоғары оқу орындарында «Қорқыттану» деп аталатын пән оқытылады. «Қорқыт ата кітабы» өткен ғасырда-ақ неміс, ағылшын, француз, итальян, т.б. тілдерге аударылған. Өкінішке орай, біз өз бабамызды өзіміз танымай келдік қой. Көне түркі тілінде жазылған «Қорқыт ата кітабын» бүгіннің өзінде де сол Еуропа ғұламалары арқылы танып-біліп отырмыз ғой. Соның өзіне де шүкірлік етейік.

«Қорқыт ата кітабы» он екі жырдан, басқаша айтсақ, он екі оғыз-намеден тұрады. Олардың әрқайсысын ғажайып жыр-дастан деуге болады.

Ұлым менің! Осы жоғарыда айтқан жырларды оқи отырып, ежелгі сақтар мен ғұндар, көк түріктер дәуірінде өмір сүрген ата-бабаларымыздың моральдік-этикалық нормаларын, салт-санасын, наным-сенімін, әдет-ғұрпын пайымдауға болады. Мәселен, оғыз-қыпшақ дәуірінің дәстүрі бойынша, он бес-он алты жасқа толған ер балалар міндетті түрде әскери өнерді үйренетін болған. Мұндай бала-жігіттерді ересектер өздерімен бірге қан майданға ертіп барып жүрген. Қолына қару ұстап, жаудың қанын төкпеген жігіттерді ешкім сыйламаған, тіпті адам санатына қоспаған. Ең жаман қасиет — қорқақтық, опасыздық, сатқындық саналған. Жаудан қорқып қашқан бала-жігіттерді өз әкелері-ақ қатал жазалап отырған. Бұл туралы «Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырда» жақсы айтылған. Жалпы ежелгі ата-бабаларымыз бала тәрбиесіне ерекше мән берген ғой. Оны әскери өнерге үйретуді әкесінің міндеті санаған. Ол кезде әрбір адамның азаматтық мәртебесі оның ел қорғау ісіне қосқан үлесіне қарай бағаланған. Бұл туралы «Қорқыт ата кітабының» оныншы жырында жақсы айтылған. Енді саған сол «Үйсін-қожаұлы Секрек туралы жырды» қысқаша айтып берейін.

Біздің ата-бабаларымыз сонау оғыз-қыпшақ дәуірінде-ақ бала тәрбиесіне ерекше мән беріп, әдептілік, жасы үлкенді құрметтеу, қария адамдардың алдынан кесіп өтпеу сияқты ізгі дәстүрлерді іске асырып отырған. Сол кездегі дәстүр бойынша, хан сарайына барғанда әрбір бек тек өзіне ғана лайықты орынға отыруы тиіс болған. Ал, бектің қай орында отыратыны — сол бектің соғыста көрсеткен ерлігіне, елді қорғауға қосқан үлесіне, халқына жасаған қамқорлығына қарай белгіленеді екен.

«Қорқыт ата кітабындағы» Секрек туралы жырдың оқиға желісі төмендегідей: Үйсін-қожаның тұңғыш баласы Егрек — барып тұрған өркөкірек, мақтаншақ, қытымыр, әдепсіз адам болады. Әсіресе, оның әдепсіздігі оғыз бектеріне ұнамайды. Өйткені Егрек хан сарайына бектер жиналғанда баса-көктеп төрге шығып, құрметті адамдардан жоғары отырады. Бектер бегі Қазанбектің қабылда-

уына кез келген мезгілде рұқсатсыз кіріп кетеді. Бұған ашуланған бектердің бірі хан сарайына жиналған көптің көзінше Егректі қатты кейіп тастайды:

— Ей, Үйсін-қожаның баласы! Сөзіме құлақ сал. Мына бектердің әрқайсысы өз отырған орындарын қанды шай-қастағы ерлігімен, ханға көрсеткен қызметімен жеңіп алған. Ал, сен төрге шығып шіреніп отыратындай-ақ қандай ерлік көрсеттің?! Жаудың басын кестің бе, қанын төктің бе, әлде аштарды бағып, жалаңаштарды киіндірдің бе?!

Бұл сөзге намысы келген Егрек дереу соғыс жүріп жатқан майданға аттанып кетеді. Ақыры ол өз ерлігі арқасында оғыздардың құрметті бектерінің бірі болып шығады.

«Қорқыт ата кітабында» әзіл-қалжың айтылатын шешендік сөздерге де едәуір орын берілген. Тегінде, оғыз-қыпшақ дәуірінде өмір сүрген бабаларымыз жауды тек қылышпен ғана емес, дұшпанын отқа күйдіретіндей әзіл-оспақпен де ойсыратып отырған болса керек. Мәселен, аң аулаудан қайтып келе жатқан Қазан батыр қайтар жолда бірнеше күндік ұйқыға кетеді. Алыптарға ғана тән мұндай ұзақ ұйқыны оғыздар «кіші ажал» деп атайды екен. Жаудың шолғыншысы Қазанның ұзақ ұйқыға кеткенін дереу өміршісіне хабарлайды. Жау жалма-жан шабуылға шығып, Қазан батырды ұйықтап жатқан жерінен тұтқындайды да, қасындағы бектерін қырып тастайды.

Қазан батырдың қол-аяғын матап байлап, арбаға салады. Жолда келе жатып батыр ұйқысынан оянады. Өзінің байлаулы жатқанын көреді. Бірақ ол титтей де абыржымайды. Қатты бір сілкініп, аяқ-қолын байлаған арқанды быт-шыт етіп үзіп жібереді де, қарқылдап күліп: «Мен мына тербеліп келе жатқан арбаны түсімде бесігім екен деп қалыппын. Ал, сендер нөкер емес, менің бесікті тербеп, ыңылдап отыратын сүйікті әжем сияқты көріндіңдер», — дейді. Жау жағының патшасы Қазан батырды қорлау үшін оны терең құдыққа тастайды. Патшаның аңқау әйелі тұтқынды кекетпек болып, құдық басына келеді де, шыңырау түбінде жатқан батырға:

— Денсаулығың қалай, батырым? — депті.

Қазан батыр әйелге қарқылдап күліп, жауап береді:

— Өте жақсы. Сендердің арғы дүниеге кеткен туған-туысқан адамдарыңның несібесін тартып алып жеп жүрмін.

Дозақта өлгендер қайта тіріледі екен. Сендердің бұрын өлген бауырларыңды ат қылып мініп жүрмін, — дейді.

Мұны естігенде патшаның аңқау әйелінің зәре-құты ұшады. Енді ол Қазан батырға жата жалбарынады:

— Ойбай-ау, ол не істегеніңіз! Өлікке міну күнә ғой. Менің жеті жасында қыршын кеткен қызым бар еді. Рахым етіңіз, менің аяулы қызыма міне көрмеңізші, нәресте ғой! — дейді.

Қазан батырдың күлкіден ішек-сілесі қатып, зорға жауап береді:

— Жарқыным-ай, ол не дегенің?! Мұндағы өліктердің ішіндегі ең жүйрігі сенің қызың ғой. Мен ұдайы соған мініп жүрем. Әйтпесе жаяу шаршап қалам ғой, — дейді.

Патша әйелінің құты қашады, күйеуіне жалынып-жалбарынып жүріп, ақыры Қазан батырды құдықтан шығартады.

Ақыл-ойдың алыбы Қорқыт ата айтты деген қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, өсиет-ғибраттар ғасырлар бойы онша өзгеріске ұшырамай сол күйінде қазақ қауымы арасында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге жеткен.

Қорқыт ата сөйлейді: «Ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты тәңірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да ұл болмас. Ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ көрдім демес. Қар қаншама қалың жауғанымен — жазға бармас. Гүлденіп өскен бәйшешек — күзге бармас. Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау дос (ел) болмас. Ат қиналмай жол шалмас. Қайыспас қара балтасыз жау алынбас. Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағлым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар. Жақсы ана үшін бала — екі көздің сыңары. Ұлың өсіп жетілсе, ол отбасының мерейі, бас-көзі».

Қорқыт атаны тағы да тыңдай түсейік: «Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық. Ат жемейтін ащы шөптің гүлденіп өспегені жақсы. Адам ішпес ащы судың

жылға қуып ақпағаны жақсы. Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып тумағаны жақсы. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өрге баспайды. Өтірікші болғаннан жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық.

Сайдың шөбін жеген білер, түздің шөбін бөкен білер. Күн мен түннің келгенін бозторғай білер. Ұлдың кімнен туылғанын ана білер. Иесінің исін ат білер. Жүктің ауыр-жеңілін есек білер. Қолына қобыз ұстаған ұлан елден елге, бектен бекке барады. Кімнің батыр, кімнің бақыл екенін жырау білер».

Міне, ұлым, көрдің ғой. Ата-бабаларымыз қандай дана болған. Өз ұрпақтарына қандай өсиет-ғибрат айтқан. Ұлы бабамыздың даналық сөздерінен біз де дәріс алуымыз керек.

Ұлым менің! Мен саған бізге өте көне дәуірлерден жеткен әдеби жәдігерліктер туралы айтып отырмын. Мұндай рухани мұралар әлемде көп емес. «Оғыз қаған» эпосы мен «Қорқыт ата кітабы» осындай жазба жәдігерліктер деуге болады. Ұлтымыздың көне тарихын осындай қадым заман мұраларын оқып-үйрену арқылы ғана танып-білеміз. Сен соны ұқсаң екен.

Сау-саламат бол. Көріскенше күн жақсы.

24

Ұлым менің!

Бұдан бұрынғы хаттарымда мен саған қол бастаған батырлар, ел басқарған көсемдер, сөз бастаған шешендер туралы жазған едім. Ал, бүгін ұланғайыр Қыпшақ Даласын кезінде әлемге танытқан ғұлама, ойшыл, данышпан бабаларымыз туралы жазбақпын.

Әйтсе де, бәрін рет-ретімен баяндайын. Түркі халықтары тарихында оныншы-он екінші ғасырлар ерекше орын алады. Иә, бұл тарихи кезеңді біздер үшін Қайта өрлеу — Ренессанс дәуірі деуге болар еді. Бұл кезде түркі қауымын айдай әлемге танытқан Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбу Наср әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Иасауи, т.б. тарих сахнасына шықты.

Алайда, бұл кезде бүкіл Еуразия аймағын түгел қамтыған, тарихта бұрын-соңды болып көрмеген жойқын соғыс-

тар, рухани шайқастар жүріп жатты. Бұл шайқастар жер үшін де емес, байлық үшін де емес, саяси билік үшін де емес, адамдардың діни көзқарасы, яғни жан-рухы үшін болған күрес еді.

Қыпшақ даласындағы түрлі ру-тайпалар, бір жағынан, ислам дінін қабылдай отырып, екінші жағынан, өздерінің бұрынғы көк Тәңірісіне табынуынан туындайтын мәжусилік (зороастризм) сенімін де сақтап қалды. Дәлірек айтсақ, жаңадан келген ислам діні мен көк Тәңірісіне табыну діні тоғысты. Гуманистік көзқарасты, адамгершілік пен имандылықты басшылыққа алған ислам діні басым түсті. Соның өзінде, ислам діні жергілікті жерлерде өзінен бұрынғы түркілер сан ғасырлар бойы табынып келген көк Тәңірісі дінінің ең жақсы қағидаларын өз бойына сіңіріп алды. Бірте-бірте Қыпшақ даласында осы екі діннің қосылған өзіндік бір түрі пайда болды. Бұл сенім-ұғым бойынша, қыпшақтар ислам қағидаларын да орындап, көк Тәңірісі мен ата-бабалар әруағына да сыйынып келді.

Бүкіл түркі халықтарының қоғамдық-әлеуметтік өмірін қамтыған Ренессанс дәуірінде түркі жұртының даңқын асырып, түркілерді әлемге танытқан энциклопедист-ғұламалар тарихи аренаға шыққан еді. Бұлар ғылымның сан саласында қыруар жаңалықтар ашқан ғұламалар, әрі өздері өмір сүрген дәуірдің аса көрнекті сөз зергерлері, ақындары болатын. Бүкіл түркі әлемінің осы бір бетбұрыс кезеңінде өмір сүрген ғұламалар мен ақындардың әлеуметтік көзқарасы мен дүниетанымы күллі түркі әлемі өркениетінің болашағын айқындап бергендей еді.

Ұлым менің! Бұл тарихи құбылыстарды неге егжей-тегжейлі айтып отыр деп ойлайтын шығарсың. Мұның өзіндік сыр-себептері бар. Бүкіл қоғамдағы құбылыстарды тарихи тұрғыдан терең пайымдау арқылы ғана жеке тұлғалардың туындыларын, іс-әрекетін дұрыс түсінуге болады.

Сөйтіп, саған бүкіл әлемге түркі халықтарын тұңғыш рет танытқан энциклопедист-ғұламалар туралы қысқаша айтып берейін. Солардың бірі — Әбу Райхан әл-Бируни (973—1048) деуге болады. Толық аты жөні — Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед әл-Бируни. Ежелгі Қият қаласында (Қарақалпақстан) туған. «Қият» — қазақ халқының этникалық құрамын қалыптастырған тайпалардың бірі екені

мәлім. Әл-Бируни ғылымның түрлі салалары бойынша жүз елу еңбек жазған. Солардың жетпісі — астрономия, жиырма — математика, он екісі — география мен геодезия, он бесі — тарих пен этнография, төртеуі — философия, он сегізі — әдебиеттану салаларына арналған зерттеулер. Ұлы ғалым өзінің ана тілі — түркі тілімен қатар парсы, араб, санскрит (көне үнді), грек тілдерін жетік білген.

Әл-Бирунидің есімі кезінде әдебиет зерттеушісі, жазушы, ақын ретінде де мәшһүр болған. Мәселен, Бирунидің «Хикметтерінде» («Даналық сөздерінде») негізінен орта ғасырдағы мұсылман қауымының моральдік-этикалық мәселелері сөз болады. Әл-Бируни өзі туралы жазған бір өлеңінде:

Әлемдегі бар ілімді игеруге жан салдым,
Басқа түскен тауқыметті қонағымдай қарсы алдым.
Үндістаннан кетті даңқым жер-жиһанды аралап,
Батыс-Шығыс оқып жатыр кітабымды бағалап, —

дейді.

Ұлым менің! Бируни неге үнді елін айтып отыр деп ойлайтын шығарсың. Мұндай сауалдың жөні бар дер едім. Бируни кезінде ғылым іздеп алыстағы үнді еліне барған. Сонда оқып, отыз жыл бойы түрлі ғылыми зерттеулер жүргізген. Асыл тастардың түрлі қасиеттерін зерттеген. Иә, Бирунидің дидактикалық-философиялық мазмұндағы даналық сөздері, өлеңдері негізінен адам бойындағы ақыл-парасаттың қыруар мүмкіндіктерін ашып көрсетуге арналған. Бируни «Хикметтерін» оқи отырып, Абайдың даналыққа толы қара сөздерін еріксіз еске түсіресің. Мұндайда Бируни мен Абай екеуі ежелгі түркі руханиятының бір қайнар бастауынан сусындаған шығар деген ойға қаласың.

Айта берсем, мақтаныш етерлік ғұлама бабаларымыз аз емес. Солардың тағы біріне сенің назарыңды аударайын. Әбу Әли ибн-Сина (980—1037) — энциклопедист-ғалым, философ, әдебиет зерттеушісі, дарынды ақын, есімі әлемге мәшһүр дәрігер. Толық аты-жөні — Әбу Әли Хусейн ибн Абдаллаһ деп жазылатын болған. Оның «Даныш-наме» («Білім кітабы»), «Китаб әл-қанун фиттиб» («Медицина заңдары туралы кітап»), «Музыка туралы трактат», «Өлең туралы кітап», т.б. еңбектері болған.

Әрине, Әбу Әли ибн-Синаның есімін әлемге мәшһүр еткен медицина саласындағы еңбектері болды. Кезінде ол әлем танып, аты аңызға айналған дәрігер еді. Медицина саласындағы зерттеулері күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтқан жоқ.

Әбу Әли ибн-Сина есімі кезінде әдебиет теориясын зерттеуші ғалым ретінде де, аса дарынды ақын ретінде де мәшһүр болған. Әсіресе, ол рубаят жазудың ғажайып үлгілерін көрсеткен. Шығыстың көптеген атақты шайырлары рубаят жазуды ибн-Синадан үйренгенін айтады. Ақын өз өлеңдерінде ақыл-парасатты, жақсы мінез құлықты адамзат қоғамын алға жетелеуші ұлы күш деп бағалайды. Ол бір өлеңінде қара жерден бастап, көктегі Зухал (Сатурн) жұлдызына дейінгі аралықтағы барлық тіршіліктің қожасы — ақыл-парасат деген пікір айтады. Ол ғалым ретінде де, ақын ретінде де адамзат тарихында өшпес із қалдырды.

Осындай дана бабаларымызды біліп жүргенің жөн.

Сау-саламат бол.

25

Ұлым менің!

Өркениеттің басты міндеті — адамды ойлай білуге үйрету. Мұны айтқан ұлы ғалым Эдисон. Мен саған адамды ойлай білуге үйрететін осындай ғұлама ғалым жайында айтпақпын. Бұл ғалымның қазақ өркениеті тарихында алатын орны ерекше. Тіпті өзінің дүниетанымы да ерекше деп айтар едім. Осы орайда ағылшын философы Бэконның бір сөзі ойға оралып отыр. «Поэзияда — тапқырлық, математикада — ойлылық, жаратылыс ғылымында — тереңдік, философияда — пайымдылық, логика мен шешендікте — айтыса білушілік керек», — депті ол. Ал, егер поэзия да, математика да, философия да, логика мен шешендік те бір адамның бойынан табылып жатса ше? Жалпы, ондай адам болу мүмкін бе? Мүмкін. Мен саған қазіргі қазақ топырағында өмірге келген ұлы ғұлама туралы айтпақпын. Ол — әл-Фараби. Әбу Наср әл-Фараби (870—950) Қыпшақ даласынан шыққан ұлы энциклопедист-ғалым, ойшыл, философ, әдебиет пен музыка зерттеушісі, ақын. Толық аты-жөні — Әбу Наср Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби.

Әл-Фараби Арыс өзенінің Сырдарияға құя беріс сағасындағы Отырар қаласында туылған. Бұл қаланы қыпшақтар Қарашоқы деп те атаған. Болашақ ғалым алғашында туған жері Отырар медресесінде, кейін Шаш (Ташкент), Самарқан, Бұқара, Харран, Мысыр, Халеб, Бағдат қалаларында оқып, жан-жақты білім алған. Ол дүние жүзілік ғылым мен мәдениеттің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған. Әл-Фараби философия, жаратылыстану, астрономия, математика, медицина, логика, этика, метафизика, жағрафия, әдебиеттану, тіл білімі, музыка сияқты ғылым салаларынан жүз алпыс төрт трактат жазып қалдырғаны мәлім.

Ұлы ғалымның ұшан-теңіз еңбектерінен бүгінгі күнге дейін сақталып, қазіргі ұрпақтың қолына тигені қырыққа жуық ғылыми еңбек деуге болады.

Фарабидің «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы» сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастарын білдіретін зерттеулері де аз емес. Олар: «Бақытқа жету жолында», «Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат», т.б. Ғалым бұл зерттеулерінде мораль, мінез-құлық, этика, әдептілік нормаларын сөз етеді.

Сондай-ақ, Фараби әдебиет теориясы мәселелерімен де жан-жақты шұғылданған ғалым

Әл-Фараби өзінің «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» деген еңбегінде ұстазы Аристотельдің «Поэтика» атты зерттеуіне сілтеме жасай отырып, өлең жазудағы ақындық шеберлік пен шабыт жайында ғылыми ой-пікірлер айтады.

Біз үшін ең бастысы — әл-Фараби өз дәуірінің аса көрнекті ақыны болған.

Кезінде араб тарихшысы Ибн Халликон жазып қалдырған Фараби бәйіттерінің бірнеше шумағын өзімше аударып шықтым. Мүмкін саған ұнап қалар:

Адаспас ең, бауырым, жаманға ерме,
Өсек-аяң, қоқсықты жиып-терме.
Алдамшы өмір зымырап өте шығар
Әйтеуір зұлымдыққа тізгін берме.

Мына өмір сусып тұрған күм сияқты,
Әркімді алдап жүрген сүм сияқты.
Жастық дәурен қол бұлғап кете барар
Өмірдің соңғы жағы мұң сияқты.

Адамдар бірін-бірі азаптайды,
Қысқа өмірде көз жасы аз ақпайды.
Сөйтіп жүріп жетесің зиратқа да
Сүм ажал жалмап алып мазақтайды.

Фараби бүкіл өмірін дерлік алыстағы Араб шаһарларында өткізді. Білім іздеді. Бағдат, Қорасан, Шам, Каир қалаларының ең мәртебелі медреселерінде дәріс берді. Ең жоғары мәртебелі шаһтар мен сұлтандардың зәулім сарайларында отырып, мемлекет істері жөнінде ақыл-кеңес берді. Талай-талай өміршілердің құрметті қонағы болды. Ғылым мен мәдениет саласындағы сол дәуірдің ең жоғары атақ-дәрежелерін алды. Алайда, ол сонау алыстағы Қыпшақ даласын бір сәтке де ұмытқан жоқ. Оған Фарабидің туған елін сабыр суы сарқыла отырып жазған жыр жолдары дәлел:

Қашықтасың туған жер — қалың елім,
Небір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен,
Қанатым талды менің
Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Ақын дәл осы өлең жолдарын жазған сәтте өзі туып-өскен, балалық шағын өткізген Арыс бойындағы Қарашоқы қаласын көз алдына елестетті ме екен?! Мүмкін, қара жерді топан су басқанда бүкіл адамзатқа пана болған өзінің Қазығұрт тауын ойға алған шығар. Қыпшақ даласындағы Қаратауды кім білмейді?! Ол талай-талай тарихи оқиғалардың куәсі ғой. Мүмкін, Сырдария суына шомылғаны есіне түскен шығар. Әлде Шаш шаһарына бара жатып, Келестің кең даласында арғымақ атпен құйындата шапқаны есіне түсті ме екен. Келес өзені туралы да көне жөдігерліктердің талайында жазылған екен. Өйткені бұл өңірді бір кезде оғыз бабаларымыз мекен етіпті. Келес жерінде «Дех-и гуз», яғни «оғыздар мекені» деген жер бар.

Әрине, Фараби жай ақын емес, ғұлама ақын еді. Оның әрбір өлеңінен пәлсапалық ой-пікірлер нұр шашып тұрады. Ақынның мына бір жырынан «Бақытқа жету жолын-

да» деп аталатын трактатында айтылатын даналық пікірлер айқын сезіліп тұрады:

Бауырым, қанша сүйгенмен,
Өтеді өмір күйбеңмен.
Шындыққа бас тік алаулап
Пенделіктен бол аулақ.
Жататын дәйім жаңғырып
Бұл ғұмыр емес мәңгілік.

(ауд. А.Нысанбаев).

Фараби бақытқа жету жолдарын өз оқырманына меңзеп айтады. Иә, айналандағы адамдарды бақытты етпей тұрып, өзінің бақытты болуың мүмкін емес. Өйткені бақытсыз адамды көріп тұрып, бақыттымын деп айтудың өзі күнә емес пе? Адамдар бұл дүниеге бірін-бірі бақытты ету үшін келген жоқ па? Кейбір пешенелі пенделер соны неге ұқпайды? Әлде ұққысы келмей ме? Біреулердің жылап тұрғанын көріп, қалайша масайрай аласың? Бірақ масайрайтындар бар ғой. Масайрағысы келетіндер одан да көп. Ақын соған қынжылады. Қиналады. Жан азабына түседі. Тым алыстағы бақыттың көгілдір көкжиегіне көз салады. Әлемдегі барлық жандар бақытты болудың жолдарын пайымдаса екен деп армандайды. Сол үшін оларға арнап өлең-жыр шығарады. Ғылыми трактаттар жазады. Жастарға дәріс береді. Бақытты күн шапағының атарына сенеді. Сенгісі келеді.

Ақынның кейбір өлеңдерін оқи отырып, оның жат жердегі өмірі қиын болғанын сезінеміз. Иә, ол әділдік үшін, имандылық пен жоғары парасаттылық үшін күн сайын аяусыз шайқасқа түскен екен. Ақынның ар-ождан-ын қорлағысы келген надандар да аз болмапты. Әйтеуір өмірдің тепкісін көп көріпті. Әйтсе де, оның өмірден меселі қайтпаған сияқты. Өлеңдерінен күрескер жанның лебі еседі. Бойындағы күш-жігер таусылмасын сезініп тұрасың. Ол қашан да өз жүрегінің лүпілін жыр етіп қағазға түсіріп отырған. Жауларымен шайқасқа шыққанда қылыш емес, қалам ұстаған сияқты. Бойын кернеген ашу-ызаны әманда парасатқа жеңдіріп отырыпты.

Құлыным менің! Еліміз егемендік алғалы бері де он шақты жыл болып қалды ғой. Маған ұлы бабамыздың сонау Шығыс шаһарларынан туған жеріне, қазақ еліне

оралғанына да он шақты жыл болған сияқты сезіледі. Фараби еңбектері қазақ тілінде жарық көре бастады. Ең мәртебелі ғылыми мекемелерге, көшелерге, елді мекендерге ұлы бабамыздың есімі беріліп келеді. Қазақтың ұлттық теңгесінде Фараби бейнесі жарқырап тұр. Бүгінгі жас буын Фарабидің сан салалы ғылыми мұраларын зерттеп жатыр. Фараби жырлары биік мінбелерден оқылып жүр. Ұлы бабамыз жайында жарық көрген кітаптар да аз емес. Қазақ жері өзінің бұдан мың жыл бұрын Қарашоқы қаласынаң арман қуып, алыс елдерге керуенге ілесіп кеткен он бір жасар қара баласын сағынып қалған сияқты. Баласы да бүгін өз еңбектері арқылы қасиетті қазақ жерімен қауышып жатыр. Иә, сонау араб елдеріне бұдан мың жыл бұрын бала кезінде кеткен Фараби бүгін туған жеріне дана болып оралып отыр. Данышпан бабамыздың асыл мұралары қазақ тілінде қолымызға тиді. Ендігі мақсат — сол асыл қазынаны, рухани мұраны толық игеріп, оны егеменді еліміздің игілігіне жарату болса керек.

Ұлым менің! Сені қасиетті бабамыздың рухы әрқашанда қолдап, жебеп жүрсін. «Болмасаң да ұқсап бақ» деп ұлы Абай айтқандай-ақ Фараби әлемін еркін аралап, сол қайнар-бастаулардан мейірің қанғанша сусындағаныңды қалар едім.

Бұл хатымды осымен аяқтаймын. Сау-саламат бол.

26

Ұлым менің!

Сен маған жазған бір хатыңда: «Сақтар, ғұндар, көк түріктер дәуірінде өмірге келген халық ауыз әдебиеті үлгілері — аңшылық жайындағы, ерлік туралы айтылған өлеңдер, тұрмыс-салт жырлары қалайша мыңдаған жылдар бойы сақталып, бүгінгі күнге жеткен?» деп сұраған едің. Енді сол сауалға жауап берудің реті келіп отыр. Ата-бабаларымыздың қадым замандарда айтқан өлең-жырларын, мақал-мәтелдерін, нақыл сөздерін бізге айны қатесіз жеткізген ғажайып бір ғұлама адам болған. Оның аты — Махмұт Қашқари. Махмұт Қашқари — он бірінші ғасырда өмір сүріп, еңбек еткен ұлы филолог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап-зерттеуші ғалым, белгілі саяхатшы. Ол «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») атты еңбек жазып, өз заманындағы түркі тілдерінің тұңғыш

түсіндірме сөздігін жасады. «Диуани лұғат ат-түрк» тек түркіше-арабша түсіндірме сөздік қана емес, сонымен бірге, ол түркі тілдерін зерттеуде теңдесі жоқ ғылыми еңбек. Біз үшін ең маңыздысы — автор түсіндірме сөздікке сақтар мен ғұндар дәуірінде айтылған ежелгі ауыз әдебиеті үлгілерін, өзі өмір сүрген орта ғасырдағы поэзиялық шығармалардан аса құнды материалдар, түрлі тақырыптағы өлең-жырлар, ертегі-аңыздар, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, т.б. көркем сөз үлгілерін енгізген. Әдеби шығармалар мен халықтық фольклордан алынған үзінділерді Махмұт Қашқари осы «Сөздіктегі» әрбір сөздің мән-мағынасын оқушысына тереңірек түсіндіру үшін мысал ретінде пайдаланған.

Сөйтіп, сақтар мен ғұндардың, ежелгі түркілердің тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, сана-сезімін бейнелейтін ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілері бізге Махмұт Қашқаридың еңбегі арқылы жетті. Сондай-ақ, орта ғасырдағы көбіне дидактикалық сарында болып келетін жазба әдебиет үлгілерін де біз ұлы ғалымның осы кітабынан табамыз.

Махмұт Қашқаридың зейін қойып, ұзақ жылдар бойы зерттеген мәселесі — түркі тектес ру-тайпалардың тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрпы, салт-санасы, ауыз әдебиет үлгілері, т.б. болады. Осындай ғылыми мақсатпен ол Қашқардан бастап, бір жағы Жетісу, Мауараннахр, Хорезм, ал екінші жағы Римге дейін ұланғайыр жерді мекен еткен көптеген түркі тектес рулар мен тайпалар жерін аралап, олардың тұрмыс-салты, тілі, ауыз жазба әдебиеті, т.б. бойынша қыруар мол материалдар жинайды.

«Диуани лұғат ат-түрк» — қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра. Бұл «Сөздікте» орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне бірдей ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға ғана қатысты диалект сөздер бар. Бұл лексикалық жинаққа енген сөздер, мақалдар, өлең жолдары, т.б. түркі тілдерінің сол кездегі сөз тудыру, сөйлем құру жүйелерін, әдеби тіл мен көріктеу құралдарының өмірге келу жолдарын анықтай түсуге мүмкіндік береді. Махмұт Қашқаридың бұл «Сөздігі» шын мәнінде энциклопедиялық туынды деуге болады. Мұнда тек тіл мен әдебиетке ғана емес, сондай-ақ сол кездегі ру-тайпалар мен халықтардың қоғамдық-

экономикалық жағдайына, көне тарихы мен әдет-ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне, т.б. қатысты аса бағалы деректер берілген.

«Түркі сөздерінің жинағында» екі жүзден астам өлең, үш жүзге тарта мақал-мәтелдер, ғибрат-нақыл сөздер, толып жатқан көркем теңеулер, қанатты сөздер бар. Біз айтып отырған «Сөздік» бұдан мың жылдай бұрын жазылған екен. Ал, Махмұт Қашқари өзі өмір сүріп отырған дәуірден тағы да мың жылдай бұрынғы мақал-мәтелдер мен ғибрат сөздерді, тұрмыс-салт жырларын жинап «Сөздігіне» енгізген. Сонда қарашы, бұдан екі-үш мың жыл бұрын айтылған ғибрат-нақылдар, қанатты сөздер, жоқтау өлеңдері күні бүгінге дейін өзінің мән-мағынасын жоғалтпай, сол күйінде бізге жеткен. Иә, халық даналығы әдетте нақылмен айтылады ғой. Ал, мұндай ұлы ойларға уақыттың өзі ештеңе де істей алмайды екен. Бұдан сан ғасырлар бұрын айтылған мақал-мәтелдер дәл бүгінгі күнге лайықталып айтылғандай болып естіледі.

Мен ата-бабалардың ұлағатты сөздерін жастардың терең зерделеп, күнделікті өмірінде пайдалана білуін қалар едім. Орыстың ұлы қаламгері Лев Толстой бұл туралы былай депті: Жастардың: «Мен өзгенің ақылымен өмір сүргім келмейді, менің өз ақылым өзіме жетеді», — дегенін жиі естиміз. «Ойлап қойылғанды ойлап жатудың саған керегі не? Дайынды ал да, ілгері қарай тарт. Адамзаттың күші — осында». Шынында да, адамзат баласының мыңдаған жылдар бойы жинақтаған маржандай асыл ғибрат-нақылдарын тереңнен пайымдап, күнделікті тұрмыс-тіршілікте пайдалана білу қандай жақсы. Бұл сөздерді ежелгі ата-бабаларымыз өздерінің өмірлік тәжірибесінен шығарып айтқан ғой. Сол себепті бізден бұрынғылар жығылған шұңқырға біздің де қайта жығылып жатуымыз шарт па? Одан гөрі өзімізден бұрынғылардың даналық пікірлерін ескеріп, сол шұңқырды айналып өткеніміз жөн емес пе?!

Ұлым менің! Мен саған бұрынғы жазған хаттарымның бірінде біздің заманымыздан бұрынғы жетінші ғасырда өмір сүрген сақтар елінің көсемі, ұлы қолбасшы, Тұран патшасы Алып Ер Тоңға туралы айтқан едім ғой. Міне, сол Алып Ер Тоңға қайтыс болғанда бүкіл ел күңіреніп жоқтау айтқан. Сол жоқтау сан ғасырлар бойы сақталып, осы

«Сөздік» арқылы бүгінгі күнге жеткен. Мұның өзі де Махмұт Қашқари «Сөздігінің» қадір-қасиетін, тарихи рөлін аңғартса керек.

Көріскенше күн жақсы.

27

Ұлым менің!

Бүгін мен саған ерекше бір дастан туралы сыр шерткелі отырмын. Бүкіл түркі халықтарының сан ғасырлық тарихында бұрын-соңды мұндай дастан жазылмаған еді. Иә, мен асырып айтып отырғаным жоқ. Қайта сол дастанның шынайы мән-мағынасын саған жеткізе алмай қалам ба деп ойлаймын. Бұл дастанның ерекшелігі неде дейтін шығарсың. Айтайын. Бұл дастан кезінде екі бірдей қызмет атқарған. Біріншіден — бүкіл бір мемлекеттің Ата заңы (конституциясы) қызметін атқарған. Екіншіден — қазіргі түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы тарихын, қоғамдық өмірін, әдебиеті мен мәдениетін, әдет-ғұрпын, т.б. жыр еткен көркем туынды болған.

Алдымен сол дастанның авторы жөнінде бірер сөз айта кетейін. Бұл дастанды жазған адам он бірінші ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшылы, белгілі қоғам қайраткері Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн еді. Ол 1015 жылы Баласағұн шаһарында дүниеге келген. Бұл қаланы Күз-Орда деп те атайтын. Болашақ ақынның балалық шағы осы Баласағұн және Қашқар қалаларында өтті.

Жүсіп Баласағұн «Құтадғу біліг», «Құтты білік» (Қазақ тіліне аударған А.Егеубаев) дастанын 1070 жылы жазып бітірген. Ақын сол жылы өз дастанын «Тамғаш қағанға» — «хандардың ханына» тарту етеді. Бұған риза болған Бограхан ақынға «Хас Хажыб» («ұлы уәзір», «бас кеңесші») деген атақ береді.

Бұл дастан Қарахан мемлекетінде Ата заң қызметін атқарған дедім ғой. Енді соған келейік. Дастан — мемлекетті басқару әдістерін, адамгершілік принциптерін, қоғамдық саяси мәні бар түрлі ережелер мен заңдарды, әдет-ғұрыптар нормасын қамтыған, энциклопедиялық дәрежеде жазылған көркем туынды. Дидактикалық сарында жазылып, ғибрат-уағыздарды бейнелі көркем тілмен жырлайтын бұл дастанда қарапайым халықтан бастап,

Бограханға дейінгі түрлі дәрежедегі әлеуметтік топтардың, түрлі кәсіп иелерінің мінез-құлық нормалары қандай болу керек, олардың әрқайсысының қоғамнан алатын орны қандай болуы тиіс екені баяндалады.

«Құтты білік» дастанының басты идеясы төрт принципке негізделіп жазылған. Біріншісі — мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді.

Екіншісі — бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған.

Үшіншісі — ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық рөлі уәзірдің баласы Өгдүлміш бейнесінде жырланады.

Төртіншісі — қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Одғұрміш бейнесі арқылы әңгіме болады.

«Құтты білік» дастанының сюжеті автор алға қойған дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманының іс-әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған. Дәлірек айтсақ, дастанның сюжеттік желісі жоғарыда аталған төрт қаһарманның өзара әңгімесінен, бір-біріне қоятын сұрақтары мен жауаптарынан және хаттарынан тұрады.

«Құтты білік» дастаны Қарахан әулеті үстемдік жүргізген орта ғасырдағы аса маңызды қоғамдық-саяси мәселелерге арналған. Жүсіп Баласағұн мемлекет пен патша, әкімдер мен қарапайым халық, патша сарайының қызметкерлері, олардың құқығы мен міндеттері, әкімдер мен қалың бұқара арасындағы қарым-қатынас туралы оқырманға ой салады.

Ақын ел басқарған патшадан бастап, аспазға дейінгі барлық хан сарайы қызметкерлерінің түр-сипаты, мінез-құлқы, ақыл-парасаты, міндеттері, жауапкершілігі қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады.

Автор әңгімені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Ел-жұртты басқаратын адам — ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік, қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болуы шарт. Білім мен өнерден құралақан жандар әділ билік жүргізе алмайтынын айтады.

Жүсіп Баласағұн ел басқарған әкімдерді сол кезде хан сарайында кең тараған жаман қылықтардан сақтандырады:

Халыққа жақ, көңілі — тоқ, көзі — тоқ,
Ойы — терең, тілі — майда, сөзі — шок...

Зұлым күшпен бек ұзаққа бармайды:
Күш-зорлыққа халық шыдап қалмайды.

Елді дана келсе ұзақ билегің,
Заңды ұстап, бұрсын елге бүйрегің!

Алайда, ел басқарған патша қанша зерек, қанша іскер болса да күллі мемлекетті, барша істі жалғыз өзі ойдағыдай басқара алмайды. Мемлекеттің күш-қуатын нығайтып, ұлыстар мен кенттерді гүлдендіре түсу үшін әкімшілік нығайып, ел дәулеті еселеп артуы үшін патшаға істің көзін білетін адал, білімді көмекшілер керек. Ақын мұндай көмекшілердің бірі — әміршінің кеңесшісі, оның көрер көзі, есітер құлағы саналатын адамы, елдегі барлық істі қадағалап отыратын уәзірі, ал екіншісі — ләшкербасы (әскербасы) дейді.

Жүсіп Баласағұн уәзір мен әскербасының міндеттері, ел басқарудағы олардың атқаратын рөлі мен қоғамдағы орны туралы айта келіп, уәзір мен әскербасын бір аттың басына салынған жалғыз шылбырдың екі жақ тізгініне ұқсатады. Бұлардың бірі — елді қаламмен, қағазбен басқарса, екіншісі — қылышпен жөнсіздерді жөнге салады.

Міне, балам, көрдің бе? Ел басқаратын әкімдерге ақын қандай биік талаптар қойған. Шынында да, ел-жұртты басқаратын адамның жан-жақты білімді, көреген көсем, білгір шешен, мейірімді болуы керек-ақ қой. Жүсіп Баласағұн бүкіл мемлекет атынан сөйлейтін елшілерге де мейлінше жоғары талаптар қояды. Елші болатын адамның жан-жақты білімді, көп тілді білетін, әрбір сөздің ішкі және сыртқы мағынасын тереңнен пайымдай алатын, сырт пішіні де әдемі, көрген адамның көзі тоятындай болуы тиіс дейді:

Талай ізгі істі солар тындырар,
Ақылымен жауыздықты сындырар.

Жасқау керек қиялымен жасынды,
Тілге шешен, болу керек ақылды.

Елші ердің төрт құбыласы тең болсын,
Елде — кісі, сыртта бүтін ел болсын.

Сондай-ақ, Жүсіп Баласағұн түрлі кәсіптің иелерімен қалай қарым-қатынас жасау керектігі туралы патшаға кеңес беріп отырады. Мәселен, дастанда білгір, ғалым адамдар, бақсы, балгерлер, түс жорушылар, жұлдызшылар, ақындар, диқандар, сатушылар, малшылар, қолөнершілер, кедей-пақырлар, тағы басқалармен қалай қарым-қатынас жасау керектігі жөнінде патшаға ақыл айтады. Мәселен, Жүсіп Баласағұн «тілінен бал да таматын, у да шашатын ақындармен ерекше жақын қарым-қатынаста бол, олардан еш нәрсе аяма, сонда ғана атақ-даңқың арта түседі», — деп кеңес береді:

Мадақтаса — елге даңқың жетеді,
Егер сөксе — маскара, қор етеді!

Тату-төтті араласып жүр, досым,
Шоқ тілінен сақ бол, өртер, біл, досым!

Не қаласа, бергей түгел, аяма,
Ая өзінді от тілінен аяла!

Ұлым менің! Жүсіп Баласағұн адам өміріндегі жақсылы-жаманды құбылыстардың бәрін біліммен байланыстырып қарайды. Білімді адамдар айналасындағы жандарға шапақ шашып тұратын күн секілді көрінеді. Өмірдегі жамандықтың бәрі білімсіздіктен туады деп түйіндейді. Білімнің қадір-қасиетіне Төңірге сыйынғандай табынады. Ақыл-парасатты Төңір деп таниды. Құдіретті күш деп біледі. Адам бойындағы сол қыруар ақыл-парасат ұдайы білім бұлағынан сусындап тұруы қажет екені айтылады. Жеке адамдардың өмірі түгілі бүкіл мемлекеттердің тағдыры да білімге байланысты деп қарайды. Иә, бабаларымыз білімге қалай бас иген десейші. Сол білім арқылы бүкіл елге бақ-дәулет, береке келетінін білген. Ақын өз кітабын «Құтты білік» деп босқа атап отырған жоқ қой. Мұның өзі «берекелі білім, нұрлы білім, бақытқа бастаушы білім» деген мағына береді. Ежелгі сақ бабаларымыз өздерінің патшаларын «төңірқұт» деп атағанын айтып едім ғой. Демек, олар жақсылықтың бәрін Төңірден, ел басқарған өміршілерден құтті. Араға мыңдаған жылдар салып барып, елге құт әкелетін нәрсе — оқу-білім деген

түйін жасалды. Сол себепті ақын, әсіресе, ел басқарған әкімдердің жан жақты білімді болуын талап етті. Басқаша айтсақ, дүниедегі құбылыстардың бәрі білім құдіретіне байланысты деп қарады:

Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
Білім — жарық, нұрын саған шашатын.

Білім — байлық, азаймас һәм жоғалмас,
Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас!

Ақыл керек, білім тандап аларға,
Білім керек, іске жақсы қарарға.

Ақын ғалымдарды мадақтай келіп, олардың орны әрқашанда төрде болу керек дейді. Ал, жоғары қызметке ие болып жүрген білімсіз, қараңғы, надан жандардың төрден алған орнының өзі босаға секілденіп қалатынын ескертеді:

Наданға төрден орын тисе, қор етеді,
Данышпанға босағадан орын тисе тор етеді.

Ел басқарған әкімдерге, бектерге, сұлтандарға ұдайы ақыл беріп тұратын адамдар — ғалымдар екенін айтады. Тәңірі жаратқан әлемді түгел түсініп тұрған ғұламаларды тыңдағысы келмейтін кейбір патшаларды ақын өлтіре сынайды. Мұндай адамдар ел басқаруға лайықты емес деп біледі. Сондай-ақ ақын жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік ең алдымен, адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны тиісінше тәрбиелей бастау — әкешешенің қасиетті борышы екенін айтады. Ақын, әсіресе, жастарды өркөкірек, тәкаппар, қуыс кеуде болудан көбірек сақтандырады. Кішіпейілділік — үлкенге де, кішіге де бірдей жарасатын қымбат қасиет екенін ескертеді:

Кісілік қымбат емес, кішілік қымбат,
Ұлық болсаң, кішік бол.

Жүсіп Баласағұн әдептіліктің сан түрін жырлай келіп, солардың ішінде ең бастысы — тіл әдептілігі деген қорытынды жасайды. Дастанның бір тарауы, дәлірек айтсақ, жетінші тарауы түгелдей осы мәселеге — тіл әдептілігіне, яғни, мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлей білу өнеріне арнал-

ған. Ақын өз оқушысын абайлап, ойланып-толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқа әрі нұсқа сөйлей білу — әдептіліктің басы деген пікір айтады:

Біліп айтқан сөз — білікті саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.

Көрген емен кобік сөзбен оңғанды,
Тобықтай түй тоқсан ауыз толғамды.

Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.

Жүсіп Баласағұнның тілдің қадір-қасиеті жайындағы тұжырымдары, сондай-ақ тілдің пайдасы мен зияны жайындағы ой-пікірлері, әрқашанда абайлап сөйлеу керектігі туралы ескертпелері қазақ ақын-жырауларының жыр-толғауларында қайталанып, түрі мен мазмұны жағынан жаңа тарихи жағдайға бейімделе түскен. Мәселен, Шал ақын «адамды тіршілікте тебіrentетін» тіл туралы айта келіп:

Ойласаң мың бір пәле тілден туған,
Шешендер топ ішінде тілді буған,
Бір адам қателікпен сөз сөйлесе,
Жабылып мың бір пәле соны қуған, —

дейді.

Ұлым менің! Осы «Құтты білік» дастаны бұдан мың жыл бұрын жазылыпты. Бірақ дәл бүгінгі күннің адамдарына арнап жазылған сияқты. Әсіресе, ақынның қанағат жайындағы ой-толғаныстарын оқығанымда жағамды ұстадым. Өйткені осыдан он жыл бұрын еліміз егемендік алып, бұрынғы кеңестік дәуірдегі ұжымдық меншік біртіндеп жекеменшікке айнала бастады ғой. Сол сәтте ашкөзденіп бұрынғы қоғамдық меншікке бас салған талай-талай қанағатсыз жандарды көрдім. Мен саған бұдан бұрын жазған бір хатымда кеше ғана кеңестік дәуірде көшеден шөлмек жинап жүрген бір жігіттің шамадан тыс тез байып кеткенін айтып едім ғой. Байығаны дұрыс шығар. Бірақ соның жүзіндегі жалмаңдаған қанағатсыздықты көрсең ғой. Дүние-мүлік түгілі қолынан келсе, анау Алатауды да жұтып қойғысы кеп тұр. Талай жерге қабат-қабат ұсқынсыз үйлерді тұрғызып, талай-талай қораларға шет елдік марқадағы жеңіл машиналарды әкеп тығып қойды. Ол қолын-

дағы қаржыны еліміздің егемендігін нығайту үшін емес, қара басының қамы үшін ғана жұмсап жүр.

Бір қызығы — дәл осындай ынсапсыз, қанағатсыз жан-дар бұдан мың жыл бұрын да болған екен. Жүсіп Баласағұн өз дастанында соларды өлтіре сынайды. Иә, ол «қанағат» ұғымын философиялық категория ретінде қарастырады. Ел басқарған әкімдердің бәрін қанағатшыл, ынсапты болуға шақырады. Дүние құмарлықты, ашкөздікті, паракорлықты өлтіре сынайды:

Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол,
Ашық айтып, оділ іске жарар бол!

Мешкей тынып, сұғанақ көз қояр ма!?
Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма?!

Барлық аштар, жесе ақыры тояды,
Сұғанақ көз, тек көрінде қояды.

Бертін келе қазақ ақын-жыраулары да осы қанағат-ынсап мәселесіне көбірек көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыдан олар орта ғасыр ақыны Жүсіп Баласағұннан үйренді деуге болады. Қазақ ақын-жыраулары жаңа қоғамдық-тарихи жағдайда қанағат мәселесін өздерінше пайымдап, оны қазақ халқының ұғымына лайықты етіп жырлады. Олар тыңдаушысын қанағат-ынсапқа шақырып, ашкөз болудан сақтандырып отырды. Мәселен, ақын Дулат Бабатайұлы қанағат ұғымының астары тереңде жатқанын оқырманға зор шеберлікпен жеткізеді. Ақын өзінің бір өлеңінде: «Нәпсі төбет қабаған, Жемтік көрсе тұра ма» дей келіп, қанағат жайында төмендегідей тұжырым жасайды:

Дүние — жемтік, мен төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып өркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым.

Міне, көрдің бе, сонау он бірінші ғасырда айтылған даналық сөздер күні бүгінге дейін өзінің дәстүр жалғастығын үзбей келеді. Мұның өзі заңды да. Біз сонау ежелгі түркілердің бүгінгі ұрпақтарымыз ғой. Адамның көзі ешқашан дүниеге тойған емес. Тек ақылды адамдар ғана қолда барға ынсап-қанағат етеді.

Көріскенше күн жақсы!

Ұлым менің!

Мен бүгін саған исламның діни қағидаларын, шарифат жолдарын дидактикалық сарынмен поэзия тілінде жазған ақын Қожа Ахмет Иассауи (1103—1166) туралы жазып отырмын.

Қожа Ахмет Иассауи — сопылық дүниетанымның негізін қалаушылардың бірі, есімі ислам әлеміне мәшһүр ойшыл қайраткер, аса көрнекті ақын. Ақынның толық аты-жөні: Хазірет Сұлтан Шейх-ул Ислам Қожа Ахмет Иассауи.

Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстандағы Сайрам (оны кезінде Испиджап, Ақсу, Ақшаһар, Ақтұрбат деп те атаған) қаласында өмірге келген. Ақынның туған жылы ғылымда анық емес, ал 1166 жылы қайтыс болғаны туралы нақты жазба деректер бар. Әкесі Шейх Ибрахим — түркі тектес тайпалардан шыққан өз дәуірінің көрнекті дін қайраткері болған. Ақынның анасы Айша (қазақтар оны Қарашаш-ана деген) — Мұса деген атақты шейхтың қызы болған. Ахмет Иассауиді туған ауылында оқытып, сауатын ашқан, оған ислам дінінен алғаш сабақ берген ұстазы — Бахаул-дин Испиджаби деген ғұлама болған.

Болашақ ақын жас кезінде Түркістан (ол кезде Иассы деп атаған) қаласына келіп тұрған. «Ұлы Жібек жолының» тоғысқан торабына орналасып, бүкіл әлеммен қарым-қатынас жасап тұрған. Иассы шаһары бұл кезде Шығыстағы өркениет орталықтарының біріне айналған еді. Мұнда келіп Ахмет Иассауи атақты Арыстан Баб және Жүсіп Хамадани сияқты ғұламалардан дәріс алады.

Кейінірек ол Бұхара шаһарына барып, сондағы медреселерде есімдері ислам әлеміне мәшһүр ұстаздардан бірнеше жыл білім алады. Өзінің оқу-білімге деген құштарлығын, зеректігін танытады. Бірқатар ақындармен, ғалымдармен, дін қайраткерлерімен танысып, достасады.

Ахмет Иассауи туған еліне — Қыпшақ даласына ислам ілімін жан-жақты меңгерген оқымысты адам, діни қайраткер болып оралады. Ол өзі өмірінің соңғы күндеріне дейін осы Иассы қаласында тұрып, бүкіл қыпшақ даласына ислам ілімі мен мәдениетін, әдебиетін таратуға қыруар мол үлес қосады.

Ақын өзінің есімін әлемге мәшһүр еткен «Диуани хикмат», «Ақыл кітабы» (аударғандар М.Жармұхамедұлы, М.Шафиғи, С.Дәуітұлы, Е.Дүйсенбай), «Мират-ул Қулуб» («Көңіл айнасы») және «Пақыр-наме» атты шығармаларын осы Иассы қаласында жазды.

Ғұлама-ақынның Ибрахим атты ұл баласы және Гауһар Хошназ деген қызы болған. Өздерін Иассауи ұрпақтары санайтын адамдардың бәрі де осы Гауһар Хошназдан тараған жандар болып келеді.

Ахмет Иассауидің «Ақыл кітабындағы» он төртінші, он бесінші, он алтыншы, он жетінші, он сегізінші, он тоғызыншы хикметтерінде негізінен өз өмірбаянын жырға қосқан. Соның өзінде ақын «Диуани хикметтің» басты идеясын айтудан ауытқып кетпеген. Қайта ақынның ғұмырнамасы «Даналық кітабының» философиялық мәнін, көркемдік көрінісін жетілдіре түскен. Ахмет Иассауи өз өмірі туралы айта келіп, «не себептен алпыс үште кірдім жерге?» деген сауал қояды. Ақын өмірбаянына бағышталған барлық хикметтер осы жалғыз сауалға жауап болып табылады.

Ислам жолын уағыздаушы данышпан ақын пайғамбар жасына жетіп, Аллаға шүкіршілік етеді, одан әрі, яғни алпыс үш жастан асып, тірі пенделер арасында жүруді өзіне үлкен күнә санайды. Сол үшін ол жер астынан арнайы салынған орынға — хилуетке түсіп, қалған өмірін сонда өткізеді.

Қожа Ахмет Иассауи 1166 жылы Иассы қаласында қайтыс болып, осында жерленеді. Жергілікті халық оған шағын кесене тұрғызады. Араға екі жүз отыз жылдай уақыт салып барып, атақты Әмір Темір ақынның ескі қабірі орнына қазіргі үлкен кесенесін салдырады.

Ақынның «Диуани хикмет», «Мират-ул Қулуб» және «Пақыр-наме» деп аталатын шығармалары Ахмет Иассауидің сопылық ілімінің, дүниетанымы мен философиясының теориялық негізі болып табылады. Ахмет Иассауи дүниетанымының жалпы желісін екіге бөліп қарастырған жөн. Біріншісі — моральдік-этикалық (парасаттылық), ал екіншісі — сопылық хикметтер деп атауға болар еді.

Ахмет Иассауи ілімінің моральдік-этикалық бөлімі адамның бойындағы адамгершілік қасиеттердің мәртебесін

арттыра түсуді көздеп, «инсони камал» («кемелденген адам») дәрежесіне жетуді мақсат етеді. Ал «кемелдік» дәрежесіне жету үшін адам сан алуан ілім-ғылым түрлерін игеруі қажет.

Иассауи дүниетанымының теориялық негізі шарифат пен марифат болса, бұл ілімнің практикалық негізі тарихат болып табылады.

Сонымен, «Диуани хикметте» «адамның өзін-өзі тануы» арқылы Ақиқатты, яғни Хақты (құдайды) тану жолдары сөз болады.

Ал, сопылық хикметтер арқылы ақын адамның түпкілікті мақсаты — ақиқатқа, яғни Хаққа жету екенін айтады.

Ахмет Иассауи «Ақыл кітабында» «Аллаға жақындай түсу үшін» әрбір адам өзінің өмір жолында төрт басқыштан өтуі керектігін айтады. Біріншісі — шарифат. «Шарифат» — ислам діні қағидалары мен шарттарын тақуалықпен мүлтіксіз орындауды әрі құдайға құлшылық жасауды талап етеді. Екіншісі — тариқат. «Тариқат» — дін ғұламаларына шәкірт болып, жалған дүниенің түрлі ләззаттарынан бас тарту, Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыра түсу болып табылады. Бұл басқыш суфизмнің негізгі идеясын, мұрат-мақсатын аңғартып тұр. Үшіншісі — маърифат. «Маърифат» — негізінен дін жолын танып-білу сатысы деуге болады. Бұл басқыштың негізгі талабы — күллі дүниедегі болмыс-тіршіліктің негізі «бір Алла» екенін танып-білу, түсіну. Төртіншісі — хақиқат. «Хақиқат» («фано») — Аллаға жақындап, оны танып-білудің ең жоғарғы басқышы. Сопылық түсінік бойынша, шарифатсыз — тариқат, тариқатсыз — маърифат, маърифатсыз — «хақиқат» болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады:

Шарифаттың шарттарын білген ғашық,
Тариқаттың жол-жосығын білер, достар.
Тариқаттың бар жұмысын ада қылған
Хақиқаттың дариясына батар, достар.

Дидарын көріп болмас күн-түн ұйып,
Пәк ғашықты қолға алмай, болмас жүріп.
Хақиқат дариясының қатері көп,
Көзімді ілмей, дидарын көрдім, достар.

Сонымен, Ахмет Иассауи Аллаға (яғни Хаққа) жету жолында міндетті түрде төрт асудан мүдірмей өтуі керек деген пікір айтады. Бұл белестер, жоғарыда көрсетілгендей, төрт өлшемнен тұрады, олар: шариғат, тарикат, маърифат және хақиқат.

Ахмет Иассауидің «Даналық кітабында» қанағат сезімін үлкен философиялық категория ретінде қарастырады. Ақын қанағатсыз жандарды, яғни нәпсісін тыя алмаған адамдарды тойымсыз итке не ұлып қайтқан итке теңейді. Қанағат жайындағы мұндай теңеу мен түсінік кейбір қазақ ақындарының жырларынан өзінің дәстүр жалғасын тапты. Ахмет Иассауи нәпсіқұмарлықты, көрсеқызарлықты, құлқынқұмарлықты адам табиғатына жат қасиеттер ретінде сипаттап көрсетеді.

«Диуани хикметте» адамға қажетті қанағат сезіміне мән беріліп, нәпсіні тыя білу мұсылмандықтың басты шарттарының бірі екендігін ақын оқырманға қайта-қайта ескертіп отырады:

Басындағы, нәпсі қусан, бақ қалар,
Жолдан азып, абыройың тапталар.
Ерттеп мініп, шайтан малғұн шаттанар,
Нәпсіңді теп, нәпсіңді теп, бәтшағар!*

Қазақ даласын билеген әкімдер мен болыстарда құлқынқұмарлық өрбіп, жемқорлық етек жайған тұста, Шал ақын ел билеушілерді имандылыққа, ізгілікке, ынсапты болуға үндеді. Бұл үшін ол Ахмет Иассауи хикметтерінде айтылатын ой-пікірлерді ортаға салды.

Адам бойындағы имандылықтың бір көрінісі болып табылатын қанағат, ынсап жайындағы этикалық-дидактикалық тұжырымдар бертін келе қазақ ақын-жыраулары поэзиясынан өзінің көркемдік жалғасын тапты.

Шындап келгенде, «Ақыл кітабы» адамды имандылыққа, ізгілікке жетелейтін күдіретті күш, айқын бағдарлама деуге болады. Ахмет Иассауи әрбір адамның қадір-қасиетін, өмірде алатын орнын оның ішкі жан дүниесінің тазалығымен өлшейді. Адамның өз бойындағы ізгі адамгершілік қасиеттерін ұдайы жетілдіріп отыруы немесе бүкіл адамгершілік қасиеттерінен жұрдай болуы сол

* Қожа Ахмет Иассауи хикметтерін қазақша әдеби-көркем тілге тәржімелеген Есенбай Дүйсенбайұлы.

кісінің имандылығына байланысты болып келеді. Адам бойындағы имандылықтың ең басты көрінісі — кешірімді, мейірімді, өзгелерге жан ашырлықпен қарау болып табылады. Иассауи бабамыз осылай дейді.

Ал, біздер — бүгінгі күннің адамдары мейірімдіміз бе? Айналамыздағы жандарға кешірімділік жасап жүрміз бе? Өзгелерге жан ашырлықпен қараймыз ба?

Ұлым менің! Иассауи хикметтерін оқыған сайын мені осындай бір сауалдар мазалайды. Маған адамдар қатыгез боп бара жатқан сияқты болып көрінеді. Мүмкін, мен қателесетін шығармын. Әдетте біз өркениетті елдерді алға тартып сөйлеуді ұнатамыз. Сол елдердің сан ғасырлық тарихында ешқашан мейірімділік дәл біздегідей үстемдік еткен емес. Мейірімділік пен кешірімділік — олар үшін түсініксіз құбылыс. Ал, кейбіреулері тіпті кешірімді болуды рухани әлсіздік деп біледі екен. Біздің ата-бабаларымыз небір қатыгездік, қанқұйлы істерге барған. Дұшпандарының зұлымдығын да кешіре білген. Олар өзгелерге кешірім жасау арқылы рухани жеңістерге жетіп отырған.

Иә, сақтардың, ғұндардың, көк түріктердің мейірімділігі мен кешірімділігі жайында көне заманның тарихшылары тамсана жазған екен. Бүгінгі ұрпақты бабаларымыздың осы бір дәстүрін қабылдап, жалғастыра түсуге шақырар едім. Біздің бойымызда, қанымызда, жанымызда қасиетті бабаларымыздың биік рухы бар ғой. Сол рухты бүгін барынша жоғары көтеріп, егеменді еліміздің игілігіне айналдыра білуіміз керек. Қашан да рухы жоғары жандар ғана жеңіске жетіп отырған. Ал, бізге жеңіс керек. Сан ғасырлардан кейін қолымыз жеткен тәуелсіздіктің іргетасын нығайта түсуге міндеттіміз. Кезінде құдіретті Күнге ғана табынған ержүрек бабаларымыздың рухы біздерді ұлы істерге шақырып тұр. Соны түсінсең екен, балам. Әрқашан да рухың жоғары болсын, әумин!

Өзіңнен хат күтем.

29

Ұлым менің!

Сен маған жазған хатыңда «Ұлы Жібек жолы» жайында сұраған екенсің. Ұлы Жібек жолы — Еуразия құрылығындағы қыпшақ даласы арқылы өткен, көп тармақты

болып келетін керуен, сауда жолдарының жалпы атауы болып табылады.

Иә, ежелгі түркілер қадым замандардан бастап-ақ, «Ұлы Жібек жолы» арқылы Батыс пен Шығыстың көптеген елдерімен мәдени, саяси, экономикалық қарым-қатынастар жасап тұрды. Еуразия құрлығындағы бұл керуен жолы ежелгі түркілер мекен еткен өлкелер арқылы өтетін еді. Бұл керуен жолының Қыпшақ даласы арқылы өтетін тораптары Испиджаб (Сайрам, Ақтұрбат) шаһарынан бастау алатын болған. Осы қаладан шыққан керуеншілер Арыс өзенінің бойындағы Арсубаникент қаласына, одан әрі Фараб (Отырар), Иассы (Түркістан), Жаңакент қалаларына, сосын Қызылқұм арқылы Хорезм, Үргеніш, Сарайшық, Еділ бойы елдеріне, Кавказға қарай бағыт ұстаған.

Сондай-ақ «Ұлы Жібек жолының» тағы бір торабы Түркістан қаласынан басталып, Сауран, Тараз, Қарибас (Ақыртас), Жамұқат, Құлан, Барсхан, Науакент, Суяб, Баласағұн, Қорғас, Турфан, Дунхуан арқылы Қытайға апаратын болған.

Сөйтіп, ежелгі түркі қауымы қадым замандардан бастап-ақ Оңтүстік Сібір, Еділ бойы, Үндістан, Қытай, Грекия, Иран, Сирия, Мисопотомия, Мысыр, Вавилон елдерімен тығыз қарым-қатынастар жасап тұрған. Бұл керуен жолы арқылы тек қытай жібегі ғана емес, көптеген тұрмыстық бұйымдар — мата, кілем, былғары киім-кешектер, аң терілері, піл сүйектері, күміс пен алтын құймалары, түрлі қару-жарақтар, арабтың сәйгүлік аттары, экзотикалық құстар, сан алуан азық-түліктер халықаралық саудаға түскен.

Ең бастысы — «Ұлы Жібек жолы» арқылы Шығыс пен Батыс елдері арасында мәдени, әдеби, ғылыми т.б. байланыстар орныққан еді. Әдетте әрбір халық белгілі бір мәдени, ғылыми, кәсіптік т.б. салалар бойынша әлемге танымал болады ғой. Бұл туралы орта ғасыр ақыны Насыр Хисрау бұлай деген екен:

Өлең-жырда —
Арабтан озар тұлпар жоқ.
Емшілікте —
Гректен алғыр сұңқар жоқ.
Билегенде —
Үндіге кім таңғалмас?!

Есеп-қисап, музыкада —
Рим алдына жан салмас.
Сурет салу өнерін —
Қытай әбден меңгерген.
Ал, шеберіне Бағдаттың,
Әлемде кім тең келген?!

Сонымен, Шығыс пен Батыс елдері бірін-бірі рухани тұрғыдан байыта түсті. Ежелгі түркілердің музыка, би өнері, поэзия, сәулетшілік, зергерлік т.б. өнер салалары жаңа сатыға көтерілді.

Міне, осындай мәдени байланыстар арқылы Қыпшақ даласына Сириядан арамей жазуы келді. Бертін келе осы арамей жазуының негізінде соғды, турфан, хорезм жазулары жасалды.

Сондай-ақ, ежелгі түркілердің мәдени жетістіктері де Батыс пен Шығыс елдеріне «Ұлы Жібек жолы» арқылы тез тарап жатты. Мәселен, сақтар мен ғұндардың төңірлік дінінің негізі саналатын жарық дүние мен қараңғылық әлемі, қайырымдылық пен зұлымдық күштері арасындағы мәңгілік күрес жөніндегі ілім (зороастризм) грек діни философиясының (гностицизм) дамуына зор ықпал етті.

Үнді елінің әлемге мәшһүр «Панча тантра» («Бес кітап») эпосы ежелгі замандарда-ақ түркілерге «Ұлы Жібек жолы» арқылы жеткен еді. Үнді эпосының негізінде түркі елінде «Халила мен Димна», «Төрт дәруіш», «Бәрсиса» т.б. қисса-хикаяттар жазылды. «Ұлы Жібек жолы» арқылы қазіргі Қазақстан мен Орта Азия өлкелері ежелгі дәуірлерде-ақ бүкіл әлемге танымал болды.

Иә, «Ұлы Жібек жолы» Азия мен Еуропаны өзара жалғап тұрған күре тамыр болған ғой. Бұл керуен жолы арқылы бір елден екінші елге жібек, кілем, жень-шень, астық, қымбат бағалы аң терілері, бұғы мүйіздері, асыл тастар, металл ғана емес, сондай-ақ рухани дүниелер — түрлі тілде жазылған кітаптар, сан алуан өнер туындылары, зергерлік бұйымдары, ғылым жаңалықтары жеткізіліп жатты. Демек, «Ұлы Жібек жолын» білу дегеніміз ең алдымен, белгілі бір дәуірдің мәдениетін, әдебиетін, өнерін, ірі-ірі қалаларын, өндіріс орындарын, кәсібін, диқаншылығын білу деген сөз. Менің ойымша, бүгінгі егеменді елімізде ежелгі атамекенімізді, байырғы қалаларымызды, көне кәсібімізді еске түсіру үшін жыл сайын осы «Ұлы

Жібек жолы» мерекесі күнін атап өткізіп тұру артық болмас еді. Мұның өзі Қазақстанның бір кезде керуен жолы өткен елдермен қарым-қатынасын жандандыра түсуге септігін тигізері хақ.

Аман-есен бол.

30

Ұлым менің!

Ұлтымыздың рухани тарихында Алтын Орда дәуірі (XIII—XV ғасырлар) ерекше орын алады. Бұл кезде Алтын Орда мемлекетінің Еділ өзені бойындағы астанасы Сарай (Берке-Сарай) қаласы дүние жүзіне мәшһүр мәдени орталықтардың біріне айналды. Мұнда әлемнің әр түкпірінен атақты ғалымдар, ақындар, өнер қайраткерлері, сәулетшілер, т.б. жиналған еді.

Әсіресе, Берке, Өзбек және Жәнібек хандардың тұсында Сарай шаһарында ислам әлемінің ең атақты ғұламалары мен ақын-жазушылары өмір сүріп, еңбек етті. Олар Дешті Қыпшақты Батыс пен Шығысқа танытқан өздерінің ғылыми, әдеби туындыларын қыпшақ тілінде жазды. Рас, Алтын Орда мемлекетінің халқы өздерінің этникалық құрамы жағынан алуан түрлі еді. Соған қарамай, Алтын Орданың мемлекеттік тілі — қыпшақ тілі болды.

Кезінде Египетке (Мысырға) барып, сол елде билік жүргізген қыпшақтардың әскери жасақтары, яғни мәмлүктер туралы сен өзін де тарихтан жақсы білетін шығарсың. Міне, сол мәмлүктер өздері Мысырда өмір сүрсе де Дешті Қыпшақты ұмытқан жоқ. Олар қыпшақ даласындағы туған-туысқандарына келіп-кетіп, олармен құда-жекжат болып жүрді. Тіпті Мысыр әмірлері де Алтын Ордамен туыстық байланыстарын үзбеге әрекет жасап отырды. Мәселен, өзі Еділ бойында туылып, кейінірек Мысыр елінің әмірі болған сұлтан әл-Мәлік өз-Захар Бейбарыс (1217—1277) Алтын Орда ханы Беркенің қызына үйленеді. Мұның өзі Алтын Орда мен Египет арасындағы түрлі қарым-қатынастарды жақсартта түсуге кезінде зор ықпал етті.

Ұлым менің!

Бүгінгі таңда қазақ тілінің қазақ жерінде ақсап жатқанын көргенімде, сонау ұлы бабаларымыздың қыпшақ тілін Мысырдың мемлекеттік тіліне айналдырғанына қайран қалам.

Араб тарихшысы ибн-Тагри-барди өзінің «Мысыр елінің аспанында жарқыраған жұлдыздар» атты кітабында: «Мысыр елін (Египетті) мәмлүктер билеп тұрған кезде мұнда қыпшақ тілі басым болды. Ел билеген әмірлер, әскери адамдар, елшілер, өнер мен әдебиет қайраткерлері тек қыпшақ тілінде сөйледі. Мәмлүктерге жағыну үшін тіпті қарапайым арабтар да қыпшақ тілінде сөйлейтін болды. Ал, Египет пен Сирияны билеген мәмлүк сұлтандары араб тілін мүлдем білмейтін. Мәселен, Сұлтан Бейбарс атақты Хаджиб-Алмас айналасындағы арабтармен тілмәш арқылы сөйлесетін», — деп жазады.

Бір қызығы — Египеттегі мәмлүктер кезінде мейлінше сәнді, қымбат киімдер киіп, тіпті өздері мінітетін аттың әбзелдерін де мүмкіндігінше алтынмен, күміспен әшекейлейтін болған. Сондай-ақ, мәмлүктер өздерінің дұрыс жүріп-тұруына, сөз сөйлеуге, өзгелермен сәлемдесуіне ерекше мән беріп отырған. Мәмлүктердің әдемілігін бейнелеп көрсетуге арналған теңеу сөздер тіпті қазіргі араб лексиконында да өз ізін қалдырған деуге болады. Ер адамдардың сұлу келбетіне тамсанған араб әйелдерінің «Құдды мәмлүк сияқты», «Құйып қойған мәмлүк», «Мәмлүктен айнамаған» деген сияқты тұрақты сөз тіркестерін бүгінгі күні де Каир шаһарының көшелерінен жиі-жиі естуге болады.

Сондай-ақ, мәмлүктердің әкімдері, әскери адамдары, дін қайраткерлері арасында ақындар көп болған екен. Тарихи деректер бойынша, олар өз өлеңдерін қыпшақ тілінде жазып, ресми мәжілістерде, халық көп жиналған той-думандарда, тіпті базарларда оқуды дәстүрге айналдырған. Мәселен, сол кездегі Шам шаһарының әкімі Ибн Абдаллахтың кейбір өлеңдерін арабтар күні бүгінге дейін жатқа біледі:

Көзі менен кірпігіне мәмлүктердің қарашы,
Таңдандырған, тамсандырған сиқыршыға санашы.
Мәмлүктердің бар сиқыры — көзінде емес сөзінде,
Намаз оқып тұрғандай ғой жыр жазатын кезінде.

Қыпшақ даласы мен Мысыр елінде өмірге келген көркем туындылардан ақын Хорезмидің «Мұхаббат наме», Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан», Құтбтың «Хұсрау мен Шырын», Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» дас-

тандары, Рабғузидің «Қисса-сул әнбиясы» ерекше мәшһүр болды. Мәселен, ақын С.Сараи ел билеген әкімдерге халыққа қамқор бол, мейірімділік көрсет, сен сол халықтың арқасында патша болып отырсың деген өсиет-уағыз айтады:

Шын жүректен сүйе алмасаң халқыңды,
Бұзасың ғой сен патшалық салтыңды.
Халқың безсе не боласың сұлтаным,
Аямағын өз халқыңнан алтыңды.

Иә, бұдан жеті жүз жылдай бұрын сонау алыстағы Мысыр елін билеп-төстеген ұлы бабаларымыздың қолымен салынған ғажайып ғимараттар — мешіттер, медреселер, салтанат сарайлары, тіпті ат қоралар күні бүгінге дейін сақталып келеді. Сақталып қана қоймай, бүгінгі сәулетшілік өнерінің өркендеуіне үлгі-өнеге болып отыр. Бүгінгі ұрпақтары тағзым ететін киелі орындарға айналып барады.

Ұлым менің!

Жолың түсіп Мысыр еліне бара қалсаң бір кезде мәмлүктер салған ғимараттарды, елді мекендерді, каналдарды, көпірлерді, мұнараларды тамашалап, бабалар әруағына құран оқып, бас иіп қайт.

Кезінде сол ұлы бабаларымыздың даналығы мен өнеріне, ерлігі мен қайсарлығына, адамгершілігі мен имандылығына, мейірімділігі мен инабаттылығына, ең бастысы — жоғары адамгершілік қасиеттеріне бүкіл әлем тамсанған. Бұл туралы жазылған тарихи зерттеулер, көркем туындылар, жыр-дастандар көп. Біз соларды оқу арқылы ата-бабаларымыздың рухынан күш-жігер, қажыр-қайрат, үлгі-өнеге алуымыз керек. Сонда ғана біз дарынды бабаларымыздың тарихи бейнесіне лайықты ұрпақтары боламыз.

Сау, саламат бол.

31

Ұлым менің!

Әдетте біз әдебиет — өмір айнасы дегенді көп айтамыз ғой. Олай болса, сен қадым заман әдеби жөдігерліктері арқылы ежелгі бабаларымыздың рухани тарихын оқып шықтым деуіңе болады. Иә, мен мұны әдейі айтып отырмын. Рухани тарих. Адамның жан дүниесінің туу, қалып-

тасу, көмелетке толу тарихы. Бұл өте қызықты тарих. Енді сен «Мен кімін? Біз кіміз? Ата-тегіміз кімдер?» деген сауалға жауап бере алатын шығарсың.

Алайда, біз кеңестік дәуірде ата-тек сұрастыру дәстүрін ұмытып кеттік. Өйткені жеті атасын сұрастырудың өзі айып саналды. Өзінің шыққан тегін айтқан адамды — рушыл, ұлтшыл, тіпті нәсілшіл деп сынады.

Еліміз егемендік алып, қоғамдық ой-сананы қайта құра бастағалы бері ата-тек мәселесіне, қазақ шежіресіне назар аударыла бастады. Сан ғасырлар бойы атадан балаға ауызша да, жазбаша да мұра ретінде беріліп келе жатқан шежірелерді қазақ ойшылдары, ақындары мен жыраулары жақсы білген.

Алдымен «шежіре» деген термин туралы айта кетейін. Қазақта «шежіре» деп айтылатын сөздің түп-төркіні арабтың «шаджарат», яғни «бұтақ», «тармақ» деген ұғымынан туған.

Сонымен, шежіре дегеніміз не?

Шежіре — халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Ежелгі ру, жұрт, ұлыс, тайпалардың, бүкіл бір халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін шежіре-жылнамалар ұлттық мәдениеті бар елдердің бәрінде де кездеседі. Тегінде, мұндай шығармаларды екі топқа бөліп қарастырған жөн деп білем. Бірі — тарихи оқиғаларды жіпке тізгендей етіп, хронологиялық тәртіппен баяндайтын ресми жылнамалар. Ал, екіншісі — тарихта болған жеке қайраткерлердің өмір жолын яки тұтас бір ру, тайпа, яки халықтардың шығу тегін, өсіп-өрбуін, кезеңдерін, т.б. сөз зергерлеріне ғана тән шеберлікпен бейнелеп көрсететін көркем шежірелер.

Дегенмен, қазақ елі шежірені тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деп таныған. Тіпті алғашында ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре мәтінін тарихи жырға айналдырып жіберетін болған. Соның өзінде, шежіренің негізгі сюжетін, тарихи фактілерін көбінесе дерлік өзгертпей сол күйінде сақтап қалып отырған.

Шежіре жазушылар өз дәуіріндегі саяси күрестің қызу ортасында жүрген. Олар белгілі бір мағынада өз заманы-

ның тарихшы-ғалымы, саяси қайраткері секілді болған. Шежірешілер сан алуан тарихи құжаттарды, өздерінен бұрынырақ жазылған жылнама-шежірелерді жинақтап, оған өз дәуірінің аса маңызды оқиғаларын қосып жазған. Сосын оны кітап көшірушілер — хуснихатшылар бірнеше дана етіп көшіріп жазған. Көп томдық қолжазба-кітаптар осылайша өмірге келген.

Мұндай шежіре-кітаптар кезінде зор рөл атқарған. Әрбір шежіре авторы өз елінің даңқты тарихын, елді сыртқы жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батырларын, алдына жан салмаған ақындары мен шешендерін, ел басқарған ақылгөй-абыз ақсақалдарын, хандарын, т.б. мадақтап отырған. Ең бастысы — жылнама яки шежіре жазушылар өзі өмір сүріп отырған дәуірдің саяси оқиғаларын өзінен сан ғасырлар бұрынғы тарихи оқиғалармен тығыз байланысты түрде айтуға әрекет жасаған.

Қазақ тарихында кезінде кең өріс алған дәстүрлердің бірі — шежіре тарқату еді.

Қазақ халқының тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар шежіре-кітаптар, хуснихатшылар тарапынан көшірілген қолжазба шежірелер кезінде оқырман қауымға жақсы мәлім болған. Олар: Байбарыс пен ибн Халдун жазған «Қыпшақ шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі», Әбілғазының «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме», Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», тағы басқалар. Бұл шежірелердің көпшілігін қазақ қауымы кезінде тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде қабылдап, ел арасына ауызша да, жазбаша да кең таратып жібергені мәлім.

Шежіре жазушылар тарихи деректерге ғана емес, шығарманың көркем тілмен жазылуына да ерекше мән беріп отырғаны мәлім. Қазақ қауымы тіпті қара сөзбен жазылған шежірені тарихтың өзін бейнебір қызықты дастан-жыр секілді ұйып тыңдаған. Мұны шежіре жазушылар мықтап ескеріп келгенін аңғару қиын емес.

Ұлым менің! Мен бүгін саған қазақ және өзбек халықтарының екеуіне де бірдей тең тұлға болып табылатын үлкен қайраткер туралы айтпақпын. Ол туралы белгілі өзбек жазушысы Пірімқұл Қадыров көлемді роман жазған. Ал, мен оны «Жұлдызды түндер» деген атпен қазақ

тіліне тәржіма жасадым. Ол кім туралы роман дейтін шығарсың? Ол — сонау Индияны жаулап алып, Ұлы Моғол империясының негізін қалаған ұлы Бабыр.

Захириддин Мұхаммед Бабыр (1483—1530) — көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге, ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама ғалым, атақты тарихшы. Бабырдың әкесі Омар Шейх — әйгілі Әмір Темірге туажат болып келеді. Шешесі — шағатай әулетінен шыққан Жүніс ханның бәйбішесінен туылған екінші қыз — Құтлық Нигар ханым болған. Жүніс ханның тұңғыш қызы — Михр Нигар ханым, ал кенже қызы — Хуб Нигар ханым — қазақтың белгілі тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің анасы болып келеді. Қазақ ханы Сұлтан Ахмет, яғни Алаша хан осы Жүніс ханның екінші әйелі — Шаһ бегімнен туылған.

Жастайынан өнерге, білімге құштар болған Бабыр түркі тілдерімен қатар араб және парсы тілдерін жете меңгеріп, Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғылымдары бойынша, сондай-ақ сәулетшілік және соғыс өнері бойынша өз заманына лайықты едәуір білім алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден-ақ бабыр (арабша бабур — арыстан деген сөз) деп атап кеткен.

Әкесі қайтыс болғаннан кейін он екі жасар Бабыр Ферғана уәлаятының әмірі боп таққа отырды. Бұл — қылыштың күшімен Әмір Темір құрған мемлекеттің іштей әбден ыдырап, Ақсақ Темір ұрпақтарының билік үшін күнде өзара қырық пышақ болып соғысып жатқан кезі еді.

Бабырдың мақсаты — Амудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауараннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру болды. Сол арманына жету үшін ол көп жылдар бойы әрекет жасап, талай суық жорықтарға аттанды. Бірақ онысынан нәтиже шықпайды.

Ақыры Шайбани хан бастаған ру-тайпалардың тегеуіріне төтеп бере алмаған Бабыр өзіне сенімді бір топ нөкерлерімен Ауғанстанға кетеді. Сосын одан әрі Үндістанға қарай бет алады. 1525 жылы Дели сұлтаны Ибрагим Лодидің әскерін быт-шыт етіп жеңеді. Сөйтіп, Бабыр Үндістан билеушісі болады. Үш жүз жыл бойы, яғни он тоғызыншы ғасырдың бас кезіне дейін (Индия-

ны ағылшындар жаулап алғанға дейін) өмір сүріп келген Ұлы Моғол империясының негізін қалаған мемлекет қайраткері ретінде Бабырдың есімі тарихтан жақсы мәлім.

Жаңа Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист Джавахарлал Неру өзінің әйгілі «Индияны ашу» деген кітабында Бабырды «жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер» ретінде сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр билеген дәуір жөнінде айта келіп, «бұл кезде Индияда үлкен игілікті өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, сәулет, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жақсартып жіберген еді», — деп жазады. Бабыр 1530 жылы желтоқсанның жиырма алтыншы жұлдызында Индияның сол кездегі астанасы Агра қаласындағы өзі салдырған Зарафшан деп аталатын бау-бақшалы мекен-жайда қайтыс болады.

Бабыр қайтыс болар алдында өзінің тұңғыш ұлы Құмайынға мейірлене қарап тұрып: «Балам, мені патшаға лайықты сән-салтанатпен марапаттап емес, қарапайым ақын ретінде жерлеңдер», — деген екен. Ал, Бабыр қатардағы көп ақынның бірі емес, бірегейі, күллі Шығыс поэзиясының аспанында жарқыраған жұлдызы, ұлы шайыр еді. Ақынның поэзиялық мұрасы мол сақталған. Мен сені соның жекелеген шумақтарымен ғана таныстырып өтейін. Бұлар Бабыр өмірінің түрлі кезеңдерінде жазылған жырлар болса керек:

Сабыр суым сарқылды, туған жерді сағынып,
Жүрсем-дағы жат елде, өтем саған табынып.
Өз еркіммен келсем де, менде ерік жоқ қайтуға,
Жылдар жылжып барады, дариядай ағылып...

* * *

Қатыгез тағдыр ашпай-ақ қойды бағымды,
Бір емес, Бабыр, ғұмыр бойы жаңылды.
Еліме сыймай, бақ іздеп кеп ем үндіге,
Жусаң да кетпес, жүзіме күйе жағылды.

* * *

Өрқашанда таза болса ар-ожданың, жүрегін
Өзгелер де саған адал, әділ болар білемін.

Зорлық қылсаң өзгелерге, өзін жәбір көресің,
Қиянаттың құрбаны боп қорлықпенен олесің.

Бабыр қайтыс болған соң Ұлы Моғол империясының тағына оның тұңғыш ұлы Құмайын отырғаны мәлім. Ол әкесі бастаған ізгі істерді жалғастырып, үнді елінің дәулетті де, сәулетті мемлекет болуына қыруар үлес қосты. Әсіресе, үнді халқының әдебиеті мен мәдениетін дамыта түсуде атқарған істері мол болды. Бұл кезде жаңадан көптеген ғылыми орталықтар ашылып, үндінің жоғалып бара жатқан ежелгі эпостары жинақталып қайта басылды, әрі олар араб, парсы тілдеріне тәржіма жасалды.

Бабырдың кенже қызы Гүлбадан-бегімнің есімі көп тілдер білетін ғұлама, қаламы жүйрік жазушы ертінде Шығыста мәшһүр болған. Гүлбадан-бегім «Бабыр-наменің» жалғасы саналатын «Құмайын-наме» кітабын жазды. Бұл прозалық шығармасында Гүлбадан-бегім өз ағасы Құмайын патша тұсында үнді елінде, сондай-ақ Ауғанстан мен Орта Азия жерінде орын алған елеулі тарихи оқиғаларды, осы елдерді мекен еткен халықтардың тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, т.б. дарынды қаламгерге тән зор шеберлікпен суреттейді.

Құмайыннан кейін Ұлы Моғол империясының тағына оның баласы Акбар отырды. Акбар билік жүргізген дәуір үнді елінің мейлінше шарықтап, дамыған кезі саналады. Бұл тұста Үндістан бүкіл әлемге қуатты, гүлденген, өркениетті мемлекет ретінде мәлім болды. Дүние жүзінің көптеген мемлекеттерімен дипломатиялық қарым-қатынас жасады.

Ұлым менің! Егер жолың түсіп Үндістанға бара қалсаң, онда Дели шаһарының қақ ортасында тұрған Құмайынның қызыл мәрмәр тастан салған мавзолейіне тағзым ете кеткенің жөн. Бұл елге саяхат жасап келген қазақтар мен өзбектер алдымен бір кезде Ұлы Моғол империясының астанасы болған Агра қаласына барады. Сәулет өнерінің ғажайып үлгілері болып табылатын ғимараттарды тамашалайды. Мұның бәрін ұлы Бабыр салдырған. Сосын осы Агра қаласынан екі шақырым жерде орналасқан әлем халықтарын өзінің ерекше сұлулығымен таңдандырып келген Тәж-Маһал ескерткішіне барады. Оны Акбардың ұрпағы, үнді елінің әміршісі Шаһ-Жаһан өзінің

аяулы жары Мұңтаз бегімге арнап салдырған. Бұл ғажайып ғимаратты салу үшін жиырма мың жұмысшы жиырма екі жыл бойы тынбай жұмыс істепті.

Ұлым менің! Осы арада саған айта кететін тағы бір жәйт бар. Бабырдың есімін көркем сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен бірге, дарынды тарихшы, географ және этнограф ретінде әлемге мәшһүр еткен шығармасы «Бабыр-наме» болып табылады.

Кезінде түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ болып келген әдеби тілде — шағатай тілінде жазылған бұл прозалық шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде — он бесінші ғасырдың соңы мен он алтыншы ғасырдың бас кезіндегі Орта Азиядағы негізгі саяси оқиғалар егжей-тегжейлі баяндалады. Ол кезде «Кабул-уәлаяты» деп аталатын қазіргі Ауғанстан территориясында орын алған маңызды тарихи оқиғаларды «Бабыр-наменің» екінші бөлімінен оқып білуге болады. Ал, кітаптың үшінші бөлімі — солтүстік Индиядағы саяси оқиғаларды, осы ғажайып елдің географиясын, табиғатын, халқын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, т.б. көркем тілмен бейнелеп көрсетуге арналған.

«Бабыр-намені» оқып отырып, бейнебір он бесінші ғасырдағы үнді елін аралап жүргендей әсер аласың. Кезінде үнді елінің сұлу табиғатына Бабырдың өзі қатты таңырқап, тамсанған екен. Саған осы сөзімді дәлелдеу үшін «Бабыр-намеден» бір-екі сөйлем оқып берейін: «Біздің жермен салыстырғанда бұл өзі таңғажайып ел, мүлдем басқа дүние деуге болады. Таулары, өзендері, ормандары, далалары, қалалары, өлкелері, хайуанаттары, адамдары, тілдері, жауыны мен желі — бұндағының бәрі біздегідей емес, басқаша болып келеді... Синд өзенінен өткен бойда-ақ жермен су, ағаштар мен тастар, жолдар мен әдет-ғұрыптар бірден өзгеріп сала береді».

Кезінде қазақтың оқыған зиялылары «Бабыр-намені» қазақ халқының өз тарихы жазылған шығарма деп таныды. Мұнысы орынды да еді. Себебі, Бабырдың бұл еңбегінде кейінірек қазақ, өзбек, түркімен, тағы басқа түркі тектес халықтардың этникалық құрамына енген ру-тайпалардың тарихы баяндалады. Бірқатар қазақ хандары, батырлары, қоғам қайраткерлері, ақындары туралы аса құнды деректер бар. Ежелгі қазақ жеріндегі кенттер, өзендер, көлдер,

таулар, сондай-ақ өсімдіктер мен жан-жануарлар, т.б. әңгіме болады. Мәселен, «Бабыр-намеде» қазақтың Түркістан, Сайрам, Отырар секілді шаһарлары туралы, Сырдария (Сейхун), Арыс, т.б. өзендері мен көлдері жөнінде қызықты деректер жазылған. Бабыр өзінің әкесі Омар Шейхтың Арыс өзені бойындағы бір шайқасы жайында айта келіп: «Арыс өзенінен өтіп, Омар Шейх өзбектерді тас-талқан етіп жеңіп, олардан тұтқындар мен малдарды тартып алып, бұрынғы иелеріне қайтарып берді», — деп жазады.

Сол кезде қыпшақ даласын мекен еткен түрлі халықтардың ежелгі тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, діни ұғымдарын т.б. сөз етеді.

«Бабыр-намеде» қазақтың алғашқы хандары Жәнібек, үш жүз мыңға жуық атты әскері болған қазақ ханы Қасым, ұлы жүздің Жетісудағы дулат тайпасынан шыққан тарихшы-ғалым әрі ақын Мұхаммед Хайдар Дулати, жалайыр руынан шыққан ақын Хасен Әли, т.б. жөніндегі нақты тарихи деректер берілген. Қазақ елінің қыпшақ, дулат, жалайыр, арғын руынан шығып, кезінде қолбасы, есік ағасы, ұлы бек сияқты жоғары лауазымды қызмет атқарған жиырма шақты қоғам қайраткеріне Бабыр өзінше мінездеме береді.

Иә, балам, кезінде бүкіл түркі тілдес халықтардың атақ-даңқын арттырып, оны әлемге танытқан «Бабыр-наме» шежіресін оқып шықсаң, ұлы бабаларымыздың әлемдік ролін бұрынғыдан да тереңірек пайымдаған болар едің.

Әзірге сау-саламат бол.

32

Құлыным!

Бүгін мен саған қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулати туралы жазбақпын.

Мұхаммед Хайдар Дулати — қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы ғалымы, кемеңгер ойшылы, аса дарынды қаламгері, әдебиет зерттеушісі.

Ұлы ғалымның әкесі Мұхаммед Хусейн кезінде Моғолстан мемлекетінің билеушісі болған Сұлтан Махмұд ханның туған қарындасы Хуб Нигар ханымға үйленген. Дәлірек айтсақ, Хайдар Дулатидің анасы Хуб Нигар ханым — Моғолстанның әміршісі Жүніс ханның кенже қызы.

Ал, Жүніс ханның тұңғыш қызы Михр Нигар ханым — аты әлемге әйгілі Бабырдың анасы.

Сонымен Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд өзінің күйеу баласы Мұхамед Хусейнге Ташкент маңайындағы Оратөбе өңірін сыйға тартады. Міне, сонда Ташкент шаһарында 1499 жылы Хайдар Дулати өмірге келеді. Хайдар Дулати өз заманы үшін жан-жақты әрі аса терең білім алған ғұлама жан. Тарих ғылымы, поэзия, музыка, сәулет өнері, зергерлік салалары бойынша оған дәріс бергендер ұлы Бабыр, Сұлтан Саид хан сияқты орта ғасырдың аса көрнекті ғұламалары еді.

Хайдар Дулатидің әкесі Мұхаммед Хусейн кезінде Шайбани ханның қолынан қаза табады. Әкесі қайтыс болған соң 1509 жылы Хайдар Дулати сол кезде Кабул уәлаятын билеп тұрған өзінің туған бөлесі Бабыр патшаның қарамағына барады. Ал, Бабыр өзінің атақты «Бабыр-наме» атты мемуарлық кітабында Хайдар Дулатидің ақындық талантын, білімділігін, садақ жебесін жасаудағы шеберлігін, хуснихат (коллиграфия) пен зергерлік өнердегі шеберлігін аса жоғары бағалаған.

Сұлтан Саид хан Қашқар елінің билік тағына отырған кезде, дәлірек айтсақ, 1514 жылы Хайдар Дулати осында келіп, Қашқар билеушілерінің бірі болады. Сондай-ақ, ол ханның мұрагері Абдаррашидтің ұстаз-тәрбиешісі болып тағайындалады.

Кезінде Хайдар Дулати есімі аса дарынды қолбасшы ретінде де мәшһүр болған.

1533 жылы Сұлтан Саид хан қайтыс болады да, оның тағына баласы Абдаррашид отырады. Жас мұрагер дулат тайпасын жек көріп, қуғынға ұшыратады. Бұған ренжіген Хайдар Дулати алдымен Бадахшанға, сосын үнді елінің өміршісі Бабырдың баласы Камранға барып, 1539—1540 жылдары Аграда тұратын Бабырдың үлкен ұлы Құмайынмен бірге болады.

Хайдар Дулати 1541 жылы Бабыр ұрпақтарының көмегімен Кашмир елін жаулап алып, сонда дербес мемлекетке өзі жеке дара билік жүргізеді. 1551 жылы Хайдар Дулати сондағы жабайы (тағы) тайпалардың бірімен шайқас кезінде мерт болады.

«Тарих-и Рашиди» — Хайдар Дулатидің есімін әлемге мәшһүр еткен ең басты шығармасы. Бұл еңбегінде ғалым

он бесінші-он алтыншы ғасырларда қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Шығыс Түркістан аймағында болған аса маңызды тарихи оқиғалар туралы жазады. Сондай-ақ Ауғанстан, Тибет, Үнді елдерінде орын алған кейбір саяси, мәдени, әлеуметтік оқиғалар да қамтылған. Бұл еңбектің ең құндылығы — Хайдар Дулати өз көзімен көрген аса маңызды оқиғаларды өзінен бұрынғы және өзі өмір сүріп отырған дәуірдегі тарихи құбылыстармен шебер түрде байланыстыра отырып баяндайды.

Бұл еңбекте бір кезде ауылы аралас, қойы қоралас жатқан күллі түркі халықтарының қоғамдық-әлеуметтік ғұмыры баяндалады. Алайда, Хайдар Дулатидің бұл кітабын қазақ халқының төл тарихы, шынайы шежіресі деуге болады. Қазақ тарихы Хайдар Дулатидің айтуы бойынша, Моғолстан мемлекетінің өмірге келуімен тікелей байланысты. Моғолстан — шығысында Ертіспен, солтүстігінде Балқаш көлімен, батысында Түркістан және Ташкент шаһарларымен, оңтүстігінде Қашқариямен шектесіп жатқан ұланғайыр мемлекет еді. Сонау он төртінші ғасырдың екінші жартысында Моғолстанның алғашқы хандары Тоғлұқ-Темір мен Ілияс-Қожа Мауараннахрды өзіне қарту үшін бірқатар соғыстар жүргізді. Бертін келе осы мемлекетке қарасты Жетісу жерінің билігі өмір Камараддинге көшті. Бұл кезде Орта Азияның билеушісі Әмір Темір Моғолстан жеріне қайта-қайта шабуыл жасаумен болды. Моғолстанның билеушілері өмір Камараддин дулат, Еңке төре, Қызыр Қожа хан және Ақ орда билеушісі Тоқтамыс хан бас қосып, Әмір Темірге қарсы шықты.

Қазақтың көптеген ру-тайпалары он бесінші ғасырдың екінші жартысында Дешті-Қыпшақты тастап, Жетісуға қарай қоныс аударған еді. Оларды қазақтың алғашқы хандары Жәнібек пен Керей бастап келді. Моғолстан ханы Есенбұға көшіп келген қазақтарға негізінен Шу өзені, Қаратау маңайынан қоныс берді. Ал, Жәнібек пен Керей бұл кезде Жетісуда Қазақ хандығын құрды.

Сөйтіп, Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде қазақтың алғашқы хандары және олардың көрші елдермен қарым-қатынасы кең көлемде сөз болады. Сондай-ақ мұнда Керей ханның баласы — Бұрындық хан, Жәнібек ханның баласы — Қасым хан, т.б. туралы құнды деректер бар. Хайдар Дулати қазақ халқының этникалық құрамы-

на енген ру-тайпалар жайында егжей-тегжейлі жаза келіп, тайпалық тартыстардың тарихта сан рет қанды қақтығыстарға соқтырғанын, ел ішіндегі алауыздықты сыртқы жаулар қалай пайдаланып кеткенін нақты деректер негізінде әңгімелейді.

Қазақта шежіре айту мен жазудың сан ғасырлар бойы қалыптасқан мақамы, стилі, тәсілі, дәстүрі болған. Хайдар Дулати қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын бейнелейтін тұстарда осы дәстүрді сақтап отырған. Мәселен, «Тарих-и Рашидиде» қазақ даласының билеушісі Қасым ханның алыстан қонақ болып келген Сұлтан Саид ханды қалай қарсы алғанын бейнелейтін көрініс бар. Мұнда Қасым хан өзінің құрметті қонағына қарата айтатын монолог берілген. Бұл монолог-сөз ішкі логикалық ұйқасқа құрылған ақ өлең түрінде болып келеді. Қасым хан сөзінің тыңдаушысына тигізетін эмоциялық әсері күшті екенін аңғару қиын емес. Қасым хан сонда сөйлейді:

— Біз мына даланың адамдарымыз. Мұнда қымбат бұйымдар мен асқан шеберлікпен пісірілген сан алуан тағамдар болмайды. Біздің ең қымбат қазынамыз — жылқы, ең дәмді тағамымыз — жылқының еті, ең сүйсініп ішетін сусынымыз — қымыз. Елімізде бау-бақшалар, ғимараттар жоқ. Сауық-сайран құратын жеріміз — жайлау, тамашалайтынымыз — жүйрік аттар.

Хайдар Дулати өз дәуірінің белгілі ақыны болған. Жыр қадірін жетік білетін атақты ақын Бабыр патша кезінде Хайдар Дулатидің ақындық дарынын аса жоғары бағалаған. Сол кезде жиын-тойларға жиналған жастар Дулатидің лирикалық өлеңдерін әуенге салып айтады екен:

Бүкіл әлем бірден ғайып болады,
Бар тіршілік күзгі гүлдей солады.
Мәңгі ғұмыр — тек Аллаға жарасқан,
Пенделері топырақ болып қалады.

Бізден бұрын ғайып болып кеткендер,
О дүниеге бізден бұрын жеткендер.
Бір сәт қана бізден бұрын мас еді,
Шарап болып қайта оралды, төкпендер!

Қазақтың есімін әлемге мәшһүр еткен тұңғыш ғұлама тарихшысы, атақты ақыны, кемеңгер ойшылы Мұхаммед

Хайдар Дулатидің рухани мұрасын терең танып-білгенің жөн шығар.

Ұлым менің! Мен саған жазған хаттарымда біздің жыл санауымыздан бұрынғы дәуірлерде Тұран даласында өмір сүрген сақтар шежіресінен бастап, он бесінші ғасырдың орта кезінде пайда болған Қазақ хандығы кезеңіне дейінгі төл тарихымызды қысқаша әңгімелеп бердім. Тарихшы ретінде емес, әдебиетші ретінде айтып шықтым. Тарихи деректерге емес, әдеби жәдігерліктерге сүйендім. Мен мұны ресми тарих емес, ұлтымыздың рухани тарихы яки көркем шежіресі деп атар едім. Қадым замандарда ғұмыр кешкен батыр бабаларымызбен кездескендей әсер алар деп ойладым. Ақыл-парасатымен кезінде бүкіл әлемді тандандырған данышпан бабалармен сырласқандай күйге түссең деп едім. Досы түгілі дұшпанын сыйлай білген мейірбанды бабаларымыздың адамгершілік қасиеттерінен төлім алсаң дедім.

Келесі хатымда қазақтың өзіндік төл тарихы, қазақ жыраулары жайында айтпақпын. Оған дейін аман-есен болайық. Көріскенше күн жақсы, балам!